

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№6 (97)

2005 йил,июн

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ ВА МАЎРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

ГАБРИЭЛ ГАРСИА МАРКЕС. <i>Бузрукнинг кузи. Роман</i>	3
Эрон ҳикоялари:	
СОДИҚ ЧУБАК. <i>Қабрда биринчи кун</i>	86
МУҲАММАД АЛИ ЖАМОЛЗОДА. <i>Қовурилган ғоз</i>	100
КАМОЛ ИЖТИМОЙИЙ. <i>Тафтишчи</i>	107

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

МУҲАММАД АЛ-МАҚТУМ. <i>Ишқнинг ажиб сирлари</i>	80
Қадимги юнон наволари:	
САПФО. <i>Мен сенга сизинаман</i>	113
АЛКЕЙ. <i>Амалга кирди Ҳамал</i>	115
АНАКРЕОН. <i>Айрилиқдан бағрим қон</i>	118

ПУБЛИЦИСТИКА

ФАТХУЛЛА ЭРГАШЕВ. <i>Ишонч ва маъсулият</i>	121
ДОМИНИК де ВИЛЬПЕН . <i>Қақнус нидоси</i>	126

МОЗИЙДАН САДОЛАР

МАРК ТУЛЛИЙ ЦИЦЕРОН. <i>Нутқлар</i>	138
---	-----

ТОШКЕНТ
ИЮН

АДАБИЙ ТАНҚИД

ОМОНУЛЛА ФАЙЗУЛЛАЕВ. Ёзувчининг илмий фантазияси.....	149
РЭЙЧЕЛ ХАРЭЛ. Кўклардан кўкларга.....	156
ШОҲСАНАМ СОПИЕВА. Сайёра экан мендек.....	161

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

АЗИЗ ҚАЮМОВ.Тарихни ўрганишда янги услуб.....	165
---	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ЖОРЖ СИМЕНОН. Мегрэ ва арвоҳ. Роман.....	169
--	-----

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир ўринбосари)
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул қотиб)
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Қуддус АЪЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАЙПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 6. 2005.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Ҳ.ВАЛИЖОНОВА
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳлар Д.АЛИЕВА, М.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Ш.АБДУЖАББОРОВА

Теришга берилди 15.03.2005 й. Босишга руҳсат этилди 30.06.2005 й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1200 нусха. А-0166 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2005 й.

Габриэл Гарсиа МАРКЕС

Бузрукнинг кузи

Роман

Ўлаксахўр калхатлар ҳафтанинг охирида деразаларнинг сим тўрларини чўқиб йиртиб, деразалар ва айвон орқали президент саройига кирдилар, қанотларини қоқиб сарой пучмоқларида қотиб қолган вақтнинг бўғиқ ҳавосини тўзғитиб юбордилар, ва ниҳоят, душанба куни эрта тонг чоғида шаҳар ўзининг пўпанак босган бутун улугворлиги билан асрий карахтликка чўмган уйқусидан уйғонди; фақат шундан кейингина биз ичкарига киришга журъат этдик, ҳолбуки шунгача ичимизда баъзи бир энг ботирларимиз нураган истеҳком деворларини ёриб ўтиш, бошқа бировларимиз эса бош дарвозани ҳўкиз араваларнинг шотилари билан уриб йиқитишни таклиф қилган бўлсалар-да, бунга ҳеч қандай ҳожат қолмаганлиги аён бўлди, бинобарин, қўлимиз тегмасданоқ алмисоқдан қолган замонларда Уилям Деймпер¹нинг замбарак ўқларига дош берган ушбу темир қопланган дарвозалар ўзидан ўзи ланг очилиб кетди, ва мана ниҳоят биз ўтмишга қадам қўйдик, ва сал бўлмаса ҳокими мутлақнинг харобага айланган ушбу улкан уясида ҳаво етишмай бўғилиб ўлаёздик, ҳар ҳолда бунда ҳатто сукунат ҳам чирик, нур гира-шира, мана шу қалқиб турган беқарор ёруғликда барча нарсалар муҳам кўринарди; тош пилталари қушқўнмас ўти чиқиб, ўрнидан кўчиб ёрилиб ётган ташқи ҳовлида биз қочиб кетган кўриқчилар пала-партиш улоқтирган қурол-яроғлари, аслаҳа-анжомларга дуч келдик, устига якшанба дастурхони ёзилган, қалашиб ётган идишларда саросима ичида ташлаб кетилган овқатларнинг сарқитлари сасиб-

*Русчадан
Иброҳим ҒАҒУРОВ
таржимаси.*

Габриэл Гарсиа Маркес (1928 йилда туғилган) – Жанубий Америка қитъасидаги Колумбия мамлакати адиби. Илк ижодини ўткир журналистик очерклар, мақолалар ва серможаро ҳикоялар билан XX асрнинг эллигинчи йилларида бошлаган. Унинг илк йирик асари «Хазон япроғи» қиссаси 1955 йилда чиққан. У Лотин Америкаси мамлакатлари халқларининг тарихий тақдирлари, озодлик ва тараққиёт учун ўта фожиали, ўта қонли, шафқатсиз курашларни ва бу курашлар тегирмонига тушган ранг-баранг инсон қисматларини юксак эмоционаллик билан акс эттирди. Унинг «Полковникка ҳеч ким ёзмайди» (1958), «Ёвуз соатда» (1962) роман ва қиссалари, «Катта Онанинг дафни» (1962) ҳикоялар китоблари тез тилга тушди ва адибга жаҳоншумул шуҳрат келтирди. Кўп ўтмай Маркеснинг «Юз йил танҳоликда» (1967) ва «Бузрукнинг кузи» (1975) деган катта роман-эпопеялари дунёга келди. Уларда Лотин Америкаси тарихининг жўшқин воқеалари юксак бадиият ва таъсирчанликда ёритилди. Бу асарлар кўплаб дунё мамлакатларининг миллий тилларига таржима қилинди. Маркес бу асарлари билан дунё адабиётининг энг буюк адиблари қаторига кўтарилди ва энг кўп ўқиладиган адиблар сирасига кирди. Адиб ўз ижодий манифестидида эркин роман тарафдори бўлиб чиқди. У «роман-миф», «роман-муъжиза» сингари наср турларининг дунёга келиши ва китобхонлар қалбидан мустаҳкам жой эгаллашида катта улушини кўшди.

¹ Уилям Деймпер – XVII аср охири – XVIII аср бошларида яшаган инглиз денгиз сайёҳи.

бижгиган узун тахта столни кўрдик, ярим қоронгу бадқовоқ бино олдидан чиқдик, бунда бир маҳаллар маҳкама жойлашганди, бунда уюм-уюм кўриб чиқилмаган иш қоғозлари устидан заҳарли, йилтироқ кўзиқоринлар бодраб чиққан, туссиз қўланса гуллар очилган, ишларнинг кўрилиши эса энг бемаъни, энг салиқасиз ҳаётдан ҳам кўра узоқроқ чўзилган эди; биз яна бу ҳовлида шоҳсупа тепасига кўпел¹ ўрнатилганини кўрдик, бу саройда истиқомат қилганларнинг бешта авлоди унда чўқинтирилган эди. Яна ҳовлининг ичкарасида вице-қиролнинг арава саройга айланттирилган алмисоқдан қолган отхонасида кўзимиз тушди, бунда гужгон ўйнаб учган куялар орасида Буюк Шовқин даврининг каретасини кўрдик, вабо вақтининг усти ёпиқ араваси, Думли юлдуз чиққан йилнинг от-араваси, Тараққиёт доирасидаги тартиб-интизом замонининг дафн маросими улови, Илк Тинчлик Асрининг телбакезик лимузини ҳам шу ерда эди, яна буларнинг бари чанг-губор ва ўргимчак уяси билан қопланган бўлса-да, анча яхши сақланиб, улар миллий байроқнинг рангларига бўялганди; ундан кейинги ҳовлида темир панжаралар ичра худди ойнинг гарди ёғилгандай нуқра атиргуллар очилганди; бу истинодгоҳнинг энди ўтмишга айланган гуллаб-яшнаган нурафшон замонларида ушбу гуллар тагида пес-моховлар ётиб ухлашарди; қаровсиз қолган гуллар тарвақайлаб ўсиб, шох-буталари бутун атрофни тутиб кетганди; ҳавода атиргулларнинг бўйи анқирди, бироқ унга боғнинг ичкарасидан чиқаётган қўланса ҳидлар кўшилар, бунга товукҳонанинг сассиғию сигирлар чалпақларининг бўйи, шунингдек, аскарлар сийдигининг шиптир ҳиди ҳам аралашиб кетарди – аскарлар эса эски вақтлардан буён мустамлака бутхонасининг деворлари орасига чоптиришарди, ҳозир бу ер сут фермасига айланттирилганди; атиргулларнинг буталари орасидан нафасимиз қайтиб, бўғилиб, димиқиб ўтдик-да, арк айвониغا чиқдик, бу ерда тувакларда ўсган чиннигуллар, япроқчалари қат-қат бахмалгуллар, капалакгуллар чаман очилиб ётарди; бу ер унинг хотинлари учун қурилган товукҳонанинг ташқи айвони бўлиб, ҳар жойда тўда-тўда бўлиб уюлиб ётган латта-путталар, ашқол-дашқоллар ва тикув машиналарининг кўплигига қараб, бу қапада қанча хотинлар яшаганлигини билса бўларди; сони мингдан асло кам бўлмаган хотин-халажнинг ҳар бирининг бир этак чала туғилган чурвақалари бор эди. Ошхоналар қаровсиз, билиқсиб ётарди, тосларда ювиш учун ташланган кийим-бошларни моғор босганди, солдатлар ҳамда хотин-халаж учун умумий бўлган ҳожатхонанинг оғзи ўрадай очилиб ётарди, – яна улкан тос-тувак идишларда Кичик Осиёдан тупроғи билан бирга келтирилган Бобил самбит гулларини кўрдик, – уларнинг япроқлари худди аёзда шудринг тушгандек кўкимтир товланарди – самбитгуллар ортида эса кўз ўнгимизда унинг боргоҳи – баҳайбат, бадқовоқ, хўмрайган уй гавдаланди, темир қопқалари кўчириб ташланган яланг деразалардан ҳали

Адибнинг бадиий-ижодий услубида кучли реализм қудратли азал мифологизм билан чамбарчас чапишиб кетади. Ижтимоий инсон ва мифологизм инсоннинг ажойиб қуйма образлари яратилади. Азал ҳиндулар, испанлар, инглизлар, шимолий америкаликлар ва бошқа кўпдан-кўп дунё халқларининг вакиллари бир-бирига чапишиб кетган Лотин Америкаси мамлакатлари адабиёти ва санъатлари учун бу ниҳоятда табиийдир.

Фантазия ва гротеск бу оригинал фусункор бадиий услубнинг тўқимасининг замирига табиий тарзда кириб боради, воқеалар, тақдирлар драматизмини беҳад, чексиз бойитади, кучайтиради. Маркес Лотин Америкаси ва у оша янги жаҳон насрида фусункор реализм деб аталган ўзига хос йўлнинг асосчилари ва ёрқин намоёндаларидан биридир. Адибнинг «Олдиндан маълум бўлган ўлим тарихи» (1981), «Вабо чоғидаги муҳаббат» (1985), «Содда қиз Эрендира, унинг тошбағир бувиси ҳақида фаройиб қайғули қисса» (1972) сингари асарлари умумжаҳон адабиётларида инсон ҳақида айтилган янги сўз бўлди. Булар унинг ижодиёти тимсолида янги бадиият, янги сўз поэтикаси дунёга келганлигидан дарак берди. Габриэл Гарсиа Маркес

¹ К у п е л – чўқинтиришда ишлатиладиган идиш (*тарж.*).

ҳамон калхатлар дам учиб киришар, дам учиб чиқишарди; эшиклар турмини бузишга ҳожат қолмади, худди бизнинг сасларимизга бўйсунгандай улар олдимизда ўз-ўзидан очилди-қўйди, ва ниҳоят, биз гулли ҳашамдор гилам тўшалган тош зинадан асосий юқори қаватга кўтарилдик — гилам сигирларнинг туёқлари остида топталиб кетганди, — биз биринчи саҳндан тортиб, охири хобгоҳгача барча хоналарни бирма-бир қараб чиқдик, барча хизматхоналари сон-саноксиз қабулхоналардан ўтдик, қайга бормайлик, ҳамма ерда боқиб-беғам сигирлар тентираб юришарди; улар барқут пардаларни ямлашар, юмшоқ ўриндиқларнинг шоҳи жилдларига сўлакайларини оқизишар, синган ашёлар ва янгигина ташланган сигир чалпақлари орасида ётган муқаддас санамлару саркардаларнинг суратларини топташарди; ошхона ва концерт залида ҳам сигирлар тўда-тўда бўлиб юришар, пишқириб бу ерларни ҳаром қилишар, ҳамма ерни сигирлар эгаллаган эди; яна биз домино ўйналадиган синиб ётган столларни, худди сигир подалари ўтгандан сўнгги ўтлоқларга ўхшаб оқиш-қўкимтир бўлиб қолган биллиард столларининг матоларини кўрдик, бир бурчакда шамол паррак тўнтарилиб ётар, бу ўйнинг эгалари ўз соҳилларини ташлаб кетган денгини соғиниб ўртанмасликлари учун унинг парраклари истаган йўналишда денгиз шамолига ўхшатиб елпир эдилар; биз яна ҳар жойда осилиб турган, устига ёпқич ташланган қушларнинг қафасларини кўрдик, — улар ўтган ҳафта кечаси ёпиб қўйилган ҳолича қолиб кетган эди; сон-саноксиз деразалардан эса шаҳар кўриниб турарди — у ўз бошига тушган тарихий душанба воқеаларини ҳали англаб-англамаган улкан маҳлуққа ўхшарди, шаҳардан нарида эса бир маҳаллар денгиз тўлқинланиб ётган охири кўринмайдиган текисликда худди ойнанинг шалди роқ қули каби уюм тепаликлар, вулқонларнинг хувиллаган ҳалқумлари ҳув уфқларга довур чўзилиб кетарди; яқинларда ҳар ким ҳам киришга журъат этолмайдиган ёпиқ ибодатхона орқидан эса чириган ҳид — ўлимтиқлар ҳиди анқирди, у ердан калхатларнинг ҳирқираб нафас олган саслари эшитиларди, ва биз ўша ёққа қадам босдик, кўнгилини айнитадиган ёмон ҳидлар келаётган ва калхатлар учаётган томонга қараб юриб, мажлислар залига етиб бордик, бунда ҳам яна сигирлар устидан чиқдик, фақат улар ўлиб ётишар, тўшларида қуртлар ўрмалашар, залнинг улкан ойналарида уларнинг ясси биқинлари кўпайиб акс ётарди; биз ён томондаги унинг хонасига элтадиган эшикни итардик, ва шунда уни ҳеч қандай аломат нишонлари бўлмаган ҳарбий дала кийимида, оёғида этик билан ётганлигини кўрдик; чап оёғидаги этик пошнасида олтин нағал ярақлаб турарди; ер юзасидаги ўлимга маҳкум ҳар қандай жонзотдан ёши улгуроқ, сув ва қуруқликдаги ҳар қандай азалий маҳлуқдан ҳам қарироқ бу зот қафтларини ёстиқдай ёзиб, унга юзини босганча мук тушиб ётарди, — гўшанишин мустабид ўз узоқ ҳаётининг ўзидан узоқ кечаларида доим мана шундай алфозда ухларди; аммо башарасини кўрмоқчи

1982 йилда адабиёт соҳасида Нобел мукофоти билан тақдирланди. Бундан бир неча йиллар бурун Маркесни ўзбек тилига ўгириш тажрибаси бошланиб, унинг машҳур «Юз йил танҳоликда» романини китобхонлар ўқишга муяссар бўлган эдилар. «Жаҳон адабиёти» журнали буюк адиб ижоди билан ҳозирги замон ўқувчиларини кенгроқ таништириш мақсадида Маркеснинг «Бузрукнинг кузи» деб аталган фусункор реализм адабиёти учун ниҳоятда жозибадор бўлган роман-эпопеясини ўқувчилар эътиборига ҳавола этмоқда. Романда воқеалар жуда олис тарихлардан келаётган ягона оқим сифатида тасвирланади. Шиддатли тезоқар оқим ва унинг даҳшатли пўртаналари ичида унинг иштирокчилари — алоҳида шахслар — индивидуумлар ва ялпи тарих иштирокчи халқнинг ўртанган, ёнган, куйган, изтиробга тўла ҳайқирик-нидоси доим эшитилиб туради. Гватемалалик машҳур адиб, Нобел мукофоти лауреати Мигел Анхел Астуриас «Лотин Америкаси романи бу — асрлар қаъридан келаётган алам-изтироб нидосидир», деган эди. «Бузрукнинг кузи»да бундай алам-изтироб ҳам нола, ҳам нидо, ҳам ҳайқирикқа айлангандир. У гуманизм ва антигуманизм ҳақидаги жаҳон адабиётининг ёрқин саҳифаларидандир.

Таржимон.

бўлиб ағдарганимизда, уни таниб бўлмаслигини тушундик, гап унинг башарасини калхатлар чўқиб ташлаганида ҳам эмасди; уни ҳаётлигида ҳеч биримиз кўрмаган бўлсак, уми — у эмасми, қайдан билайлик? Гарчи унинг афт-башараси ён томондан танга пулларга бўрттириб зарб қилинган, алоқа маркаларига туширилган, ични юриштирадиган дори-дармонларнинг ёрликларини белдамчалару шоҳи туморларда акс эттирилган ва гарчи унинг кўксига байроқ ҳамда аждаҳо билан тасвирланган чорчўпга солинган тошбосма сурати ҳар доим ҳам ҳамма ерда ҳар кимнинг шундоқ кўз ўнгида турса ҳам, биз билардикки, булар энг қадимги нусхалари бўлиб, улар Думли Юлдуз йилидаёқ аслига тўғри эмас деб топилган эди, ўша пайтлар бизнинг ота-оналаримиз ўз навбатида ўз ота-оналаридан, улар эса ўз катта боболаридан унинг кимлигию кўриниши қандайлигини сўраб билишаркан; биз жуда ёш чоғимизданоқ унинг мангулиги ва Ҳокимият Уйи ва мангу ҳукмронлигига ишониб ўрганган эдик; биз байрам арафасида оқшом пайти Ҳокимият Уйидаги қўналғасида думалоқ шамлар ёққанини кимлардир кўрганини билардик, кимлардир унинг ғамгин кўзлари, президент қаретаси дарчасида эса унинг оқарган дудоқларини кўрганлиги ҳақидаги гап-сўзларни эшитардик, аллакимлар худди черковнинг хошиядор енгчаси каби нуқра қашта билан безатилган дарпарда узра узатилган, — ҳувиллаган, бўмбўш кўчани хаёлчан саломлаган қўлларини кўрганлигини билардик, унинг соғ-саломат эканлигини бир кўр дайидан эшитгандик, кўп йиллар бурун ўша дайди якшанба куни унутилиб кетган Рубен Дарио деган шоирнинг шеърларини беш чақа ҳақ олиб ўқиб юрганда кўчадан ушлаб олиб кетишган, — лекин тез орада чўнтагига битта тоза тилла танга солиб омон-эсон қўйиб юборишган, буни фақат унинг ўзи учунгина ташкил этилган шеърят кечасининг ҳақи деб тортиқ қилишган эди; албатта, дайдининг кўзлари кўр, шунинг учун унинг ўзини кўрмаган эди, лекин мабодо кўр бўлмаганда ҳам, барибир генерални кўролмасди, зеро Сарик безгак замонларидан буён уни биронта тирик зот кўрган эмас эди. Шунга қарамасдан, биз барибир унинг борлигини билардик, чунки ахир, ер айланарди, ҳаёт давом этарди, хат-хабарлар канда қилмай келиб турарди, шаҳар идорасининг мусиқа жамоаси эса де Армас майдонининг чанг босган палмалари ва маъюс хира фонарлари остида то шанба дам олиш жоми чалингунча тентакнамо валслар ўйнаб турарди, ва ҳамиша янги қари мусиқачилар ўлганларнинг ўрнини босишарди, ҳатто энг сўнгги йилларда ҳокимият истинодгоҳидан на одамлар товуши ва на қўшлар сайроғи эшитилганда, зирҳ билан қопланган дарвозалар очилмай қўйганда ҳам, биз даргоҳда кимдир борлигини билардик, зотан илгари денгиз томонга очиладиган, худди кема иллюминаторлари сингари деразаларда шуъла пайдо бўлганини кўрардик, мабодо агарда аллаким яқинроқ боришга журъат этса, истинодгоҳнинг баланд деворлари орқасида туёқларнинг тасирлашию аллақандай йирик ҳайвонларнинг пишқиришларини эшитарди; кунлардан бир куни январ ойида эса биз президент балконида туриб кун ботишини томоша қилаётган сигирни кўриб қолдик; ўзингиз тасаввур қилинг, ватаннинг бош балконида сигир турган бўлса-я! Қанчалар бемазагарчилик! Шу ҳам мамлакат бўлдимми?! Бироқ кейин ҳамманинг боши қотиб, шубҳаси ортди, шундай бўлиши мумкинми ахир, президент балконида сигир чиқиб олиши ақлга сиғадими? Ахир сигирлар пиллапоялар, бунинг устига сарой пиллапояларида ва яна гилам поёндозлар тўшалган ерларда бемалол сайр қилиб юриши мумкинми? Шундан кейин гап-сўзлар шунчалар кўпайиб, авж олиб кетганки, охири биз нима деб ўйлашни ҳам билмай қолдик: биз ўзи бу лаънати сигирни президент балконида кўрдикми, йўқми, ёки кунлардан бир куни кечқурун де Армас майдонида бизга шундоқ бўлиб туюлдими? Ахир бу балконда аллақачонлардан бери ҳеч ким ҳеч нарса кўрмаган, отинг ўчкур жума кунининг тонготарига довор шундай бўлиб келган, кейин бу ерга, одатда, камбағал бечоралар беморхонаси бўғотларида мудраб ўтирадиган биринчи калхатлар келишди; лекин шу калхатларнинг ўзигина келгани йўқ, олис-олислардан жуда кўп тўдалар пайдо бўлди — уларнинг адоғи йўқ, кети узилмасди, бир пайтлар анави уфқ ортида ҳозир илгариги денгиз ўрнида чанг-тўзон уммони тўзғиб ётган томондан худди тўлқинларсимон ёпирилишарди; кун бўйи калхат тўдалари ҳокимият қароргоҳи

узра оҳиста-оҳиста сузиб юришди, сўнг ниҳоят уларнинг етакчиси — узун бўйни худди тож каби оппоқ укпарлар билан безанган уларнинг подшоҳи ўзига маълум тилда амру ишора қилди, шундан кейин ойналар шарақлаб сингани эшитилди, улуғ майитнинг уфунати таралди, калхатлар ўзларини ҳар томонга уришар, дуч келган деразалардан учиб чиқишарди, эгаси тарк этмиш хонадонда, тирик зот қолмаган ерда худди мана шундай бўлади; душанба куни биз ҳам юрак ютиб кириб бордик, бўм-бўш истинодгоҳда ўтмиш ҳашаматларнинг харобаларини кўрдик, унинг гавда-лошини топдик, калхатлар юзини чўқиб ташлаган қўллари хотинларникига ўхшаш силлиқ эди, — ўнг қўлининг отсиз бармоғида давлат муҳри туширилган узук тақилган эди; бутун танасига ва айниқса қўлтиғи ва човларига майда тошма тошган эди; белидан брезент белдам ўтказилган, у худди буқанинг буйрагидай шишиб кетган каттакон даббасини тутиб, кўтариб турар, калхатлар унинг фақат даббасигагина тегмаган эдилар. Бироқ биз ҳали ҳам унинг ўлганига ишонмасдик, зеро, у илгари ҳам бир сафар мана шу хонасида ўлган ҳолда топилганди; афтидан, у худди табиий равишда уйкуда ётганда ўз ўлими билан ўлганга ўхшарди; бир замонлар фолбин хотин тоғорага солинган сувга қараб туриб, унинг айна мана шундай алфозда ўлажагини башорат қилган эди; у пайтлар умрининг хазонрезги кузи эндигина бошланганди; мамлакат ҳали унда ўз куч-қувватини унча-мунча йўқотмаган, шу боис у ҳали ҳатто ўз хуфя хобхонасида, ўз иш кабинетида ҳам ўзини хавф-хатардан эмин деб ҳис қила билмас, шунга қарамасдан у ҳеч қачон ўлмайдигандек ҳукм сурар, бинобарин, президентнинг саройи ўзининг барча ҳовлилари ва хизматхоналари билан биргаликда саройдан кўра кўпроқ бозорга ўхшаб кетар, — ушбу бозорда оғир хуржунлар ортилган эшакларни юкидан бўшатаётган, сарой ичкарасига мева-чева, сабзавот ва товуқлар тўла саватларни ташиётган ялангоёқ хизматчиларнинг тиқилинч издиҳоми орасидан ўтиш амринмаҳол кўринарди; бунда тўда-тўда хотинлар орасидан ҳам тиқилиб ўтишга тўғри келарди; улар расмий меҳр-мурувватнинг мўъжизаларини кутиб, қўлларида қорни оч болаларини кўтариб зиналарда мудраб ўтиришарди; тун ичи сўлиб қолган гулларни янгиларига алмаштириш учун унинг уришқоқ маъшуқалари гулдонлардаги лойқа сувларни пайдарпай сепиб ташлашар ва ҳар сафар бошингизни улардан базўр олиб қочишга улгурардингиз; ўшал ойим-қизлар ҳўлланган латталар билан полларни артишар, балконларда гиламларни қоқишиб, қўлларидаги супургиларини оҳангдор тапирлатишиб гуноҳ ишку муҳаббат ҳақида кўшиқлар куйлашарди; супургиларнинг тарақ-туруқи ва кўшиқлар умр бўйи амал курсида ўтириб иштонларини йиртишган амалдорларнинг бақир-чақирларига аралашиб кетар, улар бир-бирларига сўкиниб қичқиришар, ёзув столларининг тортмаларида бемалол ўтириб тухум очаётган товуқларни кишикишлаб ҳайдашарди; бу товушларга хотин-халаж ва аскарлар учун битта умумий бўлган бадрафхонанинг шовқин-сурони, қушларнинг қулоқни қоматга келтириб сайрашлари ва мажлислар залидаги дайди итларнинг ғажишиб акиллашлари қўшилиб кетарди; ва ҳеч ким бу ерда кимнинг кимлигини билмас, юзлаб хайҳотдай эшиклари ланг очилган ушбу саройда нима борлигини англамас, ва боз устига, ушбу тўс-тўполон аросатхона, ушбу қиёмат, қойим қўпган масканда ким ҳукумату ва у қаерда жойлашганлигига сира ақли етмасди; сарой соҳиби ушбу бош-кети йўқ бозор ғала-ғовурида иштирок этибгина қолмасдан, — шу билан бирга, унинг ижодкори ва илҳомчиси, пешталқини ҳам эди; хўрозлар ҳали илк қичқириқларини бошламай туриб, унинг хобхонасида чироқ ёнган ҳаманоқ президент шахсий аскарларининг тунқаторлари янги тонг отганлигидан дарак бериб бурғуларини чалар, бунга бу ерга яқин Конде казармаларида дарров жўр бўлишар, ундан хабар нарироққа Сан-Херонимо базасига ўтар, бу ердан у портдаги қальага етиб борар, қальа ҳам тонгторнинг олти зарби, олти оҳангини такрорлар, булар ҳаммадан олдин пойтахтни уйғотиб, сўнг бутун мамлакатга тараларди; бу пайтда саройнинг эгаси қўлда кўтариб юриладиган заруратнинг курсичасида ўтириб тонгги хаёлларга берилар, ўша пайтларданоқ асабига тега бошлаган бошидаги шовқин-суронни босишга уриниб, қулоқларига кафтларини босарди; худди зумрад каби кўкимтир товланган, тўлқинланиб ётган денгиз узра сузиб бораётган кемаларнинг чироқларига термулар, ўшал шонли йилларда денгиз

ҳали унинг деразалари остида шалдирарди; шундан сўнг у сут фермасига йўл олар, бугун тонгда қанча сут соғишганини текширар ва уни жой-жойига тарқатишни тайинларди; шундан кейин президентнинг учта каретаси сутни шаҳар казармаларига тарқатарди — шахсан ўзи қанча сут соғилганини кўрар, президент саройида кўним топгандан бери мана шу сут тарқатиш билан шахсан ўзи шуғулланарди; кейин у ошхонада бир финжон қора кофе билан бир бўлак касабэ¹ ер эди ва янги тонгнинг шамоллари ўзини қасрларга учириб кетиши, кун бўйи нима қилишини билмас, шунинг учун хизматкорларнинг вақир-вукурларига бажонидил қулоқ соларди; у ҳамиша шундай қиларди, зотан ушбу қароргоҳда у фақат хизматкорлар билан тил топишар, улар билан апоқ-чапоқ гаплашар, хизматкорларнинг оғизларидан ўзига чиқаётган мақтовларни жуда қадрлар, уларнинг қалбларини яхши англай биларди...

Алалхусус, у кофе ичиб, бир бўлак ширин кулча ерди, кейин соат тўққизларга яқин ўзининг шахсий ичкари ҳовлисидаги бодом дарахтлари тагидаги парланган шифобахш япроқлар билан тўлдирилган тошҳовузига тушиб, қайноқ сувда ўн биргача ётарди; бу унга ноаён хавотирдан халос бўлишга, навбатдаги турмуш уринишлари олдида хотиржамлик касб этишга, кўмаклашарди; бир замонлар уни президент қилиб ўтқазиб қўйган денгиз десантчилари энди-энди тушган маҳалларда у десант кўшинлари кўмондони билан бирга битта кабинетга кириб ўтирар, у билан бақамти турли-туман қонунлар ва низомларга катта бармоғини босиб, юрт тақдирини ҳал қиларди; бинобарин, у маҳалларда тамомила саводсиз бўлиб, на ўқиш ва на ёзишни биларди; бироқ унга юрт ва ҳокимиятни ёлғиз ўзига ташлаб кетганларидан сўнг, у эҳтиёткорликни талаб қиладиган илмоқли қонунлар устида бошини оғритиб ўтиришни истамай, мамлакатни кўнглига сиққанча идора қила бошлади, у ҳар ерда пайдо бўлар, гапини икки қилишга ҳеч кимга йўл қўймас, ҳокимият чўққиларида қояларга ўрмалаб қиқувчилар сингари эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилар ва шу билан бирга, ёши бир жойга етганига қарамай, гайрат-шижоат кўрсатар, ва ажабмаски, унинг атрофини доим кўр, мохов ва шоллар ўраб олишар, тўда-тўда бўлиб юришар, ундан ёлвориб бир чимдим туз-намак тиланишар, бинобарин, унинг қўли теккан туз-намак шифобахш бўлиб қоларди; шу билан бирга унинг атрофини сонсиз-саноқсиз дипломли сиёсатдонлар, сурбет лўттивозлар ва хушомадгўйлар қуршаб олишган, уни зилзилалар, само башоратлари, кабиса йиллар сингари худойимнинг саҳву хатоларининг корректлари² деб эълон қилишганди; у эса худди қор устидан юриб бораётган фил каби саройда баҳайбат оёқларини судраб босар, йўл-йўлакай жуда осонлик билан давлат ва турмуш ишларини ҳал қилар, манов эшикни бу ердан олиб анов ерга қўйинглар, деса, буни бир зумда адо этишар, билъакс, яна шу заҳоти энди эшикни у ердан олиб бояги жойига қайтариб ўрнатинглар, деб буюрса, буни ҳам илло-биллога келтирмай бажо қилардилар; агар у минорадаги катта соат ярим кечаси ва кун ўртасида ўн икки марта эмас, икки маротаба занг урсин, шунда ҳаёт аслида бўлгандан кўра икки баробар узоқроқ давом этади, деб айтса, бу амрни ҳам дарҳол адо этишарди, — унинг ҳар қандай амри сўзсиз ва қатъият билан бажариларди, заррача шубҳага йўл қўйилмасди. Фақат пешин чоғидагина ялли ўлик сукунат чўкарди, ҳамма нарса тақа-тақ тўхтарди, у бундай пайтларда туш чоғининг иссиғидан хотинлар товухонасининг нимқоронғу пучмоқларида ором топарди; танлаб ўтирмай биринчи дуч келган хотинга ташланиб, тутиб оларди-да, уни ечинтириб ўтирмай, ўзи ҳам ечинмай, тўшакка кўндаланг итқитарди, эшикни ҳам беркитиб ўтирмасди, илло бутун саройга унинг оғир пишқиргани, итга ўхшаб ингиллаб гингшигани баралла эшитилиб турарди, у шошқалоқлик билан ҳансираб, оёқлари тўхтовсиз дириллаб тургани боис, этигига қадалган нағали³ тўхтамай жингир-жингир қиларди; ҳалиги хотин ҳам бу ишқивозлик дамларида ўзини ориқ, ингичка, чала-чула болаларининг кўзларидан яширишга уринар,

¹ К а с а б э — ихрож (маниок) ўсимлиги оиласига кирувчи бута илдизидан олинадиган ундан пиширилган ширин кулча.

² К о р р е к т л а р — ҳоким. Бу сўзнинг яна бир маъноси: ислоҳ қилувчи, яъни зилзилаларни ислоҳ этувчи.

³ Н а г а л, н а ъ л — отни ниқташ учун этикка қадаладиган шпор.

кўрқинч, ваҳимага тўла овоз билан қичқирарди. «Йўқол бу ердан! Ҳовлига чиқиб ўйналаринг! Нима қиласан бунга қараб! Болаларга уят бўлади!» Шунда она ватан осмонидан мулойим, ювош фаришта учиб ўтгандай бўлар, овозлар ўчар, ҳамма ҳаракатдан тўхтар, бутун мамлакат бармогини гўё тек тур дегандай лабига босарди: «Тиш-ш! Овоз чиқарманг!.. Жим!.. Генерал ишқивозлик қилапти!..» Аммо уни яхши билганлар давлат ҳаётидаги ушбу қисқа ҳордиқ дамларига ҳам ишонмас, унинг ишқ эрмаклари билан бандлигига бовар қилмас, зотан ҳаммалари унинг бир вақтнинг ўзида, одатда, дам унда, дам бунда пайдо бўлишини жуда яхши билардилар: кеч соат еттиларда уни домино ўйнаётган ҳолда кўрардилар, бироқ кеч соат роса еттида у сигир тапписини тутатиб мажлислар залидан чивинларни қувиб чиқараётган бўларди; барча деразаларда чироқ ўчмагунча, ва унинг ётоқхонасидаги эшиклар учта қулфининг шарақлагани, учта зулфинининг шиқиллагани ва учта лўкидоннинг тарақа-туруқ тушгани эшитилмагунча ва чарчаб ҳолдан тойган тананинг гурс этиб уйнинг тош саҳнига қулагани маълум бўлмагунча ҳеч ким ҳеч нарсани афтидан аниқ билмасди; сўнг маъсум гўдак уйқусига чўмган қариянинг тез-тез хириллаб нафас олаётгани келар, тунги денгиз сувлари кўпайиб юқори кўтарилгани сари унинг нафас олиши тобора равон ва чуқур бўла борарди; шунда шамол арғанунлари чирилдоқларнинг қулоқ пардаларига урилаётган сайрашлари овозини босиб кетар, оппоқ кўпирган азамат тўлқин вице-қироллар ва буканерларнинг¹ кўҳна шаҳар кўчаларига гулдурос солиб ташланар, даричалардан ошиб ўтиб саройни кўмар, чиганоқлар ойналарга ёпишиб қолар, мажлислар залида ақулалар жағларини йириб очишар, тўлқин эса азалий уммоннинг энг юқори нуқтасидан ҳам юқорироқ кўтарилар, ер юзини, вақт ва маконларни сув ўз комига тортарди, ёлғиз унинг ўзигина, шу ҳарбий дала кийимидаги, оёғига олтин нағали этик кийган якка-ёлғиз чўкиб ётган кимсагина ўз тушларининг ойдин денгизда сузиб борар, юзини мисоли ёстикдай икки кафтига босиб, сузгани сузган эди.

Унинг бир вақтнинг ўзида турли жойларда ҳозир бўлиши, иккинчи қаватга чиқатуриб, айна пайтда биринчи қаватга тушиши, ўзи ёлғиз бепоеън денгиз бўйида хаёлга гарқ бўлиши ва айна чоғда ишқ лаззатларининг титроқларида чўмиб ётиши, хушомадгўйлари айтмоқчи, унинг қандайдир фавқулодда шахсиятига хос алоҳида хосиятларнинг намоеън бўлишигина эмасди, бу унинг муҳолифлари айтмоқчи, оммавий рўё ҳам эмасди; омади гап шу эдики, унинг баайни худди ўзига ўхшаш иккинчи нухаси бор эди — бу Патрисио Арагонес деган кимса бўлиб, унга худди итдай вафодор ва унинг учун ҳар нарсага тайёр эди; уни умуман махсус қидириб юрмай тасодифан топиб келишган эди; кунлардан бир кун президентга шундай хабар еткизишди: «Жаноб генерал, худди президентимизникига ўхшаган аллақандай карета ҳиндулар кўналгаларини айланиб юрибди эмиш, унда қандайдир бир лўттивоз ўзини гўё сиз деб танитармиш, одамлар бунга чиппа-чин ишонишар ҳам эмиш, жаноб генерал! Одамлар каретанинг қоронғу ичида унинг ғамгин кўзларини кўришганмиш — унинг кўзлари айна сизнинг кўзларингиз эмиш, жаноб генерал; оқарган лабларини кўрибдилар — худди сизнинг лабларингиздай, жаноби генерал; худди сизнинг кўлларингиз каби нафис ипақ кўлқоп кийган кўллари билан каретанинг дарчасидан дардмандларга ҳовучлаб туз сочармиш, касаллар йўлларда қатор бўлиб тизилиб тиз чўкиб туришармиш, каретанинг ортидан эса зобит либосидаги икки отлиқ киши гўёки мана шу шифобахш туз неъмат учун пул йиғишармиш. Уйлаб қарасангиз, қанчалар шаккоклик бу, жаноб генерал!» Аммо у, лўттивоз дарҳол жазога тортилсин, деб буюриб ўтирмади, аксинча хуфёна равишда, ҳеч ким танимаслиги, президент билан адаштирмаслиги учун бошига қоп кийгизиб саройга келтиришни амр қилди. Лўттивозни тутиб келтиришгач, генерал ўзини худди ташқаридан кўргандай бўлиб, кўнглидан галати бир таҳқирланиш ўтди, бу найрангбоз билан ўзининг қандайдир тенг бўлиб қолганини кўришдан унинг шаъни нафсониятига озор етганга ўхшарди. «Падарига лаънат, ахир бу одам — мен ўзимман-ку», — деди у ичида ўзига ўзи, лекин у пайтларда ҳали бундай эмасди, ул кимса ҳали

¹ Б у к а н е р — Испаниянинг Америкадаги мулкларини талаган қароқчилар.

унинг амрона сасига ҳатто тақлид ҳам қилолмасди, бунинг устига, каззобнинг қўл кафтидаги толе чизиги батамом аниқ кўзга ташланиб турарди; худди мана шу нарса уни ҳаммасидан кўра ортиқроқ ташвишга солиб қўйди, худди мана шунинг учун ҳам у фирибгарни дарҳол отиб ташлашга буйруқ бермади: унинг кафтидаги толе чизиги қандайдир бир тарзда ўзининг тақдирига таъсир қилиб қўйишидан чўчиди; Патрисио Арагонесни ўзининг расмий нухасига айлангириш фикри унга кейинроқ, бундай хавотир олишга асос йўқлигини билгандан сўнг келди. Патрисио Арагонес эса бу вақтга келиб, олти маротаба қилинган суиқасдни бошидан миқ этмай ўтказди, оёқларини судраб босишни ўрганди, ёғоч болга билан товонларига тинимсиз уриб, товонларини теп-текис қилиб, ниҳоят у бунга эришди, айниқса қиш чоғлари ва кўпроқ тонг қоронғусида у қулоғидаги гувиллашдан ва осилиб турадиган чуррасининг оғришидан азоб чекадиган бўлди, этигидаги олтин нағалнинг гўё барча чуваланган боғичлари ва тасмалари билан овора бўлаётгандай қилиб кўрсатишни ўрганди; у қабуллар чоғида вақтни атай чўзиш учун шундай қиларди, ўзини ечилиб кетган нағални қайтадан боғлаётгандай қилиб кўрсатар, яни: «Қуриб кетсин, мана шу фламанд усталарининг чала-чулпа иши-да, на тасма ясашни қойил қилишади ва на бошқа нарсани, қўлларидан ҳеч нарса келмайди!» У отасининг устахонасида шишасозлик қилиб юрган чоғларида қувноқ, шўх, ҳазилкаш йигит эди, энди булардан асар ҳам қолмади, у бадқовоқ, хўмрайган, индамас кимсага айланди, бировнинг оғзидан чиққан сўз унинг қулоғига кирмас, сўзларга эътибор қилмас, фақат суҳбатдошининг кўзларининг туб-тубларига тикилиб турар, улардан айтилмай қолган сўзларни уқиб олишни истарди; у саволларга дарҳол жавоб қайтаришдан ўзини тиядиган бўлди, унга берилган ҳар қандай саволга савол билан жавоб берарди: «Ўзингиз нима дейсиз?» — у кунги кеча майиб-мажруҳ ногирон бечораларни мўъжизалар кўрсатиб дардларини даволаб ялло қилиб юрган такасалтанг фирибгар эди, энди бирдан ғайрат камарини боғлади, бир зум жойида тек турмас, доим алланималарнидир ағдар-тўнтар қилар, сўнг бирдан нокас қурумсоққа айланарди; кейин худди хўрозга ўхшаб хотинларни ўқдай учиб бориб қийқиртириб босарди, қуруқ ерда ечинмай, бошига ёстиқ қўймай, юзини кафтига босиб ётадиган бўлди; у ўз кўнгли майлига юришдан, ўз-ўзига ўхшашдан, пешонасига ёзилган ишдан — шишасоз бўлиб шишалар яшадан воз кечди, яхши ниятлар амрига бўйсуниб, бу иш билан биров вақт шуғулланиб ҳам кўрди; олий ҳокимият соҳиби доим ўлим хавф-хатари ичда яшайди, Патрисио Арагонес бошини мана шундай хавф-хатарга қўйди, биринчи гишт қўйиб иккинчиси ҳеч қачон қўйилмайдиган жойларда, нималарнингдир очилиш маросимларида тантанали суратда ленталар қирққанида унинг жони доим мана шундай хавф-хатарга дучор бўларди, атрофи ганимларга тўла эди, кўпдан-кўп фариштадай ҳарир-ҳавойи, етиб бўлмасдай кўринадиган гўзаллик маликаларига тож кийдириш маросимлари-чи, бу ойимқизларга қўл теккизишга у ботинолмас, зотан ўзининг ночор ва нобоп толеига тан бериб қўйган эди: у энди ўзидай бўлолмайди, у энди фақат кимнингдир сояси ва нухаси; албатта, бир қараганда бунга уни ҳирс ва очкўзлик мажбур қилгани йўқ ёки эътиқод юзасидан у ўз-ўзидан, ўзлигидан воз кечди деб айтиш ҳам қийин — чунки унинг бошқа иложи ҳам қолмаган эди, эндиликда бир умр бировнинг сояси ва нухаси бўлиб юришга, ҳар ойда элик песо маош олишга, қирол бўлмай туриб қиролдай яшашга мажбур эди, булар унга муқаррар ўлимдан олиб қолингани эвазига тортиқ этилган эди — нимасини айтасиз, бурнини жийириб ўтирадиган аҳвол эмас? Лекин кунлардан бир кун сарой соҳиби кечаси Патрисио Арагонесни денгиз бўйида муаттар ёсуманлар буталари тагида афтодаҳол бўлиб оғир-оғир хўрсиниб ўтирганини кўриб қолди, ростакамига ажабланиб, Патрисиодан нима бўлди, деб сўради, биров овқатинга заҳар кўшиб бердими ё аллакимнинг кўзи тегдими, нега бунча гам-гуссага ботиб эзилиб ўтирибсан, деди; Патрисио Арагонес: «— Ундай эмас, жаноб генерал, ундан кўра бешбаттарроқ!» — деб жавоб берди. Маълум бўлишича, у шанба кун карнавал маликасига тож кийдириб, у билан биринчи рақсга тушган экан, энди бунинг таассуротидан ҳеч қутулолмас ва ўзини қайси эшикка уришини ва қайси йўлга кириб қочиб қутулишини билмас эмиш, зеро ўша қиз — дунёдаги энг гўзал қиз эмиш, у мисоли осмондаги ой

— қўл билан узиб олиб бўлмасмиш, жаноб генерал! Агар сиз уни кўрсангиз эди! Шунда генерал бироз енгил тортиб, бунинг бари шимилтириқ, деди, одам хотин кишини деб ич-этини еб ўтирадим, лекин сенинг аҳволингни тушундим, хотинларни соғинганга ўхшайсан, деди-да, ўша ойимтиллани ўғирлаб қочишни таклиф этди, кўп тегманозик нозанинларни мен шундай қилганман, кейин улар мен билан жон-жон деб яшайверишган. «Мен уни сенинг кўйинингга солиб қўяман, — деди у, — тўртта сарбоз уни икки қўли ва икки оёғидан ушлаб туришади, сен катта қошигингни солиб қандингни ураверасан то роса тўймагунингча. Қани бир тирп этиб кўрсин-чи! Буларнинг бари шимилтириқ! Энг тарбия кўрган ойимтиллалари ҳам олдин роса зарда қилишади, ноз-фироқни авжга чиқаришади, кейин ялиниб-ёлворишга тушишади: «Мени тишланган олмадай ташлаб юборманг, жон генерал!» Бироқ Патрисио Арагонес бунга хоҳламади, унинг кўнгли бошқа нарсани — ўша оқ қиз уни севишини тусади, қанийди у мени севса, дерди у. Зотан унинг дунёда тенги йўқ, у севги нималигини, қайдан ва қандайлигини билади, уни кўрганингизда сиз ўзингиз бунга ишонч ҳосил қиласиз, жаноб генерал. Шунда хўжайин Патрисионинг аҳволини енгиллаштириш йўлини топти, ўзининг маъшуқаларининг кўналгаларига элтадиган яширин йўллар, сўқмоқларни унга кўрсатиб қўйди, мушкулини осон қилиб, маъшуқаларининг кўнглини истаганча овлайверишига рухсат берди, лекин фақат бир шарт бор, уларга худди мен каби хўроздай ташланасан, ечинмай ва ечинтириб ўтирмай ишингни бажараверасан; шундан сўнг Патрисио Арагонес бошқаларни ўлдим-куйдим деб суйиш ботқоғига жон-дилдан шўнгиб кетди, шундай қилсам улар ёрдамида ўз қалбимнинг ўти, истақларимнинг алангасини сўндираман, деб ўйлади, лекин юрагининг ўти, аҳтироси шунчалар чексиз, истақлари шунчалар катта эдики, у баъзан ишқ билан қандай шугулланиши кераклигини фаромуш этар, бунга шоша-пиша эмас, жуда кифтини келтириб бажарар, ишнинг туб-тубига етиб борар, ҳатто эркалашга энг хуши йўқ хотинларнинг ҳам шавқини кўзгатар, тош-метин бўлиб кетган қалбларини жунбушга келтирар, улар лаззатнинг зўридан чидолмай инграшар ва қоронғуда ҳиқиллашиб пичирлардилар: «Вой, мунча шўх бўлиб кетяпсиз, жон генералим, қариганда қилиқ чиқаряпсиз!» Ушандан буён на генералнинг ўзи ва на Патрисио Арагонес ва на биронта хотин қайси бола кимдан бўлганини билишолмас, ким кимнинг ўғли, ким кимнинг отаси — аниқлаб бўлмас, бинобарин, Патрисио Арагонесдан ҳам, унинг хўжасидан ҳам фақат чала болалар туғиларди. Мана шундай қилиб, Патрисио Арагонес яқинлар ичида энг яқинига, энг суюқлига, боз устига, энг кўрқинчли кишига айланди, генерал эса Патрисионинг шарофати билан кўп ишлардан қўли бўшаб, асосий вақтини қуролли кучларга бера бошлади, бир маҳаллар олий лавозимга ўтирган чоғларида худди шундай бутун диққат-этиборини унга бағишлаган эди. Бизнинг наздимизда қуролли кучлар ҳокимиятнинг асосий таянчи бўлгани учун шундай қилади, деб ўйлардик, лекин аслида бундай эмас экан. Аксинча! У қуролли кучларни ўзининг энг қаттол табиий душмани деб ҳисобларди, шунга мувофиқ тарзда зобитларни бир-бирлари билан уриштириб қўйишга ҳаракат қилар, қай бировларига сенга ановлар чоҳ қазияпти, деб юракларини қизитар, фитналарнинг олдини олиш учун уларни бир ерда тинч қўймас, дам бу ердан у ерга, дам ундан бунга кўчирарди; у казармаларни патронлар билан таъминлар, ҳар ўнта патрондан тўққизтаси пуч-пахтавон бўларди, ўқ-дориларни ҳам денгиз кумига аралаштириб юборарди, ўзининг эса аъло даражадаги аслаҳахонаси бор эди, у сарой ертўлаларидан бирида жойлашган эди, ертўланинг калитлари бошқа эшикларнинг калитлари билан бирга бир шоодада жаранг-журунг қилиб турарди, яна ҳар бир калит биттагина нусхада бўларди; аслаҳахонани фақат унинг ўзигагина очишга ҳақли эди, бунда уни қадрдон дўсти, тўпчи зобит, мудофаа министри ва президент гвардиясининг кўмондонни генерал Родриго де Агилар кўриқлаб соядай эргашиб юрарди, у яна тирик жонзотлар ичида генерални доминода ўйнаб ютишга изн берилган жуда озчилик кишилардан бири эди, бир куни генералга суиқасд уюштирилган ерда президент каретаси бу жойга етиб келмасидан бир неча дақиқа бурун портловчи динамитнинг зарядини зарарсизлантиришга уриниб, ўнг қўлидан айрилган кимса ҳам худди

шу Родриго де Агилар эмасмиди ахир? Генерал Родриго де Агилар ҳимоясида ва Патрисио Арагонеснинг қиёфаси ортида ўзини ишонч билан бемалол тутадиган бўлди, у ҳатто ўзини-ўзи сақлаши кераклигини ҳам ўйламай қўйди, тез-тез одамлар ўртасига чиқадиган бўлди, ҳатто ёлғиз биргина адютантининг ҳамроҳлигида давлат тамгалари туширилмаган оддий каретада журъат қилиб шаҳар айланарди, карета дарпардаларини суриб, гиштдан терилган ҳашаматли жоме-ибодатхонани томоша қилар, бу ибодатхона президент фармони билан дунёдаги энг кўркам ибодатгоҳ деб эълон қилинган эди; қадимги гиштин биноларни кўздан кечирар, назарида уларнинг равоқларида олис-олис замонлар мудраётгандек кўринарди, олтин жамолларини денгизга буриб турган кунгабоқарларга термуларди, вице-қирол маҳалласининг чор қирра тош ётқизилган кўчаларидан ўтар, бунда ёқиб қўйилган шамларнинг ҳиди анқир, бунда юқори очиқ айвонларда чиннигулларнинг туваклари ва чирмовуқларнинг яшил навдалари орасида чехраларида маъсумлик ифодаси тошдай қотиб қолган юзлари сутдай оппоқ қизлар сим тўр тўқирдилар; бискай роҳибалари хонақосининг ўрадай қорайган деразаларига кўз югуртирар, у ердан худди доқиюнус замонлари каби кун пешиндан оғиб соат роса уч бўлганда клавиқорддан ўша оҳанглар янграрди, — бир замонлар Думли Юлдузнинг илк учиб ўтиши ушбу мусиқий оҳанглар билан нишонланган эди. Бир куни у тумонат оломон гўжгон ўйнаган Бобил каби савдо-сотик гузарига келиб қолди, шанғиллама тарақатуруқ музика садоларидан қулоғи қоматга келиб, лоторея чипталарининг ажиб шодаларига, гуарапо¹ солинган араваларга, игуана² тухумларининг уюмларига, кўёшда саргайиб-оқариб кетган турк дўконларига, ота-онасининг иродасига қарши борганлиги учун чаёнга айлантириб қўйилган қизнинг хунукдан-хунук суратига, эрсиз хотинлар яшайдиган қашшоқ кўчанинг паст, ночор қулбаларига қарай-қарай бутун маҳаллани ўртасидан кесиб ўтди, — мана шу бечора аёллар оқшом қоронғуси тушгач, кечки овқатга бир-иккита балиқ олиш ва шу баҳонада оғзиларидан боди кириб-шоди чиқиб, сўкинишиб, шу билан кўнгилларини бўшатиш учун дўкончалар растасига чиқишар, гулдор нақшинлар билан безатилган оғоч айвонларга ёйилган кирлари қуришини кутиб, кўкчилар билан пештахам қилишарди; кейин унинг башарасига сасиган чиганоқларнинг аччиқ ҳиди урилди, кейин у олисда нималардир ярақлаб кетганини кўрди, бу бирқозон деб аталган қушларнинг тўдаси бўлиб чиқди, кейин нигоҳи кўрфаз яқинидаги тепаликларда сочилиб ётган занжиларнинг олақуроқ қулбаларига тушиб кўзи булашди, ва ниҳоят, қутилмаганда, қаранг, ана — порт, худди ўзи! Оҳ, порт! Чириган ҳўл тахталар ётқизилган бандаргоҳ ва соҳилда эски зирҳли кема, десантчиларнинг ҳақиқатдан ҳам тумтайганроқ узундан-узун зирҳли кемаси! Шунда карета ҳаммол занжи хотинни уриб кетишига сал қолди, хотин нимадандир ҳуркиб кетди, қутилмаганда четга бурилган аравадан базўр ўзини олиб қочди, шунда дунё қайғусига тўлган кўзлари билан портни томоша қилаётган қариянинг сумрайган қиёфасини пайқади ва унда ўлим шарпасини сезгандай бўлди. «Э, ўзи-ку! — ҳайрон қолиб қичқирди занжи хотин. — Ўзи! Ўзи! Яшасин ҳақиқий эркак!» — «Яшасин! — деб қичқирди қовоқхоналару хитой ошхоналаридан, ҳаммаёқдан чопиб чиқаётган эркалар, хотин-халаж ва болалар. — Яшасин! Яшасин!» — деб қичқирдишарди қизишиб ўйноқлаган отларни жиловлашга уринган кишилар, ҳукмдор билан қўл олиб кўришишга уриниб аравани қуршаб олганлар ҳам уларга қўшилишарди; ушбу жўшиб жунбушга келган оломон шунчалар тез ва шунчалар ўз-ўзидан, қутилмаганда ҳосил бўлдики, у адютантининг тўппончани отишга чоғлаган қўлини базўр четга суриб улгурди ва унга шу сўзларни қичқирди: «Кўрқоқлик яхши эмас, лейтенант, улар мени севишади, уларга халал берманг!» У шундай ва шунга ўхшаш, кейинги кунларда ҳам ўзи сабабчи бўлиб тақрорланган муҳаббат изҳорларидан қаттиқ ҳаяжонга тушар эдики, генерал Родриго де Агилар уни усти очиқ каретада сайр қилиш истагидан қайтаришга зўр-базўр ялина-ёлвора муяссар бўлди. «Майли, юрт ватанпарварлари мени бор бўй-бастим билан кўрсинлар! Ҳеч қандай хавф бўлиши мумкин эмас. Буларнинг

¹ Гуарапо — мева.

² Игуана — калтакесакнинг бир тури, гўшти ва тухуми истеъмол қилинади.

бари шимилтириқ!» Бироқ ватанпарварлик туйғулари фақат портдагина ўз-ўзидан табиий тарзда жўшганлигини сезмасди, қолган барча олқишлар унинг жонини хатарга қўймаган ҳолда кўнглини кўтариб хурсанд қилиш учун хавфсизлик хизмати томонидан уюштирилди; у ҳаётининг шом чоғида ўзига кўрсатилаётган меҳру муҳаббатдан шунчалар ҳаяжонга тушган эдики, узоқ йиллар хилватнишин бўлиб ётгач, пойтахтдан четга чиқишга қарор қилди ва миллий байроқ рангларига бўялган эски поездни йўлга тайёрлашга буюрди, ва ниҳоят поезд худди мушук каби ғамзада ва қайғули улкан салтанатнинг эгри-бугри тоғ ёнбағирлари йўлакларидан орхидея чангалзорлари ва амазония балзаминлари оралаб, маймунлар, жаннат қушлари ва темир изларда узала тушиб ётган қоплонларни ҳуркитиб, бутун ўлка бўйлаб президентнинг туғилиб ўсган юртига, қорли манзиллар, яланғоч ясси тоғларнинг ҳувиллаган пучмоқларида яшириниб ётган овлоқ ерларга ўрмалай кетди; бекатларда уни мунгли-маъюс мусиқа садолари билан кутиб олишар, худди мотамга чорлагандай ҳазин жом овозлари эшитилар, уч муқаддаснинг ўнг томонида ўтирган ҳолдаги сурати туширилган, уни нақ авлиё деб эълон қилган лавҳалар шабадада хилпирарди; поезд олдига ҳиндуларни ҳайдаб келишар, президент вагонининг нариги қоронгу томонида яширинган ҳокимиятни уларга кўрсатиб қўймоқчи бўлишар, лекин яқинроққа келганлар чанг босган дарчада фақат ҳайрона боққан кўзларни, титраб-қалтираган лабларни, уларни олқишлаб кўтарилган керик панжаларинигина кўрардилар. Унинг панжаси ўзидан-ўзи муаллақ осилиб турганга ўхшарди, зотан бутун кўли эмас, фақат бармоқлари керилган панжагина кўзга ташланарди. Кўриқчилар полковниги уни дарча олдидан нари олиб кетишга уринарди: «Эҳтиёт бўлинг, генерал, сиз ватанга кераксиз!» — бунга у қатъият билан эътироз билдирарди: «Ташвишланма, полковник, булар мени яхши кўришади!» Кейин у поезддан чархпалакли дарё кемасига ўтирди, кеманинг пианола клавишларига ўхшаш ёғоч сузгичлари сув юзидан ўз ортидан худди валс рақси каби кенг ва равон доиралар ясаб борарди, кема эса гардения¹ буталарининг чучмал ислари, қумлоқларда чириб ётган экватор самандарларининг қўланса ҳидлари оралаб, улкан калтакесакларнинг ибтидоий замонлардан қолган суякларининг уюм тепаликлари ва беўхшов сиреналар² билан тўлиб-тошган хилват оролларни айланиб ўтиб борар, кема сузиб бораркан, олисларда йўқолиб кетган улкан шаҳарларнинг ёнғин алангаларига ўхшаш шом шафақлари яллиғланарди, соҳил бўйларида эса жазирама иссиқ куйдириб ташлаган қашшоқ қўналгалар кўққаярди.

Аҳоли миллий байроқнинг рангларига бўялган кемани томоша қилиш учун соҳил бўйига чиқишар, президент каютасининг иллюминаторидан заифона силкинаётган шоҳи қўлқоп кийган қўлни зўр-базўр илғар эдилар; соҳилдаги одамлар бизнинг бу ўлкаларда байроқ бўлмаганлиги сабабли маланга япроқларини байроқ ўрнида силкитардилар, у эса, кимдир президент дастурхони учун тирик эчки, кимдир нияманинг худди фил товонидек жуда каттакон илдиз тўпини, кимдир ўлжа қушлар билан лиқ тўла саватни кўтариб дарёдан кемага сузиб ўтаётганликларини кўриб, каютанинг худди черков каби нимқоронғисида ҳаяжондан ўпкаси тўлиб хўрсинарди: «Капитан, қаранг, улар орқамиздан сузиб келишяпти! Қанчалар яхши кўришади улар мени!»

Декабр ойида Кариб денгизи соҳилларидаги мамлакатларга баҳор келади, шунда у энг баланд тоғ тепасида қурилган бошпана манзилига тоғнинг айланма йўлларида каретада чиқиб боради. Бу ерда у қитъадаги турли мамлакатларнинг собиқ диктаторлари, турли-туман ота юртларнинг ағдарилган оталари, ўзи бундан кўп йиллар бурун сиёсий бошпана берган кимсалар билан бир кеча-ярим кеча домино ўйнаб вақт ўтказади. Бу эзма-чурук тирик мурдалар бошпана айвонидаги юмшоқ ўриндиқларда хаёллари қочиб ўтиришади, бир кунмас-бир кун қандайдир кема келадию бизни яна ҳукумат қилиш учун олиб кетади, деб хом хаёлларга ғарқ бўлишади, улар унинг шафқат-мурувватли меҳмоннавозлиги соясида қариб-чуриб кун ўтказишади. Ота юртларнинг собиқ оталари кўпайишиб кетгандан сўнг ушбу бошпана, ушбу сиҳатгоҳ улар учун

¹ Гардения — марена оиласига мансуб мангу яшил дарахт буталари.

² Сирена — бу ерда сут эмизувчи сув ҳайвони (тарж.).

қурилган эди. Гарчи генерал учун уларнинг бир-биридан фарқи йўқ эди, зотан уларнинг ҳаммалари тунги либослари устидан шошилиш суратда айқаш-уйқаш қилиб кийилган байрамона уст-бошларида тонг қоронғусида унинг хузурига келишарди. Ўзлари билан бирга давлат газнасидан ўмарилган пулларга лиқ тўла сандиқларини ҳам ола келишарди. Уларнинг портфелларида барча орденлару нишонлари, саҳифаларига газета қийқимлари ёпиштирилган эски қалин муқовали дафтарлар ва суратлар билан тўлдирилган албомлар солинган бўларди; оталар юртининг ҳар бир янги келган отаси ушбу албомни худди ишонч ёрлиқлари каби генералга кўрсатар ва шундай деб мингилларди: «Муни қаранг, генерал, мана бу менинг лейтенантлик пайтим, бу ерда эса — президентлик лавозимига ўтирган пайтим, манави — ҳокимият тепасига келганимнинг ўн олти йиллиги кунда олинган, мана бу ерда эса...», аммо генерал на янги келган меҳмоннинг ўзига ва на унинг албомига заррача эътибор берарди, ҳолбуки янги келган зот бу албомни унинг ишонч ёрлиғи ўрнида қабул қилинишини истар, бу ҳақда у ҳаммага эшиттириб маълум қиларкан, шундай деб ҳисоблардики, ағдарилган президент шахсини тасдиқловчи бирдан-бир ишончли хужжат бу — унинг ўлганлиги тўғрисидаги гувоҳномадир; генерал навбатдаги янги келган мустабиднинг болохонадор нутқини нафратланиб тинглар, янги келган зот ўз нутқида бу ерга қисқа бир муддатга, вақтинча келганлигига ишонтиришга уринарди: «Вақти соати келадик, халқим мени яна чақириб олади, жаноб генерал!» Бироқ генерал буларнинг бари қуруқ, ҳавойи сўзлар, эзмалик эканлигини билар — булар бари сиёсий бошпана сўраш чоғида айтиладиган арзимас кирои гаплар эди! Мана шундай сийқаси чиққан бир хилдаги сўзларни у уларнинг ҳар биридан, энг биринчисидан тортиб, энг охиригисигача, тўнтарилгандан ҳам, тўнтарганининг ўзидан ҳам, zero ўз навбатида бунинг ўзини ҳам тўнтариб ташлаган эдилар, — эшитар эди. Худди бу барча ўсиқроқлар сиёсат матонатли бўлишни талаб қилишини билмайдигандай, ахир ҳукумат ўзи шундай: шохдан узилиб тушдингми, тамом, шу ишининг битгани, аҳмоқона хомхалга берилиб ўтиришдан фойда йўқ! Янги ташриф буюрган зотни у икки ойча президент саройида иззат-ҳурматини жойига қўяр, собиқ диктатор энг сўнгги тийинини ютқизмагунча бизнинг генерал у билан домино ўйнарди, шундан кейин генерал яхши кунларнинг бирида уни денгиз кўришиб турган дераза олдига бошлаб борарди, ҳаётнинг кўз очиб юмгунча ўтиб кетиши ҳақида панд-насихатга тўла сўз очарди, бу ҳаёт деганингиз фақат бир томонга қараб боришни билади, ҳали ҳеч кимнинг ундан кўнгли тўлган эмас, буни ҳаёт деб атагани ҳам, хайф кетади, менга ишонинг, бунинг турган-битгани қапаки, холос! Лекин у қадар ноумид бўлманг, қаранг, қоя устига қурилган ҳов анови уйни кўряпсизми? Тоғ чўққиларига ўтириб қолган ҳайбатли океан кемасини кўряпсизми? Мана ўша кемада сизга жуда гўзал маскан ажратиб қўйилган — ёп-ёруғ ва шином. У ернинг овқат-таомлари жуда лаззатли... вақтингизни қандай ўтказсангиз, ихтиёр ўзингизда... ҳаммаси ўзингизга ўхшаган алам чеккан одамлар... улар билан бирга ҳордигингизни ёзинг... У ерда нақ денгиз узра осилган супа бор! Унинг ўзи ҳам шу уйда, мана шу супада нашъа чиқаришни ёқтирарди, гап бу сўлжайиб, заифлашиб қолган кимсалар билан домино ўйнашни яхши кўрганидагина эмасди, гап шунда эдики, у ўз аҳволининг афзаллигидан чуқур қониқиш ила кўнгил тубида лаззат оларди: мен — буларга ўхшамайман дерди, ўз вазиятидан роҳатланарди ва бу пастаринлар, ушбу инсон деб ном олган лой-балчиқларга қараб, ҳаётдан унинг барча роҳат-фарогатини олиб мазза қилиб яшашга зўр берарди, энг ширин орзуларини амалга оширар, зинокор ниятларини рўёбга чиқарарди, эрта тонг чоғида уйни супуриб-сидириб юрган кўнгли бўш оқ-қора танли аёлларни оёғининг учида қувиб бориб босарди — уларни арзон соч мойлари ҳамда умумий ётоқхоналарга хос ҳидларига ҳос қилиб қараб топиб олар, изларига тушар, овлоқроқ хонада улардан бирови билан ёлғиз қолишни пойлаб турар, сўнг хоҳлаган бир бурчакда худди ҳўроз товукни босгандай таппа босар, тонгнинг ним қоронғусида унинг қақағлагани ва очиқ-ойдин ҳиринглагани эшитиларди: «Вой генералим-эй, мунча олғир, мунча қароқчи бўлмасангиз-а! Ҳеч тўймас экансиз-да ўзиям!» Бироқ ҳирсий ишқибозликдан сўнг у мунгайиб, тумгайиб қолар ва бу ҳолатдан қутулиш учун ҳеч кимнинг кўзи тушмайдиган хилват

ерда ҳиргойи қилиб қўшиқ айтарди: «О, январ моҳитобони! Қарагил, деразанг остида дорга осилди жоним!». О, бу наҳс башоратлар, ёмон аломатлардан буткул холи баҳор чоғлари эди, ва шу боис у халқининг садоқатига шу қадар ишонч ҳосил қилган эдики, ўзининг осма беланчагини сарой ҳовлисининг узоқ, ичкари бир чеккасига осар ва бу ерда тамарҳиндий дарахтлари сояси остида пешин соатларида қўриқчиларсиз ҳордиқ чиқариб нафас ростлар, унинг тушига сарой хобхоналарининг деворлари каби кўкимтир сувда саёҳатчи балиқлар сузиб юргани кирарди. Саройнинг бу чеккасидаги алоҳида иморатда унинг волидаи муҳтарамаси Бендисйон Алварадо истиқомат қиларди. «Ватан энг гўзал афсона, онажон!» – деб ҳўрсинарди у. Лекин онасидан бунга жавоб кутиб ўтирмас, буни ҳатто хоҳламасди ҳам. Ҳолбуки онаси унга қўлтиғинг ёмон ҳидланибди, деб айта оладиган дунёдаги ягона инсон эди. Кейин у нечукдир ёруғ жаҳондан рози бўлиб, кўнгли таскин ва тақвога тўлиб, Карибнинг мўъжиза баҳоридан мастона тебраниб, январда очилган гулхайриларнинг муаттар ҳидларига ўпкасини тўлдириб нафас олиб, бош дарвоза йўли орқали оҳиста президент саройига қайтарди. Бу вақтлар у ҳатто Ватикандан келган папанинг элчиси билан ҳам ярашиб олганди; оқшом чоғлари элчи ғайрирасмий тарзда бўлса ҳам унинг ҳузурига келар, бир қаҳва шоколад ва ширинликлар устида у билан панд-насиҳат йўсинида суҳбатлар қилар, мурод шу эдики, бизнинг генералимизни муқаддас католик черковнинг бағрига қайтариш – уни яна христиан қилишга уринарди. У эса қотиб-қотиб ўлардай кулиб, агарда яратган худо сиз айтганча ҳар ишга қодир бўлса, сиз руҳоний отамиз бўласиз, унга бизнинг илтимосимизни етказинг, у мени қулогимга кириб олган ярамас чирилдоқдан қутқарсин, мени манави бало-қазодай даббадан халос қилсин, бу бадрафторнинг елини чиқариб юборсин! – дерди. У шундай деб туриб, иштонини ечиб нимани назарда тутаётганлигини кўрсатарди, ҳар қалай папанинг элчиси иродали ва матонатли одам эди, у: барибир буларнинг ҳаммаси худодан, жамики нарсалар Муқаддас Рўҳдан пайдо бўлади, деб ўз сўзида қаттиқ турарди; бунга генерал яна ўша-ўша ҳазил-мазах билан жавоб қайтарарди: «Беҳуда ўқ отиб оввора бўлманг, азиз падарим! Мени динга киритаман деб бекорга уринманг, шимилтириқ ҳам чиқмайди бундан! Шусиз ҳам мен сизга маъқул бўладиган ишларни қилиб юрибман, ахир?»

Лекин худди дарё қўлтиғи каби унинг осуда кўнгли кутилмаганда чекка олис бир шаҳарчага ҳўроз уриштириш байрамига борганда алғов-далғов бўлиб кетди. Жанглارнинг бирида патли йиртқич бир ҳўроз олиша туриб, шартта рақибининг калласини узиб ташлади ва қутурган оломоннинг кўз ўнгида уни чўқиб, тепиб, юлқиб лиқ-лиқ юта бошлади, маст-аласт оркестр эса, ғолибни шарафлаб ғалаба оҳангини даранглатади. Генерал майдонда бўлаётган бу ҳўроз жангидан дарров бир нохуш аломат сизди, бунда ана-мана дегунча эрта-индин ўзининг бошидан кечиши мумкин бўлган кулфатга бир ишора бордай эди; у буни савқи табиий билан кўнглидан ўтказди ва қўриқчиларга бурғу чалиб турган машшоқни дарҳол қўлга олишни буюрди; машшоқни илло-биллога қўймай тутишди, буни қарангки, унинг ёнидан қурол чиқди; у қийноқлар остида бўйнига олиб айтдики, одамлар тўда-тўда бўлиб ташқарига чиқа бошлагач, ола-говур тўполондан фойдаланиб президентни отмоқчи эдим, деди. «Мен буни ўша заҳоти сездим, – деди генерал, – унинг отишни мўлжаллаб турганини фаҳмлаб қолдим! Чунки мен ҳамманинг кўзидан кўзимни узмасдим, бошқалар ҳам бари манов тасқарадан ташқари менинг кўзимга қарашарди, вой турқинг курғур, ҳезимкаш. – Бу бекорга бурғу чалмайди!» Ушандан бери генерал яна қўрқиб қолди, гарчи шуни ҳам яхши англардики, ҳўроз уриштиришдаги воқеанинг ўзигина уни ташвиш-хавотирга солиб қўйгани йўқ, гап бундагина эмас, бутунлай бошқа нарсада эди; у саройининг баланд деворлари ичيدا ҳам тун бўйи қўрқиб чиқарди, хавфсизлик хизмати ҳаммаси жойида, ташвиш чекишга ҳеч қандай асос йўқ, деб ҳар қанча дадил ишонтирмасин, бари бир ҳеч қор қилмасди; ана шундан кейин денг Патрисио Арагонес деганнинг иши бошидан ошиб-тошиб кетди! У ростдан ҳам Патрисио билан батамом ўрин алмаштиргандай бўлди, уни ўзининг овқатлари билан боқар, ўзига келтирилган асал билан меҳмон қилар ва ўзига-ўзи таскин берарди: агар биронтасига заҳар қўшилган бўлса, икковимиз асфаласофилинга кетамиз!

Қўшмозор бўламиз! Ҳар икковлари саройнинг бўм-бўш хувиллаган ҳовлиларида бошларини солинтириб, жон ҳовучлаб ва фақат гиламлар ҳамда гилам поёндозлар устидан юришга ҳаракат қилишар, филга ўхшаб гурсиллаб қадам ташлаб ўзларини ошкор қилиб қўйишдан чўчишарди; улар маёқнинг кўкимтир шуълаларида сарой заллари бўйлаб хаёл дунёсига фарқ бўлганча сузиб бораётган каби туюлардилар; маёқнинг ёлқинлари ҳар бир ярим дақиқада аллақайси чексизликларда, уйқуга фарқ бўлаётган денгизнинг мовий тўлқинлари узра пориллаб ёнар, — машғал чақнар, тўлқинлар шалдирар ва тунги кемаларнинг ҳазин хайрлашган бургу садолари деразаларга урилар, уларга соҳилда ёниб тутаётган мол таппиларининг тутунлари қўшилиб кетарди; бошқа пайтлар улар уззукун ёғаётган ёмғирга боқиб ўтиришар, сентябрнинг бемадор оқшомлари ва бошқа ҳеч нарсага ярамай қолган ошиқ-маъшуклардай қалдирғочларни санашарди, бора-бора ҳаётдан безиб, қўлни қўлтиққа урдиларки, натижада ҳар қандай жонли тасаввурларни унутдилар; генералнинг ақлига келмасдики, жони борича ўзини икки ягона қиёфада тасаввур тугдиришга уриниб, ўзини бир вақтнинг ўзида дам у ерда-дам бу ерда юргандай қилиб кўрсатмоқчи бўлиб, аслида одамларни шубҳага солиб қўйди: умуман унинг ўзи борми? Узоқ давом этадиган уйқуга кетмадимми? Гарчи қўриқчилар яна икки баравар қўпайтирилган, гарчи бирон-бир кимса президент саройига на кириб ва на ундан чиқа олмаса-да, лекин ҳар нечук кимдир саройда бўлибди, деган гаплар юрарди, гўёким ушбу аллаким қушлар ўлиб ётган қафасларни, худди одми тогора каби муқаддас тосдан сув ичган сигирларни, муаттар ҳидлар таратган атиргул буталари остида ухлаб ётган шоллар ва моховларни ўз кўзлари билан кўрганлигини гапириб берардилар; бутун мамлакат нафасини ичига ютиб ниманидир кутарди, гўёки пешиндан сўнг бирдан яна тонг отадигандай, бунинг устига миш-миш хабар тарқади, у бир вақтлар башоратгўй хотин тогорадаги сувга қараб фол очиб айтганидай ўз ўлими билан тўшақда ухлаб ётиб, ўлган эмиш; лекин мишмишлар тобора кучаярди — катта амалдорлар унинг ўлими хабарини яширишаётган, зеро бир-бирлари билан ўзаро қонли ҳисоб-китоб қилишаётган эмиш. У бундай гап-сўзларга заррача эътибор бермасди-ю, лекин ҳаётида тез орада қандайдир бир ўзгариш рўй беришини ҳис қилиб турарди. У тинмай домино ўйнарган, баъзан тўхтаб, генерал Родриго де Агилардан, хўш, оғайни, ишлар нима бўляпти, деб сўраб қўяр ва бунга шундай жавоб оларди: «Ҳаммаси жойида, ҳаммаси бизнинг қўлимизда, жаноб генерал, мамлакатда тинчлик-осойишталик». Аммо у саройда доим ёниб турадиган мана шу шумшук гулханлар — ёнаётган таппиларининг илондай ингичка буралиб чиқаётган алангаларига қараб туриб, улардан ўзгача бир аломат қидирарди, ҳеч ким қарамай қўйган эски ташландиқ қудуқларнинг қоронғи тубига қараб, уларда ўз толейини ўқимоқчи бўларди, булардан ҳеч нарса топмасдан, ич-этини ташвиш-хавотир кемирганча онаси Бендисейон Алварадонинг қароргоҳига йўл оларди, бу ернинг ҳовлисида тamarҳиндий дарахтларнинг соясида салқинлаб, тоза ҳаводан нафас олиб ўтириш мумкин эди; онаси мункиллаб қолган бўлса ҳам, лекин юрагининг қувватини йўқотмаган, ўгли билан ёнма-ён ўз ҳалинчагида ўтириб, сарин ҳаводан тўйиб нафас оларди; у оёгининг атрофида ўралашиб юрган товуқлар ва товусларга дам-бадам жўхори донини сочиб қўярди, у эса оқ кажава ўриндиқда ястаниб ётиб, ўзини шляпаси билан елпиб, ранглари тиниқ товланиб турган муздек мева шарбатлари олиб келаётган «ҳазрат олийлари, ичинг, муздай» — санамарастадай қоратўр магизли қизларга ҳирс ва согинч билан термуларди, — термуларди-ю, лекин онасига қўнгил ёришга юраги бетламасди; «Онагинам Бендисейон Алварато, агар билсайдингиз юрагимдан нима кечаётганини, мен энди бу дунёсини нима қилишни сира билмай қолдим, мен тамом бўлдим, бу азоб-укубатлардан бошимни олиб узоқларга кетсам дейман, лекин қаёққа боришимни ўзим ҳам билмайман!» Онаси унинг нечун бунчалар оғир-оғир хўрсинаётганлигининг сабабларини билмасди, балки қорамagиз қизлар боис, шундай бўлаётгандир, деб тусмол қиларди, у эса оқшом тушиб илк чироқлар ёнгач, орқа йўлдан яширинча ўз саройига жимгина қайтарди, қоровулларнинг қадам товушларига динг қулоқ солиб, йўлақлардан биқиниб-беркиниб ўтиб борарди; қоровуллар уни кўргач, дарҳол маълумот беришарди: «Ҳаммаси

жойида, ҳазрати олийлари! Ҳаммаёқ тинч, осойишта!» Улар шунга одатланишганди ва бу билан уни ҳам, ўзларини ҳам алдашарди, чунки улар ҳам кўрқишарди, у эса буларнинг ҳаммасини биларди; бу ўзи шундай нотинч замон эди, гарчи ҳаммаси яхши, ҳаммаси жойида деб бир-бирларини ишонтирмоқчи бўлиб, ёлгон сўйласалар ҳам, лекин аслида ҳеч ким ҳеч нарсага ишонмасди, ҳеч ким ўзини эмин тутмасди; айти мана шу ишончсизлик, нотайинлик дунёни унинг кўзига қоронғу қилиб кўрсатар, шон-шуҳрати, обрў-эътиборига заҳар кўшар ва ҳатто ҳукмдорлик қилиш истагидан ҳам кўнглини қолдирарди. Мана шуларнинг бари ўша машғум воқеадан, ўша хўроз жангидан сўнг бошланди. Тун бўйи уйқусизлик азобини чекиб ерга мук тушиб ётгани-ётган эди, узоқ-узоқлардан бечора-қашшоқ кишиларнинг камсуқум тўйларида чалинаётган сурнай ва чилдирмаларнинг даранг-дурунг садолари очиқ деразалардан ёпирилиб келаётганига қулоқ солиб ётар, мен ўлсам ўлган куним шундай иштиёқ билан данғиллатиб музыкасини чалаверишади булар, деб ўйларди; аллақандай шум, чаққон кемача тунги соат иккида қай бир гайриқонуний ишини кўзлаб, рухсатсиз йўлга тушиб, соҳилдан узоқлаб борар экан, хайрлашиб, оҳиста садо бергани эшитиларди; тонг қоронғусида атиргулларнинг қоғоз каби шитирлаб очилгани қулогига чалинарди, — буларнинг барини эшитарди-ю, аъзойи баданини совуқ тер босарди, дам-бадам ичидан оғир хўрсиниқ чиқар, бир зум ҳам ором нималигини билмасди; у гоятда ибтидоий савқи табиий билан шундай бир оқшомни кўз ўнгига келтирарди, одагидай, онаизор хузуридан қайта туриб, кўча тўла одамлар устидан чиқарди, барча уйларнинг деразалари бирдан ланг очилади, фавқулодда ҳаяжонлар, тарақа-туруқлардан хуркиб кетган қалдирғочлар декабрнинг тиниқ кўк осмонида ўзларини у томондан бу томонга чарх солиб ўтишади; шунда у карета даричасининг пардасини кўтарди, нималар бўлаётганини яна бир кўрай деди ва ўзини шундай деб янди: «Мана менга азоб берган нарсалар, онагини! Шулар мени ўртаган, жонимдан тўйдирган эди! Ниҳоят юзага чиқди булар!» Шунда у осмонда учиб юрган сон-саноқсиз қизил, кўк, сариқ, мовий пуфакларни кўриб, юраги бир кўпириб тушди-да, ўзини бирдан енгил сезди; аср чоғи соат тўртларда декабр ойининг баҳорий осмонида биллурий шуълалар билан нурланган улкан нораңж каби пуффақлар ёйилиб учишарди; улар кўрқиб кетган қалдирғочлар оралаб учишаркан, бирдан ҳаммаси бирваракай сассиз ёрилди-да, шаҳарга минглаб-юз минглаб варақалар ёғилди, улар худди қутилмаганда бўрон туриб хазонларни учириб кетгандек ҳавода чарх уриб айланишарди, шу асно президент каретасининг аравакаши бундан фойдаланди-да, қайнаган одамлар орасини ёриб ўтиб кетди. Лекин оломон бу карета кимники эканлигига эътибор ҳам бермади, ҳеч ким уни танигани ҳам йўқ, чунки ҳаммалари бу вақт варақаларни тутиш, олиш, йиғиш билан овора эдилар — ҳа, ҳаммалари варақа йиғишарди, жаноб генерал! Балконларда туриб варақаларнинг сўзларини бақириб ўқишар, барча чорраҳаларда томоқ йиртиб қичқиришарди: «Йўқолсин зулм! Мустабидга ўлим!» Ҳатто сарой соқчилигида турган аскарлар ҳам йўлақларда тўдалашиб, ножойиз варақаларни баланд овоз чиқариб ўқишарди: «Яшасин, асрий мустабидликка қарши курашда бутун халқ ҳамда синфларнинг бирлиги! Яшасин, сотқин ҳарбийларга қарши курашда барча ватанпарварларнинг бирдамлиги! Йўқолсин, коррупция! Етар тўкилган қонлар! Етар босқинчилик, талончилик!» Бутун ўлка минг йиллик уйқудан сўнг уйғонмоқда эди — худди шу онларда у арава — саройда туриб даҳшатли хабарни эшитди: «Жаноб генерал, Патрисио Арагонес заҳарли камон ўқидан оғир яраланди!»

Бир неча йиллар бурун кеч тушган пайт дилгир зерикиб ўтириб, таъби тортилган ҳолда у Патрисио Арагонесга гаров ўйнаймиз, деди. «Танга ташлаймиз, — деди у, — агар ўнг тушса, — сен ўласан, агар чап тушса — мен». Аммо Патрисио Арагонес бунга кўнмади, ўладиган бўлсак, икковимиз ўлаемиз, чунки тангани қанча ташламанг, барибир доим дуранг бўлади: «Жаноб генерал, ахир эсингиздан чиқдим, президентнинг чеҳраси танганинг икки ёғида ҳам акс эттирилган-ку?» Шунда генерал ҳаётларини доминода гаров кўйишни таклиф этди: йигирма марта ўйнаймиз, ким кўп ютса, ўша тирик қолади. «Бўпти, — деди Патрисио Арагонес, — бош устига, жаноб генерал, лекин бир

шарти бор! Менга сизни ютиш ҳақини беришингиз керак». Унга бундай ҳақ берилди, улар ўйнагани ўтирдилар ва илгари ютиш ман этилган, шунинг учун ҳам доим ютқизиб келган Патрисио Арагонес йигирмата ўйиннинг барини жон-жаҳди билан жанг қилиб ютди-ю, тамомила ҳолдан тойганча тер босган манглайини енги билан сидириб артди-да, хўрсиниб, уҳ тортиб шундай деди: «Нима ҳам қилдик, жаноб генерал, мен жуда ачинаман, лекин менинг ўлгим йўқ». Шунда генерал доминонинг доналарини ёғоч қутичага бир қатор қилиб текис териб чиқаркан, худди дарсини тушунтираётган мактаб муаллимидай оҳангдор ва дона-дона қилиб сўз бошлади: мен пешонамга ёзилган вақтда ўз ўлимим билан ўламан, давру давронларим энди бошланган чоғда башоратчи хотин бир тоғора азал сувига қараб тақдиримни айтиб бергандай ўз тўшагимда ухлаб ётиб, жон таслим қиламан, шунинг учун менинг ҳам доминода ютқизиб, бировнинг зулми туфайли ўлиб кетишга тоб-тоқатим йўқ. «Дарвоқе, – давом этди у, – агар яхшилаб ўйлаб кўрадиган бўлсак, бу ерда ҳам ҳеч нарса маълум эмас. Зеро, онагинам Бендисейон Алварадо мени сувга айри билан ёзилган нарсаларни ўқиб юриш учун эмас, ҳар доим ҳукм суриш учун туққан. Ва умуман, мен – бу менман, сен эмасман, шунинг учун худога шукр қил, буларнинг бари фақат ҳазил». Ўшанда у бу ҳеч қандай ҳазил эмаслиги – от устидаги ҳаёт ҳазилакам бўлмаслигини ўйламаган, тез орада икковларидан бирига ростдан ҳам ўлим чеки тушажагини ҳаёлига келтирмаганди. Мана ўша воқеа рўй берди.

У Патрисио Арагонеснинг хонасига кириб, уни ўлим тўшагида тўлганиб ётган ҳолда кўрди – уни қутқаришнинг ҳеч қандай иложи қолмаган – ўқёйга ҳаддан ортиқ кўп заҳар суртилган эди. Мана у кириб борди ва остонадаёқ худди римликларга ўхшаб қўлини баланд кўтариб Патрисио билан саломлашди: «– Худо сени ёрлақасин, ботириш! Ватан учун жон бериш – шараф!» Кейин у Патрисионинг ёнига ўтирди-да, ўлим талвасаси давом этаркан, доим у билан бирга бўлди, унга азобларини енгиллатувчи дориларни қошиқда ичириб турди, Патрисио Арагонес эса гарчи бу меҳрибончиликдан юз ўгирмасе-да, улар учун миннатдор ҳам бўлмас, ва ниҳоят, навбат билан яна бир неча дориларни ютаркан, шу дамларда нимани ўйлаётган бўлса, барини тўкиб солди: «– Бу диндақвоз дунёда сизни узоқ вақт ёлғиз қолдириб ташлаб кетмайман, генералим... юрагим сезиб турибди, сиз билан жуда тез, яқин ораларда жаҳаннамнинг ўзига учрашажакмиз: ўшанда мен – бу лаънати заҳар туфайли етти букилиб, чандилган арқондай бўлиб қоламан; сиз эса – бошингизни ўз қўлингизда кўтариб турасиз, уни қаёққа қўйишни билмайсиз... очик айтаётганим учун кечиринг, генералим, лекин энди мен фақат ростини гапираман... энди мен айта оламан, сизни ҳеч қачон яхши кўрмаганман – буни нимагадир сиз ўзингиз миянгизга қўйиб олгансиз – мени гўё яхши кўради деб... мен эсам сизни ҳар доим ёмон кўрардим... сиз сабабчи бўлиб, ўз эркимни йўқотгандан бери жинимдан ҳам ортиқ ёмон кўраман... эркин, саргашта юришдан маҳрум бўлдим... ўшандан бери мен ҳар кунни худодан илтижо қилиб сўрардим сизни ўлим азобига учрашингизни ёки шунчаки ўлиб кетишингизни – барибир... Қандай бўлмасин йўқ бўлиб, гумдон бўлишингизни, менинг барбод бўлган ҳаётим учун ўз жонингиз билан товон тўлашингизни тилардим... Сизни деб мени не қўйларга солишмади, ахир?.. Ёғоч тўқмоқлар билан оёғимни уриб-уриб текислашди, дабдаласини чиқаришди, то сизнинг оёғингиз каби судралиб юрадиган қилмагунларича ураверишди... Ойкезиклар оёғидай бўлди охири... Инакларимга тўхтовсиз бигиз суқишди, токи менинг ҳам чуррамни туширмагунча... ўқиш ва ёзишни унутсин деб, мажбур қилиб скипидар ичиришди, саводхонликдан маҳрум қилишди, чунки сизнинг ҳам саводингиз йўқ эди... ахир, мушфиқ онажоним мени ўқисин деб қанчалар заҳматлар чеккан эди, мени ўзингизнинг жуда кўп тантанали расмий вазифаларингизни бажаришга мажбур этардингиз, кошкийди бунинг ўзингизни бошқа янада зарурроқ юмушларга сақлаш учун қилсангиз, лекин фақат шундай деб, тинмай такрорлашни яхши кўрардингиз, ҳамма гап шунда эдики, ҳатто юрагида ўти бор энг ботир одам ҳам гўзаллар мусобақасида навбатдаги ойимтиллага тож кийдираркан, кўрқанидан орқасигача музлаб, даг-даг қалтираганча ажал қайси томондан бошимга ўқ ёғдираркин деб жони ҳалак кутарди... Очик-ойдин

гапирганим учун мени кечиринг, генералим!..» Бироқ у Патрисио Арагонеснинг шаккок — бетгачопарлигидан эмас, кўпроқ кўрнамаклигидан ранжиди.. «Э вой, шу сўзларни сен айтяпсанми? Сен эмасмисан бу ерда худди подшодай яшаган? Мен умрим бино бўлиб ҳеч кимга сенга қилганчалик яхшилик қилмаганман, ҳамма нарсамни сенга бермадимми? Ҳатто ўзимга қарашли хотинларни ҳам сендан қизганмадим!» Аммо шунда Патрисио Арагонес унинг сўзини бўлди: «Кўйинг, буни гапирманг, генералим... ўша шўрлик хотинларни босгандан кўра минг марта бичилган қул бўлган авло, бечора абгор оналар, уларни худди бузоқларни тамғалаш учун ағдаргандай оёғини осмондан келтиргандан кўра минг бора яхшироқ бўларди бичилган қулдай яшаш, лекин фақат битта фарқи шуки, бузоқларни ағдараман десангиз, шаталоқ отиб, тихирлик қилиб, ўкириб кўймайди, анов хотинлар эса парвойи фалак, орқасини тўгрилаб тураверишади — баайни ориқ сигирлар каби, яна гиринг демай картишкани ҳам артаверишади ёки бу иш орасида дугоналарини ёрдамга чақиривади: декчадаги бўтқага қараб тур, куйиб кетмасин, деб... Тўнкага ўшмаб ишқибозлик қилиш, кўшилишни фақат сиз севги деб аташингиз мумкин, генералим, чунки сиз ҳеч қачон шундан бошқа нарсани билмагансиз, — очич сўзларим учун мени кечиринг!» Шунда генерал бехос бўкириб юборди: «Жим бўл! Оғзингни юм, даюс! Тилингни тий, аксинча, ёмон бўлади!» Аммо Патрисио Арагонес ҳеч нарсани писанд қилмай бемалол эзмаланарди: «Йўқ, жим бўлмайман, генералим... кўлингиздан нима келади?.. Мени ўлдирасизми?.. Аммо мен шундоғам ўлиб бўлдим... Сиз, яхшиси, ҳақиқатнинг юзига тик қарасангиз бўларди, генералим... Ҳеч кимса ҳеч қачон юзингизга тик қараб айтмайдиган сўзларга қулоқ солсангиз бўларди... Лекин бу ҳамманинг ичидаги гап... Ахир сизга фақат сиз эшитишни истаган гапларнигина айтишади... қасам ичишади, ялтоқилик қилишади, кўйниларида эса доим пичоқ сақлашади... Очич сўзлаётганим учун сиз менга раҳмат айтишингиз керак, генералим... Мендан бошқа сизга ачинадиган бирон кимса йўқ... Дунёда ҳеч ким сизга менчалик кўймайди... чунки тақдир тақозоси билан тасодиф туфайли мен сиз бўлиб қолдим — ахир мен сизнинг нусхангизман... Шунинг учун бошқалар сизга айтишга ҳеч қачон журбат қилолмайдиган нарсаларни чин дилдан юзингизга айтяпман; лекин бундай гапларни одамлар доим кўнгилларида сақлашади... Гап шундаки, генералим, сиз ҳечам президент эмассиз... Ҳеч ким сизни қонуний президент деб ҳисобламайди... Сизни инглизлар ўтқизиб кўйгани учунгина президентлик курсисида ўтирибсиз... Улардан сўнг янкилар зирҳли кемалардан замбарак отиб қўллаб юборишди... мен ахир ўз кўзим билан кўрганман, ҳали ҳам шундай эсимда турибди, сиз худди кўнғиздай нима қилишни билмай питирлаб, югургилаб қолдингиз, оқ гринго сизга: «Бас! Фоҳишахонанг ўзингга буюрсин, бошингга ур! Кўрамыз, бизсиз кўлингдан нима келарди!» деб бақирганда кўрққанингиздан бошингизни йўқотиб кўйдингиз. Ушандан бери сиз тахтдан тушмайсиз, тушгингиз ҳам келмайди, сизга бу жуда хуш ёқади, деб айтолмайман, лекин сиз тахтдан тушишни истамайсиз, бу кўлингиздан келмайди... Сиз жуда кўрқасиз — ҳамма гап ана шунда... Бўйингизга олинг, генералим, сиз жуда яхши биласизки, кўчага мабодо оддий одамлардек бўлиб чиқсангиз, кишилар худди қутурган итдай сизга ташланишади, Санта-Мария-дел-Алтардаги қатлиомларингиз учун сизни бурда-бурда қилиб ташлашади... Қанчадан-қанча маҳбусларни қалъа деворларидан зовурларга ташлатиб, ваҳший акулаларга емиш қилдингиз... не-не бечораларни тириклай терисини шилдирдингиз ва шу ҳолда шўрликларнинг уйларига жўнатдингиз, тоабод уларга сабоқ бўлсин деддингиз... Ҳамма-ҳаммаси учун ўч, қасос олишмайди дейсизми?..» Патрисио Арагонес шундай сўйларди, кўҳна аламларининг тубсиз чоҳларидан кўрқинчли хотираларнинг туганмас шодаларни тортиб чиқарар, уларни тўхтовсиз тасбеҳ каби ўтирар, гўё мудҳиш ёвуз салтанатнинг қурбонлари ёдига дуо ўқиган каби сўйлар, яна тинимсиз сўйларди. Аммо кейин бирдан жимиб қолди, қутилмаганда чидаб бўлмайдиган оғриқ бутун ичини гўё паншаҳа билан тирнади, юраги бамисоли уришдан тўхтади. Аммо салдан сўнг у яна ўзига келди, таҳқирламасдан, оҳиста, ёлворгандай бўлиб сўзида давом этди: «Генералим, қулай фурсатни қўлдан берманг... Мен билан бирга ўлинг... Сиз учун энг яхшиси бу — ўлиш... Ахир

мен биламан-ку... ахир мен... — сизман... Лекин, худо шоҳид, мен ҳеч қачон буни истаган эмасдим... Ҳеч қачон улугвор, буюк бўламан, ватан қаҳрамонига айланаман деган эмасдим... аммо шундай бўлиб қолди... Лекин мен ич-ичимда доим оддий шиша ясовчи бўлиб қолганман, худди отамга ўхшаб битта оддий шишасозман... Кўрқманг, генералим!.. Ўлим оғир бўлиб туюлади-ю, аслида ундай эмас... Бу сўзларни шунчалар ишонч, самимият ва дўлворлик билан айтдики, генералимиз унга нима деб эътироз билдиришни ё жаҳл билан бир силтаб ташлашни ҳам билмай қолди, жабрдийданинг ёнидан кетмай, у тўшақдан ағдарилиб тушмасин деб қараб турди, Патрисио заҳарнинг охириги хуружи бошланганда иккала қўли билан қорнини чангаллаб, оғриқнинг зўридан ва уятдан додлаб, хўнграб йиғлаб юборди: «Вой худойим-ей! Иштонимни булгаб қўйдим, генералим!» Генерал бу сўзни кўчма маънода тушунди, охириги дақиқада ўлишдан қўрқиб кетиб шундай деяпти, деб ўйлади, лекин Патрисио иштонимни булгаб қўйдим, деб яна қайтарди, — у буни кўчма маънода эмас, ростакамига айтди, шунда генералимиз бақриб юборди: «Илтимос, ялиниб сўрайман сендан, яна жиндак сабр қил, ўзингни тут! Ҳар қандай ҳолда ҳам ота юртнинг генераллари эр каби мардона ўлмақлари керак!» Лекин ватанпарварликка чақиришнинг вақти ўтганди, зотан, Патрисио Арагонес ерга қулаб тушди, у ҳолати размда, кўзёшлари ҳамда жийлари дарё бўлиб оқиб оёқларини дириллатарди. Мажлислар залининг ёнидаги хобхонасида у Патрисионинг жасадини ўзи ювди, ўз либосларини ечиб унга кийдирди-да, шир яланғоч қолди; у ҳатто даббасини тутиб турувчи брезент халтани ҳам ечиб Патрисионинг белига боғлади; унинг оёқларига ўз этикларини илдирди, сўл оёқ этикнинг қўнжига ўзининг олтин нағалини тақиб қўйди. Буларнинг барини у бениҳоя оғир ғам-қайғуга ботган, чексиз-поёнсиз ёлғизликка гирифтор бўлган ҳолда, энди ўзининг бутун дунёда якка-ёлғиз қолганлигини ҳис этганча адо этди. У майит устидан қилинган найрангбозликнинг барча изларини бирма-бир йўқотди, фолбин хотин тосдаги азал сувига боқиб башорат қилган ҳолатнинг барча энг майда тафсилотларигача яхшилаб эшлашга ҳаракат қилди, эрталаб уй йиғиштирувчи фаррош хотинлар мурдага дуч келганларида у қандай тарзда ётиши кераклигини эсига туширди: икки панжасини ёстиқ қилиб, юзини кафтига босиб ётиши керак, эғнида ҳеч қандай нишон кўрсатилмаган ҳарбий дала кийими бўлсин, сўл этигининг олтин нағали ялтираб турсин — э, бу уйқуда ётган кўйи жони узилибди, дейишсин, фолбин хотин кўп йиллар бурун унинг шу тарзда ўлишини башорат қилган эди. Лекин бахтга қарши, унинг ўлганлиги ҳақида хабар беришга ҳеч ким шошилмасди; салтанат ворислари сабр-тоқат қилиб куйишарди, ҳуфиёна текшириш ўтказишарди, бир-бирлари билан яширин музокаралар олиб боришарди, бу ҳам етмагандай, унинг ўлими тўғрисидаги мишмишлар дам-бадам инкор қилиниб, раддиялар бериб бориларди, бунинг учун унинг онаси Бендисйон Алварадони ёрдамга чақиришарди, буни қарангки, бизга унинг мотам тутмаганлигини кўрсатиб қўйиш учун бечорани савдо-тижорат растасига олиб чиқишди: «Менга гулли қўйлак кийдиришди, сенйор, мени аллабало кўғирчоқдай қилиб, тўти патлари қадалган шляпа сотиб олишга мажбур қилишди, ҳар турли майда-чуйда, ашқол-дашқолларни зўрлаб олдиришди, ҳамма менинг беташвиш, беғам, хандон-хушон юрганимни кўриши керак экан; ҳолбуки уларга неча-неча бор айтдим: йиғлайдиган пайт келди, бозор-ўчарга бало борми; мен ўзи нима гаплигини тузук-куруқ билмасдим, номаълум аллаким эмас, айна ўзимнинг ўғлим ўлган бўлса керак, деб ўйлардим; анави ҳарбийлар эса мени кулишга даъват этишар, аллақандай кимсалар мени бор бўй-бастим билан суратга олишар, менга ватан шаъни учун шундай қилишимиз керак, деб уқтиришарди, сенйор!» Генерал эса бу вақт яширин жойида ўтириб, нима бўлаётганига тушунмай, ҳайрон бўларди: «Э қуриб кетсин, нега мен ўлганимдан кейин дунёда ҳеч нарса ўзгармади? Наҳот ҳали ҳам Куёш одатгагидай чиқиб, одатгагидай ботаётган бўлса? Наҳот бу ўлим даҳшатидан мункиб кетмаса? О, нега ахир, онагинам, якшанба ҳамон якшанба, нега ахир ҳамон жазирама — ўша-ўша жазирама, мен боримда ҳам унга чидаб бўлмас эди, мен йўғимда ҳам?» У шундай деб ўзига ўзи жавобсиз саволлар бераркан, бирдан порт кўргонидан замбараклар гумбурлагани эшитилди, жоменинг улкан жомларидан бутун шаҳарга мотам

садолари таралди, асрий увишиқ уйқудан буюк хабар эшитиб уйгонган бетартиб оломон сарой томон оқди. Шунда у ўзининг яширин ётоқхонасининг эшигини андак қия очди ва тирқишдан ўзининг ўлик мурдасини кўрди, жонсиз тана теграсида шамлар ёнар, насоролик пайдо бўлгандан бери узоқ тарихида ҳеч бундайини кўрмаган, ҳатто Рим папаларидан биронтасининг жасади бунчалар безаб–безалмаган эди. Ўз жасадини кўриб, у даҳшатга тушди, юрагини номус ўртади. Унинг жасади гулларга кўмилган, упалар сепилган башараси оппоқ оқарган, лаблари бўялган, қийиқ таннозники каби қотиб қолган қўллари турли шонли нишонлар билан тўлиб-тошган кўксига қовуштириб қўйилган, бу жасад аллаким томонидан кашф этилиб, Коинот Генерали учун махсус тикилган мундирга ўралган, унинг погонларида ўнта қуёш белгиси порлаб турар, қарта қиролларига ўхшатиб ёнига калтароқ ўйинчоқ қилич ҳам тақилган эди. Бу ўйинчоқ қилич галатироқ бир тарзда бўлса ҳам, бутун манзаранинг миқёсини ўзгартириб юборган эди, унинг чексиз-чегарасиз ҳоқимиятининг рамзлари, бутун мотам маросими, барча ҳарбий шон-шарафлар бари қандайдир майдалашиб, салмоғи ва улғворлигини йўқотиб, одми ва жўн бир нарсага эврилган эди; у тобут ичида ётган росмана одам бўй-бастига эга бўлган, ҳатто ҳаётда бироз гингшиган ва латта тахлит кўринадиган кимсага гоятда мос эди; ҳолбуки, у ўзини шоввоз эркак, шоввоз кўмондон деб биларди ва шу боисдан ҳам жуда жаҳли чиқиб, зардаси қайнаб ўзига ўзи шундай деди: «— Наҳотки шу мен бўлсам? Йўқ, минг лаънат!» Одамлар издиҳоми эса тўхтамас, жасад атрофини айланиб ўтиб борар, у шунда бир зум булар бари масхарабозлик эканлиги ҳамда бу масхарабозликнинг мубҳам қоронгу мақсадларини бир зумга унутиб, ўзини ўлим томонидан, унинг қаттол ёвузлигидан, унинг ҳоқимият куч-қудратига нисбатан бутунлай бепарволигидан таҳқирланган ва ҳўрланган каби сезди. «Бу адолатдан эмас, минг лаънат!» — деб тақроқларди у ўзига ўзи, одамлар у бўлмаган ҳолда ўзларини қандай тутаётганликларига қараркан ва кўпгина кишиларни тушкун, ночор, ўзини йўқотган бир алфозда кўриб қувонар, ундан айрилиб қолган одамларга ачинар ва нафасини ичига ютиб, «мабодо булар ҳаммаси алдам-қалдам эмасмикан?» — деб анигини билмоқчи бўлиб уринаётган кишиларга тикилар, зотан бу уларнинг шундоқ чехраларидан кўриниб турарди. Ҳақиқатан ҳам у ўлдимикин? Тобутда ётган ўзимикин? У тобут қаршисида тик қотиб турган, ўликни қўл кўтариб шарафлаётган федерация тузиш учун бўлган урушнинг қатнашчиси, фахрий қарияни кўрди; қўлига мотам латтасини боғлаган, ўликнинг қўлидаги узугини бошини эгиб ўпган эр кишига кўзи тушди; ана, лицейда ўқийдиган қиз тобутга оддийгина бир гул қўйди, генерал буларни хотирасида сақлаб қолди; ана, бозорчи хотин, у бирдан қўлидаги балиқ тўла саватни ерга ташлади, ўзини ўлик устига отди, упа-эликка кўмилган жасадни кучоқлади-да, бутун залга уввос солди: «Ё раҳмдил худоё, энди биз нима қиламиз? У ўлди! Улди! Улик у!» Шунда бирдан атрофни шивир-шивир, говур-гувур, гўлди-гўлдур тутди: «Ана, кўринг, ўзи экан! Ўзи, ростдан ҳам ўзи! Улик!» — «Худди ўзи! Ўзи! Ўзи! — деб ҳайқирди Де Армас майдонида офтоб тигида турган оломон. — Худди ўзи!» Шунда бирдан мотам садоси тўхтади. Жоменинг барча кўнғироқлари, барча ибодатхоналарнинг жомлари худди муқаддас сешанба хушхабарига чорлагандай тўхтовсиз шодиёна бонг ура кетди, ҳайит келгандай пақпақлар тинмай ёрилди, осмонга мушақлар ёғилди, эрк ноғоралари даранглади, шунда у исёнчиларнинг ҳужумкор тўдаларини кўрди, кўриқчилар индамай қараб турганликларини кўриб очиқ деразалардан ўзларини саройга уришди, қўлларидаги тўқмоқлар билан уриб тобут атрофида турганларнинг барини ҳар ёққа тўзғитиб юборишди, чексиз мусибат чекаётган балиқ сотувчи хотинни ерга йиқитишди, кейин улар мурдани таҳқирлаётганликларини кўрди, саккиз нафар барзанги эркак мурдани мангуликдан, гуллар-чаманларнинг мангу боргоҳидан маҳрум қилишди ва бу салтанат бағридан тортиб тушириб, оёқларидан тутиб зиналардан пастга судраб кетишди, бу орада исёнчиларнинг бошқа тўдалари хайлу ҳашам ва кулфатга тўла бу жаннат маъвосида ниманики бузиш, вайрон қилиш мумкин бўлса, ҳаммасини бузиш ва вайрон қилишга киришди, бинонинг бари бир хил пилиталардан ясалган дорийча устунлари ва уларнинг юқори безакли қошларини синдирар, қушларнинг қафаслари, вице-қиролнинг тахти, роялларини

деразалардан улоқтирар, номаълум қаҳрамонларнинг хоки солинган хокдонларни ерга уриб парчалар, ноумидлик гондолаларига тушган кўзлари хумор қизлар тасвирланган узун патли гиламларни йиртишар, кўҳна либослар кийган ҳолда туширилган ускуфлар ҳамда саркардаларнинг суратларини, улуғ денгиз урушлари тасвирланган улкан манзарали расмларни мажақлардилар; улар манфур ҳокимият истинодгоҳини абадул-абадга барбод қилипмиз, деб ўйлашарди, келажак наслларда унинг лаънати шажараси ҳақида ҳатто эсдалик ҳам қолдирмаслик учун ҳаммасини таг-туғи билан вайрон қилишга уринишарди; у буларнинг барини ўз кўзлари билан кўриб турди, кейин у ўз истеҳкомининг дарчасига ташланди, қалин дарпардалар тирқишидан ташқарида нималар рўй бераётганлигини, бор-йўқ нарсаларни бузиш, вайрон этиш тўлқини қай даражага етганлигини кўришни истади. «Мен бир сония ичида шунчалар кўп тубанлик ва кўрнамаклик кўрдимки, умрим бино бўлиб, йиғлаб, қон ютиб, бунақасини кўрмаган эдим онагинам, ўзимнинг бахтдан энтиккан хотинларимни кўрдим, улар тўда-тўда бўлиб менинг боргоҳимни тарк этишар, ўзлари билан бирга молхонамдаги сигирлар, мебеллар ва онагинам сизнинг қутиларингиздан йиғилган асаларни идишлари билан кўтариб олиб кетишарди. Онагинам яна мен ўз пушти камаримдан бўлган ўша — чалақай болаларни кўрдим, улар кастрюлларнинг қопқоқларини қарсиллатиб уришар, ибодатхона матбаҳининг кумуш идиш-қошиқларини мис тоғораларга уриб гумбурлатишар, биллур лаганларни даранглатиб чалишар, шайтони алайҳилаънанинг қарс гумбанг концертини уюштиришар ва яна бунинг устига отамиз ўлди, яшасин озодлик, деб қичқиришарди, яна мен де Армас майдонида катта олов гулханини ёқиб, унда менинг расмий суратларим ойма-ой чиқарилган босма расмларни ўтга улоқтиришарди!» Шу тариқа бутун салтанат даврида ҳамманинг кўзини ҳар қадамда булганган расмий суратлар алангадан ўртасида куйиб кул бўлаётганлигини кўрди — ва яна ўз мурдасига кўзи тушди — уни тош йўлнинг ўртасидан судраб боришарди, кўча бетига медал нишонлари, тилларанг тугмалари, олтин уқалари, парча-парча матолар, ўйинчоқ қуролнинг дастаси қайрилган ўйинчоқ қиличи, Коинот Генералининг ўнга қуёш белгиси туширилган погонлари тўкилиб, сочилиб ётарди. Шуларни кўриб, унинг лаблари пичирларди: «Онагинам, кўрдингизми, мени қандай аҳволга солдилар», — оломон унинг хор бўлган лошига тинмай тупурар, у эса ҳар тупукни ўз кўксига ҳис қилар, очиқ балконлардан устига тўкилаётган тунги тувакларнинг бутун уфунатини димоғига тортаётгандай бўларди, уни аламли шармандалик ўртарди, эй ҳали мени нимта-нимта қилиб ташлашлари ҳам мумкин-ку, деган фикр миясига урилди-ю, шармисорлик ўрнини даҳшат эгаллади, ана унда этини итлар талайди, калхатлар чўқийди ва ҳаммаси мана шу оладўлоп тўполон ўлим қасирғалари, қий-чувлари ичида рўй беражак — унинг ўлимининг байрами шундай бўлажак! Қуюндай оломон сурон солиб ўтиб кетди, лекин ҳаво тинч-осуда бўлса ҳам, қулоғига ҳар томондан янграётган жўшқин музика садолари эшитилиб турди; у ўз бошпана истеҳкомида гандираклаб тентирар, кафти билан қарсиллатиб уриб, пашшаларни ўлдиар, худди шундай йўл билан қулоғи ичида ўтириб, тинмай шангилаётган ва ўйлашга халақит бераётган ярамас чигирткани қарс этиб уриб йўқотишга уринарди; уфқлардаги ёнғин ёлқинларию маёқ машғалига қарар, унинг кўк мовий шуълалари ҳар ярим дақиқада дарпарда тирқишларидан ёриб ўтиб, кейинги ярим дақиқада уни чипор йўлбарсга айлантириб кўярди, у дераза ортидаги ҳар кунги бегим ҳаётнинг нафасини бутун вужуди ила ҳис этар, бу унингсиз, у иштирок этолмаётган ҳаётнинг табиий нафаси эканлигини билар ва унинг ўлими фавкуллода ҳодисадан одми, оддий бир нарсага, аллакимнинг аллақандай яна бир ўлимига, ўтмишда жуда кўп бора рўй берган ўлимлардан бирига айланар, ҳаёт ҳам тобора кўпроқ ўз одатий изига тушиб борар ва тирикликнинг мангу шиддатли шалоласи уни борган сари тезроқ унутулиш дунёсига, мағфиратнинг эгасиз маконига элтиб учарди. Ана шунда у ўлимга қараб ҳайқирди: «Йўқол, қозиқ бўлиб кетингга қоқилгур, ҳей бурни кесик!» — ва шундан сўнг у ўз бошпанасини тарк этди, этар пусиб ўтириш, вақт этди, деган қарорга келди; у қоронгуликка чўмган, сўлиётган гуллар, ёниб

битаётган шағамларнинг исларига тўлган, талон-торож қилинган заллардан, ўтмиш харобаларидан худди арвоҳ каби ўтди-да, министрлар кенгашининг мажлислар зали эшигини итарди, бунда ҳаммаёқ тутун билан тўлган, тутунлар орасида хириллаб қолган товушлар эшитиларди, анов ёнгоқ оғочидан ясалган узун стол атрофида эса у кўришни истаган барча кишилар кўр тўкиб ўтиришарди. Чунончи, федерация учун урушда ғалабани сотган либераллар, улардан ушбу ғалабани сотиб олган консерваторлар, олий генераллар, уч министр, архиепископ ва элчи Шнотнер — ҳаммалари жам бўлиб, бир тузоққа тушган эдилар! Улар асрий мустабилликка қарши курашда бир ёқадан бош чиқаришга чақирришар, ўзлари эса унинг меросини бўлишиб олишарди, очкўзлик уларни шунчалар ўз комига тортган эдики, ҳеч қайсилари ўлиб тирилган президентнинг қандай келиб қолганини сезмадилар, у эса столга муштини гурсиллатиб уриб, «Ҳали шундайми?» — деб сўради. У бошқа бир оғиз сўз айтишга улгурмади, чунки у столдан муштини олганда, ваҳиманинг зўридан ҳамма тумтарақай бўлиб ин-инига уриб кетган — фақат кулдонлар тўла тамаки қолдиқлари, кофе қадаҳларию тўнтарилган юмшоқ креслоларгина қолган эди, яна унинг қадрдон дўсти генерал Родриго де Агилар ҳам шу ерда эди, у ҳарбий дала кийимида эди; у кичкина, вазмин киши бўлиб, омон қолган якка қўли билан тамаки тутунларини ҳайдади-да, имо-ишора қилди: «Ётинг ерга, жаноб генерал! Ҳозир қиёмат кўпади!» У ўз қадрдон дўсти ёнига ётиб улгурмаёқ жаҳаннам қасирғалари жўш урди, хунрезлик бошланди, президент гвардияси ўз қонли базмига киришди, улуг бир мамнуният ва алоҳида гайрат-шижоат кўрсатиб, «Битта ҳам фитначи тирик қолмасин!» деган қатъий буйруқни бажаришга тушди. Сизнинг мана шу буйруғингизга биноан, жаноб генерал, гвардиячилар бош дарвозадан қочиб чиқишга уринганларни пулемётдан дўлдай ўқ ёғдириб, ер тишлатишди, ўзларини дезалардан ташлаганларни нақ чумчқудай тутиб олишди, кўшни уйларда яширинишга уринганларни беркинган ерларидан ёндирувчи гранаталар билан қувиб чиқаришди ва президентнинг «Қатлдан омон қолган ҳар ким то аср охиригача ашаддий душмандир», деган буйруғига биноан барча ярадорларни ҳам гумдон қилишди.

Бу нарсалар ўз йўли билан давом этаркан, у генерал Родриго де Агилардан икки қадам нарида ерда юзтубан ётар ва рўй бераётган портлашларга қулоқ тутарди; ҳар бир портлашдан сўнг унинг елкаларига дезаларнинг синиқлари тўкилар, бошига сувоқ парча-парчалари ёғиларди, у эса дўлдай шатирлаган чангу губорга булганиб ётаркан, ичиди шу сўзларни тин олмай худди дуодай қайтарарди: «Ҳаммаси тамом бўлди, дўстгинам, ҳаммаси тамом. Бундан кейин ҳаммасини фақат ўзим бошқараман, биттаям ит энди бунга аралашмайди, биттаям ит, эртаминан кўрамыз нима бутун қолди экан бу ерда, алғов-далғовдан кейин ўтирадиган бир нарсга қолмаган бўлса, энг арзон курсилардан жуфт қилиб сотиб оламиз, тешик-туйнукларни ёпамиз, шолча-полчалар олиб тагин бир нарсалар сотиб оламиз. Энди идиш-товоқ олиб ўтирмаймиз, бизга энди на лаган ва на тақсимча лозим, буларнинг барини биз казармалардан оламиз, энди бундан буёғига аскар боқмайман, на аскар ва на зобит керак менга, ҳаммаси чиққан жойига жойиб кетсин менга деса, фақат сут ичишга уста булар, бир қори ҳол рўй бериши биланоқ нон-туз берган қўлга қараб тупуради, мен фақат ёнимда президент гвардиясини сақлаб қоламан, улар мард ва виждонли одамлар, ҳеч қандай вазирлар кенгашининг ҳам кераги йўқ, бошимга ураманми, битта соғлиқни сақлаш министри бўлса бас, бундай министр ҳақиқатан ҳам зарур яна балки чиройли ёзадиган бирови керакдир, ёзиб қўйиладиган нарсалар оз эмас, ахир, етади шу иккиси, анави барча казармалар ва министрликларни одамларга уй қилиб берамиз, ижара ҳақиға сарой харажатларини қолайимиз, муҳтож бўладиган нарсамиз фақат пул, одамларга эҳтиёжимиз йўқ, иккита чаққон зийрак ходима топамиз, бирови об-овқат тайёрласин, йиғиштирсин, бошқаси кийим-кечакни ювиб дазмолласин, агар сигирлар билан қушлар боқишга тўғри келса, уларга ўзим қарайман биронта ҳам ойимтиллани бу ерда санқиб юришига йўл қўймайман, етар уларнинг аскарлар бадрафхонасига югургилаганлари, атиргуллар тагида тўнқайиб ётадиган пес-моховлар ҳам энди нари турсин, ҳамма нарсгаги билагон ҳуқуқшунос докторлар ҳам

жўнасин, ҳамма нарсани биладиган сиёсатдонлар ҳам даф бўлсин, чунки қандай қараманг, бу ер президент саройи ахир, ифлос исловатхона эмас. Янкилар айтмоқчи агар Патрисіо Арагонесга ишониш жоиз бўлса мен ёлғиз ўзим ҳам ҳаммасини қилиб улгураман, ҳеч ким керакмас менга. Думли юлдузнинг иккинчи ва ўнинчи маротаба келишигача бир ўзим бажара-вераман, чунки мен энди ўлишни хоҳламайман, кимнинг ўлгиси келса ўлаверсин. Э бор, ҳаммаси чиққан тешигига кириб кетаверсин!» У ўз ўй-фикрларини мана шундай тин олмай, худди дуо ёхуд ёд олинган шеър каби тўхтамай овоз чиқариб такрорларди. У эски уруш замонларидан қолган одати бўйича ўз қўрқувларини шундай замзама билан даф қилар, улардан шундай гўлдираб-гўлдираб қутуларди, у шу тарзда овозини чиқариб ўйлар, замзама қиларкан, саройни ларзага солаётган портлашларни эшитмагандай бўлар, эртага эрталабдан ёки келажак асрнинг туш пайти фалон соатида бажариладиган ишларнинг режаларини тузарди. Аммо мана ниҳоят кўчада ярадорларни нариги дунёга жўнатган охириги ўқнинг овози эшитилди, шунда генерал Родриго де Агилар дераза томонга эмаклаб борди-да, ўрнидан турди, деразадан ташқарига қараб, аллакимагга усти ёпиқ ахлат аравалар юборишни ва уларга ўликларни ортиб олиб кетишни буюрди. Шундан сўнг генералга: «Тунингиз хайрли бўлсин, жаноб генерал!» — деб хайрлашиб чиқиб кетди. — «Хайрли тун, дўстгинам! Катта раҳмат!» У министрлар кенгашининг мотамсаро қора мрамарида ўнг қўлининг тирсагини боши остига қўйиб мук тушганча ётаверди, юзини кафтлари орасига яширди-да, шу заҳоти уйқуга кетди, у энди ҳар қачонгидан ҳам ёлғизроқ эди, уни ўз ночор ҳазонрезги чоғининг сариқ япроқлари издиҳоми шитирлаб аллаларди, ҳа, айни улуг қирғин тунни ортга қайтмас бўлиб, унинг умрининг куз фасли кирган эди, тута ётган харобалар ва қонли кўлмакларда қизарган ой шундан дарак берарди. Аммо тонг отиб, у кечаги режаларини адо этиш заруратидан қутилди, зеро ҳарбий қўшин ўз-ўзидан барбод бўлган эди — аскарлар қочиб кетишган, пойтахт казармаларида ва мамлакатнинг бошқа яна олти казармасида охиригача олишган бир тўда зобитлар аҳоли орасидан чиққан кўнгиллилар ёрдамида президент гвардияси томонидан отиб ўлдирилган эдилар; омон қолган министрлар ҳаммаси бир бўлиб чет элларга қочиб кетишган, фақат иккита энг садоқатлисигина қолган эди — улардан бири бошқа ҳеч нарсани ҳисобга олмаганда ҳам унинг шахсий врач, иккинчиси эса — мамлакатдаги энг яхши ҳуснихат соҳиби эди; маблағ ҳам топила қолди, қарз олиш умидида ҳеч бир ташқи давлатга эланиб ялтоқланиб ўтиришнинг ҳожати қолмади, Зеро генералнинг тарафдорлари ҳам оз эмас экан, улар кўплаб тилла никоҳ узуклари ва турли олтин безанчоқ, тақинчоқларини йиғишиб, давлат ғазнасига топширишди; худди шунингдек, мотам таҳқирланган кундан буён ҳаммаёқда кўзга ташланиб турган вайронагарчиликлар, бузилиб ётган жойларни беркитиш учун бўйра-бордонлар ва шунингдек, арзон чарм ўриндиқлар сотиб олишга ҳам эҳтиёж кўринмади; бунга ҳожат қолмаганлигининг боиси, мамлакатни бостириш тўла охирига етмаёқ, ҳатто ундан анча илгари президент саройи қайта таъмирланиб, олдингисидан ҳам бойроқ ва чиройлироқ бўлиб кетган, яна қайга қараманг, ҳаммаёққа қуш қафаслари илинган — уларнинг баъзиларида тили ўткир гуакамая деган тўтилар ўтирар, шипга осилган бошқа бирларида эса тождор тўтиқушлар «Испанияда бўлмаса Португалияда» деган машҳур қўшиқнинг оҳанглариини ўхшатиб сайрашарди; ҳаммаёқ чиннидай озода, худди ҳарбий кемалардай ярақлаган — ҳаммаёқни икки камсуқумгина ғайратли хотин худди кемадай ярқиратиб, тартибга солиб тозалашарди; деразалардан уни шарафлаган музыка садолари ёпирилиб кириб келар, мушакларнинг шодиёна ёрилишлари янграр, жомлар тантанавор бонг урар, кечагина унинг ўлимидан хабар берган кўнғироқлар бугун энди эрталабдан кечгача унинг ўлмаслиги ҳақида дараклашарди; де Армас майдонида доимий ҳаракатда бўлган намоийшчилар сурон солишар, президент ва халқнинг абадул-абад бирлиги шарафига олқишлар ёғдиришар, катта-катта қилиб ёзилган улкан алвонларни кўтариб туришарди: «Худоё худовандо, учинчи кун ўликдан тирилган жаноби олийларини ўз паноҳингда асрагайсан!»

Хуллас калом, ҳаёт кундалик байрам тусини олди, уни аввалги вақтларда бўлгани сингари атайлаб зўрма-зўраки қизитишнинг зарурати қолмаган, зеро ҳаммаси аъло даражада борарди: давлат ишлари ўз-ўзидан ҳал бўлар, ватан олга босар, унинг ёлғиз ўзи ҳукумат, ният-мақсадларини амалга оширишга ҳеч кимса на сўз ва бирор кори бад билан ҳалал берарди: у шон-шуҳрат чўққиларида ёлғиз бир ўзи эди ва ҳатто душманлари ҳам энди қолмагандай эди, — унинг қадрдон дўсти генерал Родриго де Агилар ўз ишидан ҳар қанча фахрланса арзирди; у ҳам гоятда мамнун эди, шу боис бир қанча тартибсизликларни бостиришга алоҳида шафқатсизлик ва гайрат кўрсатган президент гвардиясининг барча оддий аъзоларини майдонга олиб чиқиб сафлантиришга буюрди-да, уларнинг ҳаммаларига зобитлик унвонларини тақдим этди; гарчи энди ҳарбий кўшинларни қайта тиклашга тўғри келишидан ҳам чўчиб ўтирмади, зотан, зобит бўлгач, у кимнингдир устидан кўмондонлик қилиши ҳам ўз-ўзидан равшан-да; аммо армияси қурғур бир кунмас-бир кун келиб ўзини боққан қўлни шартта тишлаб олишдан ҳам тоймайди-да; шунга қарамай оддий гвардиячиларни зобитлик унвонлари билан тақдирларкан, ҳар бирининг кўксига бармоғи билан ниқиб, эсига қайси унвон келса, шуни айтарди: «Сен — капитансан! Сен — майор! Сен — полковник! Яъни мен нима демоқчиман? Сен — генералсан, бошқалар ҳаммаси — лейтенант! Бало ҳам урмайди, оғайни, ўтаканг ёрилмасин, кўшинингни қабул қилиб ол!» У ўзининг ўлимидан чин юракдан қайгурган одамларни ҳам унутмади, бу одамларга нисбатан миннатдорлик туйғулари билан тўлиб-тошарди, шунинг учун видо кунни тобут устида унинг лошига қуллуқ қилиб қайғу-гамга ботиб турган фахрий қарияни топишни буюрди, шу билан бирга ўша кунни майитнинг қўлидаги узугини эгилиб ўпган эр кишини ҳам қидириб топишни буюрди ва ўша киши билан фахрий чолни тинчлик нишони билан тақдирлади; у яна ўз тобути узра ҳўнграб йиғлаган балиқ сотувчи хотинни ҳам топтирди-да, ўн тўртта боласи бўлган бу шўрлик аёлга у ҳаммадан ҳам муҳтож бўлган нарсани — жуда кўп хоналардан иборат уй тортиқ қилди; у тагин ўзининг тобути устига гул қўйган лицейнинг ўқувчи қизини ҳам топиб келишни буюрди ва унинг энг азиз орзусини рўбга чиқарди: қизни денгизчига никоҳлаб қўйди. Шуларга қарамай, у ёниб-ўртанган қалбини хайру эҳсонлар қилиб, қанчалик тинчитишга уринмасин, кўнгли то президент саройига ҳужум қилишда иштирок этган барча омон қолган исёнчиларни Сан-Херонимо казармаси ҳовлисида занжирбанд ҳолда кўрмагунча таскин топмади; кўрқув ва нафрат хотирани кучайтиради, уларнинг ҳар бирини шафқатсиз тарзда беҳатолик билан таниди ва бандиларни қилган айбларига кўра ажратди: «Сен ҳужумнинг бошида турдинг — бу ёққа ўт! Сен тобут тепасида йиғлаётган хотинни итариб ташладинг — бу ёққа тур! Сизлар ўликни таҳқирлаб, уни зиналардан ва кўчадаги кўлмаклардан судраб бординглар — бу томонга ўтларинг! Қолганларинг — бунда туринглар! Сенларга кўрсатиб қўяман, жипириқлар!» Лекин унинг учун муҳими жазо эмасди, оддий жазо уни қаноатлантирмасди, одамларнинг шунчалар қаҳру газаб билан саройга ҳужум қилиши, ўликни бунчалар таҳқирлаши халқ норозилигининг стихияли портлаши натижаси эмас, ҳолбуки халқ аслида ҳеч қандай қўзғалгани ҳам йўқ, — балки ёлланган разил сотқинларнинг фитна-хуружларидан бошқа нарса эмас, деб ўз-ўзини ишонтириш унга муҳимроқ эди; шунинг учун у бандиларни шахсан ўзи тергов қилар, уларни ҳа, биз разил сотқинлармиз, деб тан олишларини, кўнглининг оғриқ жойларига шу билан малҳам қўйишни истарди. Лекин улар бўйинга олишни хоҳламасдилар, шундан сўнг уларни қўл-оёқларини боғлаб шипга худди тўтиқушдек бир неча соатлаб осиб қўйишни буюрди, лекин бу ҳам ёрдам бермагач, улардан бировини кўрғон пастидаги чоҳга ташлатди, бошқаларга ўз ўртоқларини очофат тимсоҳлар қандай ямлаб-юлқиб тириклай ютаётганлигини зўрлаб томошча қилдирди; аммо бу ҳам қор қилмагач, у бандиларнинг ҳар бир гуруҳидан биттадан кишини ажратиб олди ва ҳамманинг кўз ўнгида унинг терисини тириклай шилишни буюрди; ҳаммани худди ҳозиргина она қорнидан суғуриб олингандай сарғимтир, илвираб турган нозик жишга қарашга мажбур эди. Териси шилиб олинган, дир-дир титраган бадандан казарманинг тош плиталарига иссиқ қон ёйилиб оқар, шилимшиқ бўлиб қотарди; ана шундан кейингина ўлардай қайсар бу

одамлар, ҳа, биз разил сотқинлармиз, бизга ўликнинг жасадини таҳқирлаш, бозор ахлатхонасига судраб олиб бориб ташлаш учун тўрт юз тилла песо тўлашди, аввал биз ҳар қанча пул ваъда қилишмасин, бунга рози бўлмадик, чунки бу бизнинг эътиқодимизга тўғри келмайди, умуман, сизда бизнинг ҳеч қандай қасдимиз йўқ, бунинг устига ўзи яна ўлик бўлса, лекин шундоқ бўлиб қолдики, ҳарбий кўшиннинг иккита олий генерали қатнашган махфий йиғилишларнинг бирида уларни шундай қилишга мажбур қилишган, турли дўқ-пўписалар билан уларни кўрқитишган; — «Биз фақат шунинг учун рози бўлганмиз, чин сўзимиз!» — деб сирни очишди. Ана шундан кейингина у энгил нафас олиб деди: «Шўрликкина алданган болакайлар!» Сўнг уларни тўйдириб овқатлантириш ва эрталабгача тўйиб ухлаб олишларига буюрди. Эрталаб эса уларни емиш қилиб тимсоҳларга улоқтирдилар. Ана шундан сўнггина у кўнглидаги шубҳа чилвирларидан халос бўлиб, қушдай энгил тортиб, саройга йўл олди, учиб-қўниб кетиб бораркан, у ўзига ўзи ҳўб мамнун бўлиб гўлдирарди: «Э, жин чалсин, мана ниҳоят ҳамма айб халқда эмаслигини билди, халқ мени севади!» Бир маҳаллар Патрисио Арагонес унинг юрагида ўт олдирган хавотирлар алангасининг охириги чўларини топтаб ўчираркан, у қўйноқларни бекор қилиш ҳақида фармон чиқариш фикрига келди ва ўз-ўзига бу гўзал ўлкада қўйноқлар бошқа ҳеч қачон қайтарилмаслигига сўз берди; шундан сўнг барча тимсоҳларни ўлдирдилар ва одамни ўлдирмасдан туриб барча сўнгакларини майдалаб ташлайдиган қўйноқ хоналарни бузиб ташладилар; кейин афв умумий эълон қилинди; кейин у келажак ҳақида бош қотираркан, мияси ярқ этиб фусункор бир фикрдан ёришиб, мамлакатнинг барча қуфатлари нимадан эканлигини англагандай бўлди, яъники, одамларнинг турли бекорчи нарсалар ҳақида бош қотирадиган бўш вақтлари ҳаддан ташқари кўп, шу важдан бу вақтни нималарди билан банд этиш зарур; ушбу мақсадда ўтадиган шоирона мусобақалар ва гўзаллик маликаси унвонини қозониш учун йилда бир маротаба ўтадиган беллашувларни тиклади. Қариб минтақаси мамлакатларида энг улкан ёпиқ стадион қурдирди, унинг ажойиб гандбол майдончаси бўлиб, унда бизнинг командамизга «Галаба ё ўлим» шиори остида ўйнашни буюрди; у ҳар бир вилоятда фаррош қизларнинг текин мактабларини очди, уларда пул тўламай илм олган ўқувчи қизлар унга беҳад фидокорона садоқат билан кўчаларни супуришар, нафақат кўчалар, дала йўлларидан тортиб, катта йўлларгача битта қўймай тозалашар, шу тариқа тўда-тўда ахлатларни у вилоятдан бу вилоятга ташиб юришар, қаерга қўйиш, нима қилишни билишмас, ҳар бир ахлат ташиш маросими давлат байроқлари ҳамда алангали алвонларни кўтариш билан чамбарчас қўшиб олиб боришарди, алвонларда «Тангримиз миллатнинг тозалиги учун ғамхўрлик қилаётган бокиралик пуштипаноҳини ўзи асрагай!» деган шиор ёзилган бўлади. У эса бу пайтларда ўз фуқаролари учун янгидан-янги машгулотларни ўйлаб топаркан, ундан бир чимдим шифобахш туз тилаган кўрлар, шол-моховлар атрофини қуршаган ҳолда боғнинг сўқмоқ йўлкаларида худди ўйга чўмган махлуқ каби оёқларини оҳиста судраб қадам босарди, очиқ ҳовлидаги улкан тосда ўзи бир маҳаллар оталиққа олган болаларнинг эндиги болаларини чўмилтириб, чўқинтирарди ва ҳар бир қақалоққа ўз исмини исм қилиб қўярди; лаганбардорлар уни дунёда ягона деб шарафлашар, у эса ҳақиқатан ҳам, бир ҳисобда ўзига хос яккаю ягона эди, бинобарин, унинг энди иккинчи нусхаси йўқ, шу туфайли бозорга айлантирилган ушбу саройда ўзининг иккинчи нусхаси бўлиб чиқишга ҳам тўғри келарди; нима ҳам дейсиз, бу ерга уззукун сон-саноксиз қушлар солинган қафасларни келтиришарди; унинг онаси Бендисйон Алварадо бир маҳаллар қуш сотувчи бўлганлиги тўғрисида миш-мишлар тарқагандан буён саройга уззукун қуш келиши тўхтамасди; бировлар қушларни лаганбардорлик қилиб юборишарди, бошқа бировлар эса худди майна қилгандай бўлишарди; лекин қандай бўлмасин, саройда тез орада қуш осадиган бўш жойнинг ўзи қолмади; мана шу ташвишлар устига яна қўплаб бошқа давлат юмушлари қўшилар, давлат ишлари кўпаяр, боз устига, барча иш-юмушларни бирваракайига ечишга уринишар, натижада, кабинетларда шунчалар одам уймалашадиган бўлдики, бу ерда ким амалдору ким аризагўй эканлигини ажратиш мумкин бўлмай қоларди; тангу торликдан қутулиш учун шунчалар кўп ички деворларни олиб

ташлаб, ҳамма бемалол денгизни томоша қилиши учун шунчалар кўп деразалар ўрнатишдики, одатдагидай бир хонадан иккинчи хонага ўтиб юриш куз фаслида бепоеъ денгиз кучоғида тўрт томондан эсган еллар забтида қолган елканли кеманинг саҳнида юришга ўхшаб кетарди. Ва гарчи март ойининг шамоллари азал-азаллардан сарой деразаларига келиб урилган бўлсалар-да, энди ҳамма, жаноб генерал, ҳеч бокиси йўқ, бу тинчлик ва осойишталик шамоллари эсмоқда, деб гапиринишарди; ҳатто унга узоқ йиллардан бери тинчлик бермай келган қулоқларининг шанғиллаши ҳам энди тинчлик ва осойишталик сасига айланди, унга шахсий врач шундай деди ҳам: «Бу сизнинг қулоқларингизга тинчлик ва осойишталик овози эшитилмоқда, жаноб генерал!» У ўлиб-тирилгандан буён, ҳа, худди ўша кундан эътиборан замин у осмондаги жамики бор нарсалардан тинчлик ва осойишталик, умумий фаровонлик ёғилар, мавж урарди; ва у бунга ишонарди, тинчлик-хотиржамлик, файз-баракали кунлар келганига ишонарди, шунчалар ишонардикки, декабр ойида яна чўққилардаги хилват ғариблар уйига қадам ранжида қилди, бу ерда паноҳ топган, гуссазада тўдаланган биродарлар-собиқ диктаторларнинг ҳолини яна бир карра томоша қилгиси келди; улар эса домино ўйинларини тўхтатиб, соққаларни тарақлатиб уриб, унга яна ўша эски-эски гапларни такрорлашарди: «Олайлик, мен дубл-олти эдим, миясини еган консерваторлар эса, олайлик, дубл-уч эдилар, бироқ мен поплар ва масонларнинг энг ичидаги ўйинларини кўрмай қолибман». Мияси айниган қари чол шуларни валдираб ўтирмай совиб қолаётган шўрва-шилтасини ичса бўлмасмикан-а! Ундан кейин бошқа бир эсини еган чол валақлашга тушарди, мисол учун олинг манави, қандолатча – уни мисол учун президент саройи дейлик, душман замбарағи эса шамол қулай томонга эсганда, дейлик, тўрт юз қадамга ўқ отсин, мана энди ўзингиз айтинг, агар қулай шамол бўлмаса, бу ўқлар президент саройига етиб келармиди ахир! «мени ҳозир мана бундай аҳволда кўриб турган бўлсангиз, билиб қўйинг, бунга ўша аллақандай саксону яна аллақанча сантиметр айбдор. Омадсизлик!» Лекин уларнинг энг матонатлилари ҳам ҳаддан ортиқ узоқ қувғин туфайли синишар, бутун умидларини йўқотишар, шундай аянчли илинж билан яшашардики, уфқларда ўз диёрларининг кемаларини кўриб, уларни тутунларининг ранги, хириллаб чиққан чинқироқларидан таниб, портга тушиб боришарди-да, эзиб ёққан ёмғирда юриб денгизчилар овқат-повқат ўраб сўнг ташлаб юборган газета парчаларини қидиришар, уларни ахлат қутилари ичидан йиғиштириб олиб бошидан охиригача, дам ўнгдан чапга, дам чапдан ўнгга қараб ўқиб чиқишарди ва ким кимга уйланди, ким ўлди, ким кимларни чақирди ва ким кимни чақирмади, таваллуд куни муносабати билан кечки зиёфатга шундай хабарлардан ўз мамлакатларидаги сиёсий аҳволни англаб билишга ҳаракат қилишарди; уларнинг ҳар бири қандайдир баҳайбат қора булутнинг қай томонгадир йўл олиши ўз тақдирини ўзгартириб юборишини кутар, худо хоҳласа, мана шу кўрқинчли булут менинг мамлакатимга қутурган бўрон каби ташланади, барча тўғонлар ва тўсиқларни ағдариб ташлайди, натижада дарёлар тошиб, далаларни сув босади, ҳосил нобуд бўлади, уй-жойлар харобага айланади, очлик, вабо, қаҳатчилик бошланади, одамлар ўзлари қувиб юборган инсонни чорлаб келтиришдан ўзга чора қолмайди, бизни бу фалокатлар оқибатларидан ва бебошликлардан қутқаринг, дейишади. «Мана кўрасиз, худди шундай бўлажак!» Бироқ мана шундай қутлуғ соат келишини интизорлик билан кутаркан, орада манзилда турувчилар орасидан биронта ёшроғини чеккароққа чақириб ундан илтимос қилинган ҳоллар рўй бериб турарди: «Айбга буюрманг, игнамга ип ўтказиб беролмайсизми? Шимимни ямашим керак... Мен уни ташлаб юборолмайман, у менга қимматли хотира бўлиб қолган... мен учун жуда ҳам қадрли...» Бундан ташқари ўзгалар назаридан бекитиқча кир-чирни ювишга ҳам тўғри келар, баъзан манзилга янги келиб қўним топганлар бошида менсимай ташлаб юборадиган, ишлатилган соқол оладиган пискаларни киши билмас йиғишар, тишлари тушиб кетганлигини кўрсатмаслик, қаричилик боис иштонни шармандаларча ҳўл қилиб қўйилганини ошкор этмаслик учун ўз хоналарида эшикни ичкаридан қулфлаб ёлғиз овқатланишга ҳам тўғри келарди. Ниҳоят, шундай бир яхши кун ҳам етиб келардики, ёруғ оламда кўпроқ судралиб, тутилиб қолган кўноққа сўнги охорли қўйлагини кийгизишар,

қўкрагига барча нишонлару белгиларини тақишар, марҳумни она диёрининг миллий байроғига ўраб-чирмашар, унинг устида туриб миллий мадҳиясини айтишар, сўнг уни мангу унут ўлканинг ҳукмига топширишарди; марҳумнинг гам-аламдан тош қотган, мусибатлардан батамом емирилиб, чириган юраги шўрликни денгиз остида қоялар тагида жойлашган охирги масканига тортиб кетарди; ундан сўнг ер юзида бўм-бўш бир жой қоларди — у ҳам бўлса ноумидлик остонасидаги ёлғизгина бир ўриндиқ бўларди. «Биз навбатма-навбат ана шу ўриндиққа ўтириб, марҳумнинг нарсаларини ўзаро бўлишиб олардиқ, жаноб генерал, албатта, мабодо ундан шундай нарсалар қолган бўлса. Ўзингиз ўйлаб кўринг, шундай шон-шухратга тўлган давру давронлардан сўнг қанчалар аянчли, ачинарли якун бу!»

Мана шу бошпана ғариблар уйи очилган узоқ, олис, бошқа бир декабр куни у айни шу айвон саҳнида туриб, бирдан Антил ороллариининг маржонларини, Кариб соҳилларидаги шаҳарларни кўрди. Улар худди унинг тушига киргандай эди. Лекин бу туш эмас, кимдир денгизнинг мовий ойнасига қўлини нуқиб кўрсатарди. «Ҳов, анов ер, жаноб генерал, Мартиника бўлади». Шунда унинг кўз ўнгида Мартиника гавдаланарди, ўша-ўша муаттар ҳидлар таралган сўнган вулқон; кўз ўнгига қўкраги касалларнинг санаторийси, тўр кўйлак кийган баҳайбат негр келарди, у жоме ибодатхонасининг устунлари тагида губернаторларнинг хотинларига гардения гуллариининг йирик-йирик дасталарини сотаётган бўларди. «— Ҳов, анов ер эса, Парамарибо, жаноб генерал». Шунда у Парамарибонинг жаҳаннамга ўхшаш бозорини кўз ўнгига келтирарди, бадрафхоналарнинг сув қувурларидан ўрмалаб чиқиб келаётган ва соҳил бўйидаги қаҳвахоналарнинг мўъжаз столчаларига сакраб чиқаётган қисқич-бақаларни кўрарди, худди шўрвадай қайнаган қалин ёмғир остида ҳинду ниқоблари ва занжабил илдизларини сотаётган орқаси катта кекса негр хотинларнинг биллур қопланган тишлари кўз ўнгига келарди. У Танагуарен денгиз қумлоқларида ётган худди куёш нурларида олтиндай товланган сигирлардай кайвони хотинларни кўрарди — «Тоза олтин, жаноб генерал!» — ёлғиз торли гижжак чалиб, икки реал эвазига ўлим мисоли ҳинду хотинни даф қилиб ҳайдаган гуайрлик кўр япон машшоқини кўрарди, Тринидаднинг жазирама иссигини, орқаси билан олдинга юриб бораётган автомобилларни, табиий ипақдан тикилган кўйлақлар, фил суягидан ясалган чинмочин мандаринлари ўйинчоқлари сотиладиган дўкончаларининг рўпарасида кўчанинг ўртасига тушиб жий қиладиган кўк кийинган индусларни кўрарди; Гаити даҳшатлари кўз ўнгига келарди, унда жуни тўкилган кўк итлар санғиб юрарди, унда эрталаблар ҳўкиз қўшилган араваларда кўчаларда ўлиб қолганларнинг жасадаларини йиғишарди; Голландия яна қайтиб келганлигининг нишонаси янглиғ, лола белгиси туширилган, Курасаодаги бензин омборларини кўрарди, қор мўл тушадиган қишни кўзлаб томлари учлик қилиб ёпилган, худди тегирмонга ўхшайдиган уйларни кўрарди; шаҳар марказини кесиб ўтиб бир отелдан иккинчи отелга қараб сузиб бораётган ғалати океан кемасини кўрарди, Картаҳенанинг тош майдони, унинг занжирлар билан ўраб олинган кўрфази, ёруғ айвонлар, меҳмон ташиб қора терга ботган, вице-қиролнинг ем беришини кутиб катта-катта эснаган отларни кўрарди, — «Тезак иси келаёттир, жаноб генерал! Ана сизга мўъжиза! Дунё қанчалар бепоён!» Дунё ҳақиқатан ҳам поёнсиз эди, шу билан бирга у ғоятда маккор ҳам эди, шунинг учун мабодо агар генерал яна декабрда бошпана жойлашган чўққига кўтарилган бўлса, бунинг сабаби бу ердаги қўноқлари билан чақчақлашиш эмасди, асло, зеро у қўноқларини худди ўзининг бахтсизлик ойнасидаги акси каби ёмон кўрарди, бу ерга чиқишининг асл сабаби, бунда декабрда кунлар шаффоф, мусаффо бўларди ва денгизнинг мовий ойнасида бутун Антил ороллари маржонларини — Барбадосдан то Веракрусгача яққол кўриш мумкин эди, у мана шу фусункор дамларни пойлаб бу ерга чиқарди. Мана ниҳоят ўшал дам келди ва у анов дубл-уч соққасининг нимага кераклигини унутди ва кўрфазда мудраган тимсоҳларга ўхшаб ойдинда нурланган ороллари томоша қилиш учун айвон саҳнига чиқди, уларга қараб туриб, тарихий октябр ойининг жума кунини эслади, ўшанда у эрта тонг маҳали ўзининг ички хоналаридан чиқиб, президент саройининг барча хос надимлари қизил қалпоқчалар кийиб олишганини кўрди.

Унинг бари маъшуқалари ҳам қизил қалпоқда эдилар: уй ичини супуриб-сидирадиганлар, қуш қафасларидаги сувларни алмаштирадиганлар ва молхонадаги сут соғувчилар бошларига қизил қалпоқ қўндирган эдилар, қўриқчи посбонлар ҳам қизил қалпоқда, доим пиллапояда ўтирувчи шаллар қизил қалпоқда, гулхонани айланиб юрган моховлар қизил қалпоқда, ҳаммалари гўё якшанба карнавал байрамига айланган эдилар; у ўтган кечадан бери ёруғ дунёда нима рўй бергани, не бало қўпганини ҳеч англаб, фаҳмига етолмас, нима боис бўлиб барча сарой ходимлари ва жамики шаҳар раияти қизил қалпоқда юрганини тушунолмас, нега ҳар бир фуқаро қўлига бир тўп шақилдоқларни кўтариб олганининг фаҳмига етмасди; ниҳоят орадан бир одам топилди-ю, унга нималар бўлаётганлигини тушунтириб берди: «Жаноб генерал, аллақандай ажнабийлар келишди; улар испан тилида сўйлашади, лекин бу ўзимизнинг испанча эмас¹, зеро улар денгизни ўрта жинсда эмас, муаннас қилиб айтадилар; улар бизнинг тўтиларимизни «папагайо» дейдилар, қайиқларимизни эса «алмадия» деб айтадилар, санчқимизни бўлса «асагаем» дейишаркан; биз ўз қайиқларимизни ҳайдаб денгизга чиқиб, уларнинг кемалари атрофида айлана бошлаганимиздан кейин, улар мачталарга ўрлаб чиқиб, бир-бирларига бизни таърифлаб бақир-чақир қила кетишди, қаранглар, улар жуда келишган, қадди-қоматлари расо, юзлари чиройли, сочлари худди отнинг думидай узун, дейишарди; улар ўзимизни ўткир қуёш нурларидан муҳофаза қилиб, турли бўёқлар чаплаб олганимизни кўргач, бамисоли которралардай² бидирлай кетишди: Э, булар бизга ўхшаб оқтанли эмас экан, канарлилар каби қора ҳам эмас, билиб бўлмайти буларнинг туси қанақалигини, деб қичқиришарди, чунки биз қорамтир қизғиш бўёқлар суриб ташлаган эдик баданимизга, улар хандон ташлаб кулишар, биз эса тушунолмасдик нега улар устимиздан кулишаётганига, зеро биз ҳаммамиз ўзимизнинг энг табиий кўринишимизда эдик, жаноб генерал, онадан қандоқ туғилган бўлсак худди шундоқ эдик; улар эса жазирама иссиққа қарамай, худди чиллик валетдай либосларга ўралиб олишган эди; улар худди голланд контрабандистлари каби «жазира» деб талаффуз қилишарди, уларнинг сочлари ҳам бамисоли хотинларнинг сочларидай эди, лекин уларнинг орасида битта ҳам хотин кишини кўрмадик, бари эркалар; улар бизга қараб, нега одамнинг тилини тушунмайсизлар, нега насорочани билмайсизлар, деб бақиршарди, ҳолбуки, уларнинг ўзлари одамнинг тилини тушунмасдилар, кейин улар биз томонга ўз қайиқларида сузиб келишди, қайиқларни улар юқорида айтилгандай «алмадия» дейишаркан, улар бизнинг чангақларимизнинг учлари сабало деган балиқнинг суюгидан ясалганига ажабланишарди, улар бу балиқни «қозик балиқ» деб аташаркан; кейин улар бизнинг барча нарсаларимизни мана шу қизил қалпоқларга айирбошлаб ола бошлашди, қўлларимизга чизимчага терилган шиша мунчоқларни тутқишишди — биз ажнабийларни кулдириш учун уларни бўйнимизга осиб олардик; бундан ташқари бизнинг нарсаларимизни олиб эвазига бир мараведа³ ҳам турмайдиган шунақа шақилдоқлар, тақсимчалар, ойначалар ва шунга ўхшаган арзон ажнабий тақир-туқурлар улашишарди, жаноб генерал; улар бизга ёмонлик кўзламаётганлари ва ақллари ҳам бинойидай ишлаётганини билганимиздан сўнг, биз улар билан бирга билинтирмасдан қирғоққа чиқдик, шундан кейин ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетди, шундай отбозор бўлдики, ит эгасини танимапти! Кўйинг-чи, эринмаган кимки бор, уларга ўз тўтиларимий, тамакиларимий, каллақандларимий, игуана⁴ тухумларимий — барини кўтариб келишар, улар эса ҳаммасини жон-жон деб олишар ва бажону дил ўрнига ўз нарсаларини беришарди; ҳатто ичимиздан бировимизни духоба хубонга айирбошлаб олмоқчи ҳам бўлишди Европада кўрсатамиз деб, — тасаввур қилинг-а, жаноб генерал, нималар бўлаётганини?!»

¹ Антил ороллариининг жонли испанча лаҳжаси соф испан тилидан бир мунча ажралиб туради.

² К о т о р р а — мўъжазгина тўти, тили бурролик тимсоли.

³ М а р а в е д а — кўҳна танга — чақа.

⁴ И г у а н а — калтакесакларнинг бир тури.

У тамомила эсанкираб, галдираб қолди, бу алмойи-алжойи ишларга аралаш-саммикин ёки аралашмасаммикин, деб саросимага тушди. Бу воқеалар менга бўйсунармикин? У шундай ўзини йўқотган алфозда саройга, ўз ётоғига қайтди, эрталаб бўлсин-чи, кўрармиз, балки нималар рўй бераётгани ойдинлашиб қолар, ўшанда бу тушга ўхшаган воқеаларнинг мағзини чақса, чувалган ипнинг учини топса бўлар, деди. Бироқ у деразани очиб, бир замонлар денгиз пиёдалари ташлаб кетган зирҳли кема қаторида тунд-тумтайган денгиз сатҳида уч ҳарбий каравелла¹ қатор лангар ташлаб турганлигига кўзи тушди.

Уни яна бир карра ўша кабинети, ўша ётиши, ўша кийимларида ўлик ҳолда топганимизда, унинг афт-башарасини калхатлар чўқиб ташлаган эди; биринчи маротаба унинг қандай ўлганлигини эслолмадик, зеро бизнинг бирортамиз ҳали буни эслайдиган даражада қари эмасдик; аммо биз билардикки, унинг ўлгани тамомила ўз-ўзидан аниқ-равшан бўлишига қарамай, айти унинг ўлганига тўла ишонч йўқ эди, зеро илгарилар ҳам бундай воқеа кўп бўлган эди, гап унинг устида борганда ўз-ўзидан аниқ-равшан нарсалар ҳам нари борганда фақатгина рўёга айланар, ўз кўзи билан кўрганларнинг гувоҳликлари эса гирт ёлғон-яшиқ бўлиб чиқарди; мисол учун шундай дейишарди: эмишки, у аллакимни қабул қила туриб, қутилмаганда бутун вужуди билан даҳшатли алтанг-балтанг қилиб, титраб-қақшаб ўтирган ўриндигидан ағдарилиб тушганмиш, оғзидан сариқ кўпик варақлаб отилиб кетганмиш; эмишки, уни худойим оғзи шалақлиги учун жазолаб, гунгу лол қилиб қўйганмиш, шунинг учун ўзи бир оғиз сўз айтилмасмиш ва фақат оғзини каппа-каппа очармиш, унинг учун парданинг орқасидан аллаким гапирармиш; эмишки, бузуқчилик қилгани, фақш ишларга берилгани учун жазо олиб бадани бошдан-оёқ балиқ тангалари билан қопланганмиш; эмишки, ҳавонинг авзойи айтиган кунларда унинг даббаси шунчалар шишиб, каттайиб кетармишки, у тинмай оғзидан кўпик сочиб шалоқ сўкиниб доллармиш, даббасини эса махсус ясалган аравачага солиб юришга тўғри келармиш, бўлмаса юрولмай қолармиш; эмишки, унинг кунлари санокли, ўлими яқин эмиш; эмишки, ниҳоят кимдир саройнинг орқа эшигидан қирмизи барқут ўралган, олтин ҳаллар қадалган тобутни олиб чиқиб кетишганини ўз кўзлари билан кўрганмиш, Летисия Насарено эса Ёмғирлар Богида қон йиғлаганмиш. Бироқ унинг ўлими тўғрисидаги ранг-баранг мишмишлар қанчалар ростга ўхшаб кўринса, афсус-надоматлар ҳам шунга яраша кўп бўлар, зеро у бирдан ўлмаган, тирик бўлиб чиқар ва ҳукумат жиловини олдингидан ҳам қаттиқроқ тутар, тақдирларимиз ва бутун ҳаётимиз оқимини кескин ўзгартириб юборарди... Бундоқ қараганда, жасад уникими ё уники эмасми, буни аниқлаш унчалар қийинга ҳам ўхшамасди. Ахир давлат муҳри туширилган узук фақат ундагина бор эди, гарчи товонининг ялпоқлигидан азоб чекса ҳам, лекин пиёда юриб чарчамайдиган бу одамнинг оёқ панжаси ҳеч кимникига ўхшамас, бениҳоя катта эди, яна энг муҳими, ҳамма даббасининг ноёб даражада катталигини биларди, ва негадир, калхатлар даббани чўқиб ташламаган эдилар. Лекин орамизда шундай одамлар ҳам топилдики, улар илгари ҳам худди мана шундай узук, худди мана шундай улкан товон ва баҳайбат даббали ўлик бўлганлигини эслашдилар, шунинг учун биз бутун саройни синчиклаб қараб чиқишга қарор қилдик, токи биз топган ўлик сохта эмаслигига тўла ишонч ҳосил қилгимиз келди. Бироқ саройни қараб чиққанамиз билан бу ҳеч нарсани исбот ҳам қилмади, инкор ҳам; биз у пайтда унинг онаси Бендисйон Алварато тўғрисида ҳеч нарса билмасдик, фақат унинг авлиё деб махсус декрет чиқарилиб қонунийлаштирилганидан гира-шира хабардор эдик, биз унинг ётоқхонасидан бир қанча синган қафаслар топдик, улар ичида қушлар ўлиб тош қотиб қолган эди, сигирлар ямлаб ташлаган пилта кажава ўриндиқни кўрдик, акварел бўёқларнинг идишлари ва кўплаб бўяш учун мўйқаламлар топдик, Бендисйон Алварадонинг ясси тоғлардан тушган ходималари мана шу бўёқ ва мўйқаламлар воситасида қандайдир одмигина қушчаларни гоятда усталик билан бўяб гўзал зарғалдоққа айлантириб қўярдилар — бу каби ясама зарғалдоқлар қуш бозорларида юзлаб

¹К а р а в е л л а — уч-тўрт мачтали елканли кема. 1492 йилда Колумб каравеллада Атлантик океанни сузиб ўтган.

сотиларди. Бендисйон Алварадонинг мана шу ётоғида биз улкан тосда ўстирилган чирмовуқни кўрдик, у қаралмай қолганига қарамасдан қуримаган, аксинча, гуркираб кўкариб ётарди; унинг бутуқлари деворларга чирмашиб кетган, уларда ўрнатилган суратларни тўрдай ўраб олган, суратларнинг матоларини орқа томондан тешиб ўтиб, тасвирланган одамларнинг кўзларидан бамисоли ниш уриб турарди; чирмовуқ навдалари хонадан дераза орқали ташқарига тошиб чиққан ва бу ерда боғнинг куюқ буталарига ўралиб кетарди; биз ўлганлигига иштибо қилаётган кимса бу ерларда яшириниб ётишига ақл бовар қилмасди. Летисия Насарено маликалик қилганига ҳали кўп йиллар бўлгани ҳам йўқ, шунинг учун унинг сиймоси хотирамиздан ҳали батамом ўчиб кетмаган, биронта ҳам жамоатчилик ишлари унинг дабдабали иштироқисиз ўтмас эди, биз ана шу Летисия Насаренонинг хобхонасида аввало улкан ва ҳашаматли ишқ-муҳаббат каравотини кўрдик, унинг тепасига гулдор чодир тутилган бўлиб, ичида товуқлар қақаглаб юришарди; биз бу ердаги ҳамма жойда турган сандиқларни очдик ва уларнинг ичида қорабурул мўйна ёқаларга куя тушиб чириб гардга айланганини, кринолин кўйлақларнинг сим чамбаракларини, елкага ташлаб юраладиган чанг босган шал рўмолларни, Брюсселнинг тўр сийнабандларини, эркаларнинг уйда кийиладиган шиппақларини (бу ерда, одатда, уларни аёллар ҳам кийиб юраверишади) кўрдик, яна бунда пошнаси баланд, тилла тасмали шойи туфличаларни ҳам кўрдик, Летисия уларни қабул маросимларида кийиб чиқарди, яна унинг енгил бинафша гуллари тикилган узун кўйлақларини, тафта газмолидан ясалган оғир мотам ленталарини ҳам кўрдик – чамаси булар биринчи хонимнинг пўрим таъзияси учун мўлжаллаб қўйилган эди; сандиқларнинг биридан биз роҳиба қизнинг дағал жун кўйлагини топдик, Летисияни Ямайкадан ўғирлашганда у худди мана шу кўйлақда эди, ўшанда уни биллури идиш-товуқдан бўшаган яшикка солиб, бизнинг ўлкаларга келтиришган эди – ушбу саёҳат чоғида унинг бошидан кечирган ноқулайликларининг ўрни кейинчалик Летисия росмана президент хоними сифатида ўриндиққа яхшилаб ўрнашиб олгандан сўнг қарийб билинмай кетган эди, бироқ Летисиянинг хосхонасида ҳам биз излаган зотнинг излари кўринмайди – ҳеч қандай издан дарак йўқ; Летисиянинг қароқчиларча ўғирланишига сабаб қилиб муҳаббатни кўрсатаман десангиз ҳам, буни тасдиқловчи ҳеч қандай бир нишонани тополмасдингиз, – биз унинг Летисияга бўлган муҳаббатини кўрсатувчи бирон-бир далолатни ҳам учратмадик, тўё у ҳеч қачон ушбу хосхонага қадам ранжида қилмагандай эди. У умрининг бутун охириги йилларида қарийб ташқарига чиқмай яшаган ётоқда саранжом-саригшта қилиб қўйилган аскар каравотига дуч келдик, бунда яна ихчамгина усталча ҳам бўлиб, бундай усталчаларни аввалларда денгиз пиёдалари – оқ гринголар турган уйлардан турли-туман эски-тускиларни йигиб юривчилар қидириб топишарди, бу ерда яна темир сандиқ ҳам бўлиб, ундан биз тўқсон иккита орден билан ҳеч қандай унвон белгилари қадалмаган ҳарбий дала кийимини топдик, калхатлар чўқиб ташлаган мурданинг устида ҳам биз худди мана шунақасини кўрган эдик, аммо сандиқда ётган мундирни олти жойдан йирик калибрли ўқ тешиб ўтганди; четлари куйган олтига катта-катта тешик мундир кўксидан қорайиб турарди, уни ўқ ўтмас деб эшитган эдик, шу боис сал бўлмаса бу афсонага ишонай ҳам дедик; уни ўқ тегмайдиган қилиб сеҳрлаб қўйилган дейишарди, мабодо агар кимдир хиёнаткорлик қилиб орқасидан отса, унда ўқлар унга ҳеч қандай зиён-заҳмат етказмай жуссаси оралаб ўтиб кетаверади, мабодо агар унга қарши тикка бориб отилса ҳам, ўқлар унинг кўксидан қарсиллаб қайтиб, отган одамнинг ўзига бориб тегади дейишарди; уни фақат унга бениҳоя садоқатли, унинг учун ҳар дамда ўлимга тайёр турган одамгина ота олади, агар шундай кимса унга раҳм-шафқат қилибгина отса – ана шундагина ушбу раҳм-шафқат ўқлари унга бориб тегади, дейишарди; Биз ахтариб топган мундирлар унинг жуссасига нисбатан ҳаддан ташқари кичкина эди, лекин биз барибир булар унинг мундирлари эканига шубҳа қилмасдик, чунки биз гўдаклигимиздан бери билардик унинг юз ёшгача ҳам ўсиб борганини, юз элликка кирган чоғида эса энди учинчи бора янги сут тишлари чиққанини билардик – унинг тишлари ростдан ҳам, жуда бақувват, худди сут тиш каби майда ва шаҳд тишлар эди; унинг жисмининг териси бошдан

охир кексаларда бўладиган қорамтир доғлар билан қопланган, бужмайган ва халта бўлиб осилиб тушган, бамисоли узоқ замонлар илгари бағоят семиз киши бўлганга ўшарди; лекин бошқа томонлардан ўртача бўйли киши учун унинг жисмини рисоладаги жисм дейиш мумкин эди. Агар баҳайбат даббасию лочин чангалидай қинғир ва ҳаддан ташқари қаттиқ тирноқлари, ҳайбатли ясси оёқлари ва деярли чорқирра товонларини демаса, у қадар гайритабиий бир нарсаи ҳам йўқ эди ҳисоб; яна кўзининг бўм-бўш чуқурлари ҳам ўрадай баҳайбат бўлиб, бир маҳаллар бу чуқур ўрнида хўмрайган гуссали кўзлар боқар, эндиликда уларни калхатлар чўқиб битирган эдилар. Ҳар ҳолда у тарихчилар ёзгандай баҳайбат гавдали бузруквор бўлмаган эди; саройнинг барча эшиклари ҳаддан ташқари тор ва пастак бўлгани учун у ташқарига чиқолмасди, деган гаплар, албатта, афсона. Уларнинг гапига қарасангиз, у болалар билан қалдирғочларни жонидан ортиқ яхши кўрганмиш; кўп ҳайвонларнинг тилларини тушунган эмиш; табиатнинг ёввойи ҳодисаларини олдиндан айтиб берганмиш; бошқаларнинг фикрини кўзларидан ўқиганмиш; шифобахш тузнинг сирини билганмиш; бу тузнинг бир чимдими шол-тутқаноқларни оёққа турғизиб, моховларнинг яра-чақаларини қотириб даволаганмиш; мундирлардан фарқли ўлароқ, тарихчилар тавсифлаган нарсалар унинг учун ҳаддан ташқари катталик қиларди.

Унинг келиб чиқишига келганда, гарчи бу ҳақда босилиб чиққан барча нарсалар тақиқланган бўлишига қарамай, одамлар унинг ясси тоғларда дунёга келганига ишонишарди, унинг ҳокимиятга ҳаддан ташқари ўчлиги шундан дарак берарди, бинобарин, ясси тоғлик одамларда шундай хислатлар туғма бўлади; унинг ҳукм-ҳиккасининг беҳад қаттиқлиги ҳам шуни кўрсатарди; у доим тунд ва хўмрайиб юрарди; у қаҳр ва заҳархандага тўлиб бизнинг уммонимизни ҳорижий мамлакатга сотиб юборган, шунини мана шу бепоеён хувиллаган водийда яшашга маҳқум этганди, бу ерлар Ойнинг ўлик губоридай шириллаган чанг-тўзонга қопланган эди. Бу гамхона водийнинг кун ботар чоғлари кишининг юрагини сабабсиз оғриқ билан тўлдирарди. Унинг шахсий ҳаётига келсак, унинг сонсиз-саноқсиз маҳбубалари, яна ҳам тўғрироғи, у билан бирга истиқомат қилувчи хотинлар бор эди, ораларида ҳеч қандай муҳаббатнинг ўзи йўқ эди, айтишларича, у беш мингдан ошиқроқ бола туғдирган эди, уларнинг бари бир текисда чалавой эдилар. Бу болалардан лоақал бирортаси унинг номи билан аталмаган, унинг оталик исмига ёзилмаган, фақат Летисия Насарено туғиб берган ўғил бундан мустасно эди. Бу бола дунёга келиб-келмасиданоқ генерал унвонига сазовор бўлган ва биринчи туғилганлик ҳақиқа биноан, қолаверса, Летисиянинг ўғли бўлгани учун ўлка дивизиясининг кўмондони қилиб тайинланган эди. Бошқа болаларга келганда, уларнинг отаси болаларга онасининг ўзи етарли, деб ҳисобларди, алҳол бу унинг ўзига ҳам тааллуқли эдики, бошқа жуда кўп атоқли мустабиллар сингари у ҳам ҳеч қачон ота нималигини билмаган эди; у фақат ёлғиз онажониси Бендисйон Алварадонигина биларди. Барча дарсликларда ёзилган. Худди Биби Марйам каби уйқу пайтида пок нафас ила гойибдан ҳомилали бўлди. Ҳомила курсоғида чоғидаёқ боланинг тақдирига маҳдийлик битилганлиги ҳақида Азал осмон кучлари башорат бердилар. Ҳукмронлик чўққисига қўтарилгач, у махсус фармон чиқарди ва Бендисйон Алварадони мамлакатнинг модарҳақи деб эълон қилди. Чунки ёруғ дунёда бундай она яккаю ягона эди. Чунки, жин урсин, у ахир менинг онам-да!

У насл-насабини тушуниб бўлмайдиган жуда ғалати хотин бўлиб, ҳайратомуз даражада содда эди, феъл-атвори ҳам ҳайратомуз тарзда жўн эди, сарой ахлоқ-одобига қаттиқ риоя қилувчи кимсалар, айниқса, салтанатнинг дастлабки даврларида бунинг учун уни гоятда ёмон кўрардилар; улар давлат бошлигининг онаси ўзини турли маразликлардан сақлаш учун кўкрагида камфора япроқлари солинган тумор осиб юришига сира тоқат қилолмасдилар, бунинг устига у балиқ увилдиригини санчқи билан ейди, ҳар бир увилдириқ донасини санчқиға санчиб олишга ҳаракат қилади; оёғига худди локли туфли эмас, кишан кийдирилгандай шалдиратиб босади; улар музика чалиш учун солинган шийпонда асалари уялари ўрнатганлиги, давлат муассасалари жойлашган бинода товуқ боқишга тушганлигини кўриб тилларини тишлаб қолишди; унинг акварел

бўёқлар билан кўримсиз қушчаларни бўяб бозорга чиқариб сотиши, тарихий нутқлар ирод этиладиган президент айвонида ювилган кир-чирларини қуритишини кўриб лол қолишарди; бир куни дипломатлар қабулида у ўғлимни президентликдан халос қил деб худодан сўрайвериш чарчадим, президент саройида яшашга сира тоби-тоқат қолмади, деб шикоят қилганини кўриб жон-понлари чиқиб кетди, нима эмиш: «— Худди сизни кечаю кундуз прожектор билан ёритиб туришгандай бўлади, сенйор!» Бу гапни у жуда ҳам соддалик ва самимият билан айтди, бир куни у миллий байрамда кўлида бўшаган шишалар тўла сават кўтариб фахрий қоровуллар орасидан президент лимузини сари ёриб ўтди: гулдурос қарсақлар янграр, тантанали музика гумбурлар, тумонат атроф гулларга тўлган, президент лимузини тантанавор юришга шайланиб турарди. Ана шунда Бендисйон Алварадо шиша тўла саватини машинанинг дарчасига тикди-да, қичқирди: «— Барибир ҳозир дўкон олдиан ўтасан — шишаларни топшириб кела қол, болам!» Шўрлик она!.. У заррача бўлсин тарихий вазиятни англамасди, сиёсий фаросатдан-ку, худо бечорани батамом қисганди; бу айниқса, адмирал Хиггинс кўмондонлигида Америка денгиз ҳарбий пиёдалари келиши шарафига ўтказилган катта зиёфатда аниқ-равшан кўзга ташланди; мана шу зиёфат чоғида у ўғлини биринчи мартаба кўкраги тўла олтин нишонлар, кўлида ипак қўлқоп (кейин у ҳаётининг охиригача бу қўлқопини кўлидан ечмади), тантанавор либосларда кўриб, Бендисйон Алварадо тўлиб-тошган оналик ифтихорини яширмай, барча дипломатлар корпуси ҳузурда шундай деб хитоб қилди: «— Агарда ўғлим республика президенти бўлишини билганимда эди, уни албатта ўқитган бўлардим, сенйорлар!» Ана сизга шармандалик! У президентни шармисор қилди ва саройдан ҳайдалди, чеккароқдаги ўн бир хонали алоҳида иморатга жойлаштирилди. Бу уйни унинг ўғли — ўз муҳолифлари қувғинди консерваторларнинг ҳашаматли уй-жойлари қиморга қўйилган ҳайратангез кечада Федерация Тарафдорларининг йўлбошчиларидан соққага ютиб олган эди. Лекин Бендисйон Алварадога бу иморатдаги империя замонларидан қолган нақшинкор безаклар ёқмасди: «шуларга қарасам, мен Рим папасининг хотинимикинман, деб ўйлаб қоламан, сенйор». Шунинг учун саройнинг хўжайинларга тегишли қисмида эмас, хизматкорлар турадиган хоналарида яшарди. Унинг олгита садоқатли ялангоёқ чўрилари бўлиб, кўп вақтини энг олис чеккадаги уйда ўтказар, бу ерга ўзининг тикув машинаси билан қафасдаги қушларини ҳам олиб ўтган эди. Қазноққа ўхшаш ним қоронғу бу хона ғоятда салқин бўлар, кечки чивинлар ҳам кўпда бу ерга йўламас ва Бендисйон Алварадо сокин ҳовли деразасидан тушаётган осуда ёруғда ўтириб, мошина тикар, акварел бўёқлар билан паррихта мусичаларни бўяб, уларни зарғалдоққа айлантлар, тамарҳиндий дарахтлардан чиқаётган хушбўй ҳаводан нафас олар, товуклар салонларни айланиб юришар ва саройни кўриқлайдиган соқчилар ҳувиллаган хоналарнинг бурчак-бурчакларида туриб чўри қизларга пистирма қўйишаркан, норози бўлиб шикоят қиларди: «Шўрлик ўғилгинамга жуда қийин бўлиб кетди — денгиз пиёдалари уни президент саройига қамаб қўйишган. Ёнида онаси йўқ, қарайдиган меҳрибон хотини йўқ. Республика президенти деган амал-памали қуриб кетсин, ойига арзимаган уч юз песо олиб ишлайди, на кечаси тинчи бор, на кундузи, кечаси ҳориб-чарчаб ҳаммаёғи оғриб уйғониб кетса, ким дардига дармон бўлади бечора боламнинг!» Унинг бу гаплари жўяли эди, шаҳар айни пешин чоғининг дим рутубатига ботиб ётганда, ўғли кунда қанда қилмай онасини кўргани келарди. Онаси яхши кўрадиган ҳолвалар келтирар, денгиз пиёдаларининг тутқуни бўлиб қолганман, ҳеч ҳавас қиладиган жойи йўқ, деб гапириб кўнглини ғам-ҳасратдан бўшатарди. Мана шу ҳолваларни ҳам билмаган кишидай устига салфетка ташлаб дастурхондан худди ўғирлаб олгандай бўламан. Чунки анови лаънати оқ гринголар дастурхонда қолган сарқитларни ҳам ўз ҳаражат дафтларига киритадилар, деб зорланарди. Яқинда нима бўлди денг? — деб алам билан шикоят қиларди у. — Ҳарбий кеманинг сардори саройга қандайдир астрономлармией, ё харита чизувчилармией, бошлаб келди, улар мен билан ҳатто саломлашганлари ҳам йўқ, хоналарни менинг бошимдан ошириб ўлчашди, нималарнидир инглизчалаб ҳисоблашди, таржимон орқали менга тоза бақриришди: «Нари қоч! Қоронғу қилма! Бу ёққа тур!

Ўралашма!» Шундан кейин у нима қиларди денг? Нар и турди, ўзини четга олди, халақит бермаслик, ёруғни тўсмаслик учун бир чеккага сурилди, оёқ тагида ўралишмади, улар эса ҳатто ҳар ровонга қанчалар ёруғ тушишини ҳам ўлчаб, ҳар нарсани ўзларича чамалаб, уни дам у ёққа-дам бу ёққа туртиб қочиришар, у ўзига тегишли бўлган саройида бошини қаерга уришни билмасди. «Лекин энг қўрқинчлиси ҳали бу эмас, она!» бунинг устига-устак, улар унинг кейинги иккита маъшуқасини кўчага ҳайдаб чиқаришибди. Чунки адмирал-гринго бу қоқсуяк оймтиллалар президентга муносиб эмас, деб айтибди. Шунинг учун у ҳозир батамом хотинсиз қолибди. Онаси ҳам буни сезгандай бўлди, ўгли худди онасининг олдида чиқиб кетаётгандай бўлиб, бирдан ўзини бошқа бўм-бўш хоналарга урар ва чўри қизлар орқасидан итдай сакиллаб югурарди. Шунда Бендисйон Алварадо ўғлига раҳми келиб, атай қафаслардаги қушларни қўрқитиб патиллатар, жониворлар ҳовл олиб жажжи қанотларини пириллатишар, чуғурлашар, чурқиллашар, чувиллашар, ўз навбатида бу ҳодисот ним қоронғу хоналарда рўй бераётган беҳаё қувди-қувдилару ўғлининг чўри қизни ялиниб-ёлвориб кўндиришга уринаётганларини қўшнилардан яширишга уринишдан бошқа нарса эмасди. Ахир ўзингиз бир эшитиб кўринг-да чўри қизнинг бўғилиб нима деб қичқираётганини: «Кўйиб юборинг мени, бўлмаса ойингизга айтиб бераман!» Ойижон эса бу пайт ўз қушларини тинмай ҳуркитар, чўчитар, уларни пешинги ҳордиғидан маҳрум қилар, шўрлик қушчаларни зўр бериб чурқиллашга мажбур этарди. Ишқилиб, улар жимиб қолмаса бўлгани, ишқилиб, ўғлининг ҳаллослаб, ҳансираб пишқираётганини ҳеч ким эшитиб қолмаса бас, боласи тушмагур шошқалоқ, кучи ўзига етиб-етмаган ошиқ, на ўзи ечинади ва на аёлни ечинтиради, шошиб-пишиб босадию худди кучук боладай ингиллаб ишга киришиб кетади; аёл шўрлик уни хоҳлаётгани йўқми, бу билан заррача иши-ҳуши бўлмайди; кейин ёлғизлик, сўққа-бошликнинг аччиқ-аламли ёшлари икки бетидан оқиб тушади. Товуқлар унинг чўри қиз билан қилаётган олатасир тўполонидан чўчишиб, ҳар томонга қақиллаб тарқаб кетишади, ўзларини салқин қоронғу бурчакларга уришади, иссиқ эса шу даражадаки, ойналар сув бўлиб эриб кетаётганга ўхшайди. — «шўрлик болапақир-а, августнинг шу жазирама иссиғида ишқибозликка бало борми, яна иссиқ зўрайган қоқ соат учда-я!» У четдан келган ҳарбий десант то мамлакатни ташлаб чиқиб кетмагунча жуда камбағал ва ўз-ўзига ҳўжа ҳам эмасди. Ниҳоят ҳарбий десант битимда кўрсатилган муддатлардан анча илгари мамлакатни тарк этди, бинобарин, бу ерда вабо тарқала бошлаган эди. Десантчилар вабодан кўрқиб, ўзларининг қўмондонлар яшайдиган уйларини тахта-тахтасига, бўлак-бўлагига ажратиб йиғиштиришди, контейнерларга жойлашди, ерга ёзиб қўйилган сунъий ўтлоқларини худди поёндоздай думалатиб йиғишди, уларга уйларидан жўнатилган (бизнинг дарёларимизнинг ботқоқ ҳиди келадиган сувларини ичиб касал бўлмасинлар дейишган-да) худди клеёнкага ўхшаш тоза сув солинадиган цистерналарини ўрашди, ҳеч ким қандай қурилганини билиб олмасин деб, ўз госпиталларининг оппоқ биноларини теп-текис қилиб бузиб ташлашди, казармаларини портлатишди, фақат эски зирҳли кемагина бутун қолди; июн ойининг кечаларида унинг саҳнида адмиралнинг қўрқинчли шарпаси пайдо бўларди — денгиз пиёдалари кафшларини ростлаб жўнашгандан сўнг ёлғиз шу зирҳли кемагина соҳилда қолди, бошқа ҳамма нарсаларини ҳаво кемаларида ташиб кетишди; кичкина урушлар олиб боришга мўлжалланган ўзларининг барча қулай кўчма, осма, тортма, ошқол-дошқолларини битта қўймай олиб кетишди; буларни юклаб жўнамасларидан бурун бундай ҳолларда, одатда, давлат раҳбарига кўрсатиладиган ҳурмат-эътибор, расм-русумларини адо этишди, яхши қўшничилик муносабатлари эвазига уни медал билан тақдирлашди, кейин бутун дунёга эшиттириб ўшқаришди: «Бас! Бу ифлос фоҳишахонанг ўзинга буюрсин! кўрамиз ҳали бизсиз қаергача югураркинсан!» Сўнг жуфтакни ростлашди. «Даф бўлишди, она, шайтонхоналарига даф бўлишди, жуфтакни ростлашди, чиққан жойларига кириб кетишди!» Шундан сўнг у биринчи маротаба қўшга қўшилган ҳўкизга ўхшаб эмас, худди уй ҳўжасидай пиллапоялардан юқорига кўтарилди, аллакимларнинг эмас, ўзининг ўз кўнглидан чиқариб, овози борича буйруқ-фармойишларни берди, ҳеч кимдан қисиниб-қимтиниб бўйнини ичига тортиб

турмади ва ўзи ўз ҳолича ҳар кимнинг арзи додини эшитди: «Хўроз уруштиришга яна рухсат керакми? Мен розиман! Яна варрақлар учирса бўладими? Бўлади!» У оддий одамларнинг босқинчилар тақиқлаб қўйган барча ўйин-эрмақларини қайтарди, тақиқларни бекор қиларкан, ўз ҳукми қанчалик қудратли эканлигини гўёки синаб кўрди, у ҳеч кимса ўзига гап қайтармаётганлигини кўриб, ҳокимият ҳақиқатан ҳам энди ўзига тегишли эканлигига ишонч ҳосил қилди-да, дарҳол миллий байроқдаги рангли чизиқларнинг жойини ўзгартирди, юқори чизиқни қўйига олдириди, қуйи чизиқни юқорига кўтарди, давлат гербидан Фригия қалпоғини¹ йўқотди, унинг ўрнига энгилган аждаҳонинг тасвирини туширишни буюрди. «Нега десангиз, онасини палон-пистон, биз энди бўйинтуруқдан қутулдик! Бор бўлсин-е ўлат!» Бендисйон Алварато босқинчилар юртидан чиқиб кетгунларича қандай яшаганликларини ҳеч эсдан чиқармайди. Шармандали қарамлик ва йўқчилик, ҳатто турли вақтларда қанчалар қашшоқликда кун кечирганликлари ёдида, лекин Патрисио Арагонеснинг ўлими баҳонасида ўғли ўзининг майнавозчиликка ўхшаган таъзия маросимини уюштирди, она айниқса мана шу пайтларни, ўғлининг ўлиб-тирилган пайтларда фақирлик ва йўқчиликда қолишганини аччиқ алам билан эслаб, ҳасрат ботқоғига бота бошлади. Худди мана шу пайтларда Бендисйон Алварато бошқа ҳеч нарсанинг фарқига бормай уни эшитишга тоқати етган, дуч келган кимсага шикоят дафтларини очарди. Мен гарчи президентнинг онаси бўлсам ҳам, мана шу бадбахт тикув машинасидан бошқа ҳеч нима йўқ, мен-ку, майли-я, лекин мундоқ қарасангиз, бечора ўғлимнинг ҳам куруқ қулоғидан бошқа нимаси бор. «Сиз унинг қаретада кетаётганини кўрсангиз эди, сенйор, атрофида аъламбардорлар, ҳатто машъалалар кўтариб боришади, аммо болам шўрликка қабристонда ҳам бир қарич жой ажратилмаган, оёғини демалол узатиб ётиб тинчгина ўлиш учун, қабристондан бир қарич ер олай бемабди. Шунча йиллар ҳалол хизмат қилгандан кейин, шу ҳам адолатдан бўлдимми ахир, сенйор?» Бироқ кейин кўп ўтмай у ўғлининг бечораликлари ҳақида гапирмай қўйди. Нега десангиз, ўғли ўз қулфатларини унга гапириб ҳасрат қилмайдиган бўлди. У энди илгарилардай ҳокимиятнинг ажойиб-гаройиб гирромликларини сир-синаотлари тўғрисида сўйлаб бериш учун ҳадеса онасининг олдига югуриб келавермасди: у хорижий десантчилар пайтларига қараганда солиштириб бўлмас даражада ўзгариб кетди, ёши ҳам ҳатто онасининг ёшидан анча каттага ўхшарди, қандайдир гаройибот юз бериб онасидан вақтда ўзиб кетгандай эди. Она ўғлининг гап-сўзлари бирдан тушунарсиз, қари-қартагларга хос алкаш-чалкаш бўлиб бораётганлигини сезиб қолди. Унинг гап-сўзлари қутилмаганда алмойи-алжойи бўлиб кетар, фикрлари сочилган маржонлардай ҳар ён тарқалар, борлиқ узилган шодадай чувалашар, ҳатто гоҳида оғзидан сўлакайлари отилиб чиқар, шунда Бендисйон Алваратонинг жони қаттиқ увишар, унга ҳаддан ортиқ раҳми келарди. Лекин бу онанинг фарзандига эмас, қиз боланинг қартайган отасига бўлган ачиниш, раҳм-шафқати эди. Бу ҳиссиётни бир куни айниқса сезиларли бошдан кечирди. Бир куни ўғли онасининг уйига бир дунё нарсалар кўтариб келди, бутун бўйинию елка-қўлларига тўрва-халталар, картон идишлар осилган эди. Уғли уларнинг барини бирваракай ўралган тугунларни ечиб оғзини очгиси келар, чизимчаларни ечишга тоқати етмай, тишида тишлаб узмоқчи бўлар, то Бендисйон Алварато қайчини қидириб топгунча, картон қутиларни очаман деб, тирноқларини синдирди. Кейин буларнинг ҳаммасини икки қўллаб стол устига ағдарди. У ҳансирар, нимадан бунча хурсандлигини онаси тушунолмас, ҳаприқиб-ютоқиб гўлдирарди: «Қара, нималар келтирдим, она! Кўряпсанми? Мана аквариумга солинган тип-тирик сирена! Манави бўйи одам бўйидай фаришта қўғирчоқ, уни бураб қўйсанг, хоналардан хоналарга ўзи учиб юради ва кўнғироқчаларни чалади. Манов эса океан чиганоғи, катталигини кўряпсанми, лекин унга қулоғингни тутсанг, океан шовқинларини эшитмайсан, бу сен кўрган оддий чиганоқлардан эмас, унинг ичидан бизнинг миллий гимнимиз эшитилиб туради! Роса зўр нарсалар-а, тўғрими, она? Кўряпсанми, бой бўлиш қандай

¹ Фригия қалпоғи — улуг француз инқилобчилари орасида кийиб юриш урф бўлган қалпоқ тури (*тарж.*).

яхши?» Лекин она унинг бу қувончларига шерик бўлолмас, кўпинча бундай пайтларда қушчаларнинг қанотларини бўяйдиган патқаламларнинг учини индамасдан тишлари орасига олиб чайнар, ўғлига ичи ачиб, ўтмиш кунларни эслаб, юраги вайрон бўларди; ўтмишни эса у ҳаммадан кўра яхшироқ биларди; ўғли президент курсисини сақлаб қолиш учун нималар қилишга мажбур бўлгани, қанчалар жонини жабборга берганини она яхши билар ва эсларди: «Ҳозиргидай вақтлар эмас эди, сенйор, ҳозир бутун ҳокимият мана кўз ўнгингизда кафтда тургандай аниқ-равшан турибди. Ҳатто уни кўл билан ушлаб кўриш мумкин, худди кафтингдаги шиша парчадай, деб айтишни яхши кўради ўғлим. Анов замонларда ҳокимият бамисоли сабало балиғидай қўлингдан чиқиб кетай дерди, унинг на бир худодан ёрлиғи ва на қонуний асоси бор эди, мана шу ит эгасини танимайдиган саройда бошини қайга уришини билмасди». Федерация учун бўлган урушда юзага чиқиб қолган очкўз, юҳо тўда – уни мана шу аросат ичида ҳоли-жонига қўймасди. Улар жуда қудратли генерал ва шоир Лаутаро Мунйосдек диктаторни қулатишда унга кўмаклашган кишилар эди. Мунйос шўрликни лотинча ҳафтияклари ва қирқ иккита энг зотдор отлари билан бирга худо ўз раҳматига олган бўлсин; лекин кўрсатган мана шу хизматлари учун собиқ сафдошлари мамлакатдан қувиб чиқарилган бой-бадавлат кишиларнинг мол-мулклари, қўрғонларини берасан деб талаб қилишди. Мамлакатни мухтор вилоятларга бўлиб ташлашди, ҳар бири биттадан вилоятнинг тепасига ўтириб олиб, биз қонимизни тўккан, жонимизни бағишлаган федерация мана шу бўлади, «биз уни деб томирларимизнинг қонини оқизганмиз, жаноб генерал!» – деб айтишарди. Улар ўз вилоятларида мутлақ ҳукмдор бўлиб олишди, ўзларича ўз қонунларини чиқаришди, ўз таваллуд кунларини миллий байрамга айлантиришди, имзолар чекиб ўз пулларини ҳам ясашиди, кумуш ва олтин безаклар билан безатилган ҳашаматли либослар кийишди, қиличларининг олтин гилофлари ва дасталарига биллур қоплатиб, жиллолар беришди, товус патлари қўндирилган учбурчак бош кийимлар илиб юришди – бу ашқол-дашқолларнинг барини вице-қироллар даврида чиққан эски рангли нашрлардан нусха кўчириб олишди. Уларнинг ҳаммаси бир чеккадан эррайим кишилар, тартиб-қоидадан беҳабар эррайимлар эди, ҳеч қандай таклиф, чақирқиқни кутиб ўтирмай, саройга бостириб кираверишар, димоғларидан бамисоли қурт ёғарди. «Давлат бу – биз, жаноб генерал, мамлакатнинг эгаси ўзимиз, у ҳаммамизники, мамлакат ҳам, манави сарой ҳам – бари ўзимизники, мана шулар учун биз жонимизни аямай жангга кирганмиз, шундай эмасми?» – дейишарди ва бутун бола-чақалари, хотин-халажлари, балойи нафсларини қондириш учун келтирган ноз-неъматлари билан саройга ёпирилиб киришарди – ушбу ноз-неъматларни улар ҳамма ерда оддий халқдан ўлпон ўрнида тортиб олишарди, сира жонларини койитмай еб-ичишга ружу қўйишарди; ҳар бирининг ёнида ўз шахсий кўриқчилари юришарди, улар ёлланган ваҳший ёввойилар эди, оёқларига этик киймай, сассиқ пайтавалар ўрашарди, улар насаро удумларию тилини ҳам деярли билишмасди, лекин ошиқ, қарта ва бошқа ўйинларни бутун лўттивозликлари билан обдон ўрганиб олишган, турли-туман қурол-яроғларни ишлатишга устаси фаранг эдилар. Чақирилмаган, ўз қадрини билмайдиган бундай қўноқлар бостириб келаверганидан президент саройи лўлихонага айланиб кетган эди, сенйор. Худди дарёлар кўклам чоғларида тошиб, бутун ифлосликларини оқизиб келгандай сарой чидаб бўлмайдиган даражада сасиб кетган эди. Бош ҳарбий штабнинг зобитлари сарой анжомларини уйларига ташиб кетишарди; ҳолбуки булар бари республиканинг мулки эди, сенйор. Улар ҳукумат субсидияларини доминога тикишар, Бендисйон Алварадонинг норози бўлишига қарамай, кечани кундузга улаб қимор ўйнашарди; Бендисйон Алварадо бу оғилхонада андаккина бўлсин саранжом-саришталик, тартиб ўрнатмоқчи бўлиб ҳолдан тояр, тўпланиб, уйилиб ётган ахлатлару суприндиларни тозаламоқчи бўлиб уринар, талмовсираб оёқдан қоларди. У федералларнинг либерал ҳаракати оммавий қабоҳатга айланиб кетаётганлигини кўриб-билиб турган ягона кимса эди. Ҳаммаси ириб-чириган эди. Бу аблаҳларнинг такасалтангликларини кўриб барини чўлтоқ супурги билан уриб ҳайдашни хоҳлар, лекин қўлидан келмасди. Фақат ўз кўзлари билан уларнинг юқори давлат мансабларини қартага қўйиб ўйнаётганларини, сууқоёқ

хотинларни роялнинг тугмалари устига чиқариб фахшу фужурга муккадан кетаётганликларини, бу оймчалар эса парво қилмай кўҳна кўза идишларга ўтириб иш бажараётганликларини кўриб турарди. Гарчи у: «Сенйор, бу кўчма унитаз эмас, тунда фойдаланиладиган тувак ҳам эмас, йўқ, у кўҳна кўза, уни денгиз тубидан олиб чиқишган ахир», – деб огоҳлангирса, улар хахолаб кулишар ва бебаҳо кўзалар ичига бавл қилишдан ўзларини тўхтатишолмасди: «Бойваччаларни ағдариб ташлади, улардан ўчимизни оламиз, сенйор! Қуриб кетмайдимиз ҳар қандай кўзалар! Уларга бало борми!» Ҳеч кимса уларнинг қўлини тугтолмасди. Генерал Адриано Гусман президентнинг мансаб курсисига ўтирганлигининг ўн йиллигига бағишлаб ўтказилган ҳукумат қабулида ичиб маст бўлиб юрди, аммо ҳеч ким миқ этмади, ҳатто худо ҳам индамай қараб тураверди. «У бундай хурмача қилиқ қилади деб, хаёлимизга келтирмовдик. У туппа-тузук нозаниндай бўлиб, оппоқ либосларга бурканиб келди, қуроғларини ҳам уйида қолдирган эди. Базмдан олдин у билан гаплашганимда, қуроғларимни уйга ташлаб келаман деб, чин зобит сўзини берган эди. Уни кишилиқ кийимидаги пойлоқчилар кўриқлаб юришарди, бу француз пойлоқчиларни у ёллан муҳожирлар ичидан ўзига оғдириб олган эди. Уларнинг ҳаммалари кўлларида совға-саломлар кўтариб олишган, генерал бу совғаларни Кайеннадан олдириб келтирган, уларни элчилар ҳамда вазирларнинг хотинларига туҳфа қилмоқчи эди. Аввалига ҳар бир хонимнинг эри олдида таъзим бажо келтириб ва ундан хонимга ҳадя тортиқ қилишга изн сўраган ҳолда совғаларни Гусманнинг ўзи топширди. Бу оҳанжамага уни олифта французлар ўргатишган эди: Франция саройида гўё мана шундай нарсалар одат тусига кирган деб. Адриано Гусман хонимларга шу тариқа тортиқ тортиб чиққач, ўзи залнинг нариги томонидаги бўш столга бориб ўтирди ва рақсга тушувчиларни томоша қила бошлади. У бошини лиқирлатиб, мамнунлик билдирар, менга бу Европа олифталарининг ўйинлари жуда ёқади, уларнинг рақслари менга маъқул, деб мақтаб ҳам кўярди. У столида жимгина, қобилгина бўлиб ўтиргандай кўринар, ҳеч кимнинг у билан иши-хуши йўқ, лекин мен унинг пойлоқчиларидан бири унга тинмай шампан қуйиб турганини ўз кўзим билан кўрдим, Гусман хўплаб қўйган заҳоти у дарҳол қадахни яна тўлдирарди. У вишиллаб турган бу майдан шунчалар кўп ичдики, охири юзи-бўйни қип-қизариб қаттиқ терлади, у оппоқ кителининг тугмаларини бирин-сирин ечиб ташлади, кейин уни ёмон ҳиқичоқ тутди, тинмай кекиришга тушди. Э она, кейин у ёмон сўлжайиб, эс-хушини йўқотди, э она, бир пайт рақс андак тўхтаган эди, у ўрнидан турди-да, олдини ечиб, теварак-атрофга чоптира бошлади. У хонимларнинг жуда нафис муслин этаклари, туяқуш патларими-ей, оёқларидаги нозик туфличаларими-ей, ҳаммасига сийдигини сочаверди, қари майхўр! Албатта, бўлди тўполон, бўлди тўполон, жанжал-сурон бошланди. Гусман деганингиз эса парвойи фалак, сийгани-сийган, яна ашула ҳам хиргойи қилади денг: «Ўша менман сен қувган ошиқ, чаманингда гулларингга сув қуйдим! О, мафтункор гуллар!» Қаранг-а, ҳеч ким унинг ёқасидан олиб ташқарига улоқтириб юбормади, ҳеч ким, ҳатто мен ҳам бу ишни қилолмадим, чунки мен биламан, гарчи менинг барча сафдош генералларимдан кўра уларни ҳар бирини алоҳида-алоҳида олганда куч-қудратим, ҳокимиятим кўп бўлса ҳам, лекин агар уларнинг иккитаси бир бўлиб оғиз бириктирса, уларга бас келишга кучим етмасди». Ростдан ҳам, бу ўзи шундай эди. Лекин улар ичида ҳеч ким президент, мана шу тош-метин инсон ҳамма нарсани бошдан-оёқ кўриб туриши, ким қандай нафас олаётганини билишининг фарқига бормас, бу тўғрида ўз-ўзига сира ҳисоб бермасди. Айни вақтда унинг ўз кўнглидаги гаплар, хаёлларни ҳеч кимса билмасди, унинг нимага қодирлигини бирон кимса олдиндан айтолмасди, унинг оғир-босиқлиги ҳушёр ва шафқатсиз ҳисоб-китобга, устомонлик билан пайт пойлаш маҳоратига, вақт-соати келгунча ҳаммасига чидаш, сабр-тоқат билан кутишга асосланганлигини ҳеч ким билмас эди. Шунинг учун унинг кўзлари фақат чексиз маъюс боқарди, лаблари доим қимтилиб, оқариб турарди. Ўша куни мудҳиш туш чоғида ҳам унинг қилич дастасини туган нозик-нафис қўли қилт этмади. Ўша куни унга ҳарбий қўшин кўмондони Нарсисо Лопес эса ҳушини батамом йўқотгунча анис ароғини ичиб, бадрафхонада отлиқ аскарлар зобитига тегишиб қўйганлиги, худди

корафта фоҳишадай ҳаракат қилиб, ўзи билан гайритабiiй алоқага зўрлаган-лигини хабар қилишди. Кейин Нарсисо Лопес ниҳоят ҳуши ўзига келиб, ўзининг тубанлигидан хўрлиги ва қаҳр-ғазаби жўшиб, келишган чавандоз зобитни мажлислар залига судраб бориб, уни баҳор манзараси тасвирланган гулдор гилам тақилган деворга суворийлар найзаси билан худди капалакдек михлаб қўйибди. Бечора суворий зобит ана ўша деворга қоқилганча уч кун осилиб ётди, буни қарангки, ҳеч ким унинг жасадини девордан тушириб олишга журъат этмади; президент ҳам ташвиш чекиб, бош оғритиб ўтирмади — у фақат қуролдош дўстлари ўзига қарши фитна уюштирмасликлари пайида огоҳ бўлиб турарди, уларнинг бошқа турли-туман хурмача қилиқларига эса эътибор бермасди. Э, охир-оқибатда уларнинг бу қилмиш-қидирмишлари ҳаммада шундай бир таассурот қолдирдики, собиқ сафдошлар бу кетишда эртами-кечми бир-бирларини қириб ташлайдилар. Буни кўрингки, ҳақиқатан ҳам, хайрли кунларнинг бирида унга шундай хабар етказишди: Генерал Хесукристо Санчесни жондор¹лари курси билан уриб ўлдиришга мажбур бўлибдилар. Санчес не бало бўлиб, мушук тишлаган экан, у бундан қутуриб кетибди, — шўрлик Санчес! Бу хабар изидан тезда бошқа бир янгилик етиб келди. Генерал Лотарио Сарено отда дарёдан кечиб ўта туриб чўкиб ўлибди. Отга нимадир бўлибди, бирдан дарё ўртасида жониворнинг жони узилибди-да, генерал Саренони кўз очиб юмгунча дарё ютиб кетибди. Қанчалар ачинарли-я! Озми-кўпми вақт ўтиб яна бир янгилик эшитилди. «Жаноб генерал! Генерал Нарсисо Лопес пуштиликнинг² шармисорлигига бошқа чидолмай, орқасига динамит тиқиб портлатиб юборибди ва парча-парча бўлиб кетибди!»

Улар ана шундай бирин-кетин сафар анжомини ҳозирлаб жўнашарди. У эса маънос тортиб, ҳар бири ҳақида: «Вой бечора!» — деб кўярди. Мана шу қутилмаган шармандални ўлимларга андак бўлсин унинг дахли бор деб бўлармиди ахир? Ўлганларнинг ҳар бири ҳақида хизмат вазифасини адо эта туриб ҳалок бўлди, деб расмий хабар тарқатиларди. Уларнинг ҳар бирини давлатона ҳарбий ҳурмат-эътибор кўрсатиб, миллий қаҳрамонлар мақбариди дафн этишарди. — «Қаҳрамонлари бўлмаган мамлакат эшиги йўқ уйга ўхшайди, сенйор!» мана ниҳоят бутун мамлакатда у билан бирга жангу жадалларнинг санокли йилларини ўтган генералларнинг бор-йўғи олтитасигина тирик қолди, бир куни президент уларнинг барини саройга ўзининг таваллуд куни муносабати билан дўстона зиёфатга чақирди. Олтовлоннинг ичида энг маккори ва кўрқинчлиси бўлган генерал Хасинто Алгаробияни ҳам унутмади, бу зот ёғоч спиритига порох аралаштириб ичиши, ўз онасини ҳомиладор қилгани билан ҳам танилган эди. «Ўзимиз ўтирамыз, — деди уларга, — жанговар сафдошлардан бошқа ҳеч ким бўлмайди. Аввалги пайтлардай ҳаммамиз бирга йиғиламыз, қурол-яроғларни ҳам олиб ўтирмамыз! Худди туғишган биродарлардай бўламыз!» Сенйор, келишиб олингандай ҳаммалари қуролларини ташлаб, базм залига тўпланишди, лекин барчаларининг ўз қўриқчилари бўлиб, улар қўшни хоналарда шай туришарди. Меҳмонлар қуруқ қўл билан эмас, улугвор ҳадялар кўтариб келишди. — «Бизнинг якка-ягонамызсиз, баримизнинг бошимизни қовуштиргансиз!» Ҳақиқатан ҳам, ҳатто генерал Сатурно Сантос унинг таклифини рад этмасдан тоғ ёнбағридаги ўз уясидан чиқиб келди. Афсонавий қаҳрамон Сатурно Сантос, ҳар нарасадан шубҳа қилувчи, ҳеч кимга ишонмайдиган бир одам бўлиб, асли ҳиндулардан, фоҳишанинг ўғли эди, у доим оёқяланг юрар, ҳақиқий эркак оёғининг остида ерни, тупроқни ҳис қилиб турмаса, кўксини тўлдириб нафас ололмайди, деб айтарди. У президент саройига ҳам яланг оёқда келди. У афсонавий ҳайвонларнинг тасвирлари солинган пончо³ кийган эди.

У ҳеч қандай қўриқчиларсиз ёлғиз ўзи келди, у мачете⁴ билан қуролланган бўлиб, уни топширишни истамади, бу жанг қуроли эмас, меҳнат қуроли, қамиш ўриш қуроли, деди. «Агар ҳалол жанг қиламан, эркакчасига яккама-

¹ Жондор — шахсий тан соқчи.

² Пуштилик, пушти — гомосексуализм (тарж.).

³ Пончо — Лотин Америкасида эркаклар ўртасидан бошини чиқариб киядиган қанорга ўхшаш калта плаш (тарж.).

⁴ Мачете — Лотин Америкасида шакар қамишни ўриш, чакалакзорларда йўл очиш учун ишлатиладиган узун ўроқ каби пичоқ (тарж.).

якка олишаман десанг, мана сенга ёвқур бургут, деб менга бургут совға қилди, она, ўзи билан бирга арфа олиб келди, муқаддас арфа, она. Бундай арфани чалиб довулларни даф қилганлар, ерлардан мўл-кўл ҳосил ундирганлар. У арфага бутун меҳрини бериб, шундай маҳорат билан чала бошладики, ҳаммамизда ўша уруш чоғларининг соғинчини уйғотди, уруш бошланган кўрқинчли дамларни эслатди, хотиралар бизни бамисоли кўтир итнинг қичимасидай безовта қилиб қўйди, димоғимизга ҳатто жанг чоғларининг дудлари урилгандай бўлди.

Қалбларимизни бизни олисларга олиб кетаётган жанговар олтин кема ҳақидаги қўшиқ билан вайрон қилди. Биз беихтиёр унга бор овоз билан чин юракдан жўр бўлдик: «Кўз ёшлар тўкиб кўприқдан қайтдим...» Улар қўшиқ айтишар, ичишар, бўкиб таом ейишарди, ичи олхўрилар билан тўлдирилган бир ғулгул товукни паққос туширишди, қовурилган тўнгизчанинг қоқ ярмини ейишди, уларнинг ҳар бири ўз идишларида ўзлари билан бирга келтирган ичкиликларини ичишарди. Генерал Сатурно Сантос билан президент бир қултум ҳам ичишмас, оғизларига овқат олишмас, зеро улар умр бўйи оғизларига бир томчи ҳам ичкилик олмаган, оч қолмаслик учунгина таом тогини кун кечирган эдилар. Генераллар жанговар қўшиқлардан сўнг ўз биродарларига бағишлаб шоҳ Довуднинг тонг қўшиқларини айтишди. Улар кўзларида шашқатор ёш билан илгари урф бўлиб келган муборакбод қўшиқларни куйлашди. Бир кун илчи Ганеман президентга ажойиб-ғаройиб совға келтирди. Бу фонограф бўлиб, унга «Таваллуд кунинг муборак!» деган табрик қўшиғи ҳеч ўчмайдиган қилиб ёзилган эди. Улар тинмасдан бақриб қўшиқ айтишар, тобора кўпроқ ичиб, маст-аласт бўлишар, маҳзун, қайғули жанговар дўстлари бўлмиш кекса президентни ялаб-юлқаб ўпишар, кучоқлашарди. Улар батамом маст-аласт бўлишгач, қоқ тун ярмида уларни тарк этди ва казармада ортирган эски одатича қўлида чирок кўтариб бутун саройни, барча бўлмаларни айланиб чиқди; уйқуга жўнай туриб ўзи тарк этган жанговар дўстларини охирги марта кўрди, Сатурно Сантосдан ташқари олтовлари ҳам маст уйқуга ғарқ бўлиб, бир-бирларини кучоқлашиб, бўкиб полда думалаб ётишарди; онтар-тўнтар ағнаган бу кимсаларнинг уйқусини беш жондор кўриқлашарди; фақат Сантоснинггина кўриқчиси йўқ эди; жондорлар чақчайиб бир-бирларидан кўзларини узишмасди; зотан полда думалаб ётиб ухлаётган генераллар ҳатто бир-бирларини биродарона кучоқлаб ётиб ҳам бир-бирларига ишонишмас, бир-бирларидан кўрқишарди; худди шунингдек, уларнинг ҳар бири ўз ҳолича президентдан хавфсизар, президент эса уларнинг ҳар бировининг бошқаси билан ўзаро иттифоқ бўлишларидан кўрқарди: чунки икковлоннинг бирлашуви фитна билан баробар эди. У ухлаб ётганларга бир назар солди-да, ўз ётоғига йўл олди, эшик ёнидаги илгакка чироқни илди, эшикни уч бор қулфлади, уч танбани туширди, уч илгакни солди ва полга юзтубан ётди, кафтларини ёстиқ қилиб юзини босди ва шу заҳоти сарой соқчиларнинг бирварақай отган милтиқ товушларидан гумбурлаб, зириллаб кетди. Ялпи ўқ товушлари бир бор янгради! Яна иккинчи бор янгради! «Ана вассалом, бошқа ҳеч қандай ортиқча шовқин-сурон йўқ, яккам-дуккам отишмалар ҳам йўқ, ҳеч бир дод-вой ҳам йўқ, игначининг минг ургани, темирчининг бир ургани, ана сизга от ўйин!» Фақат милтиқлардан чиққан тутунлар гунг дунёни босиб ётарди. У эрталаб уйқудан кўзини очиб энди ҳеч ким ва ҳеч нарса ўзининг мутлақ ҳокимиятига тажовуз қилмаслигига ишонди. Кеча тунда бўлиб ўтган дўстона зиёфатдан кейин аскарлар қонли қўлмакларни босиб, саройни тозалашарди. Бендисйон Алваро даҳшат ичра бошини қўллари билан чангаллаб қон сачраган деворларга қарар, уларни кул ва оҳак билан қанча оқламасинлар, тагидан яна қон чиқаверар – деворлар қон билан терчиларди; гиламларни худди кирдай букиб сиқмасинлар, улардан қон силқиб томчилаши тўхтамасди; қон йўлақлардан жилдираб оқар, барча хоналарга силжиб кирар, у тобора кучайиб оқаётганга ўхшар, ундан ҳар қанча халос бўлишга уринишмасин, уринган сари, ювган сари, қиртишлаган сари, қатрон қилган сари, урушнинг энг сўнгги қаҳрамонларини қатл этиш изларини ўчирган сари улар янада кўпайиб, ортиб бораётгандек бўларди. Генералларни қутилмаганда ақл-хушини йўқотган жондорлари отиб қўйдилар, деб расман эълон қилинди. Кейин ўлдирилганларни миллий байроқларга ўраб, қаҳрамонлар

дахмасида дафн этилди. Уларга епископнинг ўзи дуойи фотиҳа ўқиди. Генералларнинг жондорлари ҳам бу тузоқдан чиқиб кетолмадилар, уларнинг биронтаси ҳам тирик қолгани йўқ. Ёлғиз генерал Сатурно Сантос тирик қочишга муяссар бўлди. Чунки у кўксига ўқдан сақловчи еттита темир зирҳли тумор осиб юрарди, нега десангиз, мен сизга айтсам, сенйор, у алвастининг нақ ўзгинаси эди, у хоҳлаган нарсасига айлана оларди — ҳа, истаса тошбақа, истаса кўлмак, истаса чақмоққа эвриларди. Президентнинг бунга ишонмасдан бошқа чораси қолмади, негаки Сатурно Сантосни ҳатто қоплонларни қувиб тутадиган итлар ҳам топа билмадилар. Лекин фолбин хотин Сатурно Сантос тирик деб таъкидларди: «— Мана айни унинг ўзи, мана шу чиллик қирол бўлади, муҳтарам генерал». Қандай бўлмасин, уни топиш шарт эди, зотан у ҳаммасини чиппакка чиқариши мумкин, зотан, у барини биларди, шунинг учун уни кечаю кундуз қидиришарди, йиллар излашди. Бир кун президент ўз вағони ойнасидан бир тўда судралиб бораётган эркаклар, хотинлар, бола-бақрани кўриб қолди. Уруш пайтлари шундай бўларди. Бутун-бутун қишлоқлар федерал кўшинлар кетидан барча мол-ҳоллари, арава-тўрвалари билан бирга эргашиб юришарди. Лекин бу оломон фақат битта одамнинг ортидан кетиб борарди, у одамнинг ранги оқарган, уст-бошлари тўзининг, тўни йиртилган бўлиб, оломон қари-қартанглар, касал бедармонларни арқондан тўқилган замбилга солган кўйи ёмғир остида шалоपлаганча ўтиб борарди. Ўша кимса ўзини мазах халоскор деб атар, шу сабабли оломон унга эргашган эди. Ана шунда президент ўзининг пешонасига бир урди-ю, оғзидан шундай хитоб чиқди: «— Йие, бу нақ унинг ўзи-ку! Бу ахир Сантос-ку!» Бу ростдан ҳам, Сатурно Сантос эди. У масиҳ каби ваъзхонлик қилар, унга ишонган кишиларнинг хайр-садақалари эвазига яшар, уларни арфа чалиб ўзига ром қилиб оларди. Ҳа, бу айнан унинг ўзгинаси эди. Бор буд-шудидан айрилган, қош-қовоғи уюлиб тушган, чопони йиртилган, похол шляпаси титилиб кетган Сатурно Сантос! Аммо ушбу ночор аҳволда ҳам у гоётада кўрқинчли эди. Уни шунчаки осон қўлга тушириб бўлмасди. У уч кишининг калласини қўлидаги ўроғ билан учириб юборди. Булар президентнинг энг чаққон ва жасур кўриқчиларидан бўлиб, уни бир пасда ушлаб олмоқчи бўлиб уринишганди. Ана шунда президент поездни худди гўристондай қайғули мана шу адирлар орасида, масиҳни қуршаб турган оломон олдида тўхтатишни буюрди. Миллий байроқ рангларига бўялган вагондан қуролларини отишга шай қилиб, президент кўриқчилари сакраб-сакраб чиқишганда, оломон ўзини ҳар ёққа уриб қочди. Яқин атрофда ҳеч ким қолмади. Фақат Сатурно Сантос сирли арфаси олдида тек қотиб турарди. Қўлидаги қиличдек ўроғини маҳкам қисимлар, кўзини президент вагонининг эшигига ўқдек тиккан эди. Генерал Сатурно Сантос ўз ашаддий душманининг кўринишига маҳлиё бўлиб қолганга ўхшарди. Мана ниҳоят у вагон зиналарида пайдо бўлди. У ҳеч қандай нишонлар тақилмаган оддий ҳарбий дала кийимида, қуролсиз ҳолда эди. Бу одам шунчалар қари ва шунчалар йироқ эди. «— Биз худди бамисоли юз йилдан бери кўришмагандаймиз, муҳтарам генерал!» У Сантосга жуда ҳам ҳорғин ва ёлғиз бўлиб кўринди, чамаси сиҳат-саломатлиги ҳам унчалар жойида эмас, жигари ишдан чиққан бўлса керак, териси саргайган, кўзлари ёшланиб, шилпиқланиб турарди. Аммо ундан ҳокимият тажаллийси ёғиларди. У ўзга ҳукмдорлик тажаллийси эгаларини ўлдириб, бутун ҳокимият ҳикка-қудратини ёлғиз ўз қўлида жамлашга муяссар бўлган ва ҳозир ана шу ҳокимиятдан шан-шукуҳ, нурафшонлик таралаётгандек туюларди. Шу боисми, генерал Сатурно Сантос ўзини ўлимга ҳозир сизди ва ҳатто қаршилик кўрсатмасликка қарор қилди. Зеро у кўриб турарди: бу мутлақ ҳокимият савдоси бошига тушган, шундай ҳокимият ва шундай ҳукмдорликка ташна ва муштоқ бу мўйсафидни ҳеч ким ва ҳеч нарса тўхтата олмаслигини биларди. Лекин ажаб, у Сантосга қўлини узатди. Унинг қўли мантеррайа балиғи каби думалоқ ва қафти япалоқ эди. У шундай деб хитоб қилди: «— Худо ёринг бўлсин, эй жасур эр, ватаннинг шонли ўғли!» Зеро у биларди: букилмас мағрур душманни енгишнинг бирдан-бир йўли ва бирдан-бир қуроли бу — дўстона узатилган ва биринчи бўлиб узатилган қўл. Шунда генерал Сатурно Сантос президент оёқ қўйган ерни ўпди ва шундай деди: «— Сизга имон-этиқод билан хизмат қилишга ижозат этинг, муҳтарам генерал, токи қуролим

қўлимда қўшиқ каби сайрар экан, жоним сизники бўлсин!» Шундан сўнг у генерал Сатурно Сантосни ўз хизматига тайинлади, уни жондор қилиб қўйди. Фақат битта шартини айтди: ҳеч қачон менинг ортимда турмайсан, деди. Шу билан бирга уни ўзининг домино ўйинига шерик қилди. Икковлари тўрт қўл бўлиб ўйнаб, бизнинг ўлкамизга бутун мамлакатнинг газнаси билан бирга қочиб ўтган, тўнтарилган диктаторларнинг қанчасининг чўнтагини қоқлаб мирқуруқ қилиб қўйишди.

Қаерга бормасин, президент каретасида ўзи билан бирга олиб юрарди, доим яланг оёқ юрадиган, вужудидан ҳайвон ҳиди анқиб турадиган бу одамни дипломатик қабулларга эргаштириб борарди. Ҳолбуки ҳатто итлар ҳам ундан қоплон ҳиди келаётганини сезиб инграб бир чеккага қочишарди, элчиларнинг хотинлари эса бу ҳиддан беҳузур бўлишарди; унга ўзини уйқуда ётганда кўриқлашни буюрди, шундай қилиб Сатурно Сантос унинг ётоқхонаси эшигида пойлоқчилик қиладиган бўлди. Ётоқхона соҳиби бошқа бир тирик жон эгаси шу яқин орада эшиги тагида ухлаётганидан ўзини анча енгил ҳис қиларди. Зеро уни доим кўрқинчли тушлар ваҳшати қийнади ва у тушига кираётган одамлар билан ёлғиз қолишдан кўрқарди. Гарчи бирмунча ўзоқроқда ва гарчи тўла ишонч бўлмаса-да, у кўп йиллар Сатурно Сантосни ўз ёнида сақлади. Лекин Сатурно Сантос оғир бод касалига дучор бўлди-ю, дард уни енгиб қўйди, унинг қиличдай ўроғи ҳам бақувват қўлларида ўйнаб сайрашдан тўхтади. Кейин у ўзига ўлим тилаб ёлвора бошлади: «— Мени ўлдилинг, муҳтарам генерал! Бунга фақат сизнинг ҳақингиз бор!» Лекин у Сатурно Сантосга яхшигина пенсия тайинлади, садоқатли хизмати учун медал билан мукофотлади ва уни ясси тоғ-адирлар ўлкасига жўнатди. Бир замонлар Сантос мана шу ерда қорамол ўғрилари яшайдиган овлоқ қишлоқда туғилган эди. Сантос ўзининг гурурини батамом бир чеккага йиғиштириб, ожизлигидан уят-андиша ҳам қилиб ўтирмай, алам-андуҳ ўтида ёниб шундай деди: «— Мана, кўрдингизми, муҳтарам генерал, тоғни урса талқон қиладиган эр йигитлар ҳам кези келса, хотин кишига ўхшаб ожиз бўлиб қоларкан, э онасини палон-пистон!» Президент ҳатто хайрлаша туриб, кўзига ёш олди.

Ҳа, Бендисион Алварано унинг ўғли президент курсисида қолиш учун нималар қилишга мажбур бўлганлигини яхши билар ва эсида сақларди. Кўрмаган нарсаларини кўриш учун қанчалар шошилаётганлигини ва бундан болаларча хурсандлигини онандан кўра яхшироқ тушунадиган кимса йўқ эди. У ҳукмдорлик эвазига қўлига кираётган пулларни бош-кегига қарамай ўнгу сўлга аёвсиз сочар, болалик ва ёшлик чоғларида маҳрум бўлган нарсаларини қўлга киритиш учун ўйлаб ўтирмай совурарди. Одамлар ўглининг соддалигидан устомонлик билан фойдаланишаётгани онанинг газабини келтирарди. Улар чет мамлакатлардан келтирилган арзимас мато тақир-туқурларни осмон баробар нарх қўйиб ўғлига пуллашарди. Она бу нарсаларнинг сариқ чақага ҳам арзимаслигини кўриб-билиб турарди. Ҳар ҳолда улар унинг акварел бўёқларда бўялган қушчаларига қараганда анча-мунча арзонроқ эди — қушчаларни ўхшатиб яшаш устомонлик ва омилкорликни талаб қиларди, шунга қарамай ҳар бир қушчасига тўрт песодан ортиқ пул ҳеч қачон беришмас эди. «— Мен сенинг ўйинчоқларингга қарши эмасман, — дер эди у ўғлига, — лекин келажакнинг ҳақида ҳам ўйласанг ёмон бўлмасди. Ўтирган курсингдан туртиб туширишгандан кейин йўл чеккасида шляпангни чўзиб садақа сўрашингни сира хоҳламас эдим. Албатта, худо кўрсатмасин-ку, лекин бугунмас эртаиндин шундай бўлиб қолса, унда нима қиласан? Яхши ашула айтсанг, ё архиепископми, ёки денгизчи матрос бўлсанг кошқийди. Сен бор-йўғи генералсан: бир-икки деб туришдан бўлак нарсага ақлинг етмайди! Шунга яшаб бўладими ахир!» У ўғлига ҳукумат ҳаражатларидан ортиб қоладиган пулларни ишончли, ҳеч ким билмайдиган яширин жойга кўмиб қўйишни тайинларди. Оёғингни қўлтигинга олиб қочишга тўғри келиб қолса, бу пуллар бир кунингга ярайди. Кўрмайсанми, анов шўрлик президентларни, ватанидан, халқидан мосуво бўлиб, қувғинда жон ҳовучлаб юришибди, пешонаси шўрларни ҳеч ким эсламайди ҳам. Жонажон юртидан келган кеманинг хайрлашув товушини эшитишса, худди садақа теккандай суюнишади. «— Қоя тепасидаги уйда яшайдиган ўша одамларни тез-тез эслаб тур. Уларга қарасанг, ўзингни ойнада

қўргандай бўласан». Аммо у ё унинг сўзларига эътибор бермас, ё сирлироқ қилиб тасалли берарди:

«— Ҳеч нарсадан қўрқма, она, нега десанг, халқ мени севади!» Бендисйон Алварадо ёшини яшаб ошини ошади, қачон қарасангиз йўқчиликдан шикоят қилар, қачон қарасангиз, хизматчи қизларни бозорингни пулни тежамай қилибсан, деб уришарди. Баъзи-баъзиларда ҳаражатларни қисқартириш учун тушлик овқатдан ҳам воз кечган пайтлари бўларди. Ҳолбуки ҳеч ким унга жароқ ютиб, сиз энди дунёдаги энг бой хотинлардан бирисиз, деб айтишга журъати етмасди. Бинобарин, ҳукуматнинг турли-туман олди-берди ўйинлари натижасида ўглининг чўнтагига кирган пулларни у онасининг номига ўтказиб қўярди. Она кўз илғамас бепоён ер-сувлар ва саноқсиз чорванинг эгаси бўлганлигини, барча трамвай йўллари ўзига қарашли эканлигини, почта, телеграф ҳамда миллий сув манбалари ҳам ўзиники эканлигини билмасди; бизнинг сув маконларимизга кирган, дарёларимизда сузиб бораётган ҳар бир кема унга бож тўлаши кераклигини ҳам у билмасди. У буларнинг барини билмас ва шу билан бирга ўгли ўйлаганчалик ҳам содда эмаслиги, улғайганда ҳам оғзидагини олдириб ўтирадиган лақма бола бўлмаганлигини ҳам билмас эди. Албатта, у онасини кўргани келганларида балки шундай бўлиб қўринарди. У онасига ўзи тортиқ этган саройга кўргани келар, унга турли-туман ўйинчоқлар келтирар ва ўзи қийқириб, хурсанд бўлиб уларни ўйнаб ўтирарди. Она ўгли қорамол сўйишга ҳам солиқ чиқарганлигини билмасди. Бу солиқдан тушган пулнинг бари ўглининг чўнтагига кирарди. Она ўглининг бировларга ҳомийлик қилиб ҳам озмунча пулларни қўлга киритишидан хабарсиз эди, у ҳамтовоқ шерикларининг қимматбаҳо ғаразли совғаларини олишдан ҳам тортиниб ўтирмас ва бундан ташқари лоторейга жуда катта миқдордаги пулларни ютиб оларди — Зеро лоторейга ютуқлар чиқишининг қонун-қоидаларини у ўзи ҳар тарафлама ишлаб чиққан, бинобарин, у қандайга хоҳласа, шундайга ютуқ чиқарарди. У лоторей хусусидаги ишни ўзининг гўё ўлганлиги ҳақидаги шов-шувлардан кейин ўйлаб топган эди. Бу айна ўша Улуғ Шовқин-сурон замонлари эди, сенйор. Бир куни авлиё мажзуб Эраклио тунида бутун мамлакат бўйлаб ер ости гумбурлаши бўлиб, гўё жаҳаннам очилгандай туюлди. Кўплар мана шуни Улуғ Шовқин-сурон деб атайдилар. Лекин асли бундай эмас. Дарвоқе, бу гулдур-гулдурнинг ўзини ҳам ҳеч кимса тузук-қуруқ тушунтириб беролгани йўқ. Ваҳоланки, ҳамма гап ўша пайтларда қулоқни қоматга келтириб тўрт томонда ҳадеса шовқин-сурон солиб олиб борилаётган ҳар турли қурилишларда эди. Иш бошланганда уни жаҳоннинг энг улуг қурилиши бўлади деб жар солишарди, ҳолбуки, уларнинг биронтаси ҳам охирига етказилган эмас. Лекин айюҳаннос солиб, шовқин-сурон кўтаришга келганда, ҳеч қандай камчилик йўқ эди, сенйор. Ўша пайтларда у давлат кенгашини тушлик чоғида чақирадиган одат чиқарган эди. Кенгаш ҳукумат саройида эмас, онасининг тамарҳиндий дарахтлари соя солган салқин ҳовличасида ўтарди. У тўр арғамчи тўшакда ётиб, ўзини шляпаси билан елпиганча, кўзларини юмиб, арғамчи атрофига давра солиб турган, мой суртилган мўйловлари йилтираган пешдаҳан нотиқларнинг сўзларини эшитарди. У ёқалари қотирилган қалин камзул кийган, иссиқдан бўғриққан маҳмадона вазирларни, мана шу таманноларни жинидан баттар ёмон кўрар, лекин ўз фойдасини кўзлаб уларга сабр-тоқат билан муомала қиларди. Министрлар суҳандонлик қилишар, уларнинг товушларини ҳовлида товукларни қувлаётган хўрозларнинг қанотларининг патирлашлари босиб кетар, қайдадир чигирткалар бир зайлда чўзилиб чириллашар, шу яқин атрофлардан граммофон тўхтовсиз «Сусанна, кела қол, Сусанна!» деган қўшиқни айлантирар, у эса буларнинг барини эшитиб ётар, кўзларини мудроқ босар, министрлар шунда хурмат юзасидан жим бўлиб қолишар, «— Жим, генерал ухлаб қолдилар!» дейишарди. Бироқ у хуррак отишдан тўхтаб, лекин кўзларини очмасдан пишқирарди: «— Давом этинг, мен эшитяпман!» — шундан сўнг улар яна нутқларини давом эттирардилар. Ниҳоят, у тушликнинг хумор уясидан чиқар, эзик мудроқдан кўз очар ва хулоса ясарди: «Ҳамма гапларинг ғирт аҳмоқликдан бошқа нарса эмас. Фақат анов бировингиз соғлиқни сақлаш министри, менинг ҳамюртим бўладиган гапни айтяпти. Э, сизга яна нима керак ўзи? Тарқалинглар, барака топқулар, от ўйин тугади!» Кейин у тушлик

қила туриб, ўз шахсий ёрдамчилари билан давлат ишларини муҳокама этар, бир қўлида овқат солинган товоқ, иккинчи қўлида қошиқ билан нари бориб, бери келарди. Жуда кўп масалаларни эса йўл-йўлакай зинапоялардан кўтарила туриб ечиб кўя қолар, ҳатто ечиб ҳам ўтирмас, шунчаки тўнгиллаб кўярди: «Билганингизни қилинг. Барибир бу ерда хўжайин менман». У ўзини яхши кўриш ёки кўрмасликларига ҳам қизиқмай қўйди. «— Бунинг ҳаммаси менинг палоним», дерди. У шундан кейин жамоатчиликнинг турли тadbирлари, маросимларида қатнаша бошлади, анов-манов тadbирларни очаркан, шахсан ўзи тасмаларни қирқарди, ўзини бор бўй-басти билан кўрсатар, ҳатто бундан нисбатан тинч-осойишта замонларда ҳам ўзини бунчалар хавф-хатарга қўйиб очилмаган эди. «Э палонимга, нима қиларди!» — дерди. Шундан бошқа барча вақтини ўзининг жонажон дўсти, генерал Родриго де Агилар ҳамда ҳамюрти, қадрдони, соғлиқни сақлаш министри билан бирга охири кўринмайдиган домино ўйинлари устида ўтказарди. Фақат шу икки кишигина унга шунчалар яқинлаштирилган эдиларки, фақат уларгина қандайдир тутқунда қамалиб ётган ёки ўлим жазосига ҳукм этилган кимсани афвга чиқариш ё озод қилиш тўғрисида илтимос билан киришга журъат эта олардилар. Фақат шу икковгина гўзаллик маликаси Мануэла Санчесни қабул қиласизми деб сўрашлари мумкин эди.

Бу оддий халқнинг ажойиб фарзанди, қашшоқлик денгизи ўртасида ўсган ноёб чечак эди. Биз бу ерларни Ит Жанжали Маҳалласи деб юритардик. Нега десангиз, бу маҳалланинг итлари бирор кун ҳам тинмай, бир зум ҳам яраш нималигини билмай кечаю кундуз ғажишгани ғажишган эди. Бу ерлар шундай эдики, миллий гвардия соқчилари бош суқишга юрак бетламас эдилар. Нега десангиз, улар бу ерларга баноғоҳ қадам ранжида қилиб қолсалар, уларни шу заҳоти қип-яланғоч қилиб бачинтиришар, машиналарини эса ҳаш-паш дегунча бўлак-бўлакка ажратиб сотиб юборардилар. Ушбу маҳаллага мабодо нозаниндай эшак кириб қолса, жин топмас кўчалардан бир қоп суяк бўлиб чиқиб кетарди. Ит Жанжали Маҳалласи кўчаларини шунчалар ажина чалган эди. Бу маҳаллаларда бойларнинг ўғирлаб кетилган болалари дом-дараксиз йўқоларди. «— Бу ерларда уларни ўлдириб қовурдоқ қилишарди, муҳтарам генерал. Уларни бозорда қовурилган колбаса қилиб пуллашарди, ўзингиз бир тасаввур қилинг-а!» Лекин Мануэла Санчес, офатижон Мануэла Санчес, ахлатхоналарнинг сариқ гули худди мана шу ерда туғилиб ўсган эди. «— Бу қизнинг гўзаллиги бутун мамлакатни ларзага солди, муҳтарам генерал!» У шунчалар қизиқиб, шунчалар шоуфта бўлиб қолдики, оғзидан шу сўзлар чиқиб кетди: Агар у ростданам шу қадар кетворган чиройли бўлса, унда мен уни қабул қилишга ва ҳатто бирга рақс тушишга ҳам тайёрман. Палонимни қўйдим, газеталарга ёзишса ёзаверишсин. Мунақа ҳазил-хузуллар қора халққа жуда хуш ёқади: Бироқ Мануэла Санчес билан кўришгандан кейин кечқурун навбатдаги домино ўйинига ўтираркан, у генерал Родриго де Агиларга хафсаласизлик билан шундай деди: «— Қашшоқларнинг доврўғи чиққан бу ойимтиллеси мен билан бир давра ҳам рақс тушишга арзимас экан. У Ит Жанжали Маҳалласида яшовчи бошқа юзлаб Мануэла Санчеслардан бир тук ҳам фарқ қилмайдиган Мануэла Санчес экан» — худди пари пайкарларга ўхшаб этагига кўша-қўша тўр тикилган ҳарир қўйлак кийиб олибди. Қалбаки тошлар билан безалган тилларанг тожига бало борми? Қўлида атиргул кўтариб олганига ўлайми? Яна ойисидан кўрқиб-пусиб туришини айтинг. Ойиси ҳам қизи худди соф олтидан ясалгандай қалтирагани қалтираган! Палонимни қўйдим! Аммо унинг иккитагина илтимоси бор экан, бажардим. Ит Жанжали Маҳалласига водопровод ўтказиш ва электр туширишни сўради. Бироқ уни огоҳлантириб қўйдим. Бундан буён менга илтимослари билан суйкавалермасин, тиланчиларни сира жиним суймайди, қаланғи-қасанғи жулдирвоқилар билан ади-бади қилиб ўтиришга тоб-тоқатим йўқ. Нима керак уларга?» У шундай деб туриб, ўрнидан кўзгалди, ўйинни охирига етказмай эшикни қарсиллатиб ёпиб, чиқиб кетди. Соат сақкизга занг чалганда, у молхонага кирди, сигирларга ем берди, қотган таппиларни саройга элтишни буюрди, сўнг кечки таомга ўтирди. Одати бўйича, қўлида товоқни кўтарганча у ёқдан бу ёққа юриб, гурунч ва ош-кўклар солинган ловия қовурдоқни ер экан, саройда ҳаммаси жойидами, деб текшириб суриштирди,

барча соқчиларни санаб чиқди, сарой дарвозасидан бошлаб барча постларни то ўз ётоғи олдидаги постгача текшириб чиқди. Постларнинг қоида бўйича ўн тўртта эканлигига ишонч ҳосил қилди. Кейин бошқа шахсий кўриқчилар жойидами йўқлигини кўздан кечирди. Улар бари ўз жойида эканлигига амин бўлди: саройнинг биринчи ҳовлисида домино суриб ўтиришган экан, сўнг у барча моховларнинг гуллар тагида ётган-ётмаганлигига қараб чиқди. Барча шоллар ҳам пиллапоаяларда ухлашаётганини кўрди. Соат тўққизга занг урди. У товоқдаги овқатни дуч келган очиқ дераза тоқчасида қолдирди. Ўзи қоронгуликнинг қуюқ уфунатига шўнгиди. Маъшуқаларининг ётоғига кирди. Бир каравотда учта хотин ўз чурвақалари билан қатор ухлаб ётишарди. Вужудларнинг ҳиди анқирди. У улар орасига тиқилди. Ўзига халал берган иккита калла ва уч жуфт оёқни четга сурди. Бир хотиннинг бағрига кирди ва унинг афт-башарасига ҳам қарамай ишини битирди. Хотин ҳатто уйғонмади. Бу каравотда ҳеч ким кўзини очмади. Фақат қўшни каравотдан аёл кишининг уйқусираган овози эшитилди: «— Секинроқ пишилланг, муҳтарам генерал. Болаларни уйғотиб юборасиз». Кейин у саройга қайтди. Барча йигирма учта деразанинг тутқичлари маҳкам-маҳкам эмаслигини текширди. Чивинларни қувиб чиқариш учун йўлақда қуруқ таппиларни тутатди. Сарой даҳанасидан то ётоқхоналаргача ҳар беш-олти қадамга таппиларни ўт олдириб борди. Таппиларнинг ҳиди димоғини қитиқлади. Хаёл етмас олисларда қолиб кетган тайлоқ болалигини эслади. Лекин бу унинг болалиги бўлганмиди, ахир? Таппи тутуни димоғига урилгандагина бир зум ичида болалиги хотирасидан лип этиб ўтди. Бироқ бир зум ўтмай у буни унутди... Кейин у хоналардан дарвозахона томон юрди, барча хоналардаги чироқларни ўчирди. Қўшларнинг қафаслари устига парча латталарини ёпди, уларни бирма-бир санади. «Қирқ саккизта бўлиши керак». Қафаслар қирқ саккизта эди. Лекин у бу билан кифояланмади. Қўлида чироқ кўтариб яна саройни айланди. Ўн тўрт кўзгуда ўн тўрт бора ўз аксини кўрди. Битта генералнинг чироқ кўтарган ўн тўртта акси. Соат ўнга занг урди. Ҳаммаси жойида. У ўз гвардиячилари ухлаётган залга қаради. Бу ердаги чироқни ўчирди. «— Тунингиз хайрли бўлсин, сенйорлар!» Кейин у биринчи қаватдаги барча қабулхоналарни кўздан кечирди, барча хоналарни кўрди, ҳожатхоналарни, бари дарпардалар, ёзув столларини тагигача текширди — ҳаммаёқ тинч, кимсасиз эди. У чўнтагидан бир даста калит чиқарди. Ҳар бир калитни пайпаслаб топиб, хоналарни қулфлади. Шундан сўнг асосий қаватга кўтарилди. Бу ерда ҳам хонама-хона юриб барини кўздан ўтказди, уларни ҳам бирма-бир қулфлади. Ниҳоят ўз ётоғига йўл олди. Ҳуфя жойдан бол солинган идишни топди. Уйқу олдидан икки қошиқ асал еди. Онаси Бендисйон Алварадони эслади. Уни ўз кўрасида ухлаб ётганини кўз ўнгига келтирди. Мелисса гуллари муаттар ҳидларини таратган, орегано майсалари ифор исларини ҳар томонга сочган. Онасининг тек қотган қўли шундоқ кўз ўнгига келди. Ҳар қандай чумчуқни гўзал зарғалдоққа айлантира оладиган моҳир қўллар... уйқудаги она қўллари, улар ҳозир қилт этмай чўзилганча ётади. Бамисоли она ухламагану ўлиб қолган. «— Хайрли тун, онажон», — дея шивирлади у ва қияликдаги кўрадан онаси кўзини уйқудан очмай унга жавоб берганини эшитди: «— Хайрли тун, ўғлим!» Кейин у чироқни ётоққа киришдаги илгакка осди — чироқ бутун тун бўйи ёниб туриши шарт эди. Уни ўчиришга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ эди. Нега десангиз, агар кечаси қочишга тўғри келиб қолса, шу чироқдан фойдаланишни мўлжалларди. Тунги соат ўн бирга занг урди. У яна ҳеч қайда чироқ ёқмай қоронғуда бутун саройни айланиб чиқди. Шунчаки ҳар эҳтимолга қарши айланди. Балки аллакимдир уни ухлаб қолган деб гумон қилиб бу ерга кириб олгандир? У гир айланиб турган маёқ машъалининг кўкимтир шуълалари фақат бир зумгина ёритиб ўтаётган қоронғулик кўйида овоз чиқармай оҳиста қадам босар, пириллаган мовий шуъла тушганда унинг этигидаги олтин нағали ялт-юлт этиб кетар, ўз ортида мисоли юлдуз губорининг нурланган изини қолдирарди. Маёқ шуълалари ёритиб ўтаётган ораликда у тик оёқда туриб кўзи уйқуга кетган моховни кўрди, у афтидан адашиб, ухлайдиган жойини тополмаган эди. Генерал қўлини тегизмай уни боғ томонга, гул буталарига қараб етаклади, зим-зиё кеча бағрида хушёр нигоҳи билан йўл топиб борди. У моховни гул бута тагида қолдириб,

яна қўриқчиларни санаб чиқди; шундан сўнг ўз бўлмасига юрди. Узун йўлак бўйлаб деразалар орасидан ўтиб бораркан, ҳар бир ойнада апрелнинг Кариб денгизини кўрар эди — уни йигирма уч маротаба кўрди. Гарчи у деразалар олдида тўхтамаса-да, уммоннинг апрел ойига хос доимги манзарасини томоша қиларди. У тилларанг бақатўн босган ботқоққа ўхшарди. Соат тунги ўн иккига занг урди. Охирги занг янграган, қаердандир худди даббаси ўрайдан чиқаётгандек ўзида бир ёмон кўрқинч туйди, бу кўрқинч худди ўткир хуштак овози каби қулогини шангиллатиб юборди, гўё дунёда шундан ўзга сезги, шундан бошқа товуш йўқдай эди. У ўзининг ваҳимасидан кўрқиб эшикни уч бора қулфлади, уч бора тамбасини туширди, ўзидан зўр-базўр икки, кейин тўрт томчи чиқариб кичик ҳожат ушатди, азоб билан бор-йўғи етти томчи тўкди, сўнг ўзини полга отди, юзгубан тушиб ётди ва шу заҳоти туш кўрмай қаттиқ уйкуга кетди. Тунги чоракам учда қора терга ботиб уйгонди, назарида кимдир унга ухлаётган пайтида қараб тургандек бўлиб юраги орқасига тортиб кетди. Уша аллакимнинг нигоҳи гўё деворларни ва барча қулф-калитларни тешиб ўтаётгандек эди. «— Ким бор бу ерда?» — деб сўради у. Лекин жимжитлик ичидан садо чиқмади. У ухлайман деб яна кўзларини юмди. Лекин яна шу заҳоти ўзига кимдир қараётганини сезди. У кўрқув харосонлик ичида кўзларини очиб ўзининг ётоқхонасида Мануэла Санчес юрганлигини кўрди. Ётоқхона эса маҳкам қулфланган эди. Бу баланд деворлар оралаб кириб келадиган Мануэла Санчес эди. У тун ярмининг бефаришта Мануэла Санчеси. Ҳарир кўйлак кийган ва бир қўлида атиргул тутган, Мануэла Санчес. Унинг нафаси орхидея гулининг ҳидига ўхшайди. «— Ростини айт, охир сен рўёсан, сен босириқсан, — деб гўлдиради у, — айт, ахир бу сен эмассан. Орхидеянинг бу мастона нафаси асло сенинг нафасинг эмас, айт!» Аммо бу Мануэла Санчес эди ва атиргул унинг қўлида порлаб турарди; унинг илиқ нафаси ётоқ бўлмасининг ҳавосини тўлдирган эди. Бунда бари Мануэла Санчесга дўнди. Бутун олам Мануэла Санчес бўлиб қолди. Бамисоли бўйсунмас қоя уммоннинг кўҳна қудратини шундай ўзига тобе қилади. «— Менинг заволимнинг Мануэла Санчеси, қўлим кафтларидаги толе чизиқлари менга сенинг хабарингни бермайди, кофе куйқасида фол очиб, менга сени айтмаганлар, фолбин хотин азал сувда фол очганда, сен пайдо бўлган эмассан. Шундай экан, менинг тунги уйқимни барбод этма. Мени мен оладиган ҳаводан, ётоғимнинг одатий фароғатидан маҳрум этма, бу маъвога биронта ҳам аёл кирмаган, бундан кейин ҳам кирмагай. Учир ёнар атиргулингни!» — деб у илтижо қилар ва деворни пайпаслаб чироқ ёқадиганни қидирарди. Лекин ҳамма жойда ўз телбалигининг Мануэла Санчесига дуч келарди. «— Жин урсин, агар сени ҳеч қачон йўқотмаган бўлсам, энди нега сени топишим керак? Сен мендан нима истайсан? Хоҳласанг агар ол менинг саройимни, ҳаммасини ол, мамлакатимни ҳам ол, лекин изн бер чироқни ёқай, тунимнинг чаёни, даббамнинг Мануэла Санчеси, э онангни сени палон-пистон!» У агар чироқни ёқсам, босинқирашдан, абдирашдан қутуламан, Мануэла Санчеснинг сеҳр-жодусидан халос бўламан, деб ўйлар ва бор овозини кўйиб қичқирарди: «— Йўқотинглар уни, мени ундан қутқаринглар, бўйнига тош бойлаб денгиз тубига улоқтиринглар, чўктириб юборинглар итнинг боласидек. Унинг атиргули бошқа ҳеч кимнинг кўзини кўр қилмасин!» У буларни энди йўлакка чиқиб олиб қичқирарди, овози зўриқиб ҳирқирарди, қоронғуликда суюқ таппиларда оёқлари сийганарди. Даҳшатга тушиб, ўзидан ўзи сўрарди: «— Дунёда нималар бўляпти ўзи, а? Эрталабки саккиз бўлиб қолгандир, бу ерда, сўқимхонада эса ҳамма уйқуда. Қулоқларини кесиб кетсанг ҳам билишмайди!» «— Турсаларинг-чи, ҳой энағарлар!» — ҳайқирди у. Кейин бирин-сирин чироқлар ёнди. Сарой ҳарбий бўлинмасида тонг бургуси янгради, ундан портдаги қальгага ураниб кетди, ундан сўнг бунга Сан-Херонимо базаси зўр бўлди; мамлакатнинг барча ҳарбий бўлинмаларида тонг бургуси чалинди, тонгги машқлар бошланди, аскарлар милтиқларни шарақлатиб чопишарди, шабнам тушишига ҳам икки соат вақт бўлишига қарамай, илк атиргуллар очилди. Саройнинг хотин-халаж хизматчилари худди ойкезиклар каби юлдузлар чарақлаган осмон остида шолчаларни қоқишарди. Қафасларда ухлаб ётган қушларга дон тарқатилди, гулдонлардаги ҳали сўлиб улгурмаган гуллар янгиланди. Фишт терувчи ишчилар деворларни баландроқ кўтаришди,

деразаларнинг кўзига тушган қуёш нурларини тўсиш учун зарқоғозлар ёпиштирилиб чиқилди. Зарқоғозлар худди қуёшга ўхшатиб ясалган эди. Шунинг учун кунгабоқарлар қайси қуёшга юз ўгиришни билмай шошиб қолишди. Ойналарга ёпиштирилган зарқоғозлар туфайли кеча худди кундуздек ёриши керак эди. Зеро, ҳали кўкдан тун аримаган эди, тақвим ҳамон якшанбани кўрсатарди, душанба тонгининг нурлари ҳали апрел уммонига тўкилмаганди; Осмонда тун кезарди. Кирхоналарнинг эгалари чинқироқ хитойлар эса миждолардан кун чойшабларни йиғиб келиш учун югурдакларни уйғотишиб, туртиб-суртиб кўчага жўнатишарди. Кўр башоратгўйлар кароматлар ўқишарди. Қирриқ амалдорлар столларининг тортмаларидан товуқлар эндигина кириб келаётган душанба куни қилган тухумларни топиб олаётгандай бўлишар, аслида улар кеча кечқурунги тухумлар эди. Ҳар ёқда гарангсиган одамлар кезиб юришарди. Давлат кенгашининг аъзолари шошилишч мажлис ўтказётган столларнинг остида сарой итлари ириллаб ғажишарди, тарки одат, амри маҳол. У эса кутилмаганда ёришган тонгдан кўзи қамашиб, ҳеч нарсага ҳайрон бўлмайдиган лаганбардорларнинг қуршовида мажлислар залига қараб борарди. Шотирлар ва нохўрларнинг жағи тинмай, бири олиб, бири қўйиб уни субҳидамнинг отаси, замоннинг зоҳири, қуёш нурларининг хазинабони деб аташарди. Бош штабнинг зобитларидан бири уни тўхтатишга журъат қилиб, ҳозир соат саккиз эмас, балки эндигина учдан беш дақиқа ўтди, деб маълумот берганида, вазоҳати ўзгариб куфри кўзиб унинг бетига тарсаки урди ва бутун дунёга эшиттириб: «— Ҳозир саккиз бўлди, қизталок! Саккиз дедимми, саккиз!» — деб бўқирди. Кун пешиндан оғиб, соат учда онасини кўриш учун унинг кўрасига борганда, Бендисйон Алварадо ҳайрон бўлиб ўғлидан сўради: «— Сенга нима бўлди? Илон қақиб олмадимми? Нега юрагингни чангаллаяпсан?» У индамай қажава оромкурсига ўтирди, кўлини кўксидан туширмақчи бўлди, лекин шу заҳоти яна беихтиёр юрагини ушлади. Шунда Бендисйон Алварадо қушчаларни бўйядиган мўйқалами билан ўғли томонга нуқиб, камоли таажжубланган ҳолда сўради: «— Нима бало, сен Исо Масиҳо қалбининг тимсолига айланиб қолдингми, кўзларинг мунчалар маънос ва кўллари билан нуқул юрагингни ушлайсан?» У кўлини силтаб пастга туширди, ўрnidан турди, эшикни қарс этиб ёпиб, чиқиб кетди. Ичида онасини сўқиб, саройга қайтиб келди, кўлларини бўш саланглатмаслик учун икки чўнтагига тиқиб у қаватдан бу қаватга тентиради. Боши оққан ёққа кезаркан, дераза ойналаридан оқиб тушаётган ёмғир томчиларига, уларга ёпиштирилган зарқоғоз юлдузчаларга, ойналар ортига осилган кўргошин ойналарга қарарди. Булар тушдан кейинги соат учда гўё кечки соат саккиз бўлди дегандай тасаввур уйғотиш учун қилинган ҳийлалар эди. У деразадан қараб ёмғирда бўккан соқчиларни, юракни зирқиратадиган гариб денгиз ва тинмай ёғаётган ёмғир, ёмғир ва яна ёмғирни кўрарди. Ёмғирларнинг ҳар томчисида Мануэла Санчес, этиб бўлмас Мануэла Санчес, унга тегишли бўлмаган Мануэла Санчес кўзга ташланарди. Гарчи у қиз мана шу шаҳарда яшарди, бу шаҳарда эса жамики нарсалар унга тегишли ва унга тобе эди. Унинг кўзларига одамни сескантириб юборадиган даражада кимсасиз бино ичи кўринарди, бунда узунасига стол қўйилган, унинг устига оёқлари осмонга қилиб стуллар қатор жойлаштирилган эди; бу манзара унда чексиз-адоқсиз ёлғизлик ҳиссиётини уйғотарди; бу яна бир хуфтон қоронғу-лигидай илвиноқ куннинг ёлғизлиги, Мануэла Санчессиз ўтган яна бир кечанинг кимсасизлиги эди. «— Жин урсин, — деб хўрсинди у, — юрак шундай санчади, худди бирон нарсаси тортиб олиб қўйилгандай ва худди у гўё рostaкам нарса бўлгандай». У ўз аҳволидан уялди. Кўли таскин истаб, юраги томон чўзилди, аммо уни иштони ичига солиб, ёмғирдан талтайган даббасининг устига қўйди. Даббаси қандай бўлса шундайлигича турар, ҳамон оғир ва улкан эди, илгаридан ўрганиш бўлиб қолган оғриқ унинг бағрида биқиниб олган эди, бироқ оғриқ ҳозир унга сира чидаб бўлмасдай туюлди, мисоли у ўз кўли билан юрагини қисимлаб сиқаётгандай эди. Мисоли кафтида тутиб тургандай эди, шунчалар тирик, яланғоч юракка ўхшарди. У турли вақтда турли одамлардан шундай бир гапни эшитган эди, ҳозир шунинг нечоғлик тўғрилигига ишонч ҳосил қилди: «Юрак — бу одамнинг учинчи тумруғи, муҳтарам генерал!» У сўкиниб деразадан нари кетди, қабулхонада у ёқдан-бу ёққа юрди, бир умрлик

президентнинг ночор аҳволидан эзилиб, бамисоли томоғига балиқ қилтаноғи тикилгандай бўлиб, ниҳоят давлат кенгашининг мажлислар залига қараб йўл олди, одатдагидай нималар деб гапираётганларини зигирча ҳам эшитмай ва тушунмасдан бирпас ўтирди. Молиявий аҳвол ҳақидаги маъруза бошланганда азбаройи зерикканидан уни оғир уйқу босди. Шунда бирдан мажлис муҳитида нимадир ўзгариш рўй берди, нимадир ҳавода осилиб қолди, молия вазири гапиришдан тўхтаб, президентга бақрайиб тикилиб қолди. Бошқалар ҳам унга қараб туришарди, унинг темир билан қоплангандай қиёфасининг билинар-билимас тирқишларидан мўралашарди, зеро бу темир қиёфа огриқнинг зўридан тарсиллаб ёрилиб кетадигандай эди. Шунда у ҳам ўз-ўзини равшан кўрди, ёнғоқ ёғочидан ясалган узун столнинг охиридаги ўз ўрнида тамомила ожизу гариб, бениҳоя кимсасиз бир алфозда ўтирибди, мангу президент учун ўта ночор ва нотавонлиги кутилмаганда ошкор бўлиб қолгандай, ранги рўйи оқарган, қўли билан юрагини чангаллаган; унинг ҳаёти соғлиқни сақлаш министрининг заргар кўзларидай ўткир ва совуқ нигоҳининг қиррасида гўё шамдек ёниб тугамоқда эди; қадрдон ҳамюрти чўнтак соатининг тилла занжирини бармоқлари орасида ўйнаб, унинг бутун ичида бўлаётган нарсаларга назар ташлаётган каби эди. «— Юраги санчди шекилли», — эҳтиёткорлик билан деди кимдир. Лекин бу пайт генерал ўзининг гулпариларникидай қўлини юраги устидан туширди, қаҳр-ғазабининг зўридан бирдан тош-метинга айланаёзган қўлини стол устига қўйди. Юзи одатдагидай тус олди. Ҳамманинг башарасига қараб худди тупургандай, бамисоли кўргошиндай, сўзларни ёғдирди ва бу билан ўзининг сарсилмас ҳокимиятини яна бир бор тасдиқлади: «— Сизларга қолса санчишини хоҳлайсизлар-да, а, энағарлар! Ҳа, нега жим бўлиб қолдинглар? Тикилдимиз? Гапир!» Улар маърузаларини давом эттиришди. Лекин энди гайришуурий сўзлашар, ўз гапларини ўзлари эшитишмасди. Унинг фавқуллода аламзадалигини кўриб, одатдан ташқари бир ҳодиса рўй берганга ўхшайди, деб ичларидан ўтказишарди; ҳаммалари оҳиста шивир-шивир қилишар, билинтирмай уни имо-ишора қилиб кўрсатишарди: «— Аҳволини қаранг! Жуда мазаси қочибди, юрагини ушлаб ўтирибди. Нима гап бўлдийкин? Чок-чокидан сўкилиб кетаётганга ўхшайди». Президент соғлиқни сақлаш министрини шошилишча чақиртирганмиш, деган хабар бутун саройга миш-миш бўлиб тарқалди. Министр келса: президент стол устига ташлаб қўйилган, худди гўладай шишган ўнг қўлини томоша қилиб ўтирган экан; президент министрга дарҳол шу қўлини кесиб ташлашни буюрибди, яшашга халақит беряпти, менга қулоқ солмайди, ўзининг нима қилаётганини билмайди, дермиш. Аммо соғлиқни сақлаш министри бундай қилишдан қатъиян бош тортибди. Мени отиб ташласангиз ҳам бундай қилмайман, дебди. «— Бунда ҳамма гап адолатда, муҳтарам генерал. Мен бу қўлни кесиб ташламайман. Чунки мен бус-бутун ҳолда сизнинг битта шу қўлингизга арзимамайман!» Шу ва шунга ўхшаш бошқа турли миш-мишларни барча жинкўчалар ва барча чорраҳаларда бир-бирларига такрорлашар, улар яна кўпайиб, кенгайиб тараларди, у эса фермаларда ҳарбий бўлимларга сут юборилишини шахсан ўзи бошқарар, Мануэла Санчес сешанбасининг тонги бўзариб отишини томоша қилар, зеро бундан буён эндиликда ҳамма нарса, бутун борлиқ унинг учун Мануэла Санчесга айланган эди. У гул буталари остидан ҳаммаёқни саситиб ётмасинлар деб, барча моховларни қувиб чиқаришни буюрди, энди уларнинг ҳиди Мануэла Санчес атиргулининг ҳидини бузиши мумкин эди. У қўшиқ айтар, ҳеч ким қўшиғимни эшитмасин деб, саройдаги энг хилват жойларни танларди: «Сен билан биринчи валсга рақс тушаман, эй маликам. Сен эса унутма мени! Шуни яхши билиб қўй: агар мени унутсанг, ўлимга маҳқум бўлурсан!» Кўксидан янтраган шу қўшиқ билан ўз чўрилари ётоқларининг ботқоғига ботар, алам-андухларини қандай бўлмасин, энгиллатишга уринарди. У умр бўйи арзимас, энгил-елпи ишқ ўйинларини ўйнаб келди. Мана энди узоқ замонлардан бери биринчи маротаба хўрозга ўхшаб шоша-пиша ишқибозлик қилмайдиган бўлди. У энди аввалгилардай сира шошилмас, аксинча, узоқ ва кўп-кўп лаззат олар, лаззат бағишлар, бундан маъшуқалари ҳайратга тушишар, кеча қўйнида чақчақ бахтиёр қулишар ва эҳтиросли шивирлашарди: «— Сизга нима бўлди ўзи, муҳтарам генерал, ўзингизни сира аямайсиз-а, шу ёшда-я!» Лекин у жудаям

якши биларди: булар бари ўз-ўзини алдаш, муқаррар етиб келадиган кунни орқароққа суриш; ўша кун албатта келади ва у албатта Мануэла Санчеснинг муҳаббатини қозониш учун боради, барча авлиёлар ҳақи, мени сев деб ялиниб-ёлворади, унинг қасрини қидириб йўлга чиқади, ахлатхона чангалзорларида жойлашган ваҳший ўлка – Ит Жанжали Маҳалласининг нақ юрагига қадамранжида қилади! У ўша ёққа иссиқ энг авжига чиққан жазирама кунлардан бири қоқ пешин пайти соат иккида оддий кийим, оддий машинада кўриқчиларсиз йўл олди. Машина мудроқ пешин иссигига гарқ бўлган ишлатилган газ уфунатига тўла кўчалардан узоқ айланиб юрди. Осиёча оломон қайнаган савдо-сотик расталари бир-бирига мингашиб кетган кўчалардан ўтиб Мануэла Санчес деб аталган ўз вайрона-барбодининг буюк уммонини кўрди, уфқларда бирқозон деб аталган ёлғиз қушни кўрди, Мануэла Санчеснинг нақ уйигача борадиган эски трамвайларни кўрди, уларни янги сариқ трамвайлар билан алмаштиришни буюрди, уларнинг дарчалари оқ ойнали, ҳар бирида Мануэла Санчес учун барқут ўриндиқлар ўрнатилган эди; у денгиз бўйидаги яланғоч кўримсиз қумлоқ соҳилини кўрди, Мануэла Санчес дам олиш кунлари бу ерда чўмилирди; у чўмилиш соҳилида ечиниладиган хоналар ўрнатишга буйруқ берди, об-ҳавони маълум қилиб турадиган, чўмилиш мумкинми ёки йўқми эканлигини билдирадиган байроқчалар ўрнаттирди, Мануэла Санчес чўмиладиган жойни панжара билан тўстирди; у денгиз соҳилида мраммар террасалар ва хаёлга гарқ қўм-қўк ўтлоқли қўшк уйларни кўрди. Улар у туфайли бойиб кетган ўн тўртта хонадонга тегишли эди. Лекин бир чеккароқда турган кўрғонга эътибор қилди. У айланиб сув сочадиган фавворалари бор энг катта кўрғон эди. Уни дарҳол қўлга киритгиси келди. «– Сенинг шу кўрғонда яшашингни истайман. Мени шу ерда қутишингни хоҳлайман!» Албатта, бу қўшк шу заҳотиёқ мусодара қилинди ва қўлга киритилди, Мануэла Санчесга қўшқўллаб топширди. У ўз хаёлларида атрофини ўраб турган ташқи оламни мана шундай ўзгартирарди, денгиз соҳили бўйлаб кетиб бораётган автомобилнинг орқа ўриндиғида ўтириб ўз-ўзи билан сўзлашарди. Ниҳоят, денгиз тўлқинларининг сершовқин нафаси тугади, шаҳар ҳам тугади, машинага Ит Жанжали Маҳалласининг иблисона шовқин-сурони кириб келди. Бу ерга келиб қолдию ўз кўзларига ишонмади, бунинг нима эканлигини мана энди тасаввур қилди, у кўрқиб кетди ва оғзидан шу сўзлар отилиб чиқди, «Онагинам менинг Бендисйон Алварадо, ўзинг қара ахир, биз қаерга келиб қолдик! Мени қутқар!» Бироқ бу аросат тўс-тўполонгоҳда ҳеч ким унинг ҳазин кўзлари, юпқа лаблари, кўкрагига ҳорғин ташланган пўрсилдоқ қўлларини танимас, билмас эди, зигир толали оқиш матодан тикилган костюм ва одми кепка кийган кўҳна қариянинг панг овозига ҳеч ким эътибор бермас, қариб тўкилай деб қолган ушбу мўйсафид билан бирон кимсанинг иши йўқ, у эса бошини машина дарчасидан чиқариб дуч келган одамдан сўрагани сўраган эди: «– Менинг Шармандаи шармисорлигимнинг Мануэла Санчеси бу ерда қаерда яшайди? Йўқсулларнинг маликаси қўлида атиргул кўтарган ойимтилла қаерда туради? Унинг қаерда яшашини сўраб-суриштирарди-ю, ўзи эса шуларни ўйлаб борарди: «Қандай қилиб яшайсан шундай жойда, бу ернинг қаерида яшайсан, қутурган итлар ғажжишиб ётибдир бу ерда, оғзиларидан қонли сўлакайлар оқиб ётибдир бу ерда, уларнинг иблисона кўзларига қон тўлган, ваҳшат маҳшаргоҳида ярми ғажиб ташланган кўппаклар думларини қисиб увиллашади, сасиган қўлмакларда ётиб жароҳатларини ялашади; мисо-аластларнинг бўкириғига тўлган бу кўчаларда сенинг лазиз орхидея мисоли нафасингни қандай илғаб олай, ахир; ана, онасини палон-пистон мастларни орқасига тепиб-тепиб қовоқхоналардан улоқтириб ташлаш-япти, сен менинг жазо, қийноқ, азобимсан; сени қандай топай марангуанго ва бурунданго гордолобо ва манта-де-бандеранинг¹ чексиз-интиҳосиз қуюнли ўрамлари ичра; сени қандоқ топайин бири-бирига мингашиб кетган овқатхоналар, анови ўта бемаза колбасалар шунчалар ярамаски, уларни бўлак-сўлаклари орасида ётган тангалар ҳам азбаройи ноҳамворликдан қорайиб, ранги ўчиб кетади; э жин урмайдими менга деса, лекин сени ўша Қора одам ва Хуансито Трукупэянинг² алоғ-чалоғ жаннатидан қандай топай, ахир; қайдан қидирай

¹ Колумбия халқ рақслари номлари.

² Колумбуя фолклори қаҳрамонлари, раққослар.

сени бу айқаш-уйқаш вайрона, харобалар, ёрилиб-нураб кетган деворлар ичида епископнинг олачасидай қорамтир қизил фризлар деразаларнинг тўтиқуш патидай кўк ойналари ва мовий ромлар орасидан сенинг уйингни топсам бўладимики, бу ерларда сенинг қўлингдаги атиргул худди нимқизил чинни кўза каби очилиб туради ва ушбу дамда ушбу маҳшаргоҳ дўзах пучмоғида қўлингдаги соат қайси вақтни кўрсатмоқда, бу ерда номуносиб мансуҳ оломон менинг амр-фармонларимга бўйсунмайди, ҳозир, мана тушдан сўнг соат учни кўрсатяпти, кеча кечкурунги саккизини эмас, лекин ҳеч ажабланарли жойи йўқки, бундай жаҳаннамда кечани кундуга бемалол чиқариш мумкин; сени манави хотинлар орасидан қандай таниб олсам экан, ана улар бўм-бўш хоналар ичида арқон аргимчоқларда солланиб ётадилар ва бутлари орасини андак ором олдириш ва совутиш учун этаклари билан елпинадилар...» У шуларни ўйлаб, ланг очиқ деразаларга қарар ва суриштирарди: «— Менинг умидсиз хору зорлигимнинг Мануэла Санчеси қаерда яшайди, у кўпик каби ҳарир кўйлак кийиб, кўйлаги устига биллур жилвалар сочган, малика қилиб сайланган-лигининг бир йиллиги муносабати билан ҳадя қилинган соф олтиндан тиллақошлар таққан?» Ва ниҳоят шу аросат тўс-тўпалонда кимдир унинг сўровини эшитди-да, шундай жавоб берди: «— Э-э-э, ановми? Биладан сиз сўраётган одамни! Думбалари манавиндай, кўкраклари гумбаздай, жуда ўзига бино кўйган таманно, ҳамма маймунлардан ҳам маймунроқман дейдиган. У ҳов анов ерда яшайди, сенйор, ҳов анави уйда туради!» Унчалар кўзга ташланмайдиган уй экан. Фақат жуда бачкана қилиб тумтароқ бўялган, остонаси атрофларига итлар қумалоғи сочилган — кимдир яқинда бу уйга қира туриб ит қумалоғини босиб тойилиб кетган, ушбу бечоравашгина уй Мануэла Санчеснинг маълум қиёфасига сира муносиб эмас эди, биласизми, у президент қабуллари чоғида вице-қирол оромкурсисида ўтирадиган ўша гўзаллик маликаси Мануэла Санчес-да; лекин ҳар қалай мана шу унинг уйи эди, унинг макони, маскани эди. «— Онагинам менинг Бендисйон Алварато юраккинамнинг мадори менга мадад бер, бу ерга бемалол кирайин!..» Бироқ уйга кирмасдан бурун бутун маҳаллани беш маротаба гир айланиб чиқди, кейин нафасини ростлаб эшикни уч бора тақиллатди, мана шу уч мартаба қоқиш худди уч карра ялиниб-ёлворишдек эшитилди; у қизиб мисли ёнаётгандай эшик соябончаси остида муштоқона кутиб тураркан, бу сассиқ қўланса ҳид қаердан келаётганини сира тушунолмади. Ё ҳавонинг ўзи кун иссиғида шунчалар сасиган ва ё унинг ўзи тинимсиз ҳаяжонланавериб ҳавони бузган? Ниҳоят Мануэла Санчеснинг онаси уни кенгайгина салқин залга олиб кирди, бу ерда эскирган балиқнинг ҳиди анқирди. Кейин у пешинги дам олиш соатларида ухлаб ётган қизини уйғотиш учун чиқди. У эса ўтириб ушбу ночоргина зални, ўз бахтсизлигининг хонасини кўздан кечирди. Деворларда ёмғир ёган чоғларда ўтган чаккаларнинг излари кўзга ташланарди, ўтирадиган ўрни тагига чўкиб кетган диван, иккита ўриндиғи ичига ботган чарм курси (ўзи учинчи шундай курсида ўтирибди), торлари узилиб ётган пианино. Ушбу кичкина залчада бошқа ҳеч вақо йўқ. «— Жин чалсин, ҳечқиси йўқ, шундай қашшоқликни кўраман деб қанча азоб чекдим!» Мануэла Санчеснинг онаси чеварлик саватчаси билан қайтиб кирди-да, курсилардан бирига ўтириб, қўлига ишини олиб тўқишга тушди. Бу пайт қизи кутилмаганда келиб қолган манави қари меҳмон олдида ўзини саранжом-сарийшта кўрсатиш учун кийинар, сочларини қайтадан турмаклар, ўзининг энг чиройли туфлисини танларди. Мўйсафид эса, афтидан, ҳамон ўзига келолмас, ўзидан ўзи гўлдирарди. «Менинг бахтсизлигимнинг Мануэла Санчеси, қани қаерлардасан, сенинг ҳузурингга келдим, лекин бу уйда ҳамон сени кўролганим йўқ, орхидея гулидай муаттар нафасларингни ислаганим йўқ, бу ерда овқат қолдиқларидан бошқа исни сезмадим, қани сенинг атиргулинг, қани ахир сенинг муҳаббатинг мени ит азоблари зиндонидан кутқар, халос эт!» У оғир сўлиш олиб ўз-ўзига шундай гудранарди. Ана шунда ички хонанинг эшигида Мануэла Санчес пайдо бўлди. У ўз хаёллари, тушларида қизни мана шундай кўз ўнгига келтирарди. Шу билан бирга у тушларига кирган қиздан тамомила бошқача ҳам эди — бир тушида ўзгача, яна бошқа бирида бутунлай бошқача кўзгуда гавдаланарди, қиз арзон чит кўйлак кийган, оёғига уриниброқ қолган туфли илган эди, сочларини эса шоша-пиша тароқ

билан турмаклаб қўйган эди. Лекин шунга қарамасдан у дунёдаги энг гўзал ва мағрур қиз эди. Қўлидаги атиргули чўғдай ёниб турарди. Унинг кўзлари бамисоли қамашиб кетди. Қиз маликалар каби бошини баланд кўтариб саломлашганда, у таъзим бажо келтириш учун тиззалари қалтираб базўр оёққа қалқди. «— Худо сизни ўз паноҳида асрасин, ҳазрати олийлари!» — деб салом берди қиз ва шаҳватнинг қўланса ҳидлари анқиб турган меҳмондан пича наридаги диванга ўтирди. Кейин қўлида атиргулини оҳиста ўйнаб, меҳмоннинг юзига журъат билан тикка боқди. «Мен кўршапалакнинг дудоқлари, шабпаракнинг лабларини кўрдим, кўзлари сувга чўккан кишининг кўзларидай қотиб қолган эди. Менга худди чуқур сув тагидан қараётгандек эди. Унинг танасида туки йўқ, юзининг териси салқи, заҳил сарғайганди, лекин қўллари совуқ ва силлиқ эди; ўнг қўлини тиззаси устига қўйган, унда президент муҳри ўйилган узуги аниқ кўзга ташланарди, оқ зигир толаси матосидан бўлган костюми худди қопдай осилиб турарди; оёғидаги пойабзали шунчалар катта эдики, одатда, ўлганларга шундай беўхшов туфли кийгизишади, сенйор! Мен унинг яширин хаёлларини уқиб ўтирар, ҳукмдорлигининг сирли қудратини ҳис қилардим; бу бутун ер юзидаги энг қари ҳукмдорнинг, шафқатсиз кишилар ичида энг шафқатсизининг куч-қудратини сезардим; бутун мамлакат уни жонидан ёмон кўрар, унга заррача ачинмас, хайрихоҳлик билдирмасди; у эса кепкаси билан ўзини елпир, ҳаётнинг бутунлай бошқа соҳилидан туриб ғиқ этмай, оғиз очмай мени томоша қиларди. «Э, худойим-ей, бунчалар бадқовоқ бўлмаса, бу одам!» — деб ўйладим кўрқув ичида ва совуққина қилиб сўрадим: «— Хизматингизда бўлайлик, ҳазрати олийлари». У бунга жавобан тантанавор қилиб деди: «— Мен шундай ўзим келдим, малика! Шундай ўзим!» Бу келиши унинг аҳволини энгиллаштиради. Кейин у кўп ойлар мобайнида ҳар куни қизни кўрганга келадиган бўлди; ҳар сафар келишда туш пайтини, иссиқ энг авжига чиққан пайтни танларди; одатда, бундай пайтда у онасининг ҳузурда бўларди. У миллий хавфсизлик хизматларини чалғитиш учун худди мана шу соатларни Мануэла Санчесни кўришга бағишларди. Майли, хавфсизлик хизмати уни онасининг олдида, чеккадаги уйда деб ўйласин. Лекин у ўшанда бутун дунё хабардор бўлган нарсани билмасди. Генерал Родриго де Агиларнинг карабинерлари ҳукмдорнинг ҳар бир қадамини кўриқлашар, томларда пойлаб ётишар, кўчалардаги ҳаракатни бутунлай издан чиқариб, айқаш-уйқаш қилиб юборишар, ундан кейин одамларни милтиқ кўндоқлари билан уриб йўлларни бўшатишарди; у ўтадиган йўлларда бутун ҳаракат батамом тўхтатилар — соат иккидан бешгача пашша ҳам учмаслиги керак эди. Кимда-ким юрак ютиб ушбу соатларда балконга чиқса, карабинерларга уларга огоҳлантириб ўтирмай ўқ узиш буюрилган эди. Лекин одми машиналар каби ниқобланган президент машинаси қачон кўчада пайдо бўлишини ҳатто энг тўпигига сув чиқмас одамлар ҳам қандайдир йўллар билан билиб олишар, лимузин ичида ўтирган тиниқ оқ матодан кишилиқ костюми кийган эҳтиросли харрос мўйсафидни, унинг қанчадан-қанча етимлик тонглари бошидан кечирган бўздай оқарган юзини кўз учига кўриб қолишарди. Бу ҳеч кимга кўрсатмай дарё-дарё аламли кўз ёшлар тўккан кишининг чеҳраси эди. Бу бошқаларнинг у ҳақида нима деб ўйлаши-ю, юрагини чангаллаб туришлари тўғрисида нималарни гапириш-ларигача барига қўл силтаган одамнинг юзи эди. У ўз юрагига ҳоким эмаслиги бутун қиёфасидан кўриниб турарди. У бамисоли қурбонлик учун мўлжалланган ҳайвон эди ва ҳаво худди суюлган шишага ўхшаб қоладиган пешин пайтининг ўлик жазирасида хувиллаган бўм-бўш кўчалардан гўё сўйиш учун олиб бориларди, кейин унинг тушуниб бўлмайдиган ғалати инжиқликлари халқ оғзига тушиб, мишмишлар кўпайди. Уларга қараганда, пешин чоғлари онаси Бендисйон Алварадонинг уйида эмас, Мануэла Санчеснинг тинч-осуда ҳеч кимнинг кўзи тушмайдиган салқин кўналгасида бўлар эмиш; Мануэланинг онаси тўр тўқиб кўзга ташланмай бир чеккада ҳушёр боқиб ўтирармиш, қизи билан уни бир дақиқа ҳам ёлғиз қолдирмасмиш; ахир нима деманг, унинг қизини деб шунча қимматли совға-саломларга, ҳар турли ажабтовур машина ўйинчоқларга пул сарфляпти, қизини фусункорлик сирларига ошно қилишга ҳаракат қиляпти, қизига тоғ биллуридан ясалган ажойиб босма ҳадя қилди. Биллур ёмбиси ичида нур ва шуълалар ўйини боис, қор бўронлар кўзгалгандай

бўлиб кўринар, улар ёмби ичига қамалган эди. У қизга яна астраномия ва тиббиёт асбоблари, манометрлар, метрономлар, гороскоплар совға қиларди. Бундай нарсаларга қаерда кўзи тушса, қизга сотиб оларди. Онажони Бендисйон Алварадонинг норозилигию ўзининг отнинг қашқасидай маълум қурумсоқлигига қарамай, ўнг-сўлига пулларини ҳовучлаб сочарди. У Мануэла Санчеснинг қулоғига ватанпарварона бир ўйинчоқни тутиб туришни бағоят ёқтирар ва бундан бениҳоя роҳат оларди. Бу ўйинчоқ денгиз чиғаноғидан ясалган бўлиб, унинг ичидан денгиз тўлқинларининг шовқини эмас, режим шарафига тўқилган ҳарбий маршлар янграб турарди; у гугурт чўпини чақиб ёндириб деворда осилиб турган градусникка тутар, менинг қалбимнинг ўртанган, куйган симоби қанчалар юқори-қўйи тушишини Мануэла Санчес ўз кўзи билан кўрсин, дерди; у Мануэладан ҳеч нарса сўрамас, фақатгина унга термулиб ўтирар, ниятини қилт этган ҳаракат билан маълум қилмас, ёлғиз телбавор совғасаломлари билан қизни индамай эзиб ташлашга уринар, сўз билан айтолмаганларини совғалар орқали билдиришни истарди. Ахир у ўзининг барча хоҳиш-истакларини кўзга ташлаиб турадиган, ҳис қилса бўладиган, ўз куч-қудратининг буюм тусини олган аниқ бир тимсолига айлангириб тақдим этишга одатланган эди. Бирда Мануэла Санчеснинг туғилган куни кўриб хурсанд бўлсин деб, деразани очишни таклиф қилди. «— Мен деразани очдим, сенйор, даҳшатдан қотиб қолдим. Шўрлик Ит Жанжали Маҳалламизни улар нима қилишибди денг? Мен шоша-пиша қурилган ва оҳак билан оқланган ёғоч уйларни кўрдим, сунъий синтетикадан ясалган, яшил ўтлоқларда фавворалар чир айланиб сув сочарди, ўртада тустовуқлар юришарди, негадир оқимтир газ сочилган, у ҳаммаёқда муздак оппоқ қуюн каби тўзарди — бир кўз ўнгингизга келтиринг-а, сенйор?» Бу бир маҳаллар денгиз пиёдалари офицерлари учун қурилган тураржойларнинг ўта ночор бир нусхаси эди. Бу ҳўжа кўрсин уйлар ҳеч ким кўрмасин деб яшириб кечалари бино қилинган эди, шовқин-сурон кўтарганлиги учун барча итларни битта қўймай қириб ташлашган, аҳолини бошқа ахлатхоналарга кўчиришган эди. Бу ахлатхона ўрнида эса янги маҳалла пайдо бўлди, у Мануэла Санчес маҳалласи бўлиб, қиз уни ўзининг туғилган куни деразасини очиб кўриши ва хурсанд бўлиши керак эди. «— Ана, энди ўзинг томоша қил, маликам ва бахтли бўл!» Бу қизни ҳукуматнинг ҳамма нарсага қодир чексиз куч-қудрати билан эзиб ташлаш, унинг ўта назокатли, шу билан бирга метиндай қатъиятли иродасини бўшаштиришга, ҳайрону лол қилиб қўйишга қаратилган уриниш эди. «— Илтимос, менга бунчалар ёпишаверманг, ҳазрати олийлари! Ахир онамнинг кўз ўнгида-я!» Шунинг учун у қизининг номусини кўриқлайдиган она билан ҳисоблашишга мажбур эди. У ҳирсининг ботқоғига ботиб, ўзини хоҳишининг зўридан қаерга қўйишни билмас, ўз-ўзича қаҳрнинг аламли суягини ғажигани ғажиган эди. Мануэла Санчес эса гванабано дарахти меваларидан тайёрланган шарбатга муздек сув қўшиб аралаштириб илтифот билан унга тутарди. У эса шарбатни мўйсафидларча оҳиста-оҳиста майда қултумлаб ичар, икки чеккаси сирқираб оғрир, у бошоғриқ санчиқларига сабр-тоқат қилиб чидар, қариликнинг оғриқ дардларини билдирмасликка уринарди. У Мануэла уни ачинганидан яши кўриб қолишини хоҳламасди, қизда ҳақиқий бир муҳаббат уйғонишини кутарди. Қиз эса ёнгинасида туриб уни шундоқ бир ёлғизлик гирдобига гирифтор қилардики, бунга чидаб тоқат қилишнинг сира иложи йўқ эди. То кетадиган пайт бўлгунча лоақал унинг нафасини ўзида ҳис қилгиси келарди. Бураб қўйиладиган табиий катталикдаги фаришта бир маҳал кўнгирикларини чалиб барча хоналарни айланиб чиқар ва висол онлари тугаганлигини билдирарди. «Бу фаришта менга ўлимим соатларини хабар қиларди!» У ўзининг бу ерда бўлиш дамларини иложи борича то охирги дақиқаларгача чўзишга ҳаракат қилар, бу зал ҳавосининг охирги қултумларини ҳўплаб ютаркан, титраб-қақшаб айрилиқ дамларини орқага суришга интиларди. Намчил сернамак денгиз ҳавоси ўйинчоқларни бир зумда емириб, занг бостириб ташламасин деб, барча ўйинчоқларни қутиларга йиғиштирарди. «— Яна озгина қолди, ҳозир тугатаман, маликам! Фақат манавиларни ҳам яшириб қўяй». Ниҳоят, охирги дақиқа ҳам етиб келар ва ана энди кетмоғи керак — то эртагача! Лекин бу эртагачанинг охири кўринмас, ҳали унғача бир аср вақт борга ўхшарди. Ҳозир эса мана шу

дақиқада висолига етиб бўлмас қизга яна бир зум, яна фақат бир сониягина телмрлиш учун шу бир зум, шу бир сониянинг ўзи етмас эди. Қиз эса қўнғироқ чалиб учаётган фариштани кўриб тошдай тек қотар, атиргули этагида сўлар, ошигининг жўнаб кетишини илҳақ кутарди. Мана ниҳоят у чиқиб кетар, гойиб бўлар, оқшом чоғининг сояларига қўшилиб йўқоларди. Ажабмаски, гойиб бўлардию шармандаю шармисор бўлиш азобларидан, эл-юртга кулги-калака бўлиш эҳтимолидан беҳад кўрқар, ўртанарди. У ҳамма ўз устидан аллақачонлардан бери кулиб юрганлигини билмасди. Унинг ишқибозлиги бутун эл-юртга достон бўлиб кетган ва ҳатто бу ҳақда қўшиқлар ҳам тўқилган эди. Ёлғиз угина бу қўшиқдан хабарсиз эди. Ҳолбуки, бутун мамлакат буни билар ва ҳатто тўтиқушлар ҳам уни ҳар бир ҳовлида такрорлаган эди:

«Аламига ботган, кўзларида ёш,
Генерал борар ошиқларга хос.
Қўллари босиб доим кўксига,
Бир қараб қўй бу акамнинг аксига:
Ҳирсу ҳаво уни тамом қилибди.
Давлату ор энди бекор бўлибди.
Бутун мамлакатга ошқору аён
Уйқу ичра чиқаради ул фармон!»

Ёввойи тўтилар бу қўшиқни уй эгаларидан эшитиб ёдлаб олдилар. Уни масхаравозлар ва загизгонлар илиб кетдилар. Улар боис бўлиб, қўшиқ мамлакат пойтахтидан ташқарига ҳам тарқалди. Уни бутун мамлакат жўр бўлиб айтарди. Тўда-тўда одамлар миллий хавфсизлик хизмати ходимларини кўриб, нари қочишар ва бор овозларини қўйиб бу қўшиқнинг сўзларини бақириб айтишарди. Ҳамма жойда аҳвол шу эди. Кейинроқ унга мана бунга ўхшаш янгидан-янги бандлар ҳам қўшишди:

«Генералимиз жонажон
Ўлкани қилди ҳаром,
Хизматини бошлади,
Тезагини қолади,
Чиқарди янги фармон
Кети-ла айлаб баён!»

Қўшиққа янгидан-янги қўшимчалар қўшилар, улар тобора кўпайиб борар, ҳатто тўтилар ҳам ўзларича бир нималар тўқишар, миллий хавфсизликнинг боши қотиб, калавасининг учини йўқотган, у қўшиқни таг-томири билан йўқотишга тиришарди. Ҳарбий соқчилар тиш тирноғигача қуролланиб ҳовлиларга бостириб киришиб, бузгунчи тўтиларни шартта-шартта отишар, уларни қафаслардан тортиб олиб бўйниларини қайириб итларнинг олдига ташлашарди. Исёнчи қўшиқни йўқотиш учун ҳатто қамал ҳолати ҳам эълон қилишди, одамларни улар ўз кўзлари билан кўриб-билиб турган нарсаларни кўриш имкониятидан маҳрум қилмоқчи бўлишди, лекин бу ҳаракатларнинг ҳаммаси беҳуда эди. Хуфтон қоронғуси тушганда у саройнинг орқа эшигидан ўтиб бораётганлиги, худди тунги дайди каби ўзини эшикка ураётганлиги, отхоналар оралаб ичкарига ўтиб, сўнг чивинларни ҳайдаш учун тутатиб қўйилган таппиларнинг тутунларида гойиб бўлганлигини ҳамма кўриб турарди. «— Эртагача хайр, маликам! Эртагача!» Эртасига эса кўз кўрмаган, кулоқ эшитмаган бир дунё совға-саломларни кўтариб ўша соатда яна Мануэла Санчес хузурига кириб борарди. Охир-оқибат бу совға-саломлар шунчалар кўпайиб кетдики, Мануэланинг уйига яна бошқа уйларни қўшиб бирлаштиришга тўғри келди, Мануэла меҳмонини қабул қиладиган уй зали ён-верига яна уйлар қўшилиб, жуда катта бинога айланди, бора-бора у улкан, баҳайбат омборхона тусини олди, энди унда барча замонларнинг турли-туман соатлари, энг ибтидоий цилиндрли ва энг янги никелланган ялтироқ мембранали граммафонларнинг турли маркалари ва хиллари кўплаб ҳам қўл, ҳам оёқ тикув электр машиналари, гальванометрлар, мусиқа чаладиган қутичалар, турли оптик

ўйинлар учун аппаратлар, қуришиб қўйилган капалакларнинг коллекциялари, Осиё ўсимликларининг гербарийлари, физиотерапевтика лабораториялари ва жисмоний маданият асбоблари, астрономия ва физика ускуналари, шунингдек, одамларга ўхшаб ҳаракат қилувчи механизмлар ўрнатилган ранг-баранг алвон қўғирчоқлар жойлашган эди. Омборхонанинг кўп хоналарига ҳеч ким қадам босмас, нарсалар бир пайт қандай қўйилган бўлса, шундай чанг-тўзон босиб ётар, ҳеч ким бу ерни супуриб-сидирмас, тозаламас, ҳеч кимнинг бу билан заррача иши йўқ, Мануэла Санчеснинг ўзини-ку асти қўяверинг, — унга карнавалда тож кийдиришган ўша машъум шанба кунидан бўён дунёда ҳамма нарса унинг жонига теккан, ҳаммасидан қўнгли совиб, қўлини қўлтиғига урган эди. «— Ўша кун мен бахтсизликка йўлиқдим — гўзаллик маликаси бўлиб қолдим. Ўша кун мен учун охир замон бўлди! Менинг барча мухлисларим бирин-кетин дунёдан кўз юмишди, кимнинг юраги ёрилиб ўлди, ким аллақандай номаълум ёмон касалларга чалинди, барча дугоналарим изсиз гойиб бўлишди». Қиз ўз уйдан ташқарига чиқмай туриб, бегона ва нотаниш маҳалланинг ўртасида қолди. Атрофидаги ҳамма нарсалар бутунлай ўзгариб кетган, қайтадан қурилган эди. У тақдир тузоғига тушган, ярамас бир ошиқ ҳирсу ҳавасининг асирига айланган эди. Қиз ақл бовар қилмас ҳукмдорлик қудратига эга бўлган бу кимсага: «Йўқ», — деб айтишга журъат этолмаганидек, «Ҳа», — дейишга ҳам мажоли етмади. У эса қизни ўзининг хору залил ишқиб билан таъқиб этгани этган эди. У қора терга ботиб, ўзини оқ шляпаси билан елпиганча қизга олижаноб бир карахлик ичида боққани боққан эди. У шунчалар хаёлга гарқ бўлиб, ўзини унутган ҳолда ўтирардики, гоҳо қиз ўйларди: «Наҳотки? Наҳот шу одам у бўлса? Балки бу фақат шарпадир?» Лекин бу шарпа эмас эди. Қиз унинг юраётгани, мева шарбатини ичаётгани, оқшом чоғлари чигирткаларнинг чириллашлари остида залга қоронғулик кириб келаётганда у кажава курсида ўтира туриб қўлида стакан билан қоран бошини эгиб ухлаб қолаётганларини кўрар эди. У баъзан хуррак тортиб юборар ва қиз унинг қўлидан тушиб кетаётган сув солинган стаканни тутиб қолиш учун ўрнидан дик этиб сакраб турарди: «— Эҳтиёт бўлинг, ҳазрати олийлари!» У дарҳол кўрқа-пуса кўзини очар ва: «— Мен ухлаганим йўқ, маликам, ухлаганим йўқ! Бир пас кўзимни юмдим, холос!» У қўлидан стаканни тушириб юборай дегани, қиз уни чаққонлик билан тутиб қолганини билмасди. Шунингдек, қизнинг атрофда парвона бўла туриб, ундан ўзини олиб қочиш учун қилаётган нозик ва устомон хатти-ҳаракатларини ҳам фаҳламади. Булар барибир ақл бовар қилмас кун киргунча давом этаверди. Бир кун у ҳаддан ташқари ҳаяжонланган ҳолда кириб келди-да, тўлиқиб, ҳаприқиб сўзлай бошлади: «— Шу бугун кечаси мен сенга етти ухлаб тушинга кирмаган совға олиб келаман, маликам, дунёда ҳеч бундай совға бўлган эмас. Кечаси соат ўн биру нол олти дақиқада сен гаройиб бир мўъжизани кўрасан — осмонда юлдуз учади, маликам. У сен учун учади!»

Комета учиб келмоқда эди. Биз учун кометанинг учиб ўтиши тарихимизнинг энг умидсиз ва энг қайғули ҳодисаларидан, алданган умидлар кунини бўлиб қолди. Нега десангиз, узоқ йиллардан бери халқ ичида шундай бир гап юрардики, унга кўра гўё генералимиз ҳаётининг қанча давом этиши ер юзидаги оддий вақтга тобеъ эмас, у кометанинг айланиб чиқиш даврийлигига боғлиқ; у то комета айланиб келгунча яшайверади ва кометани кўрмагунча унинг жони узилмайди, унинг тақдири аъмолида шундай ёзилган; нонхўрларию лаганбардорлари нималар деб вайсамасинлар, кометанинг иккинчи бор учиб ўтишини кўриш унга насиб этмайди. Шунинг учун ҳам биз кометанинг юз йилда бир маротаба ноябр кечасида тепамиздан учиб ўтишини коинотдаги энг гўзал воқеа, уйғониш ва янгилашиш дамлари деб муштоқлик билан кутардик. Биз ана шу кечага байрамона машғалалар тайёрлаган, шодиёна музикалар тўқиган, жом қўнғироқларини чалишга тайёрлаган эдик. Кейинги юз йил ичида унга мадҳу сано ўқиш учун эмас, балки муқаррар ўлимини нишонлаш учун шундай қилгандик. Тун вақти соат роппа-роса ўн бир бўлганда ўн битта жарангдор, янгроқ товуш ана шу воқеадан дарак бермоғи лозим эди. Унинг

¹ М е д у з а — жом ёки соябонга ўхшаш ёпишқоқ денгиз махлуқлари (*тарж.*).

ўзи фавкулудда кометанинг пайдо бўлишини Мануэла Санчеснинг ясси томида қиз билан унинг онаси ўрталарида ўтирган ҳолда кутар, юрагининг хуркак дукурлашларини улар эшитиб қолмасинлар деб, баланд овоз чиқариб хўрсинар, мудҳиш бир нарсани сезгандек қарахт осмонга термулар, шундоқ ёнгинасида Мануэла Санчеснинг тунги лазиз нафаси, унинг вужудидан оқиб келаётган ширин ҳидларни бутун жонида ҳис қилиб турарди. Мана, ниҳоят у узоқларда кометани асасловчиларнинг ногора садоларини эшитди, босинқи янграган дуолари саси қулоғига чалинди, табиий фалокатлар даракчиси, ўта сирли афсунворий мавжудот олдида тўда-тўда бўлиб тиз чўкаётган одамларнинг худди ер остидан чиқаётгандек гулдурос шовқин-суронлари унғача етиб келди. Бу мавжудот қошида у мисоли бир зарра эди, унинг чексиз ҳоқимияти эса — ҳеч нарсага арзимас эди. Бу мавжудот рўбарўсида унинг ёши кўз очиб юмгандан кўра ҳам қисқароқ эди. Зеро ул мавжудотнинг ўзи чин маънода мангу эди. Шунда у илк бора вақтнинг чексизлигини ҳис қилди, илк бора ўзи ҳам ўлимга маҳқум кимса эканлигини сезди, даҳшатга тушди ва худди шу онда уни кўрди. «— Қара, маликам, ана у келяпти, ҳов ана!» Комета коинот қаърларидан пайдо бўлди. У фазо бўшлиқларида сузиб келарди, у бизнинг дунёларимизнинг баридан кўра қадимийроқ эди. У осмоннинг ярмини эгаллаган, мунгли, оловли медузага¹ ўхшарди.

Унинг орбитадаги ҳаракатининг ҳар бир сонияси ўзининг асл манбалари сари роса бир миллион қақиримга яқинлаштирарди. Кўп ўтмай ҳамма унинг ҳаракатининг шувиллашларини эшитди, гўё тиллақоғоздан ясалган шокилалар шамолда шитирлагандай бўлди; ҳамма унинг қайғули сиймосини, кўз ёшларга тўла нигоҳини, қуюнларда патила-патила бўлиб кетган, худди илонлардек буралган соч ўрамларини кўрди; у ўз ортида шуълаланган юлдуз губорларини, майда учар тошларни, куйиб сўхта бўлган ой харсанглари эргаштириб учарди; ҳали куррай заминда вақт деган нарса пайдо бўлмасдан бурун бундай харсангтошлар келиб урилиб, океанларда кратерлар вужудга келган эди. Оловли медуза илонлар каби тўлганган шуълалар сочган сочларини ёйиб шундай ўтиб борарди. «— Қара, малика, яхшилаб қара, ахир у яна юз йилдан кейин келади!» — деб унинг шивирлаганини эшитди Мануэла Санчес ва кўрқиб чўқиниб кўйди; кометанинг нурли шуълаларида юлдуз губори сочқиларида қиз ҳар қачонгидан ҳам гўзалроқ кўринарди. У чўқиниб, кўрқиб унинг қўлидан маҳкам ушлади. «— Онагинам Бендисйон Алварато, мана ниҳоят бу нарса рўй берди, Мануэла Санчес менинг қўлимдан ушлади!» Қиз бунинг қандай бўлганини ўзи ҳам сезмай қолди, рўпарасида мангуликнинг қаъри очилганини кўриб даҳшатга тушди, беихтиёр қандайдир таянч топишни истади ва ғайришуурий тарзда йиртқичнинг номсиз бармоғига президент муҳри тақилган ўта оруланган ва авайланган сип-силлиқ қўлига ёпишди; бу ҳоқимиятнинг секин алангаланган кўрларида тобланган, яширин ҳарорат билан ҳовурланиб турган бир қўл эди. Бизнинг илоҳий китобларда башорат қилинган мўъжиза билан унчалар ишимиз йўқ эди, оловли медуза юлдузларнинг буржларини хиралаштирди, мамлакатга юлдуз ёгинини ёғдирди, биз бу мўъжизотга у қадар эътибор берганимиз йўқ, зеро бутун фикри-зикримиз унинг яшин тезлигида рўй бериши керак бўлган оқибатларига қаратилган эди; ҳатто орамиздаги энг ишонмас кишилар ҳам, мана-мана ҳозир ҳеч ким кутмаган, ақл бовар қилмайдиган ҳалокат юз беради, бутун христианликнинг асослари парча-парча бўлиб кетади ва ниҳоят Уччинчи Аҳд замони бошланади деб ишонарди. Улуғ ўзгариш бўлишини кута-кута биз эрталабгача кўчаларда бекор қолиб кетдик; бизни уйқусиз ўтган кеча чарчатмади, бизни бесабр, беҳосил ўтган тун чарчатди ва биз уй-уйимизга тарқалишдик; биз юлдуз парчалари сочилиб, ҳаммаёқни уларнинг губори қоплаган кўчалардан тентираб, уй-уйимизга кетиб борардик; фаррош хотинлар комета қолдирган, осмондан тушган хасирваларни супуриб-сидиришарди; биз эса ҳамон ҳеч нарса рўй бермаганлигига, жуда ҳам катта тарихий кўзбўямачиликнинг қурбони бўлганимизга ишонгимиз келмасди — ахир расмий идоралар кометанинг муваффақиятли тарзда ўтиб кетганлигини ёмонлик кучлари устидан режимнинг галабаси деб эълон қилди. Оловли медузанинг омон-эсон ўтиб кетганидан

¹ М е д у з а — Жом ёки соябонга ўхшаш ёпишқоқ денгиз махлуқлари (тарж.)

президентнинг ғалати касалликлари ҳақида тарқалган турли мишмишларга батамом барҳам бериш учун ҳам фойдаланилди. Зеро, фазо сайёраларининг ҳаракатларини бошқара оладиган киши касал бўлиши мумкинми ахир? Унинг халққа қарата тантанали мактуби босилиб чиқди: Унда комета то иккинчи мартаба учиб келгунча ўзининг амал курсисиди қолажагини маълум қилди. Музыка садолари янграрди, ранг-баранг алвон мушаклар гүмбурлаб отиларди, биз унинг ўлими ва режимнинг қулашини мана шу тарзда байрам қилишни истаган эдик; лекин у ушбу музыка садоларига ҳам, алвон шиорларга ҳам зарра парво қилмасди; де Армас майдонига йигилган халойиқ алвонларга ёзилган шиорларни қичқириб айтарди: «Ватан халоскорига мангу шарафлар бўлсин! Дунё тургунча турсин ва бизни келажак наслларга сўзлаб берсин!» У буларнинг ҳеч бирига парво қилмасди, ҳатто энг масъулиятли давлат ишлари билан ҳам шуғуланмасди, уларнинг барини ўз амалдорларига топшириб қўйганди; Зеро уни ўз қўлида Мануэла Санчеснинг қўли чўғдай ёнгани ёди ўртарди. У бахтиёрликнинг мана шу онини яна бир карра бошдан кечиришни ўлардай истарди. Бунинг учун нарсаларнинг табиати бутунлай ўзгариб кетишига ва бутун дунё тартиботининг издан чиқишига ҳам рози эди. У ўша дамлар такрорланишини шу қадар истардики, охир-оқибат олимлардан ялиниб-ёлвориб пиротехник комета ёким учар юлдуз, самовий ёнар аждар ихтиро қилиб беришларини сўрашга тушди: майли, нима қилиб бўлса ҳам шундай қурилма яратишсинки, сарвқомат дилбар қиз уни кўрганда мангулик сиймоси олдида боши айланиб қолсин ва кимнинг қўлига суянишни билсин. Бироқ олимлар ўйлаб-ўйлаб фақат битта нарсани ваъда қилишди: келаси ҳафтада чоршанба куни аср пайти соат тўртда қуёш тўла тугилади. Унинг рози бўлишдан ўзга иложи қолмади. Қуёш тугилиши ҳақиқатан ҳам зўр бўлди: куппа-қундуз ичи зимистон қоронгу тушди, кўкда юлдузлар чиқди, гулларнинг барги юмилди, товуклар кўндокларига қиқиб ўтиришди, ит-мушуклар гингишиб безовта бўлишди; у эса Мануэла Санчес ёнида ўтириб, лазиз нафаси, тунги фароғатли нафасини ўз димоғига тортар, бу тун киришига алданган атиргулнинг сўлаётган чоғдаги муаттар ислари эди. «— Бу бари сен учун Малика, бу сенинг кун тугилишинг!» Аммо Мануэла Санчес ҳеч нарса демади, унинг қўлини ушламади. Унга қизнинг нафаси эшитилмади — димоғида бу исларни туймади. Шунда у қоронғуда қиз томонга қўлини узатди, қўлига ҳеч нарса илинмади, бармоқлари билан қиз ҳозиргина ўтирган курсини пайпаслади, курсида ҳали унинг ҳарорати сақланиб турарди, лекин қизнинг ўзи йўқ эди, у гойиб бўлганди; у қизни улкан уйни чарх уриб қидира бошлади, қўллари билан барча деворлару бурчакларни пайпаслаб чиқди; у қоронғуликка бақрайган кўзлари билан тикилар ва аламли илтижо қилиб сўроқларди: «Менинг бадбахтлигимнинг Мануэла Санчеси, сен қайдасан? Мен сени излайман, кун тугилишинг замонида сени тополмайман, қайда сенинг шафқатсиз қўлларинг, қайда сенинг ўша атиргулинг?» У номаълум денгизларда адашган сув ости гаввоси каби қоронғуликда фантастик катта тош бақа — галванометрга, дам гаройиб маржонлар — кўнғироқ чалувчи соатларга, дам кўзбўямачилик фокусларининг асбоблари бўлмиш ақл бовар қилмас қисқичбақаларга тўқнашиб кетар, лекин бу қоронғулик сувларида, бу совға-саломлар йигилган омбор-қазноқда ҳеч қайда Мануэла Санчеснинг изларини, ҳатто унинг орхидея гули каби нафасини тополмасди. Сароб қоронғуликнинг соялари чекинди ва бераҳм ҳақиқатнинг нурлари унинг онгига етиб келди, бу нур шарпаларни қувди. Кечки соат олти эди, гўё энди тонг гира-шира отаётгандай туюларди, у шунчалар ўртаниб ёндики, бунақаси ҳеч қачон бўлмаган, баногоҳ у ўзини худодан ҳам кўрқинчлироқ сезди. Бу улкан бўм-бўш уйда у ўзини шу қадар ёлғиз, кимсасиз сездики, бунақаси ҳеч кимнинг бошига тушмаган. «— Бу дунёда сенсиз мутлақ мангу кимсасизман, сен менинг абадулабадга кун тугилиш чоғининг сирли қоронғусида йўқотган маликамсан». Унинг ҳукмдорлик йиллари яна узоқ замонлар давом этди. У гарчи улкан омбор-уйнинг пучмоқларида кўп қидирган бўлса-да, бари бир Мануэла Санчесни тополмади. «Қайдасан менинг ҳалокатимнинг сабабчиси Мануэла Санчес?» Қуёш тугилган ўшал кун қиз гойиб бўлди. Унинг қулогига бир гап чалинди. Кимдир уни Пуэрто-Рикодаги улуғ карнавалда кўрган эмиш, гўё ўзига Елена деган исм олганмиш ва кимдир

уни сўйиб кетганмиш. Лекин аниқлаб кўришса, бошқа одам бўлиб чиқди. Яна бир овозалар тарқалдики, машхур румбо раққоси, уста румберо Папа Монтеро¹ хотирасига бағишланган байрамда у румбо рақсини ижро этганмиш, лекин аниқланишича, у бошқа бир раққоса бўлиб чиқди. Яна бир гап эшитилдики, у Барловенто оролларида юрган эмиш. Бу ерда форлар бор. Форларга кираверишда ноғоралар чалиб рақсга тушишади; яна бир гапларга қараганда, уни Аракатқадаги халқ сайлларига кўришган эмиш; панама чирмандаларининг гумбурлаган оташин оҳанглирига чарх уриб ўйнаб юрганмиш; лекин ҳар сафар бу бошқа бир қиз эканлиги маълум бўларди. «— Уни иблис олиб қочди, генералим, иблис, бошқа нарса эмас!» У ўшанда аламли умидсизликдан ўлгани йўқ. Бу ўзини ўлдиришга унда ёвуз аҳду қарор етишмаганлигидан эмас, албатта. Гап шундаки, у ўзининг бу қизга бўлган муҳаббати туфайли ўлмаслигини биларди. Ишқ боис ўлиш унинг қисматига битилмаган эди. У ўз ҳукмдорлиги эндигина бошланган пайтларда кечки пайт бир башоратчи фолбинга сувга қараб фол очирган эди. Сеҳрли сув одамнинг кафтида ёзилмаган нарсаларни очиб беради. Қарта ёки кофе қуйқасида фол очганда ҳам, умуман, бошқа ҳеч нарсада буларни билиб бўлмайди. Фақат азал сувининг ойнасига тақдирнинг сири синоатларини ўқиб бериши мумкин. Азал суви ойнасида ўшанда у ўз ўлимни кўрди, қандай ўлишини кўрди, табиий ўлим билан уйқуда жон беришини билди. Мажлислар залига қўшни хонада ўзини ерда юзтубан ётганлигини кўрди. У ўзининг узоқ умри давомида доимо шундай юзини кафтларига босиб ётарди, эгнида махсус белгилар қўйилмаган ҳарбий дала либоси, сўл оёғидаги этигида олтин нағал, ёши ҳам номаълум: бир юз етти билан икки юз ўттиз иккиннинг ўртасида эди.

Биз уни куз арафасида ана шу аҳволда топдик, тўғриси, уни эмас Патрисио Арагонеснинг қолган-қутганларини топдик. Мана кўрингки, унинг ёлгон ўлимидан кейин кўп йиллар ўтиб, биз яна унинг мурда жисмига дуч келдик — у яна ўша жойда, ўша алфозда, ўша кийимда эди. Аммо бу бебошвоқ замонларда ҳеч ким ҳеч нарсага ишонмасди ва ана энди бу сафар бу унинг ҳақиқий мурдаси деб кафиллик беролмасди, калхатлар чўқиб ташлаган, қурт-қумурсқалар кемириб ётган қариянинг лоши — бу айни унинг ҳақиқий жасади деб айтолмасди, унинг ириб-чириётган қўлига қараб туриб, бу ҳақиқатан ҳам ошику беқарор давлат мансабдорининг қўли, Улуғ Шовқин замонининг ажойиб-ғаройиб қизининг севгисига эришолмай ҳар дамда юрагини чангаллашга мажбур бўлган қўл деб ҳеч ким таний олмасди. Унинг шахсини беҳато таниб олишга ёрдам берадиган ҳеч нарса йўқ эди. Албатта, бундан ажабланиб ҳам ўтириб бўлмасди. Чунки ахир унинг шон-шуҳрати ва доврўғи энг чўққисига чиққан даврларда ҳам унинг ўзи асли мавжуд бўлганлигига шубҳа-иштибоҳлар туғилган эди. Нега десангиз, ҳатто унга хизмат қилган кимсалар ҳам унинг ҳақиқий ёши ҳамда қиёфаси ҳақида тасаввурга эга эмасдилар, зеро, турли жойлар ва турлича вазиятларда у турлича бўлиб кўринарди: ярмаркага бориб томбола²да қатнашган пайтларида у саксонга чиққанга ўхшарди. Қабул маросимларида эса унга олтимишдан ошиқ бериб бўлмасди, тантанали расмий маросимларда у ёши ҳали қирққа ҳам чиқмаган эр йигит бўлиб кўринарди. Унга охириги маротаба ўз ишонч ёрлиқларини топширган элчи. Палмерстон ўзининг бизнинг мамлакатимизда тақиқланган хотираларида ҳикоя қилишича, ундан ҳам қарироқ одамни тасаввур қилиш қийин эди. У президент саройида ҳукм сурган ақл бовар қилмас бошбошдоқликни тасвирлаган эди. «Мен тоғ-тоғ уюлиб ётган қоғозлар, қорамолларнинг тапшилари ва ит қумалоқларини айланиб, четлаб ўтишга мажбур эдим. Йўлақларда итларнинг сасиган сарқитларию у ер-бу ерда итларнинг ўзлари мудраб ёйилиб ётишарди. Хизматчилар хоналарида ўтиришган бирон бир одам менинг биронта ҳам саволимга жавоб беролмади ва мен шолу моховларга муурожаат қилишга мажбур бўлдим. Улар бу пайтга келиб асосий тураржойларда яшашарди. Улардан давлат кенгаши залига қандай ўтиб боришни кўрсатишларини сўрадим. Залда товуклар дайдиб юрар ва қалин жун гиламларда

¹ *Папа Монтеро* — шоир Николас Гилиен шеърининг қаҳрамони.

² *Т о м б о л а* — ярмаркаларда ўйналадиган буюм лотереси.

тасвирланган бугдой бошоқларини чўқиб тортқилашарди, битта сигир эса деворга осилган, епископ тасвирланган суратни тортқилаб ямламоқчи бўлиб уринарди. Президентга келсак, мен дарҳол унинг худди тўнкадек кар-гунг эканлигини сездим. У менинг саволларимга алмойи-алжойи қилиб жавоб берар, шу билан бирга у барча қушларим сайрамай қўйдилар, деб шикоят қилди, ҳолбуки қушлар бор овоз билан сайрашарди. Худди эрта тонг чоғида қалин хилват ўрмондан ўтиб бораётгандек эди. У бирдан кутилмаганда ишонч ёрликларини топшириш маросимини бўлди, чехраси ёришиди, кафтларини ҳовуч қилиб қулогига тутди ва илгари бир денгиз шовуллаб турган, ҳозир эса чанг-тўзонли қуруқ ерга айланган дераза томонга ишора қилиб бор кучи билан бўқирди, мени эса Ститсон деб атади: «Эшитяпсизми, азизим Ститсон? Эшаклар подаси келаётир! Улар югуришяпти, чунки денгиз қайтяпти! Эшитяпсизми?» шарти кетиб парти қолган мўйсафид бир маҳаллар федералларнинг жасур йўлбошчиси, халқ эъзозлаган инсон бўлганига одамнинг ишонгиси келмасди. У ҳукмронлигининг дастлабки йилларида тоғлар ва олис қишлоқларда кутилмаганда пайдо бўлишни севар, атрофида кўп қўриқчилар ҳам олиб юрмас, ўроқ қилич билан қуролланган ёлғиз биттагина соқчи гуахиро¹ унинг кетидан қолмас, шу билан бирга депутатлар ва сенаторлардан иборат кичик бир гуруҳ ҳам унга эргашиб борарди. Қурсоғининг иштаҳасига қараб уларни битта бармоғининг ишораси билан тайинлаб қўярди. У қишлоқларга борганида ҳосилнинг қандай бўлиши, чорванинг аҳволи, одамларнинг шахсий ишлари билан қизикарди. Одатда, у қишлоқ гузариди манго дарахтининг соясида аргамчи ўриндиқда ўтириб халойиқ билан сўйлашарди; ўша йиллари доим бошига кийиб юрадиган жуда одми фуражкеси билан иссиқдан елпинарди; ташқаридан қараган одамга у бўлаётган гапларга чала-ярим қулоқ солаётганга, жазирама иссиқдан толиқиб, кўзларини ярим юмиб мудраётганга ўхшарди; лекин аслида у қишлоқнинг эркаклари ва хотин-халаж айтаётган барча гапларга тўла қулоқ солиб, мутлақо эсида сақлаб қолар, гапираётганларнинг исми шарифларини ҳам яхши биларди; у бутун мамлакат аҳолисининг исми шарифини рўйхат бўйича хотирасида сақлар, минглаб рақамлар, миллатнинг барча муаммоларини ёддан биларди. « – Яқинроқ кел, Хасинга Моралес, – деб олдига чақирди у мени кўзини юмиб ётганча. – Мен бултур аскарликка олган йигитнинг иши нима бўлди? Ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўрдими, озгина бўлса ҳам пўконидан ел ўтдими, бир бопланглар буни деган эдим – нима бўлди ўша?» «– Соғ-омонмисан, Хуан Прието, – деди у менга, – наслдор буқанг бор эди, ҳалиям яхшими? Менинг ўлатдан қилган қайтариқларим ҳўб иш берди-ку, тўғрими? Эсингдами, қулоқларидан қуртлар ёғилиб чиққани?» У эса менга шундай деди: «– Хўш, қани айт-чи, Матилда Пералта, қочиб кетган эрингни топтириб келганим учун мени нима билан сийлайсан? Ана, томоша қил: биз уни арқонлаб олиб келдик. Мен унинг қулогига миҳ қилиб қоқиб қўйдим: агар қонуний хотинингни ташлаб думингни хода қилиб юрсанг, оёгинга иккита кишан уриб чиритиб юбораман, дедим». У одамларнинг турмуш юмушларини кўз очиб юмгунча содда-жўнгина қилиб ҳал қилиб ташлар, худди шунингдек, жамоатчиликнинг ишларини ҳам аччиқ ичакдек чўзиб ўтирмай, илло-биллога келтирмай битириб қўя қоларди. Қингир ишга қўл уриб ишқал чиқарган хазиначининг қўлини қассобга буюриб кестирарди, унинг билмаган нарчаси йўқ эди, ҳатто помидорлару улар ўсган тупроқни ҳам яхши биларди; кимнингдир томорқасида етишган помидорни еб кўрарди-да, ўзи билан бирга олиб юрган агрономларга шундай дерди: «– Бу тупроққа гўнг етишмайди. Гўнг бўлганда ҳам эшак тезаги бўлиши керак. Моча харнинг тезаги ярамайди! Мен айтаман: Ҳукумат ҳисобига келтириб беришади!» Кейин кулиб яна ишларини давом эттириб кетаверарди.

«– У менинг деразмдан бош суқиб қаради-да, қувноқлик билан деди: «– Эҳа, бу сен ўзингмисан, Лоренса Лопес? Тикиш машинанг қалай, ишляптимми?» Бу тикув машинасини сен менга йигирма йил илгари совга қилиб бергандинг, дедим унга, – анча бўлди жони узилганига, нима ҳам қилардинг, ҳаёт шунақа-да, ҳеч нарса мангу эмас – на одамлар, на машина.

¹ Г у а х и р о – Гуахиро яримролида яшовчи ҳиндулар номи.

Аммо у, сен ҳеч нарсани тушунмайсан, деди. Дунё абадий. Кейин у уйга кириб, отвертка билан машинанинг у ёқ-бу ёғини қарай бошлади, керакли жойларини мойлади, кўчада мунтазир кутиб турган аркони давлатини ҳам эсдан чиқарди. У машина устида узоқ овора бўлди, баъзан худди кўтосга ўхшаб оғир ҳарсиллар, ҳаммаёғи, ҳатто афт-башараси ҳам мойга беланди, лекин уч соатлардан кейин машина худди янгидай ишлай бошлади!» Ҳа замонларда ишлар мана шундай эди, у пайтлар энг жўн турмуш юмуши билан давлат аҳамиятига эга иш ўртасида фарқ нималигини билмасди. Уларни бирдек жиддийлик ва матонат билан ечарди. Ҳа замонларда у одамларга бахт-иқболни тортиқ қилиб бериш мумкин деб самимий ишонарди. Худди шунингдек, аскарона уқув-лаёқат билан ўлимни алдаш, чалғитиш мумкин деб ишонарди. Мана энди у мункиллаган чол! Шу қартайган мўйсафид Ҳа чексиз ҳокимиятга эга бўлган инсон эканлигига ишониш қийин эди. Ҳашанда унинг ҳукми-ҳикмаси шунчалар кучли эдики, агар у соат неча бўлди? – деб сўраб қолса, унга: «Сиз нима десангиз, шу, муҳтарам генерал!» – деб жавоб қилишарди, ҳақиқатан ҳам у кунларни ўзи хоҳлаганча тасарруф қиларди, кундузни – кеча, кечани бамалол кундуз дерди. Ҳзига қандай осон ва қулай бўлса, шундай қиларди; зарур байрамларни истаган бир кунига кўчираверарди; календарни шундай тузардики, унинг ўлканинг у ёки бу ерида бўлиши бирон-бир байрамга тўғри келтириларди; худди шу байрамга мамлакатнинг бошқа бир ерида ҳам улгурарди; ҳар қайда ва ҳар қачон у ўз доимий сояси бўлмиш ўроқ қилич кўтарган ялангоёқ ҳинду кўриқчиси ва манглайи шўр сенаторлари етакчилигида пайдо бўларди. У ўзи билан бирга оғоч қафасларда уришқоқ хўрозларни олиб юрарди; улар ҳар қандай қишлоқнинг энг тап тортмас ботир хўрози билан жанг қилишга доим шай эдилар; зеро ҳар бир қишлоқда хўрозлар уриштириларди; улар томошабинлар билан бақир-чақир қилиб бас бойлашар, у ёки бу хўрозга катта пул тикишарди. Унинг ногора тарақлашига ўхшаш кулгисидан хўроз жанги бораётган махсус супа титраб кетарди, унинг қаҳқаҳаси музика садоларию мушакларнинг қарсиллаб отилишини ҳам босиб кетарди; зеро биз ҳаммамиз у билан бирга хандон отиб кулишимиз, у ўйинга берилиб кетиб жим бўлиб қолганда биз ҳам у билан бирга жим бўлиб қотиб туришимизга тўғри келарди, унинг хўрозлари бизнинг хўрозларимиз устидан галаба қозонганда гулдурос қарсақлар чалишимиз керак эди. Бизнинг хўрозларимиз унинг хўрозларидан мағлуб бўлишга усталик билан ўргатилган эдики, улар бирон марта ҳам юзимизни ерга қаратишмади. Фақат бир марта истисно бўлиб қолди: Ҳашанда Дионисио Игуараннинг тажанг хўрози олий мартабали меҳмонимизнинг кўк хўрозига қарши шиддат билан ташланиб, уни кўз очирмай чўқиб пачақлаб ташлади. Ҳамма донг қотди, аммо генерал ўрнидан туриб Дионисиога қараб пешвоз юрди, унинг қўлини маҳкам қисиб, шундай деди: «– Бопладинг, сен ўгил бола экансан!» Унинг кайфияти жойида, димоғи чоғ эди, Дионисиони мақташи ҳеч гап эмасди унга ва ҳатто ўткир ҳаяжонли онларни тақдим этгани учун ундан миннатдор эди, шунинг учун сўради: «– Бу азамат хўрозингга қанча сўрайсан?» Бунга Дионисио Игуаран кўрқа-писа шундай жавоб берди: «– Бу хўроз сизники, жаноб генерал, олинг уни». Халойиқ Дионисиони гурс-гурс қарсақлар ва мушакбозликлар остида унинг уйига кузатиб қолди. У енгилмас қизил хўрози эвазига президент томонидан тортиқ этилган олтига қойилмақом зотдор хўрозларни бутун дунёга кўз-кўз қилиб уйга жўнади. Бироқ Ҳа кечанинг ўзидаёқ Дионисио Игуаран шакарқамишдан ясалган қўлбола ўткир ромнинг бир шишасини ичдию ўз ётоғини ичидан беркитиб шипга арқон ташлаб ўзини осиб қўйди, бечора. Нега десангиз, у жуда яхши биларди олий илтифотга сазовор бўлган кимсанинг бошига кейин қандай бахтсизлик ва қулфатлар ёғилишини; генералнинг ўзи эса бунақа нарсаларни ҳисоб-китоб қилиб, эътибор бериб ўтирмасди; зеро унинг ташрифининг шодиёнаси изидан, ташриф тугагач, одамлар бошига шўриш ва кулфатлар дўлдай ёғилар, унинг ортидан «номатлуб одамлар»ни ўлдириб кетишнинг қонли излари чўзилиб ётарди; у ўзининг тарафдорлари бошига ёғилаётган касофатлар ҳақида ўйлаб кўрмасди; у янглишиб улар ҳақида нобоп ёки номуносиб бир сўз айтиб қўяр, буни шу ерда ҳозир бўлган хизматбардор малай ва шотирлари эшитишиб, ўзларича талқин қилишар, хато сўз, янглиш иборани ҳеч қандай айби ва

гуноҳи бўлмаган бечораларни таъқиб ҳамда тазйиқ этишга буйруқ деб тушунардилар. У бутун мамлакатни армадило¹нинг юришини қилиб айланар, соч-соқоллари ўсиб кетар, вужудидан ачимсиқ тер ҳиди анқир, истаган уй, истаган ошхонага қутилмаганда кириб борар, афтидан, қобил ва ювош кўринган бу йўловчи билан юзма-юз келишганда хонадон эгалари кўрқиб қалтираб туришарди; у эса тотуна — қовоқ ялоқни сув идишга ботириб ичиб, ташналигини қондираб, баъзан овқат қайнаётган қозон олдига бориб, унинг ичидан қўли билан лаҳм гўшларни олиб ер, қорини тўйдирар — ўзини шунчалар оддий, ўз одамларидай тугар, бундан одамнинг эти увишар, гарчи у буни кўнглига келтирмаса ҳам, лекин у қадам босган уйда энди мангуликка унинг нишонаси қолиши маълум эди. У маълум бир сиёсий мақсадни кўзлаб севишлари ё тан олишларини истаб ўзини шундай тугарди деб бўлмайди, албатта — эҳтимол кейинроқ бориб шундай ҳам бўлгандир. Лекин бу пайтларда у ростдан ҳам, содда, қандай бўлса тўғриси шундай эди, бу вақтлар у ҳали ҳокимият ботқоғига ботмаган эди — у ҳаммасини кўрган, ҳаммасига тўйган, паймонаси тўлган, ёзи кетиб кузи келганда эҳтимол шундай ҳам бўлгандир — лекин бу маҳаллар унинг учун ҳокимият ернинг теран қаърларидан юқорига отилиб чиққан шиддатли, қудратли оқим эди, бу бизнинг кўз ўнгимизда рўй берган эди. Унга ҳокимият эмас, у ҳокимиятга буюрарди. У бармоғи билан кўрсатиб манави дарахтлар мева тугсин деса, улар мева тугардилар, ҳайвонлар тугсин деса, тугардилар, бу одам униб-ўссин деса, у униб-ўсарди; ҳосилга зарар келтирадиган бўлса, ёмғирни тўхтатар ва уни қуроқ ерларга ёғишга мажбур қиларди. «— Мен буни биламан, чунки буни ўз кўзим билан кўрганман, сенйор!» унинг тўғрисидаги афсоналар мутлақ ҳокимиятга эришмасидан анча олдинроқ туғилди, кейин у мутлақ ҳокимиятга эришганига ўзи ишонди. У башоратлар ва кўрқинчли тушларнинг талқинларига ҳеч қандай шак-шубҳага йўл қўймай ишонадиган замонлардан буён афсоналар халқ орасида тилга тушиб оралаб қолган эди. Уша чоғлар агар башоратчи пигва деган қушча унинг тепасидан учиб кетаётиб бирдан чулдираб сайраб юборса, у эндигина бошланган сафарини шу заҳоти тўхтатар ва орқага қайтарди ёки онажониси Бендисйон Алварато товук тухумини чақаётганда ундан сариги иккита чиққанини кўрса ҳам, ўша куни халқ билан бўладиган учрашувини бошқа кунга қолдирарди. Бир куни у навбатдаги сафар олдидан кечаси оғир, ваҳимали туш кўриб, алаҳсираб чиқди-да, ўзи билан сафарга бирга бориши керак бўлган доимий ҳамроҳлари сенаторлар ва депутатлардан воз кечди. Одатда, улар у чиқишга журъат қилмайдиган нутқларини унинг учун сўйлашарди. Хўб, ўша тушида у улкан кимсасиз уйда турган эмиш, уни ҳар томондан кулранг камзул кийган ранглари бўздай оқарган, қўлларида гўшт тўғрайдиган пичоқ кўтарган эркаклар ўраб олишганмиш; улар иршайишиб унга пичоқ санчар эмишлар; у ўзини қаёққа олиб қочмасин, қандай чап бермасин, юзи-кўзларини ўйиб олишга тайёр пичоқларга дуч келармиш; мана шу ранги ўчган, галати тиржайган, индамас қотиллар қуршовида у ўзини ов қилинаётган ҳайвондек сезарди; қотиллар ортидан ким охирги зарбани беради, ким қурбонлик келтириш маросимига сўнги нуқтани қўяди ва ким унинг қонини биринчи бўлиб ичади деб бир қарорга келолмаётганга ўхшардилар; аммо у энди на кўрқар ва на қаҳрланарди: фақат у ўзини ҳаддан ортиқ енгил сезар, ҳаёт асари унинг бутун вужудини тарк этиб боргани сари бу енгиллик тамоми аъзои баданини қамраб олмоқда эди. У қушдай вазнсиз бўлиб қолди, қалби шу қадар хотиржам ва равшан эдики, ўзи ҳам ҳатто табассум этар, ўз қотилларига ва ўз толе-қисматига илжарди; мана ниҳоят бу тушида унинг ўғил фарзанди бўлиб кўринган кимса унинг човига пичоқ урди, пўрсиллатиб ҳавосини чиқариб юборди, қони вошиллаб унинг оқарган деворлари, тушининг бўзариб ётган маконларига отилди. «— Ана ўшанда мени ҳали ҳам тирик экан, демасликлари, тамом ўлган деб ҳисоблашлари учун башарамни қонга ботган пончо — калта ёпинчигимнинг этаги билан ёпдим. Ерга йиқилдим ва вужудимни ўлимнинг титроқлари қамраб олди», Туши шунчалар ўнгида бўлганга ўхшардики, ўзини тутиб туролмай уни шу заҳоти ҳамюрти, соғлиқни сақлаш министрига айтиб берди, у юпатиш,

¹ А р м а д и л о — устида зирҳли қалқони бор сутэмизувчи ҳайвон.

таскин бериш ўрнига унинг дилгирлигини янада оширди: бундай ўлим инсоният тарихида баён этиб ўтилган деб очиқдан-очиқ айтди. «— Худди шундай, ўзим ўқиганман, мухтарам генерал!» Соғлиқни сақлаш министри шундан сўнг генерал Лаугаро Мунйоснинг у ер-бу ери куйган қалин китобини олди-да, унда худди шундай ўлим, шундай қотиллик баён қилинган жойини ўқиди. «— Худди тушимдагининг ўзи-я онасини палон-пистон! Эшитяпману ҳамма эсимдан чиққан тафсилотларини кўз ўнгимга келтиряпман. Ўша тушни кўра туриб уйғониб кетдимۇ қилт этган шамол бўлмаса ҳам, саройнинг барча йигирма учта деразаси бирдан очилиб кетганини кўрдим. Ахир ўша тушимда ҳам менга йигирма учта еримга пичоқ уришган эди-да. Бири-бирига ўхшашини қаранг. Одам кўрқиб кетади!» Ўхшашликлар шу билан тугагани йўқ. Туш тўғри чиқди, ўша ҳафтанинг ўзидаёқ қуролли кучлар қўл қовуштириб бамайлихотир ўтирганлиги туфайли сенат ҳамда олий судга тажовузкорона хужум уюштирилди; тажовузкорлар бизнинг миллий муқаддас жойимиз — сенат биносини таг-туги билан вайрон қилдилар. Бир маҳаллар мустақиллигимиз учун курашимизнинг қаҳрамонлари бу бинода миллатимизнинг мустақиллигини эълон қилган эдилар. Ёнгин алангалари тун яримдан оғандан кейин ҳам кутуриб турди. Унинг алангаси президент балконида ҳам кўринарди. Аммо тарихий бино таг-туги билан ёниб кул бўлди, деган хабар президентни заррача қайғуга солмади; кимдир бу бинони халқ хотирасидан бутунлай ўчириб ташлашни истарди; бизга жиноятчиларни қаттиқ жазолаймиз деб ваъда қилишди, лекин уларни қанча вақт ўтмасин топиб бўлмади. Шу билан бирга Қаҳрамонлар Уйини қандай бўлса шундай тиклаймиз дейишди; унинг харобалари бизнинг кунларгача сақланиб келаётир. Сенаторлар ва адолатли сўз хизматчиларига келганда, у ўз тушининг машъум башоратларини улардан яшириб ўтирмади, аксинча, тушида огоҳликка даъват этилганлигини баҳона қилиб, пайти келганда қонун чиқарувчиларни тарқатиб юборди, эски республиканинг суд идораларини тор-мор қилди. У сенаторлар, депутатлар ва олий судни (буларнинг унга ҳеч кераги бўлмай қолди, зеро ўз ҳокимиятининг қонунийлигини тасдиқлаб ўтиришга сира муҳтож эмасди) унвонлар ва нишонлар билан мукофотлади, уларни бой-бадавлат қилди, узоқлардаги бахтиёр мамлакатларга элчи қилиб жўнатди. Ёнида фақат унга соядай эргашиб юрувчи ўроқ қилич билан қуролланган ялангоёқ, индамас ҳиндунигина олиб қолди; бу ҳинду уни бир зум ҳам ёлғиз, холи қолдирмасди; сув ва таомни биринчи бўлиб татиб текшириб кўрар, ҳеч кимсанинг унга белгилаб қўйилганидан берироққа яқинлаштирмасди. «— Президент менинг ҳузуримда бир неча соат бўлган пайтларда бу ҳинду деганлари эшигимнинг тагида турарди. Президентни менинг хуфий ўйнашим деб лақиллашарди. Ҳолбуки, у бир ойда икки маротаба менинг ҳузуримга келар, мен унга қартада фол очиб кўярдим. Бу узоқ йиллар давом этди. Токай у ўзини бир кунмас-бир кун ўладиган одам деб ҳисоблар, у шубҳа-гумонлар ичида ўртанар, мен ҳам янглишишим, хато қилишим мумкин деб бўйнига оларди, шунинг учун ўзининг ваҳший ҳис-туйғуларидан кўпроқ қартага ишонарди. Одатда, у менинг ҳузуримга бирон-бир нарсдан қаттиқ кўрққан ва ваҳималардан қартайган ҳолда кириб келарди. У биринчи бора келган пайтида худди мана шундай алфозда эди. У индамай менга қўлини узатди, кафти худди қурбақанинг қорнидай думалоқ, таранг ва териси сип-силлиқ эди. Мен илгари ва ундан кейин ҳеч қачон ва ҳеч кимсада бундай қўлларни кўрмаганман, мен жуда узоқ замонлар фолбинлик қилганман. У сўзсиз илтижо ва буюк умидсизлик билан иккала қўлини стол устига қўйди. Мен уни аллақандай мубҳам кўрқув ва ўзига ишончсизлик ўртаётганлигини кўрдим, у орзулари ва умидларидан айрилганга ўхшарди. Ўшанда мени унинг қўлларигина эмас, шу билан бирга унинг поёнсиз ғам-қайғуси ва кимсасизлиги ҳайратга солди. Мен унинг шубҳа-иштиболар ичида ўртаниб ёнаётган қалбига, кексайган одамнинг бечора, шўрлик қалбига ачиндим ва унга фол оча бошладим, аммо унинг тақдири менинг учун ҳеч англаб бўлмас, батамом яширин бир нарсадай бўлиб қолаверди. На унинг қўлининг чизиқлари ва на фол очишнинг менга маълум бўлган бошқа усулларидан унинг толейини аниқлай олардим, нега десангиз, у қартани кўтариши биланоқ улар худди қудуқнинг сувидек қорайиб қолар, унинг идишига қуйилган кофе эса қуйқага айланарди. Ҳеч бир усул, йўл

билан унинг шахсини билиб бўлмас, лекин унга фол оча туриб у билан боғлиқ яқин одамларнинг толеларини бутунлай аниқ-равшан ҳолда кўриш қийин эмасди. Шундай, унинг онаси Бендисйон Алварадони аниқ-равшан кўрдим. Унга онасининг анча замонлардан сўнг қариб-қартайганда қандай бўлишини кўрсатдим. Қуръага қараганда, унинг кўзлари хиралашиб, кўролмайдиган бўлган, аллақандай қушчаларни бўяш билан овора-ю, лекин бўёқларнинг фарқига бормай бўяйди. Ана шунда у деди: «— Бечорагинам онам!» Бошқа бир сафар биз фол очиб, шахримиз вайронага айланганини кўрдик, уни қутурган, шафқатсиз бўрон хароб қилган эди, бўроннинг аёлларнинг чиройли исми билан аталиши машъумона масхарабозлик бўлиб туюларди. Яна бир сафар биз фолда кўк ниқоб кийган, қўлида қилич кўтарган эркак кишини кўрдик. Шунда президент жуда ташвишланиб, бу одам қаерда, деб сўради. Шунда қарталар бу одам фақат сешанба кунлари президент яқинида бўлишини билдирди. Шунда президент: «Аҳа!» деди ва бу кишининг кўзларининг туси қанақа деб сўради. Қартада шундай жавоб чиқди: унинг бир кўзининг ранги гуарапо рангида, агар шаробни ёруққа солиб қараса, ана шундай кўринади, унинг иккинчи кўзи эса қорамтир. Шунда у яна «Аҳа!» — деди ва яна: бу одамнинг нияти қандай? — деб сўради. Мен ўзимни тийиб туролмадим-да, қарта кўрсатган ҳақиқат, бор ҳақиқатни унга сўзлаб бердим. Кўк ниқоб хиёнаткорлик ва маккорликни англатади, дедим. У ўрнидан бир нарсани билгандай сакраб туриб кетди: «— Аҳа! Мен биламан унинг кимлигини! Биламан!» Бу одам унинг энг яқин ёрдамчиларидан полковник Нарсисо Миравал бўлиб чиқди. У шундан икки кунлар ўтиб, қулоғига тўпсонча қўйиб ўзини отди, бир парча қоғозга сабабини ёзиб ҳам қолдирмади, шўрлик...»

У мана шундай қартада фол очтириб одамлар ҳамда ватан тақдири, унинг тарихий йўлларини ҳал қиларди. Кунлар шундай ўтаётган эди, бир куни олдий сувда фол очиб башорат қиладиган, кимнинг қачон ва қандай ўлишини айтиб берадиган ҳеч кимга ўхшамаган ноёб бир кампир борлигини эшитди. Ўзининг ўроқ қилич кўтарган ялангоёқ фаришта-соқчисини ёнига олиб, ўша башоратчини ҳеч кимга билдирмай қидириб кетди. Узоқ тоғ сўқмоқлари, фақат хачир юра оладиган жарлардан ўтиб ўша башоратчи кампир ёлғиз авараси билан бирга яшайдиган тоғлик ерга етиб борди. Кампирнинг аварасининг учта боласи бўлиб, тўртинчисини туғаман деб турган экан, бечора хотиннинг бир ой илгари эри ўлиб, бева қолган экан; башоратчи кампирни у қоронғу бир хонадан топди; кампир қарийб ўрнидан турмас, кўзи ҳам кўрар-кўрмас бўлиб қолган эди; аммо кампир унга қўлингни тосдаги сувга тутиб тур, дегач, қоронғулик чекилди, тосдаги сувнинг ичи ёришди ва у ўзини одми ҳарбий дала кийимида ерда юзтубан тушиб ётганини кўрди, оёқларида этик, чап этигида олтин нағал ярқирарди. У мен қаерда ётибман, қандай жой, қачон бўляпти бу? — деб сўради. Кампир тосдаги сувнинг шуълаларига қараб, бу воқеа манавинга ўхшаш бир хонада бўляпти, мен ёзув столи, электр шамол паррак, денгизга қараб очиладиган деразани кўряпман, деди, яна отларнинг суратлари осилган оқ девор ва аждар сурати тикилган байроқ кўриняпти, деб айтди. Шунда у: «Аҳа!» — деди. Чунки у мажлислар залига қўшни бўлган ўз кабинетини кампирнинг баёнидан таниган эди. Кейин у: «— Мен қандай ўламан? Биров ўлдириб кетадими ёки ёмон касалга дучор бўламанми?» — деб сўради. Кампир: йўқ, сени биров ўлдириб кетмайди, касал бўлиб ҳам ўлмайсан, сен ошингни ошаб, ёшингни яшаб шундоқ ўласан, ўлим ухлаб ётганингда келади, ҳеч қандай оғриқ сезмайсан, деди. Шунда у: «Аҳа!» — деди, сўнг донг қотган ҳолда сўради: «Бу қачон юз беради?» Кампир: хотиржам ётиб ухлайвер, Сен менинг ёшимга етасан, юзу етти ёш, кейин яна юз йигирма беш йил яшайсан, кейин омонатингни топширасан, деди. «Аҳа», — деди у ва касал башоратчи кампирни тўшагида олтин нағалининг занжири билан бўғиб ўлдирди. Худди касби жаллод ўтгандек бу ишни оппа-осон, жонини оғритмасдан бажарди; ҳолбуки бундан илгари ҳеч қачон ҳеч кимни — на инсон ва на ҳайвонни, на урушда ва на тинчлик пайтларида ўз қўли билан ўлдирмаган эди; шўрлик башоратчи кампир у ўз қўли билан ўлдирган биринчи жонли кимса эди; бундан буён ҳеч бир кимса ҳеч қачон бу ёруғ дунёда унинг қачон ва қандай ўлим билан ўлишини билмасин деб, ўлдирди. Қилган бу разиллиги юрагини

куз кечалари ўртамас, виждонини қийнамасди. Аксинча, бу воқеани у ўздан ўзи хурсанд бўлиб, ўз-ўзимга ибрат бўладиган иш қилдим деб, мамнуният билан эсларди — мана шундай дадил ва тошбағир бўлиш керак деб кўярди. Мануэла Санчес қуёш қорайиб унинг қоронгулиги ичида изсиз ғойиб бўлгач, у ўзининг ушбу шафқатсизлиги ҳақида бот-бот эслар, хўрлигини қандайдир бир тарзда босиш учун ўзини ўзи шу воқеа тафсилоти билан қайрар, ўртанган юрагини куйдираётган ўтиб кетмас аламларга уни малҳам қилиб босмоқчи, таҳқирнинг заҳарли зирапчасини жонидан суғуриб ташламоқчи бўларди. У тамархинди дарахти қуюқ соясидаги аргамчи тўшагига ётарди, япроқларнинг қўнғироқчаларини шабада шилдир-шилдир ўйнашига қулоқ солиб, қаҳри газаби кўзиб Мануэла Санчесни ўйларди, газаб-нафратнинг зўридан уйқуси қочарди; қуролли кучлар Мануэла Санчесни қуруқликда, денгизларда, ҳаволарда, селитра қазиб олинадиган бепоён ўлик саҳроларда чарх уриб қидираётган бир маҳалда у тинимсиз ўйлар ва ўйларининг тагига етолмас, тўхтовсиз қидиришарди-ю, лекин изларини ҳам топишолмас ва қаҳр-газабга тўлиб ўзига ўзи яккаш шу саволни бергани, берган эди: «Жин чалиб кетса бўлмайми сени, қаёққа ғойиб бўлдинг, мендан қаерга яшириндинг, мендан қайга беркиндинги, наҳот қўлим сенга етмайди энди? О, қўлим етсаиди, сен билган бўлардинг ҳокимиятни, кўрардинг ҳокимиятни!» Ўтли нафрат шундай бутун вужудини чулғаб оларди, кўкрагига қўйган шляпаси юрагининг шиддатли зарбаларидан титрарди, онасининг шу тобларда айтаётган сўзлари ҳам қулоғига кирмасди. Бендисён Алварадо сенга нима бўлди ўзи, деб тинмай суриштиришни қўймасди. «— Нега қуёш қорайган кундан бери миқ этмайсан? Нимага ҳадеб ич этингни еб ётибсан?» У индамай ўрнидан турарди-да, ичида онасини сўкиб чиқиб кетарди, филдай оёқлари бамисоли судралиб борарди. Ерга урилган эрлик гурури юрагига битмас қонли жараҳат каби сирқираб оғри, зардаси қайнаб, сафроси тошиб, алам қайгусида ўртаниб кимдандир сўрарди: Мен шу ҳолга тушдимми? Мен шундай телвакезик бўлиб қолдиммики, нима қилишни, қандай яшашни билмайман? Нима, мен ўз толейимга ўзим аввалгидай эгалик қилолмайманми? Нима ҳаммаси битта қизнинг уйига онасининг рухсатини олиб кирганим учун шундай бўляптими? Унда бир пайтлар Сантос-Игеронесда Франсиска Линеронинг салқин ва сокин уйига кириб боргандай боришим керакмиди?» Франсиска Линеро воқеаси ҳали Патрисио Арагонес бўлмаган олис замонларда рўй берган эди. У пайтлар у ҳокимият нималигини одамларга ўзи дарҳол кўрсатиб кўярди. «— У ҳатто эшикни тақиллатмай кириб келаверди. Соат ўн бирга занг уриб турган эди, у сўраб-суриштириб ўтирмай бостириб кирди. Ҳовли тепасидаги айвон зиналарида унинг соат зангига қўшилиб жаранглаётган нағал овозини эшитдим, ҳовли саҳнига ётқизилган тошларга урилиб филдай оёқларининг гурсиллаган саси келди, ҳали уни кўрмасдан бошдан-оёқ қалди-қоматини тасаввур қилдим, мен ичкари ҳовлида эдим, у ҳали бу ерга тушиб келмаёқ кўрқиб, даҳшатга тушдим. Худди ўн бирга занг урган соатдай мушгир қуш олтин ёронгуллар орасида қичқирарди, гвинео меваларининг муаттар ҳидларидан маст бўлган зарғалдоқ тўлиқиб сайрарди, гвинеонинг шарбатга тўлган мевалари шода-шода ларзон бўлиб айвон узра осилишиб тушган эди. Ўшанда августнинг машғум сешанбаси эди, асалдай шарбат лаззатига тўла, худди асалдай доғлар билан қопланган мевалар, шаффоф яшил япроқларда қуёш шуълалари ўйнарди, эрим Понсио Даса тонг қоронғусида отиб келган ёш кийикнинг қони силқисин учун айвон четига мевалар олдига осиб қўйилган тўшига ҳам офтоб нурлари тушиб турарди. Мана у қўрқинчли тушдагидан кўра ҳам қўрқинчлироқ, ваҳималироқ бўлиб кириб келди. Этигига ботқоқ балчиқлари ёпишган, кўкимтир курткази жиққа терга ботган эди, ёнида қурол-яроғи йўқ, лекин кўлида эгри ўроқ қилич кўтарган ялангоёқ гунг хинду у билан бирга эди. Унинг кўзи шафқатсиз қаҳр билан боқарди, бу бало-офатдан қочиб кутулиб бўлмаслигини кўрсатиб турарди. У аёлларникидек нафис қўлларини худди уйқудан энди тургандек гвинео меваларига чўзди-да, биттасини узиб олиб ютоқиб, тамшаниб еди. Кейин меваларни бирма-бир узиб чапиллатиб еяверди, ундан худди ботқоқдан келаётгандек овоз чиқарди». У гвинео меваларини ютоқиб ютар ва Франсиска Линеронинг гўзал қоматига еб юборгудек бўлиб тикиларди. У эса ўзини уятдан

қаерга қўйишни билмасди, ёшгина келинчак эди, эндигина турмушга чиққан, бундай ҳирсу ҳаволи қарашларга ўрганмаган эди. Ёш аёл унинг бу ерга ўз ҳирсини қондириш учун келганлигини, унинг ўзидан бошқа ҳеч ким бунинг олдини ололмаслигини кўриб турарди. «— Эрим ёнимда кўлимни ушлаб ўтирар, унинг юраги сиқилиб оғир-оғир нафас олаётганини эшитардим, икковимиз ҳам ёнма-ён ўтириб тошдай қотиб қолгандик. Юракларимиз қўш кабутар юрагидек харосон дук-дук урарди. Анов кўрқинчли чол эса биздан икки қадам нарида туриб, оғзи тинмай гвинео меваларини туширар, пўчоқларини ҳар ёққа улоқтирар, мендан ўқдай назарини узмасди. У бир шода гвинео меваларини батамом еб бўлди-да, кийик тўши ёнидаги яланғоч бўлиб қолган шохни қўйиб юборди. Ялангоёқ ҳиндусига ниманидир ишора қилди, менинг эрим Понсио Дасага эса шундай деди: «— Бор, менинг ошнам билан гаплашиб кел, унинг сенга айтадиган гапи бор!» Мен эса кўрққанымдан жоним ҳиқилдоғимга келиб турган бўлса ҳам, жонимни омон сақлаб қолишнинг бирдан-бир йўли унинг мен билан хоҳлаганини қилишга қўйиб бериш эканлигига ақлим етди. Шу ернинг ўзида тушлик столнинг устида мени ечинтиришга тушди, ўзим унга кўмаклаша бошладим, у тўрларим ичида чувалашар, мен эса қўланса ҳидидан бўғилардим, бир зарб билан тортқилаб ички қўйлагимни йиртиб ташлади, қовушмаган қўллари билан мени ўнггарди. Мен эса беихтиёр равишда хаёлимдан шу сўзларни ўтказардим: «Вой, худойим-ей, мен бугун ҳали тузук-қуруқ ювинганим ҳам йўқ, вой, шарманда бўлдим, кийикка овора бўлиб кетиб вақт тополмадим». Мана, охири у балойи нафсини қондирди. Лекин бу ишни худди қартайган ёхуд оғзидан сути кетмаган болалардек шоша-пиша чалакам-чатти удалади. У латтадай шалвираб қолди, таниб бўлмас даражада ўзгарди, худди сийдикдек илмилик кўзёшларини тўкиб йиғлади, юзи сўлжайиб, кўзларига ғам-алам чўкди, ҳеч бир кимсасиз ғариб бир одамга айланди, унга, ер юзидаги барча эркакларга жуда раҳмим келди, шунчалар ачиндимки, уни қўл учиди юзларини силаб юпатдим: «— Қўйинг, хафа бўманг, ҳазратим, керакмас! Ҳали барча ҳаёт олдинда!» Бу пайт эгри қилич кўтарган ялангоёқ ҳинду Понсио Дасани боғнинг ичкарасига олиб кириб кетди-да, кейин генералга бир умр қасоскор душман бўлмасин деб, уни ўлдирди, кейин унинг гўштини қийма-қийма қилиб ташлаб чўчқаларга берди. Шўрлик Понсионинг ҳатто кўмадиган нарсаси ҳам қолмади ҳисоб. Мана у қандай эди, ўтмишдан мана қандай хотиралар унга ёпирилиб келарди, улардан унинг дилгирилиги янада ортар, қаҳри зўрайди, холос. Бунинг сабаби яна шунда эдики, ҳукмдорлигининг қалин қўйқасига сув қўшиб шунчалар суюлтирилган бўлиб чиқдики, анави алақандай куёш қорайишининг сеҳр-жодуларини пачақлаб ташлашга ожизлик қилди! У ўз яқин дўсти, тепса-тебранмас, оғир-босиқ генерал Родриго де Агиларнинг рўпарасида ўтириб домино ўйнарган, бирдан бошига қора сафро урди; ҳарбийлар ичида фақат мана шу Родриго де Агиларга ишонар, ўроқ қилич — мачете билан қуролланган ягона фаришта-қўриқчисининг оёқлари тортишиб оғрийдиган касалга йўлиққанидан кейин ёлғиз шу кимсага ўз ҳаётини ишониб қўйган эди. У ўзининг қадрдон дўстига разм солиб ўтираркан, балки барча бадбахликларнинг сабаби қадрдон дўстимга ҳаддан зиёд ишонаётганлигим, унга ҳаддан ортиқ ҳуқуқлар бериб қўйганлигимда эмасмикин, деб ўйланарди. «— Ахир шу қадрдон ва суюкли дўстим эмасми мени ҳўкизга айлантиришга уринаётган, у эмасми мени каудиллонинг¹ барча имтиёзларидан маҳрум этишни истаётган, йўлбошчилик белгиларимни йўққа чиқараётган, у эмасми мени амр-фармонларига эътибор бермаса ҳам бўлаверадиган сарой ногиронига айлантиришни хоҳлаётган, ахир, менинг иккинчи нусхам ҳақидаги бутунлай зарарли нарсани у ўйлаб топмадим, мени аллакимнинг орқасига беркиниб юришга мажбур қилмадим, тўда-тўда кўриқчилар қуршовида бўлсин халққа кўриниш беришимга тўсиқ бўлмадим, ҳолбуки, садаганг кетаи эски замонларда битта ялангоёқ ҳиндунинг ўзи ўткир эгри қиличи билан одамлар орасини ёриб ўтиб менга йўл очарди, четлан, хунасалар, ҳукмдорларинг келяпти деб қичқирарди, ҳеч бир кори ҳол ҳам руй бермасди, гарчи биз ўша пайтлар яхши ажратиб ола билмасдик, бу одамлар

¹ Каудилло — айрим Лотин Америкаси мамлакатларида йўлбошчи, диктатор.

издиҳомида гулдурос қарсақлар уриб, сурон солаётган оломон ичида ҳақиқий ватанпарварлар киму маккор сотқинлар ва бузғунчилар ким, биз мана энди билиямиз, маккорларнинг энг маккорлари ҳаммадан ҳам баланд овоз билан қичқирар экан, яшасин ҳақиқий эр, яшасин генерал деб, эй нас-нослар! Ҳиндининг ёлғиз бир ўзи сурон солган оломонларга бас келарди. Мана энди менинг қадрдон дўстим бутун бошли бир қўшин билан сариқ чақага арзимайдиган ойимтиллани тополмайди!» Қизнинг қандай қилиб шилт этиб чиқиб кетганлигини эсларкан, қари тулкининг маҳкам ҳирсу ҳаво тузоғидан недеб қутулиб чап бериб қочганлигини кўз ўнгига келтираркан, у бирдан домино доналарини жаҳл билан ерга урар ва ўйиннинг энг қизиган пайти уни бузиб, болохонадор қилиб сўкинганча жўнаб қоларди; бир куни бўлиб турган ўйинни худди мана шу тахлитда бузиб ташлаб, бирдан юраги ёмон сиқилди ва бўшашиб кетди, бу дунёда ҳамма нарса эртами-кечми ўз ўрнини топади, фақат менгина ёлғиз бесару сомон бўлиб қолавераман деб беҳос фикр қилди. Фавқулудда ҳаво етишмай у бўғилди, салқин тушиб келаётган палла бўлишига қарамай, терлаб кетганидан кўйлаги жиққа ҳўл бўлди, ҳайронлиги ошди, ҳарорат, одатда, пасаядиган пайтда денгиздан кўтарилаётган уфунатларда ўлимтик ҳидларини туйди, даббаси дим рутубатдан сирқиради ва бирдан чириллаб овоз чиқарди, у нима бўлаётганлигини билолмас, шунинг учун ўз-ўзига: «Дим бўлиб кетди», — деди. Лекин бу муҳкам ва бетайин ўй эди, нимадир унинг юрагини сиқарди; у дераза олдида туриб, нима учун ташқаридаги ёруғлик бунақа галати, нима учун шаҳар худди ўлганга ўхшайди, нима учун у бўм-бўш ҳувиллаб ётибди, деб бунинг сабабини англашга уринарди; шаҳарда фақат бир тўда калхатларгина қолганга ўхшарди, улар, одатда, фақир уфқаролар касалхонаси томида мудраб ўтиришади, ҳозир улар ҳам ўрганган жойларини тарк этишяпти; шаҳарда қолган турник жоннинг яна бирови кўр чол эди, у де Армас майдоғида туриб, деразадан қараётган мўйсафиднинг ташвишланаётганини сезгандай қўлидаги таёғини силкитиб талваса ва хавотир ичида қандайдир ишоралар қилар, бир нарсалар деб қичқирарди; дераза олдидаги мўйсафид буни яна бир аломат деб уқди, мана-мана нимадир рўй бериши керакдай, унинг юрагини эзадиган ноаён алланима содир бўлади, лекин у ўзига-ўзи яна деди: «Ҳаво дим бўлди», — кейин ўринга чўзилди-ю шу заҳоти ухлаб қолди, унинг уйқусини аллалаб майда шакар ёмғир ёғар, дераза ойналарига шитирлаб уриларди; аммо уйқуси сергак эди, уйқунинг туманли босинқирашлари оралаб нимадир онгига етиб борарди; кейин у кўрқиб уйғонди ва: «—Ким у?» — деб қичқириб юборди. Лекин бу унинг кўрқув ваҳимадан ҳаприққан юраги дукилламоқда эди, нега тонг қоронғусида ҳўрозлар қичқирмаяпти деган хавфсирашнинг ваҳимаси бунга сабаб бўлган эди. Шунда у ухлаб ётаркан, тинчлик ва хотиржамлик кемаси ўзини тарк этганини, номаълум бўғозга кириб яширинганини англади; туман билан ўралган денгиз қаҳрли қутурарди, ўлим яқинлашиб келаётгани, тўфон ваҳшати кўзгалганлигини инсониятнинг энг теран фанларига қараганда беҳато англаб биладиган денгиз ва куруқликнинг барча жонзотлари даҳшатдан қарахт бўлиб қолишиди; нафаслар бўғиларди; вақт тўхтади; шунда у ўрнидан турди, ўрнидан тураркан, юрагим шишиб кетди, деб ўйлади, қадам сайин бу шиш каттайиб борарди, қулоқларининг пардалари шовқин соларди, қандайдир қайноқ бир нарса бурнидан отилиб чиқди, у ўзига, қонга бўялган кителига қараб: «— Бу ўлим», — деди. «Ундай эмас, генерал, бу тўфон!» — деб жавоб беришди. Шунда у ниҳоят бунинг тўфон эканлигини англаб етди. Қадимда ягона Кариб салтанатини бир неча оролларга ажратиб сочиб юборган тўфонлардан ҳам ўткирроқ тўфон эди; бу сирли фалокатнинг яқинлашиб келаётганлигини одамлар ичида у биринчи бўлиб ўз ибгидой туйғу ғаризалари билан сезди, ҳатто итлар ҳамда товуқлардан ҳам анча илгарироқ сезди; одамлар учун тўфон шунчалар қутилмаганда бостириб етиб келдики, алғов-далғовда унга шошиб-пишиб аёлларга хос исм топиб қўйди; эсанкираган офицерлар кўзлари ола-кула бўлиб маълумот етказишарди: «— Ҳаммаси тамом бўлди, генерал! Бутун мамлакат жаҳаннамга қараб кетяпти!» Ана шунда у эшик-деразаларни маҳкам ёпишни, кўриқчиларга ўзларини ўз жойларида йўлакларда танғиб бойлашни буюрди, сигирлар ва товуқларни биринчи қават хоналарига жойлаштиринглар, ҳамма

нарсаларни ўз ўрнида маҳкамланглар, деди. Де Армас майдонидан тортиб, қўрқув ичида жимиб қолган бу қайғули салтанатнинг энг олис пучмоқларигача бутун мамлакат бўрон қаршисида мустаҳкам лангар ташлаб чўккан битта кемага айланди; вазвасага берилганлар, талвасага тушганларни отишга буюрилди: аввал огоҳлантириш учун икки маротаба осмонга ўқ узилди; агар бу ҳам таъсир қилмаса, тикка мўлжаллаб отиб ташланаверади; аммо тўфонга ҳеч нарса дош беролмади: унинг қутуриб ҳужум қилган гирдибод парраклари бош дарвозанинг зирҳ қопланган пўлат тавақаларини қарсиллатиб йиртиб ташлади, асосий кириш йўли тарвақайлаб очилди, сигирлар осмону фалакка юмалоқ-ёстиқ бўлиб учдилар; у бу кучли зарбадан гангиб нима бўлаётганлигини фикр қилолмай қолди, унга ўкирган жала оқими ташланди, унинг қудратли тўлқинлари осмондан эмас, тўғри рўпарасидан ёғилиб келарди; балконлар худди вулқонли бомбалар каби гумбурлаб қуларди; денгиз тубидаги чангалзорлардан гирдобда кўтарилиб учган ғаройиб махлуқлар ерга сирғалиб, шалоплаб уриларди, аммо у фалокатнинг ақл бовар қилмас оқибатлари ҳақида ўйлаётгани йўқ эди; тўфон маҳшаргоҳида у аламзадалиқ, киндорлик ва қасоскорликнинг ширин лаззатини тамшаниб шимарди. «— Қайдасан менинг қарғишимга учраган Мануэла Санчес, жин чалиб кетсин сени, қайларга яшириниб ётибсан, ўчимнинг тўфонларидан қаерга қутулиб кетмоқчисан?» Кутурган тўфон тўполонлари ўтиб, атрофга мудҳиш сукунат чўкканда давлат кенгашининг мажлислар залидан эшаккли қадим кема сузиб чиқди, кемада у ўзининг энг яқин ёрдамчилари билан ўтирарди, кема вайронагарчиликнинг қора лойқалари узра сузиб кетди; кема карта-аравасозлик саройидан ўтиб, де Армас майдонидаги мажакланган чироқлар ва палмаларнинг туртиб чиқиб турган учлари оралаб ўтиб, жоме черковининг ўлик сувларига чиқди; жоме қуббаси остидаги мана шу тинган ҳаракатсиз сувларга етганда, бизнинг генерализмизнинг миясига бир фикр ярқ этиб урди ва бир зумда бундан мияси, онги ёришиб кетдики, мен ҳеч қачон ўз ҳокимиятимда мутлақ ҳукмрон бўлган эмасман ва ҳеч қачон бўлмаيمان ҳам ва менга тобе бўлмаган, менга бўйсунмайдиган алланималар ҳам мавжуд; бу фикр бошига бигиздай санчилди, унинг аламли азобини жонида қаттиқ туйди; кема эса бу чоғда жоменинг турли бурчакларига урилар, дам кўз илғамас зимистон қўйнига шўнғир, дам ранго-ранг ойналар, дам меҳробнинг олтин кунгуралари ва зумрад тошларининг порлоқ нурлари, ёлқинларида шуьлаланарди; тириклай кўмилган вице-қироллар, умидсизликда ўлиб кетган архиепископлар қабрларининг плита тошлари ёришиб кўринар, Буюк Адмиралнинг бўш ётган мақбарининг мрамарлари чақнарди — Мақбар қуббасининг мрамарига учта улкан ҳарбий кема тасвири ўйилган эди — мабодо агар Буюк Адмирал ўз суякларининг бизнинг мамлакатимизда ётишига истақ билдирса, унинг истаги ерда қолмасин деб, бу мақбара қуриб қўйилган эди; меҳробнинг орқа томонида пайдо бўлган каналдан ўтиб, жоменинг ички ҳовлисига чиқилди; бу ҳовли саҳни худди ичидан ёритилган аквариумга ўхшар, унинг нақшинкор тубида мухарра деб аталган балиқнинг тўдалари лип-лип сузар, улар чўкиб ётган кунгабоқарларнинг пояларини чўқишарди; ундан кейин кема қорайиб кўринган узлат ибодатхонаси томонга, бискай роҳибалари хонақосининг равоқлари устига кириб борди, кемада ўтирганлар у ерда бўм-бўш, сувга ботган ҳужраларни, ҳовузга айланган музыка залида клавиқордларнинг оҳиста сузиб юрганини кўришди, емакхонада қалин ҳаракатсиз сув остида уларнинг кўзлари барча моҳпора қизларга, монастирнинг барча узлатнишинларига тушди, уларнинг бари узун стол атрофидаги ўзининг тушлик қиладиган ўрнида сувга ботган эди. Кейин кема балкон эшикларидан ўтиб, роҳибалар хилватгоҳидан чиқди, шунда ҳаммалари илгари шаҳар қад кўтариб турган ерда — кўм-кўк осмон остида улкан кўл ястаниб ётганини кўрдилар. «— Оламни сувга бостирган бу тўфон мени Мануэла Санчес деб аталган юрак қийноқларидан халос қилиш учун кўзгалган экан-да, ҳа жин чалсина худованди каримнинг топган ваҳшиёна усулларини қаранг, ҳеч бизникига ўхшамайди-я, палид!» У ўз остига шаҳарни ботириб ётган лойқа кўли, юзаси ўлган товукларнинг лошига тўлиб кетган поёнсиз сув маконларига мамнуният билан қарарди; лойқа сувдан фақат жоме черковининг қуббаси, маёқнинг фонарлари, вице-қирол маҳалласидаги гиштин саройларнинг пештоқлари чиқиб турарди;

қўхна замонларда қул савдоси ўтадиган эски порт томонда унда-мунда юзада қолган ороллар кўзга ташланар, уларда тўфондан жон сақлаган гуж-гуж одамлар тўдалашарди; одамлар ёнларидан ўтиб бораётган бу кемага ишонқирамай қарашарди; кема эса товуқларнинг қалин ёйилиб ётган лошлари оралаб худди Саргасс денгизидаги қип-қизил сув ўтларини босиб ўтгандек борарди; лекин мана ниҳоят одамлар миллий байроқ рангларига бўялган кемада ким кетаётганлигини фаҳмлаб қолдилар, унинг таниш маънос маънос кўзлари, қони қочган туссиз лабларини кўрдилар, унинг ҳаммага маълум-машҳур кўллари эса осмон тоза, қуёш нур сочиб турсин деб, чор атрофдаги барча нарсаларни башорат аломати билан чўқинтирарди. «— Ана у сувга чўккан товуқларга яна қайта жон ато этди, сувларни орқага қайтарди, ана, қаранг, улар қайтмоқда!» Жом кўнгироқлари даранг-дурунг бонг урарди, байрам мушаклари парақлаб отиларди, тикланиш бошланганлигининг илк гиштини қўйиш учун де Армас майдонига йиғилган халойиқ шодумон қийқарар, тўфон девини қувиб қочирган кимса шарафига мадҳиёна қўшиқлар айтарди, шу аснода аллаким унинг қўлтиғидан тутиб, кўшк томонга олиб чиқди. «— Қаранг, бугун халқ сизнинг илҳомбахш сўзларингизни муштоқлик билан кутмоқда!» Шунда у ўзини четга тортишга улгурмади-да, қўшкка халойиқ билан юзма-юз чиқиб қолди ва гулдурос солган ягона бир товушни эшитди: «— Яшасин чин эр!» Бу овоз худди шиддаткор шамол каби унинг ич-ичига кириб борди ва тўлқинлантириб юборди. Бугун шаҳар билан юзма-юз келганда ҳимоясиз бўлиб қолиш ҳиссиёти унга салтанатининг илк кунлариданоқ таниш эди, бошидан шафқатсиз равшан бир фикр ярқ этиб ўтди, у номи — халқ деб аталган тубсизлик қошида бор бўй-баста билан тикка қад ростлашга ҳеч қачон журъат қилган эмас ва бундан кейин ҳам журъати етмайди; ана шунда биз пастда де Армас майдонида турганлар одатдагидай худди рўё каби кўз очиб юмгунча ғойиб бўладиган, боши теграсида гўё нурли чамбар шуъла сочадиган, оқ полотно либослар кийган бузрук ҳаммамизни кўшк юксаклигидан кўллари билан сўзсиз шарафлади-ю дарҳол кўздан ғойиб бўлди. Лекин бизга шу бир зумлик кўринишнинг ўзи кифоя эди: худога шукур, у соғ-саломат бор экан, ўз жойида турган экан, у бизни кўриқлайди, кун-тун демай бизни асрайди, у ҳеч қачон бизни ташлаб кетмайди. Унинг ўзи эса бир чеккадаги қўргон ҳовлисида ўсган тарихий тамарҳиндий дарахтлари соясида кажава аргамчи курсида ўтириб, қўлида лимонад тўла стакан, нималарнидир жуда диққат билан ўйларди; бу орада онаси Бендисйон Алварато қовоқ товоқда жўхори тозалар, у эса кўзларини юмганча донларнинг товоқ тубига шар-шар урилишига қулоқ соларди. Тушдан кейинги соат учда жазирама иссиқнинг ҳовури жимирлаб турган чоғда у ҳамон кажава аргамчида ўтирар, жимирлаган таффот оралаб онасига қарар, Бендисйон Алварато эса оёғи тагида ўралашиб юрган кўкиш товуқни тутиб, қўлтиғига босганча авайлаб унинг бошини қайирар, ўғлига бугун шошиб қайга борасан, бир пас олдимда ўтира тур, дерди: «— Сен бунча ўй ўйлайвериб ўзингни сил қилиб юбординг-ей, иштаҳанг ҳам йўқ, ҳеч нарса емай қўйдинг!» Она ўғлига ялиниб-ялвориб кечгача шу ерда ўтир, яхшилаб овқатланиб ол, мана товуқ шўрва пишириб бераман, деб қўлтиғида жон таслим қилиб типирчилаётган товуқни кўрсатарди. Ниҳоят у қоладиган бўлди: «— Майли, она, қолсам қолай», — деди-да, кажава аргамчида чайқалганча хаёлга толди. Қайнаб турган товуқ шўрванинг тотли ҳидлари таралиб димоғини қитиқлар ва шу ўтирган кўйида ҳам биз фақирларнинг тақдиримиз устида қайғурарди. У бизнинг тирикчилигимиз, умргузаронлигимизнинг бирдан-бир кафолати эди, у ўз хонасида ўтириб ишляпти, у бор, деган ишонч-эътиқодсиз ҳаётни сира тасаввур қилиб бўлмас, ҳақиқатан фақат у бор экан, бизга на ўлат, на тўфон таъсир қилар, у ҳатто Мануэла Санчеснинг таққиромуз масхаралашларини ҳам энгиб ўтолган, вақт зовтасига асло тобе бўлмаган, бизнинг фаровонлигимиз, бахт-иқболимиз учун қайғуриб ташвишларга ботган бир масиҳога ўхшарди. У бизга бирон-бир зиён-заҳмат етказишни кўзламаслигини билардик, у бизга нима кераклигини билганлиги учун ҳам тақдирнинг барча буқаламунликларига матонат билан дош бериб келмоқда эди, нима бўлмасин, ҳамма нарсада бизни назарда тутар, ўзини бизнинг чамамиз билан ўлчарди, ўзгача тарзда ботир, ўзгача тарзда оқилу фозил бўлганлиги учун эмас, худди мана шу нарса — бизни ўйлаганлиги

унинг ҳукмдорликда қоядай мустаҳкам туришига хизмат қиларди. Ҳа, у бизга нима тўғри келиши ва нима тўғри келмаслигини умуман нима кераклигини ҳўб биларди, билганда ҳам бизнинг ҳаммамиз учун билар ва бизнинг ҳаммамиздан яхшироқ биларди; у бир куни энг узоқ шарқий чегарамизга оғир сафарда бўлиб қайтгандан сўнг унда бундай қараш янада мустаҳкамланди. Ўша чегарада тошдан тарихий бир ёдгорлик ўрнатилган эди. Унда она юртимизнинг бирлиги ва ажралмас бутунлиги учун шарқий чегарада жонини кўрбон қилган, охириги ҳалок бўлган аскарнинг номи ва ҳаёт саналари ёзиб кўйилган эди. «— Мен ана ўша ерга етиб бордим, она!» Етиб боргач, у нафас ростлаш учун ўша тош устига ўтирди ва чегаранинг нариги ёғида жойлашган кўшни мамлакатнинг ерларига кўз солди. У ёқда тумтайган бир шаҳар қорайиб кўринар, унинг тепасида доим совуқ ёмғир ёғиб турар ва дуд-ғуборлардан қорайган туман тушарди. У мана шу вазмин қорайган шаҳарга қараб, кўчалардан тизиллаб ўтаётган трамвайларни кўрар, уларда жуда дид билан ораста кийинган одамлар ўтиришарди; кимдир ўлган, уни кўмгани элтишар, майитнинг тобути кетидан бошларига шокилдалар тақилган махсус оқ отлар кўшилган қатор арава-қареталар юриб борар, жоме черковининг ташқи айвонида бошларига газета ёпиб болалар ухлаб ётишар, буларнинг барини томоша қиларкан, ўзига-ўзи ҳайрон бўлиб дерди: «Жин урсин, бу ерда яшаётган одамларни қаранг-а, шоирларми ҳаммаси, нима бало?» Лекин кимдир ёнида туриб бошқа бир гапни айтди: «— Ундай эмас, муҳтарам генерал, булар шоир эмас. Уларни годо¹ дейишади. Улар бу мамлакатни бошқаришади». Бу сафардан унинг кайфияти кўтарилиб қайтди, у ўзи учун яна бир нарсани кашф қилди: андак чириган гуайяво² меваларининг ҳидлари таралиб ётган, қадрдон шаҳарлари ва қишлоқларнинг бозорлари гала-говур, шовқин-суронга тўлган дилбар она юртдан ортиқроқ ҳеч нарса йўқ, оқшом чоғлари кўёш ботаётган шу қашшоқ диёрда кишини беихтиёр чулғаб олувчи ўткир соғинч туйғуларининг ўрнини бошқа ҳеч нарса билан тўлдириб, алмаштириб бўлмайди, у ҳеч қачон бу диёрни тарк этмайди, ганимлари мансабини ташлаб кетишдан кўрқади, дейишади, лекин бу ундай эмас.

«— Ҳамма гап шундаки, онасининг палон-пистон, чунки одам ўз ўрмонидаги дарахт, чунки одам ўрмоннинг ваҳший ҳайвони, у ўз инидан фақат қорин тўйдириш учунгина чиқади». У буни ўз-ўзига худди ўлими олдида сўнгги сўзини таъкидлаётгандек уқтирарди, пешин чоғларида кўзи безовта уйқуга илинганда шуларни ўйларди, узоқ-узоқларда қолиб кетган йиллар ва ўша олис, жуда олис август оқшомини эслар, ўшанда у ўзининг ҳокимиятпрастлиги чекланганлигини тан олишга мажбур бўлган, ўз мамлакатини бошқаришдан ортиқ бир нарсани даъво қилолмаслигини тушунган эди, ҳа, ана шу холос. Бу нарса унинг ҳорижлик навқирон мубориз, озодлик учун курашчи билан қилган суҳбатида ҳам маълум бўлди. Навқирон эркпарварни у ўша оқшом ўзининг ярим қоронғу ҳавоси дим кабинетида қабул қилди. У шуҳратпрастлик ўй-хаёлларига тўлиб-тошган тортинчоққина бир йигит экан. Унинг ёлғизликка маҳқум этилганлиги бир қарашдаёқ билиниб турарди — шундай одамлар бўлади — улар тугилгандаёқ манғлайига ёлғизлик тамғаси босилган бўлади. Навқирон эркпарвар кўзининг қоронғуликка ўрганишини кўтиб останада қимирламай товсилиб турар, жазирама иссиқ авжига чиққан ушбу соатда глициния гулларининг арғувоний алангасида ўткир муаттар ҳидлар таралар, ниҳоят у креслода ўтирган бузрукни пайқади — бузрукнинг мушт бўлиб тугилган сўл кўли стол устига ташланган эди, унинг кўриниши ўша одми ва туссиз эди, президентнинг расмий суратларига сира ўхшамасди; кабинетда кўриқчилар йўқ эди, бузрук қуролсиз эди, терга ботиб ўтирарди чоғи, кўйлаги жиққа ҳўл, барча жўн одамлар каби икки чаккасига маврак япроқларини ёпиштириб кўйган, бошогрини босади деб ўйласа керак. «— Бошидан оёғигача занг босиб чириб қолган бу чол ёшлик чоғларимдаги орзу-хаёлларимнинг тимсоли, нурафшон идеалларимнинг тирик мужассамаи бўлганига ҳеч ишонгим келмасди!» Ниҳоят навқирон эркпарвар столга яқин бориб, ғайрат-шижоатга тўлиқ

¹ Г о д о — оқсуякларни таҳқиромуз шундай деб аташади.

² Г у а й я в о — дарахт ва унинг мевасининг номи.

одамларга хос янгроқ ва равшан овоз билан саломлашди, ўзини танитди. Бузрук лаззатхўр сўлгин, епископларникидай шалвиноқ қўлини узатиб қисди. У навқирон эрқпарварнинг оташин сўзларини ҳайратланиб тинглади. Навқирон эрқпарвар умумжаҳон бахт-саодатининг фусункор манзараларини қотириб чизиб ташлади. Ундан сиёсий майдонда қўллаб-қувватлашни, қурол-яроғ беришни сўради. Аляскадан то Патагониягача барча эски тузумларни абадул-абад мажақлаб ташлаш учун шафқатсиз жанг қиламиз, деди. Бузрук навқирон эрқпарварнинг эҳтиросли сўзларидан гоят таъсирланди ва ундан шундай деб сўради: «— Нима қиласан бундай ишларга бош суқиб, барака топкур? Қайси иш учун бошингни кундага қўймоқчисан?» Бунга ёш эрқпарвар тутилмасдан дона-дона қилиб жавоб берди: «— Ўз ота диёримнинг шон-шарафи учун, ҳазрати олийлари! Ватан учун! Ватан учун жон бериш — энг олий бахт!» Шунда бузрук жувонмардга раҳми келиб, ачиниб, маъюс табассум қилиб шундай деди: «— Тентак бўлма, бачам, ҳаёт — мана сенга Ватан!» У сўл қўлининг муштини ёзди, жувонмардга ўз кафтидаги биллур соққани кўрсатди. «— Манавини кўряпсанми? У ё бор, ё йўқ. У кимнинг қўлида бўлса, эгаси ҳам ўша, бачам! Ватан ҳам, ҳаёт ҳам шунга ўхшайди!» У жувонмардни кабинетидан кузатиб чиқаркан, унинг елкаларига қоқиб, шуларни айтди. Унга ҳатто андаккина бўлсин, ҳеч нарса ваъда қилмади. Жувонмард чиқиб кетгач, унинг ортидан эшикни ёпган адютантга шундай деди: «— Бу йигитга тегманглар, тушунарлими? Уни ҳатто кузатиб ҳам юрманглар, вақтни бекор кеткизманглар. У хавфли эмас, қўлидан ҳеч нарса келмайди. Жўжахўроздай паги қизийди, холос». Йиллар ўтиб, у тўфон воқеасидан кейин яна шу маънодаги сўзларга қайтди. Сиёсий маҳбусларга афв эълон этилди. Сургунда юрганларга юртга қайтишга ижозат берилди. Фақат интеллектуал зиёлиларгина бундан бебаҳра қолдилар. «— Буларнинг қайтиб келишига ҳеч қачон рухсат бермайман, уларнинг паги доим қизиб туради худди наслдор хўрозга ўхшаб. Улар ҳеч бир ишга ярамайдилар. Бирон нарсага яраган тақдирда ҳам, улар сиёсатчилардан ҳам баттар, ҳатто поплардан ҳам баттарроқ улар, гапимга ишонинглар. Бошқалар қайтиб келаверсин. Ранги, ирқи, терисининг тусининг фарқи йўқ. Мамлакатни тиклаймиз, бу ҳаммани бирлаштириши керак!» Ҳокимият аввал қандай бўлса шундай тўлалигича ва ҳар томонлама унинг қўлида эди. Куролли кучлар уни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватларди. Айниқса, олий қўмондонлик ўртасида табиий офатдан зарар кўрганларга ёрдам тариқасида чет мамлакатлардан етиб келаётган барча нарсалар — шу билан бирга ижтимоий таъминот жамғармаларидан тушаётган маблағлар, катта миқдордаги озик-овқатлар ва дори-дармонларни бўлиб, тақсимлаб бергандан сўнг қўллаб-қувватлаш янада кучайган эди. Министрлар ҳар қачонгидан кўра ҳам унинг измидан чиқмасдилар, чунки якшанба кунларини Қизил Хочнинг денгиз бўйида жойлаштирилган госпиталларига тегишли чўмилиш жойларида бутун оилалари билан бирга ўтказардилар ва яна қолаверса, айтайлик, ташқи савдо министрлиги соғлиқни сақлаш министрлигига ҳориждан текинга олинган қон плазмалари ва тонна-тонналаб қурилган сутларни сотар, соғлиқни сақлаш министрлиги эса буларнинг ҳаммасини фақирларнинг касалхоналарига пулларди. Бош штабнинг офицерлари ҳам ўз балои нафсларини қондириш имкониятларига эга эдилар. Элчи Уоррен бизнинг сувларимизда чекланмаган тарзда балиқ овлаш ҳуқуқини қозониш учун фавқуллодда заём берган, бош штаб офицерлари ана шу маблағ ҳисобидан тикланиш дастури бўйича жамоатчилик иншоотларини қуришни ўз ижараларига олган эдилар. «Ҳаммасига шашвар, — дерди у ўзига-ўзи ва навқирон элпарвар йигит билан ўрталарида бўлиб ўтган суҳбатни эсларди, ўшандан буён у йигит ҳам-дараксиз бўлиб кетган эди, яна ўша йигитга биллур соққани кўрсатгани ҳам эсига тушарди — бундай соққани болалар ўйинида зўлдор ҳам дейишани, — мана шу зўлдорни қўлида ушлаган одамгина унинг эгаси ҳисобланади!» У тикланиш ишига завқ-шавқ билан киришган эди, бунга тегишли масалалар билан шахсан ўзи шуғулланар, ишларнинг энг майда тафсилотларигача қизиқар — ҳокимият тепасига илк маротаба келган чоғларидаги каби ҳамма нарсаларни мутлақо ўзи ҳал қиларди. У бошига шляпасини кўндириб, оёғига балчиқда киядиган этигини кийиб, офатдан кейинги тиззагача лой-балчиқ кўчаларда пайдо бўлар, шаҳарни ва баайни ўзининг ўй-

режаси бўйича тиклашларини кузатар, унинг доврўғи, шон-шухратини улуғловчи шаҳарга айланишини хоҳларди — бинобарин, бундай тикланишни у чўкиб ўлган ёлғиз одамнинг тушларида кўрган эди. У қурувчиларга шундай буйруқлар берарди: «— Манави уйларни бу ердан анов ерга кўчиринглар, улар менга халақит беряпти», — уйларни шу заҳоти кўчиришарди; яна буюрарди: «— Манави минорани яна икки метр баланд кўтаринглар, ундан океанда сузаётган кемалар кўриниб турсин», — минорани дарҳол кўтарардилар; яна буюрарди: «— Манов дарёнинг сувини тескарисига оқизинглар», — бир зумда дарёни тескарисига буриб юборардилар; у маҳзунлик ва ҳасрат нималигини унутди, боши билан қурилишга шўнғиди, унинг тезкор, шиддатли қадамларига мослашди, бошқа давлат юмушларидан шу қадар узоқлашиб кетдики, бир куни аллақандай болалар машмашаси борлигини эшитиб, қутилмаганда боши билан деворга бориб урилгандай бўлди. «Болаларни нима қиламиз?» — деб сўради адыютанти паришонлик билан, ҳолбуки, бу саволни ҳеч қачон бермаслиги керак эди. Лекин савол ўртага тушди ва уни эшитиб генерал югуриб бораётиб боши билан қўққисдан деворга урилгандай бўлди ва худди осмони фалакдан бамисоли ерга қулаб тушди-да, сўради: «— Яна қанақа болалар, тусингни ел егурлар?» Шунда у ўзидан узоқ вақт яшириб келинган воқеадан хабар топди. Армия ҳаммадан беркитиб болаларни қамоқда сақламоқда экан; булар лотереянинг ҳар навбатдаги тиражи ўйналганда, халтадан лотерея билетларининг номерларини олиб кўрсатган болалар эди. Болаларни ҳибсда ушлаб туришганининг сабаби шунда эдики, улар оғзи бўшлиқ қилиб, нима учун доим президент ютаётганлигини айтиб қўйишлари мумкин эди. «— Ота-оналар болаларини қидиришяпти, сизлар қамаб қўйгансиз деб, бизни айблашяпти. Биз ҳар сафар: бу тўхмат, мухוליфатнинг қабих бўҳтони, деб жавоб қилипмиз, лекин ота-оналар бунга қўнишмаяпти. Бир куни улар галаён чиқаришди, казармага ёриб кирмоқчи бўлишди, уларни миномётлардан ўт очиб тўхташига тўғри келди. Тоза қонли тўқнашув бўлди, муҳтарам генерал, қип-қизил қиргин, лекин сизни майда-чўйда, арзимас нарсаларга бошингизни оғритгимиз келмади. Бироқ болалар ростдан ҳам қалъанинг зиндониде ётишибди. Албатта, уларга энг яхши шароитлар қилиб берилган, ҳаммалари соғ-саломат ва ҳоказо. Лекин ҳамма гап шундаки, уларнинг сони икки мингтага етиб қолди. Ҳеч ақлимиз етмаяпти, энди уларни нима қиламиз, муҳтарам генерал!»

Лотереяга ҳеч бир ютқизмасдан ўйнашнинг йўл-йўриғи бир куни билярд соққаларининг нўмерларига қараб ўтирганда ўз-ўзидан, завқи табиий равишда келиб қолди. Фикр фавқулодда содда, ҳатто шу қадар аён ва содда эдики, уни амалга оширишни кечиктириб, пайсалга солиб ўтиришнинг асло ҳожати қолмаган эди, — дарҳол умуммиллий лотерея эълон қилинди. Қуёш қиздириб турганига қарамай, де Армас майдонида ҳали пешин бўлмаётган турибоқ ўз толеини синаб кўришга ишқивоз бўлган оломон йиғилди, улар лотереянинг бахтиёр ташкилотчисини улуғлашарди. Машшоқлар ва дарбозлар келишди, дўкончалар очилди, қалампир билан қовоқ қўшиб қовурилган помидор — фританга сотувчилар оломон ичида чарх уриб айланишарди, алмисоқдан қолган рулеткани айлантиришар, баъзи ерларда туллаб жунни тўкилаётган махлуқлар сиз учун қутидан билет олиб кўрсатишарди. Буларнинг бари ўтиб кетган, йўқолиб бораётган эски дунёнинг қолдиқлари, улкан толе синовининг улуғ гилдирағи олдида унинг саробларидан алланималарнидир юлиб олиб қолиш, ушоқлар теришга ожиз бир уринишлар эди. Мана, ниҳоят соат уч бўлди. Лотерея тиражи ўйналадиган баланд супага учта бола чиқишди, уларнинг ёши ҳали еттига ҳам тўлмаган эди; ўйин ниҳоятда халол бўлиши учун уларни ишқивозлар оломонининг ўзи танлаб супага чиқарган эди. Ҳар бир болакайга билярд шарлари тўлдирилган биттадан халта тўтқизилди; бу халтачалар ҳар турли рангга бўялган бўлиб, ичида нудан бошлаб тўққизгача нўмерланган ўнтадан билярд шарлари солинган эдики, бу махсус сайланган нозирлар томонидан текширишдан ҳам ўтказилган эди. Хўб, диққат, хонимлар ва жаноблар! Ҳар бир болакай кўзи бойланган ҳолда халтадан битта соққа олади. Аввал мовий халта тутган бола соққа олади, кейин қизил халта, ундан сўнг сариқ халта. Учала болакай бирин-кетин қўлларини халтачага тиқиб, соққаларни бирма-бир ушлаб кўриб, бошқа соққалардан энг совуқ, муздак бўлиб туюлган соққани олиб кўрсатишарди —

чунки уларга энг муздек соққани олиб кўрсатасан, деб махфий тарзда уқтирилган эди. Учала халтада биттадан энг совуқ соққанинг пайдо бўлишининг сири шунда эдики, бу соққалар бир неча кун илгари ях тўлдирилган идишга ташлаб қўйилган эди. Шундай қилиб, болакайларнинг ҳар бири ўз халтачасидан битта соққа олиб, уларни халойиққа кўрсатишар ва нўмерларини айтишарди, шу тариқа эълон этилган учта нўмер президент лотерея билетининг уч рақамли нўмери билан — омадни қаранг! — мос келарди. «— Бироқ, муҳтарам генерал, болакайлар буни бировга айтиб қўйишлари мумкинлигига ақлимиз етмабди. Биз бундай хавф борлигини тушуниб етганимиздан кейин, уларни қамаб қўйишдан бошқа иложимиз қолмади. Олдин учтасини, кейин тўрттаси, сўнг бештаси, ундан кейин уларнинг сони йигирматага етди... У ёғи маълум, муҳтарам генерал!» У ипнинг битта учидан тортиб, бирма-бир бошқаларини ҳам чиқарди ва лотерея кўзбўямачилигида армия ва флотнинг барча олий офицерлари тўла бош қўшганликларини аниқлади, биринчи лотерея ўйинига чиққан болакайлар ота-оналарининг рухсатини олганликлари, ота-оналар қандай соққани олиш кераклигини айтиб, лотерея ўйини ташкилотчиларига кўмаклашганликлари ҳам маълум бўлди. Лекин кейинги лотереяларда соққани олиб кўрсатадиган болаларни мажбур қилиб супага чиқаришар, куч ишлатиб, зўрлаб, дўқ-пўписа билан бу ишни қилдиришарди. Энди ота-оналарнинг рухсати ҳам йўқ эди, чунки илгари ўйин супасига чиққан болалар ундан қайтиб тушмаганликлари ҳақида овозалар тарқалди. Қуролли кучларнинг махсус хужумкор гуруҳлари навбатдаги лотерея ўйинини ўтказиш учун керак бўладиган болакайларни қидириб тунлар одамларнинг уйларига бостириб киришар, аммо ота-оналар имкон борича уларни яширишарди. Махсус вазифа бажарадиган қўшинлар де Армас майдонини ўраб олишга мажбур бўлди. Унга жамоатчиликнинг ҳиссиётларини жиловлаб туриш учун шундай қиялпмиз, деб маълумот берган бўлсалар ҳам, аслида ундай эмас, балки худди ҳайвон тўдалари каби бостириб келаётган оломонни кўрқитиш учун қилишган эди. Орадаги низони бартараф этиш учун ўртага тушмоқчи бўлиб уринган, қабулга киришни сўраган дипломатлар ҳукумат амалдорларидан нима учун президент уларни қабул қилолмаслиги ҳақида одамнинг ақли бовар қилмайдиган тушунтиришлар олишарди. Унинг ғалатидан-ғалати касалликлари ҳақида илгаридан бери бичиб-тўқиб келинаётган барча афсоналар яна ўртага қўйилди. Баъзи амалдорлар унинг қорни безовта қиялпти, қорнида қурбақалар пайдо бўлибди, шунинг учун қабул қилолмайди, десалар, бошқалари у уйқусизлик балосига учраган, худди игуанага ўхшаб унинг умуртқасидан тоғай ўсиб чиққан, тик оёқда туриб ухлашга мажбур бўляпти, шунинг учун олдига одам қўёлмаймиз, дейишарди. Амалдорлар унга биронта ҳам норозилик телеграммасини, болаларни озод қилишни сўраб ёзилган биронта ҳам арзномани кўрсатишмасди, ҳолбуки бундай телеграмма ва шикоятлар дунёнинг ҳамма томонларидан келмоқда эди. Ундан ҳатто Рим папасининг телеграммасини ҳам яширишди, унда папа маъсум сабийларнинг аччиқ қисмати хусусида олий даргоҳ қайғураётганлигини билдирган эди. Қамоқхоналар ғалаён кўтарган ота-оналар билан тўлган эди, навбатдаги лотереяни ўтказиш учун биронта ҳам болани топиб бўлмасди. «— Онасини эмсин, ёмон бош оғригига қолдик-да, генерал!» Лекин оёғи остида қанчалар тубсиз чоғ очилиб қолганлигини у қалъанинг ички ҳовлисида бечора болаларни кўргандан кейингина англаб етди; у юзлаб болалар худди сўйишга олиб кетилаётган пода, худди кўрқувдан эсини йўқотган, кўзи ола-кула эчкилар каби ер ости йўлақларидан чиқиб ўзларини ҳар томонга телбаларча ураётганликларини кўрди, ойларча қоронғулик тутқуни бўлган шўрликларнинг кўзлари қуёшнинг ўткир нурларига дош беролмасди. Улар ёруғликка чиқиб нима қилишларини билишмасди, улар жуда кўп эди, шу билан бирга улар яхлит ягона вужудга ўхшарди; назарида булар икки мингта алоҳида-алоҳида бола эмас, балки турли-туман қиёфага эга бўлган улкан шаклсиз махлуқ бўлиб кўринарди — улардан куйган жун иси келар, ахлат ҳиди анқир, худди ер ости сувлари каби бўғиқ шовилларди. Бу махлуқнинг боши кўплиги уни дарҳол махв этишдан сақлаб турарди. Бутун ер юзини даҳшатли ларзага солмайинча бу жўшқин ҳаёт чашмаларини бирдан бирваракайига барбод қилишнинг сира иложи йўқ эди. «Нима ҳам қилиш мумкин, онасини эмсин!»

Бироқ нимадир қилиш керак эди. У бутун олий қўмондонларни йиғди. Улар унинг ҳузурда қадларини ростладилар. ўн тўртта кўринишдан довюрак ва ҳайбатли саркарда — ҳозир унинг қошида кўрқиб кетганларидан ҳар қачонгидан ҳам титраб-қақшаб туришарди. Уларнинг ҳар бирига ўқдай назарини қадаб чиқди. Ҳаммасига қарши ёлғиз ўзи устун эканлигини сизди. Шунда у бошини баланд кўтариб, ўктам овоз билан уларни ҳамжиҳатликка чақирди; ҳозир гап куролли кучларнинг ор-номуси ҳақида кетаётган бир пайтда бу айнан энг зарур нарса, деди. Мен бу ерда ўз қўмондонларимнинг гуноҳи йўқлигига қатъий ишонаман, деб таъкидлади. У қўлини мушт тугиб стола тиради, шу билан кўнглидаги шубҳа-ғумон титроғини босди. Уларнинг ҳаммасига ўз постларида туриб хизмат бурчларини аввалгидек ғайрат-шижоат билан адо этишликни, обрў-эътиборлари тушиб кетишидан кўрқмасликни буюрди. «— Ҳеч нима қилмайди, сенйорлар, мажлис тамом, ҳаммасига мен жавоб бераман!» Шундан сўнг болакайларни қалъадан олиб чиқишди, ёпиқ фургонларга миндиришди ва зимистон тунда мамлакатнинг энг олис, кимсасиз бурчакларига жўнатишди. Эртасига у расмий тарзда тантанали баёнот берди. Армия томонидан қамоб кўйилган болалар ҳақидаги барча гаплар турган битгани қип-қизил ёлғаб, деди. Ҳукумат ҳеч кимни — на болалар ва на катталарни қамоқда тутиб тургани йўқ, умуман мамлакатда бирон-бир инсон ҳибсда сақланмайди, турмалар бўм-бўш; умуман, оммавий қамашлар ҳақидаги гап-сўзлар қабиҳ муртадлар томонидан тарқатилмоқда, улар бу билан халқнинг ватанпарварлик руҳига раҳна солишни истайдилар, холос. «— Мамлакатимизнинг эшиклари ҳамма ҳақиқатни билишни истаганлар учун очиқ, тўғриси билишни истаганлар келсинлар юртимизга!» Мана шу даъватга жавобан мамлакатга Миллатлар ҳамжамиятининг комиссияси келди, барча тешик-туйнуқларни кўрди, барча маҳфий жойларга бурнини тикди, кимдан нимани хоҳласа, шуни сўради, биронта тафсилотни ўз назар-эътиборидан қочирмади. Жумладан, Бендисйон Алварадони ҳам сўроқ-саволга тутди, у эса ҳайрон бўлиб ёқасини ушлади: «Афсунгарлар кийимини кийиб олган бу чала чаққонлар ким ўзи? Менинг уйимга киришиб, каравотимнинг тагидан икки мингта болани қидиришди, ҳатто иш саватчамни ҳам титкилашди, мўйқалам идишларимни ҳам назардан қочиришмади!» Ниҳоят, охир-оқибат комиссия мамлакат қамоқларида ҳеч кимса йўқ, улар бари маҳбус бўлмагани учун ёпилган, ҳамма жойларда тартиб-интизом йўлга қўйилган, мамлакатда инсон ҳуқуқлари ҳамда инсонпарварлик тамойиллари у ёки бу тарзда, ихтиёрий ёхуд ихтиёрсиз, ҳаракат ёхуд ҳаракатсизлик оқибатида бузилаётганлиги ҳақида ҳеч қандай далил-исбот йўқ. «Тинч ухлайверинг, генерал! Кўришгунча хайр!» Генерал эса дераза олдида комиссия аъзолари тушган кема жўнаб кетаётганига қараб турар, уларга хайрлашиб зар билан тикилган рўмолчасини силкитарди: «Хайр сизга, лақашикилдоқлар, денгизингиз осуда ва йўлингиз бахтли бўлсин!» У энгил тортиб чуқур хўрсинди: «Тамом, от ўйини тугади!» Бироқ генерал Родриго де Агилар от ўйини тугамаганини эсига солди: «Болаларни ҳали бирёқлик қилганимиз йўқ, муҳтарам генерал!» Шунда у пешонасига бир шаппати урди: «— Онасини эмсин, эсимдан чиқибди, батамом эсимдан чиқибди. Ҳақиқатан, болаларни нима қилиш керак?» У безорижон қилиб юборган бу саволдан бир амаллаб қутулиш учун ҳали узил-кесил бир қарорга келмай туриб, болаларни улар яшириб қўйилган ўрмон чангалзорларидан муттасил ёмғир ёғиб турадиган бошқа вилоятларга кўчиришни буюрди. У ерларда болакайларнинг овозларини одамлар қулоғига етказиш мумкин бўлган ўзгарувчан шамоллар йўқ; у ерларда мангу намгарчиликдан ҳайвонлар тириклай чириб кетади; у ерларда ҳатто сўзлар ҳам намликнинг зўридан дарров моғор босади ва шилимшиқ саккизоёқ спрутлар дарахтлар остида судралиб юради; у болакайларни Анд тоғлари чангалзорларига, зах жондан ўтиб кетадиган, туман билан қопланган магораларга олиб бориб ташлашни буюрди, бинобарин, илло ҳеч ким уларнинг қаердалигини билмасин, қидириб тополмасин; у болакайларни тўхтовсиз бир жойдан иккинчи жойга кўчириб юришни буюрди, ноябрнинг чиринди пастликларидан феврал ясситоғларининг жазирама офтобига олиб ўтинлар, деди. У болалар безгакка чалинаётганини эшитиб, уларга хинин ва қалин иссиқ аделлар жўнатди. Болакайлар Қизил Хочнинг аэропланларидан

беркинишиб кўп кунлар шоли ботқоқларда бўғизларигача сувга ботиб турар эдилар. Болакайлар зотилжам бўлиб оғриб қолганларида у қуёшнинг ўткир ярқироқ нурлари ва юлдузларнинг шуълалари болаларнинг кўзларини яллиглантормасин деб, уларни қизил ёруғлик билан муҳофаза қилишни буюрди; у болакайларни чинорзорларнинг мўйловли кана қуртлари кемириб кетмасин деб, уларнинг устига осмондан заҳарли инсектицидлар — зиддизаҳарлар сочишни буюрди; болакайларнинг бошига попук конфет ёмғирлари ва музқаймоқ қорлари ёғиларди; аэропланлар уларга парашютларда янги йил совгалари ташлашарди. У болалар хурсанд, тинч ва мамнун бўлишлари учун қўлидан келган ҳамма ишни қиларди. Уларнинг қисмати борасида то узил-кесил бир қарорга келгунча шундай қилиб турди. Бу мурувватлари билан у ўз-ўзига таскин бериб, хотиржам қилди ва «Болаларни нима қилиш керак?» — деган қоратиканакдек савол унинг ичини ўймаламай қўйди; у болакайларни эсидан чиқарди, зерикарли уйқусиз тунларнинг бир зайилдаги ботқоғига ботди, кунлар бир-биридан нурсиз, бир тусда кечарди — ҳеч нарсадан қайғурмас, ташвиш чекмасди, токи бир оқшом...

Сешанба кунини эди, соат тўққизга занг урди, у вақт темирининг зангуласини эшитиб, саройнинг дераза тоқчаларида мудраётган товукларни товукхоналарга ҳайдади, улар ўз кўндокларига чиқиб ўтирганларидан сўнг одати бўйича уларни бирма-бир санокдан ўтказди. Шу пайт навбатчи товукбоқар қорамағиз хотин кириб кун бўйи қўйилган тухумларни йиғиштира бошлади. У бирдан вужудиди ҳирсининг гайратга кирганини сизди, аёл сийнабандининг сийпаланишидан юраги аллақандай гумуриб кетди ва у аёл яқинига борди. «— Эҳтиёт бўлинг, ҳазрати олийлари, — дея шипшиди аёл бутун вужудини қалтироқ босиб, — тухумларни синдириб қўясиз...» У аёлни бир зарб билан ерга қулатди, назарида мана шу кўзларини юмиб ётган товукларнинг кўкимтир хоқлари билан бўлганган ажойиб сешанбада нимадир рўй бериши керакдай эди ва у ўша ноаён мубҳам рўёдан халос бўлишни истарди; у товуклар хокига сирғанди, боши мислсиз гувиллаб айланди ва у ҳирс рўёсининг қаърларига, халос бўлишнинг ёлғондакам хаёлий хира зовларига, қуйилиб келаётган бўғиқ тер тўлқинларига, ўктам аёлнинг хансирашлари шовваларига, ҳамма нарсани унутиш мумкин бўлган тубсизликларга шўнғирди — у гўё парвоз қиларди, ортидан учар юлдуз каби ёйсимон из қоларди, олтин нағалининг нурафшон, жарангдор саси таралаётгандек бўларди; у борлиқни ўзининг қўланса хансираши билан тўлдирар, худди илакишган ит каби ингичка товуш чиқариб ингиллар, борлиқнинг мудҳиш лаззатларига чулганганча, ўлим чақмоқларини ялт-юлт этаётган ақл бовар қилмас сассиз-сабарсиз гулдираклари ва кўзни қамаштирувчи ёлқинлари оралаб учар, тўхтамай учарди; аммо тубсиз қаър, тубсиз зовнинг энг тагида ҳамон ўша-ўша товукхона, ўша-ўша товук ахлатлари, ўша-ўша мудраган ярим уйғоқ товуклар ва қўйлагига синган тухумларнинг сариқлари ёпишган титраб-қалтираб турган қорамағиз аёл. «— Ана кўрдингизми, мен сизга айтдим-ку, ҳазрати олийлари! Ҳамма тухумларни синдириб қўйдингиз». У эса яна бир севгисиз севгидан кўнгли тўлмай, ғазаби, норозилигини ичига ютиб, хотинга деди: «— Ҳисоблаб чиққин-да, нечталигини ёзиб қўй. Уларнинг зарарини моянангдан ундириб оламиз». Кейин чиқиб кетди. Соат ўн бўлиб қолган эди. У молхонага кирди, барча сигирларнинг милklarини текшириб кўрди. Ўзининг чўрилари яшайдиган уй ёнидан ўтиб бораётиб деразадан қараб уй саҳнида хотинлардан бировининг кўзи ёриётганлигини кўрди — доя қўлида эндигина туғилган чақалоқни кўтариб турарди. «— Ўғил туғилди, ҳазрати олийлари! Унинг отини нима деб қўямиз?» «— Нима қўйсангиз, қўяверинг!» — деб жавоб берди у. Соат ўн бирни кўрсатарди. У, одатдагидай, қоровул соқчиларни санаб чиқди, тамбаларни текширди, қафаслар устини рўмол билан ёпди, ҳамма чирокларни ўчирди. Ярим тун чўкарди. Мамлакат осуда, дунё уйқуга гарқ эди. Қоронғида тимирскиланиб у ўз ётоғига йўл олди, гир айланиб турган маёқ машғалининг бир зумлик шуълалари ёришган йўлақлардан ўтди. Ётоғига етиб бориб, қўлидаги мабодо қочишга тўғри келиб қолса, асқотадиган лампа чирокни эшик ёнига осди, уч қават қулф-калитни бураб ёпди, учта тамбани туширди, эшикни уч занжир билан занжирлади, кейин ўз махсус курсичасига ўтирди-да ўзининг жонсиз ўлик боласи, ўзининг

даҳшатли даббасини силай бошлади, золим бола кафтида тинчланиб уйқуга кетмагунча, симиллаган оғриқ тинмагунча уқалаб силайверди. Лекин оғриқ яна шу заҳоти қайтди, уни худди кутилмаган чақмоқдек қўрқинч билан урди – ойнага селитра қазиб олинадиган узоқ сахро томонлардан ногаҳон шамол келиб урилди, шамол ётоқни сонсиз-саноқсиз куй куйлаган овозларга худди қум зарралари каби тўлдирди. Хувиллаб ётган сахрода изғиб юрган болакайларнинг юракларидан отилиб чиққан қўшиқ урушга кетган жасур валломат ҳақида сўроқларди. «– Қани йигит? У қайда? О, алам, алам... Сен қўрғон устига чиқ, унинг қайтишини кут, сен албатта, унинг қайтганини кўрасан – у бахмал ўралган тобутда келади! О, алам, алам!» Элас-элас эшитилаётган овозларни юлдузларнинг товуши деб қабул қилиш мумкин эди, бу қўшиқни юлдузлар куйлаяпти деб, хотиржам ухлаш мумкин эди, аммо у қаҳр билан ўрнидан туриб кетди ва бақириб юборди: «Бас, онасини эмсин! Ё улар, ё мен!» Албатта, у масалани ўз фойдасига ҳал қилди. Тонг қоронгисида у болаларни цемент ортган баржага жойлаштириш ва қувноқ қўшиқлар айтиб бизнинг денгиз сувларимиздан узоққа олиб кетишни буюрди. Хилват денгизда баржа портлагиб юборилди ва ҳеч нарсадан хабарсиз болакайлар сув тубига тошдай чўкиб кетишди. Кейин учта офицер келиб, буйруқ адо этилганлигини маълум қилишди, у дарҳол уларнинг ҳарбий унвонларини икки даражага кўтариб, садоқатли хизмати учун нишон билан тақдирлади. Кейин оддий жиноятчилар каби уларни отиб ташлашни буюрди. «– Нега десангиз, берилиши жоиз буйруқлар бор, лекин уларни бажариш, онасини эмсин, жиноят билан баробар, шўрликкина болакайлар!»

Мана шундай оғир синовларда у яна бир қарра амин бўлардики, энг хатарли ганим салтанатнинг ўз ичидадир, у ўзига тўла ишонч қозонган, давлат бошлиғининг юрагига кириб борган бир кимсадир; у яна шу насага ҳам амин бўлардики, энг садоқатли одамлар булар бир пайтлар юксак мансабларга кўтарган одамлар – шунинг учун улар ўзига суянч ва таянч бўлишлари керак эди, лекин улар эртами-кечми бошларини силаган қўлни итариб ташлаб, онкўрликнинг пайида бўлардилар. Шунда у бир зарба билан уларнинг абжағини чиқарарди-да, ўрнига бошқа бир одамларни топиб, юксак лавозимлар бериб, бармогининг бир ишораси билан олий ҳарбий унвонларга мушарраф ётарди: «– Сен – капитан, сен – майор, сен – полковник, сен – генерал, қолган ҳаммаларинг – лейтенантсанлар! Яна сенларга нима керак?» Авваллари у кузатиб юрди – уларнинг қандай семиришлари, мундирларига сизғмай кетиб, кийган кийимларининг чок-чокидан сўкилишларини, кейин улар кўринмай кетишарди, ҳа, садоқат билан хизмат қилиб юрган бўлса керак-да, деб қўярди, лекин кутилмаганда ўртадан икки мингта боланинг машмашаси чиқиб қолди-ю, у ўзига битта-иккита кимса эмас, бутун қуролли кучларнинг қўмондонлиги панд берганлигини англаб билди. «– Суд ҳаражатларини кўпайтиришни талаб қилишни билишади, фақат бошларига синов тушганда эса азбаройи қўрқиб кетганларидан овқат еб турган идишларига ўтириб қўйишдан ҳам тойишмайди. Илло-билло, сизларни ахир мен ўзим яратмадимми, ўз қовурғамдан ўзим бино қилмадимми, ҳаммангизга туз-насиба, ҳурмат-эътибор етказмадимми!» Нафсиламрига бу асли шундай эди, уларга қандай бўлмасин ёқиш, уларнинг даъво-достонлари, иззат-нафсларини қондириш учун бир дақиқа ҳам тиним билмасди. Уларнинг энг чатоқларини кузатиб туриш осон бўлсин деб, ўз ёнида сақларди, бошқа бирларини узоқ чегара қисмларига хизматга жўнатарди, лекин булар билан барибир шубҳа-гумонларидан қутула олмасди. Ўз вақтида у худди мана шулар учун, ўз офицерларим учун деб, гринголарнинг денгиз пиёдаларининг соҳилга тушишларига розилик берган эди. Ҳолбуки, элчи Томпсон буни расмий баёнот бериб сариқ безгакка қарши биргаликда курашамиз, деб баён қилган эди. Йўқ, ундай эмас. Бу сиёсий қувғиндилар айтмоқчи, халқ газабидан қўрқиш ҳам эмасди. «– Улар офицерларимизни инсоф-диёнатга ўргатсинлар деган эдим, онасини палон-пистон, улар ўрганишди ҳам, аммо бундан нима чиқди – улар туфлини қандай кийиш, туалет қоғозларидан ва презервативлардан қандай фойдаланишни билиб олишди, ўрганиб билганлари шундан нарига ўтмади, менга эса ҳарбийларнинг турли гуруҳлари ўртасида низо чиқариш усулларини қулоғимга шипшиб қўйишди,

шундай қилсам улар ўзлари билан ўзлари овора бўлиб кетиб, менга қарши чиқиш эсларига келмас экан, гринголар менга миллий хавфсизлик бошқармаси, текширишлар бош агентлиги, жамоат тартиби миллий департаменти ва яна қанчадан-қанча бошқа шашварларни ўйлаб топиб беришди, улар шунчалар кўпки, номлари ҳам эсимда турмайди!» Нафсиламрини айтганда, булар баайни ўша хавфсизлик хизматининг сал бошқачароқ кўринишлари эди, лекин унга булар ҳаммаси бошқа-бошқа ташкилотлар, бошқа-бошқа хизматлар деб кўрсатиш қулайроқ эди, бу унга нотинч, серғалва замонларда хавфли тўлқинларни айланиб ўтишга имконият берар, инчунин, миллий хавфсизлик хизмати оламларига сизни бош текширишлар агентлиги ходимлари кузатиб туришибди деб уқдирар, уларга ва яна бошқаларга эса сизни жамоат тартиби департаменти кўз остига олиб қўйган, дерди. У зобитларни бир-бирлари билан уриштириб қўяр, унчалар ишончли бўлмаган казармаларга бериладиган ўқ-дори ичига яширинча қум аралаштиришни буюрарди; бировларга бир гапни айтса, бошқаларга бутунлай тескарисини айтар, ҳаммани ва ҳаммасини шунчалар чалкаштириб ташлар эдики, охирида ҳеч ким унинг асл нияти нима эканлигини билолмай қоларди. Шунга қарамадан улар бош кўтарар эдилар. «— Анов казарма бош кўтарди, ҳазрати олийлари!» У шунда ўша казармага ваҳшат солиб, оғзидан кўпиклар сочиб, бақириб, ҳайқириб кириб борарди: «— Қоч йўлдан, хунасалар, бу ерда мен ҳокимман!» У қадамини тўхтатмай ҳозиргина унинг суратларига қараб ўқ отишни машқ қилаётган, энди эса ўзини батамом йўқотиб қўйган зобитлар ёнидан ўтарди. «— Қуролсизлантирилсин!» — деб буюрарди. Унинг амрона овозидан ўзига шунчалар ишонч янграб турардики, зобитларнинг ўзлари қуролларини ташлашарди. «— Кийимингни еч! — буюрарди у. — Буни ҳақиқий эркаклар кияди!» Шунда зобитлар ҳарбий мундирларини ечишарди. «— Сан-Херонимо базаси исён кўтарибди, ҳазрати олийлари!» — хабар қилишарди ва базанинг ичига бош дарвозадан кириб борар, ўзининг катта қасал оёқларини чоллар каби тапиллатиб босарди; у икки қатор бўлиб саф тортган исёнчи гвардиячилар орасидан ўтар, улар ўзларининг олий бош қўмондонларини кўриб, қадларини гоз тутардилар, кейин у бир ўзи ҳеч қандай қуролсиз исёнчилар штабига кириб борар ва амрона ҳайқирарди: «— Ёт ерга, юзинг билан ёт, хунаса! Ёт деяпман, чала тушганлар!» Шунда бош штабнинг ўн тўққизта зобити унинг амрига бўйсуниб ерга юзтубан тушиб ётди. Кўп ўтмай уларни соҳил бўйи аҳоли қитъаларидан олиб ўтишар ва тупроқ чайнашга мажбур қилишарди. Ҳамма кўрсин — нонкўрлик қилган ҳарбийларнинг ҳоли нима кечади. «Қанжиқлар!» — деб қичқиришарди тугёнга келиб казармалардаги аскарлар ва худди президент каби исёнчиларнинг етакчилари орқасига қўрғошин ёғдиришни талаб қилишарди, уларнинг бу хоҳишлари дарҳол ижро этиларди, кейин мурдорларнинг лошларини қоқ офтоб тигига осиб қўярдилар етти шамолга тўғрилаб, токи ҳамма билсин, кўрсин — худога қараб тупурганнинг ҳоли не кечар.

«— Ҳа, мана шундай, каллакесарлар!» Аммо қонли тозалашлар эминлик келтирмасди. У таг-томири билан суғуриб олдим, деб ўйлаган мараз яна тарқалар, исён, фитна аждаҳоси яна чангалларини ҳар томонга ташлар, ҳокимият идоралари томи остида уя қўяр, энг жўшқин зобитларнинг имтиёзлари шароитлари соясида куч-қувватга тўларди; зеро у ўз ваколатларининг бир озгинаси бўлсин, улар билан баҳам кўрмасдан иложи йўқ эди-да; ўзи истамаган тақдирда ҳам уларга ишонч билдиришга мажбур эди, чунки уларсиз ўз ҳокимиятини сақлаб қололмасди; лекин ҳамма бало шунда эдики, улар билан муросаи мадора қилиш ҳам жуда оғир эди, улар билан бир ҳаводан нафас олиб бўлмасди, уни бу ҳаво ҳиқилдоғидан бўғарди, лекин мангу яшашга маҳкум этилгани боис, у буларнинг барига чидаши керак бўларди. «— Онасини эмсин, шуми адолат!» Ҳатто ўзининг энг яқин дўсти генерал Родриго де Агиларнинг нияти нима эканлигини сира билолмай, мудом кўрқинчли шубҳаларга ботиб юриш, яшашдан ҳам оғирроқ нарса йўқ эди, генералнинг софдиллиги, садоқатига ишонмасликнинг ўзи оғир азоб эди аммо... «— У менинг кабинетимга ранги ўликдай бўзариб кириб келди-да, анови икки мингта болага нима бўлди? — деб сўради. Бутун дунё битта гапни айтяпти, шу

тўғрими? Биз болаларни денгизга чўктириб юбордикми? У овозини қилг этиб ўзгартирмай генерал Родриго де Агиларга, бу, огайнижон, муртадларнинг тўқиб чиқарган бўҳтонлари, деб жавоб берди, — болакайлар бари соғу саломат, худонинг сакийнатидан баҳраманд бўлиб юришибди. «— Ҳар куни кечаси кулоғимга товушлари киради. Қайлардадир кўшиқ айтиб қувнашади!» У қайлардадир деб қўлини оҳиста силкиб номаълум бир томонга ишора қилди. Эртасига эса у элчи Эвансин шубҳаларга ботириб, ҳеч нарса билмаган кишидай, деди: «Мен тушунолмаяпман, сиз қандай болалар ҳақида сўраяпсиз. Ахир сизнинг мамлакатингизнинг элчиси Миллатлар Ҳамжамиятида ҳаммага эшиттириб айтмадими болалар ҳаммаси соғ-саломат, мактабга қатнаб ўқишяпти деб. Сизга яна нима керак ўзи? Бўлди, бас, от ўйин тугади!» Аммо от ўйин ҳали тугамаган экан, у ҳеч нарсанинг олдини ололмади, бир куни ярим кечаси уни уйғотишди. «— Жаноб генерал! Иккита йирик гарнизон кўзғолон кўтарди, яна бунинг устига, биздан икки қадам наридаги Конде аскархоналари бош кўтарди! Кўзғолоннинг тепасида генерал Бонивенто Барбоса турибди. Кўрдингизми кучи кўпайиб кетганини? Унинг бир ярим минг яхши куролланган кишилари бор. Уларнинг қўлидаги жамики курол-аслаҳалар мухोलфат томонида турган айрим чет эл элчихоналари ёрдамида контрабанда йўли билан олинган. Вазият бармоқни сўриб ўтирадиган аҳволда эмас, жаноб генерал! Хавф-хатар жуда катта, яна оёғимиз осмондан бўлиб кетмасин!»

Илгариги вақтлар бўлганда, сиёсий вулқоннинг бундай портлашлари унда кураш, жанг иштиёқини, бор, гардкам деб, таваккал қилиш иштиёқини уйғотган бўларди, энди эса... Ахир у ўзи етган бутун огирчилигини билмайдими? Ахир бутун иродасининг куч-қуввати аъзои баданининг ичкарасида бораётган киши билмас бузилишларни энгиб ўтиш учун сарф бўлмаяптими? Ахир қиш кечалари ўзининг бераҳм, буровоғриқли боласини майин силаб, уқалаб, аллалаб тинчитмагунча кўзларига бир чимдим уйку келмайди: «— Ухла, менинг тиниқ осмоним». Ҳаво айниган кезлари даббаси янада шишиб каттаяди, уни ҳарчанд авайламаса бўлмайди, махсус курсичада ҳеч қандай натижасиз ўтиришнинг туганмас азоблари-чи, моғор босиб, пўпанак саллалари тиқилиб ётган сизғичлар орасидан зўр-базўр ўтиб бораётган, жонидан томчи-томчилаб силқиётган қонлар-чи? Энг муҳими, у кимнинг ким эканлигини ҳеч аниқлай олмасди, манави ярамас саройдаги муқаррар қисматнинг нокас соатларида кимга ишониш, кимга суяниш мумкин, манов сарой деган аянчли бино, уни аллақачон тарк этиб бу ердан иложи борича узоқроқдаги тинч, хилват бир уйга жон-жон деб алмаштирган бўларди, майли эди у қандайдир ҳиндуларнинг худо беҳабар чайлалари бўлсин, майли эди бирон кас унинг шунчалар узоқ-узоқ йиллар лавозимини ҳеч кимга бермай, мамлакатга президентлик қилганлигини билмасин. Ахир бунинг ҳисобига ҳали унинг ўзи ҳам етолган эмас. Ҳар ҳолда шундай бўлса ҳам, генерал Родриго де Агилар оқилона муроса қилиш учун унинг ҳузурига кириб, кўзғолончилар билан унинг ўртасида воситачилик қилишга тайёр эканлигини билдирган чоғда, кўз ўнгида қабул маросимларида ухлаб қоладиган, ақл-ҳушини батамом еб битирган бир қари чолни эмас, илгариги замонлардаги каби шижоатли буқани кўрди, бу зот бир зум ҳам ўйлаб ўтирмай, шундай деди: «— Шимилдириқ ҳам қилолмайсанлар. Кетмайман!» Генерал Родриго де Агилар, ҳозир гап кетиш ёки кетмаслик устида бораётгани йўқ, деди. «— Гап шундаки, ҳамма сизга қарши, жаноб генерал, ҳаттоки черков ҳам». У бунга эътироз билдирди: «— Шимилдириқни ебди, черков кимда ҳокимият бўлса, ўша билан бирга!» Воситачилик қилмаса бўлмайди, деди яна Родриго де Агилар, чунки олий кўмондонлар қирқ саккиз соатдан бери йиғилишиб сўзлашяпти ва ҳеч бир қарорга келиша олмаяпти. Бунга жавобан у шундай деб айтди: «Аҳамияти йўқ. Валдирайверадилар. Ҳали ўзинг кўрасан, ким кўпроқ пул тўлашини биланларидан сўнг, қандай қарорга келишларини!» «— Аммо фуқаро мухोलфатчилари ниқобларини ташлаб, кўчага чиқиб митинг қилишмоқда!» — деди хитобан Родриго де Агилар, бунга унинг жавоби шундай бўлди: «Жуда ҳам соз. Де Армас майдонидаги ҳар бир фонарга биттадан одам осиишни буюр, куч кимдалигини билишсин!» «— Бунинг иложи йўқ, — деб эътироз билдирди генерал Родриго де Агилар, — халқ улар томонида!» «— Бўлмаган гап! — деди у, — халқ мен томонимда, шунинг учун бу ердан

менинг фақат ўлигим кетади!» Шундай деб у столни гурс этиб урди, узил-кесил бир қарорга келгач, у доим шундай қиларди. Кейин у ухлагани кетди ва сигирларни соғадиган вақт бўлгунча ухлади. У сут соғиш вақтида уйғонди. Давлат кенгашининг мажлислар зали тошлар ва синиқ шишалар билан тўлганини кўрди. Конде аскархонасидаги галаёнчилар манжаниқлардан сарой ойналарига тош отишарди. Синган деразаларга ёниб турган ҳаво шарларини улоқтиришарди. «— Оёғимизда мажол қолмади, жаноб генерал, кечаси билан кўз юймай чиқдик, ўтқириш учун у ёқдан-бу ёққа аёлу челақ кўтариб югуришдан қўлимиз бўшамасди, дам унда-дам бунда аланга чиқаварди, жаноб генерал». Бу гапларни у чала-чулпа эшитиб, кул босган йўлаклар, ёниб битган гиламларнинг уюмлари, қалин¹ларнинг куйиндилари устидан ўлик оёқларини шип-шип судраб юриб кетди. «— Мен сизга айтдим-ку, эътибор берманг!» «— Лекин улар бас қилишмаяпти, — дейишди унга, — олов шарлар — бу сизга огоҳлантириш, деб дўқ қилишяпти, тезда бошимизга гўлалар² ёғдиришармиш, жаноб генерал!» «— Эътибор берманг, онасини эмсин!» — деб қайтарди у ва боққа чиқди, ҳеч кимга қарамай тонг қоронғуси сукунатида очилаётган атиргулларнинг шитир-шитирларига қулоқ солиб, денгиздан эсаётган шамол унинг кўксигаги чўғларни елпиб аланга олдира бошлаганини туйиб хиёбондан юриб кетди.

«Барибир айтинг, нима қилайлик, генерал?» «—Эътибор берманг, онасини эмсин, неча марта айтишим керак!»

Ушбу соатларда у, одатдагидай, фермага сигир соғишга қараб туриш учун йўл олди. Кейин, одатдагидай, эрталаб Конде аскархоналарига олти кубда сут ортган ҳачир қўшилган аравалар этиб келди. Араванинг ўриндиғида ҳар доим сут олиб келадиган ўша эски аравакаш ўтирарди. У исёнчиларга президент, одатдагидай, аскарларга ўз фермасидан сут жўнатганлигини айтди. «— Сизга сут юборишди, жаноб генерал, лекин сиз нон берганнинг қўлини тишляяпсиш». Аравакаш бу сўзларни содлафаҳмлик билан дангалига қичқариб айтди. Генерал Бонивенто Барбоса сутни қабул қилиб олишни буюрди, лекин бир шarti, аввал уни аравакаш ичиб кўрсатсин, сут заҳарланмаганлигига ҳамма ишонсин, деди. Мана, ниҳоят темир дарвоза очилди. Бир ярим минг исёнчи ичкаридаги очиқ айвонларда сафланиб, арава Конде аскархонасининг тош ётқизилган ҳовлисига кириб келиб, майдон ўртасида тўхтаганига қараб туришарди. Генерал Барбосанинг мулозими сут олиб ичиб кўриш учун қўлига кўзача ва чўмич билан арава устига чиқди. Ҳамма унинг биринчи кубни очганини кўрди ва шу замон одамнинг кўзини кўр қиладиган портлаш рўй берди, мулозим ҳам, бошқа нарсаларнинг ҳаммаси ҳам шу даҳшатли ёруғлик ичида гойиб бўлдилар, бошқа ҳеч ким ҳеч нарсани кўрмади, абадул-абад кўрмайди ҳам. Мана шу тумтайган сариқ бино ичидаги барча нарсалар худди вулқон бўғзига кириб кетгандай бир зумда ёниб кулга айланди. Олтита кубдаги динамитнинг бирваракай даҳшатли тарзда портлаши натижасида бинонинг вайроналари бир сония ҳавода осилиб туриб, сўнг абадий йўқлик қаърига кетди. Ана шу портлашдан сўнг бу ерда узоқ вақт ҳатто гиёҳ ҳам унмади! «Ана бўлди», — деб хўрсиниб қўйди у ўз саройида портлашни эшитиб исканганча. Портлашнинг кучли тўлқинлари Конде аскархоналаридан ташқари яқин атрофда жойлашган яна тўртта иморатни ер билан яксон қилди, шаҳардаги уйларнинг ҳатто чекка-чеккаларгача тоқчаларидаги тўйларга совғага келган барча чинни ва биллур идиш-оёқларни чилпарчин синдирди. Ўн саккизта зобитни ўқларни иқтисод қилиш учун икки сафга орқама-орқа тизиб отиб ташлашди. Уларнинг ўликларини ахлат араваларига ортишиб порт истехкомидан олиб чиқиб кетишгач, у яна бир хўрсинди ва «Ана бўлди», — деб қўйди. Родриго де Агилар қаддини ўқдай гоз қилиб тек қотди ва маълумот берди: «— Барча сиёсий жиноятчилар қўлга олинди, жаноб генерал! Қамоқларда жой етишмаяпти». Шунда у: «— Ана бўлди», деб хўрсинди. Жом кўнғироклари шодиёна бонг урди, байрам мушаклари ранго-ранг, шарақ-шарақ отилди, уни кўкларга кўтарувчи мадҳияларнинг тантанали садолари янгради, улар бари яна юз йил

¹ Қ а л и н — гобелен, суратли пат гилам (тарж.).

² Г ў л а — снаряд (тарж.).

тинчлик ва хотиржамлик даври кирганлигидан дарак берди. «— Ана бўлди, онасини эмсин, — деди у, — ниҳоят от ўйини тугади!» У шунчалар ўзига ишониб хотиржам бўлиб қолдики, ўзининг шахсий хавфсизлигига ҳам енгил-елпи ва эътиборсиз қарай бошлади, натижада сезгирликни қўлдан бой берди. Бир куни тонг қоронғусида сигир соғишдан чиқиб саройга қайтаётган чоғида бир мохов атиргул буталари ортидан ўзига ташланганини пайкамай қолди. Мохов унинг йўлини тўсди, октябрнинг бўз аёзида тўппончанинг қора пўлати ярақлаб кетди, титраб-қалтираган бармоқлар тепкини босишга уринарди, у шундагина ўзига келди. У кўкрагини керди, қулочини кенг ёзди ва қичқирди: «— Қани от, ҳунаса, от!» Айни чоқда у ўзининг ўлим соати бир маҳаллар башоратчи фолбин хотин дарак бергани, мусаффо азал сувларида унга кўрсатилганига қараганда бутунлай бошқача тарзда етиб келганидан ларзага тушди-да, қаттиқ қаҳр билан ҳайқирди: «— Отмайсанми, мишиқи, от, мард бўлсанг!» Аммо мохов суслук қилди, имиллади, кўзи хиралашди, лаблари сўлжайди, шу заҳоти бошига тўқмоқдай мушт тушди, у ерга қулади, дарҳол жағига аёвсиз тепки еди. Ҳозиргина ўлим ёқасида турган зот эса кўкка қараб тепасида ёлғиз юлдуз оқариб турганини кўрди ва ўзининг товушига югуриб келган кўриқчиларнинг худди нариги дунёдан чиқаётгандай дупур-дупурларини эшитди. «— Нима, нима бўлди, жаноб генерал!» Шунда бирин-сирин беш марта ўқ отилди, боғ кўкимтир шуълалар билан ёришди. Мохов суюқларни қасирлатиб синдирадиган президент гвардиячиларининг қўлига тириклай тушмаслик учун тўппонча обоймасидаги ҳамма ўқни қорнига бўшатди. У эса моховнинг гужанак бўлиб ётган жасади устидан сакраб ўтди-да, сарой хизматчиларининг бошоломон бақир-чақирларини кекиртакдан чиққан чинқирик овози билан босиб, буйруқлар бера бошлади, моховнинг жасади нимта-нимта қилинсин, гўшти алоҳида қоқлансин, бошини тузга ботириб де Армас майдонига ибрат учун томошага қўйилсин, ўнг оёғи Санта-Мария дел-Алтарнинг шарқий чеккасида намоёиш этилсин, сўл оёғи гарбдаги селитра олинадиган саҳрога юборилсин, бир қўли ясси тоғларнинг аҳолисига, иккинчисини ўрмонзорларнинг кишиларига кўрсатилсин, гўшларини ёгда қовуриб етти шамол эсадиган жойларда офтобга ташлаб қўйилсин, бу ифлос фохшишонанинг барча гамбода кенгликларига биронта кимса беҳабар қолмасин: падарга қўл кўтарганинг ҳоли мана шундай бўлмай. Мана шу буйруқни берди-да, у ҳамон ғазабдан кўкариб кетган ҳолда ўзини атиргуллар буталари орасига урди — кўриқчилар моховларни худди каламушлардай милтиқ найзаларига илиб тутаётганликларига қараб турди. «— Юзларингни очларинг, каллакесарлар!» У саройда пиллапоядан кўтарила туриб, шол-фалажларни оёғи билан тепиб уйғотар, биласанларми, сенларни ким дунёга келтирган, оналарингни ким бўйида қилган, деб бақирарди. «— Буни биласанларми, сакбаччалар?!» Коридорларда унинг шангилаган овози тинмасди: «— Қочларинг йўлдан, ярамаслар, ҳукумат келяпти!» У кўрқиб-қалтираган амалдорлар, тепса тебранмас лаганбардорлар қуршовида борар, уни мангу куёш деб мақташар, у олов сели каби пишқириб ўтар, ортидан ўтли ҳансираш қолдирарди. У давлат кенгашининг мажлислар залидан алангали чақмоқдай гулдираб ўтди-да ўз ётоғига кириб кўздан йўқолди. Эшикни уч калит билан беркитди, уч тамбани туширди, уч занжирни илди ва бармоқларининг учи билан булганган иштонини ечди. Шу ондан бошлаб у яна тинчлигини йўқотди, моховнинг қўлига яқинларимдан ким қурол тутқизди экан деб, тоза бош қотирди: ким бўлсайкин ўша хуфия ганим? У душман шу яқин ўртада, ўзи билан ёнма-ён турганлигини сезар, бу шунчалар яқин одамки, ҳатто унинг асал солинган идишларини қаерга яшириб юришини ҳам билади, ўша кимдир ҳар бир тирқишдан қараб уни кузатади, унинг қулоқлари саройнинг ҳар бир девори ичига яширилган, у саройда ҳар қандай жойда ва ҳар қандай вақтда ҳозир у нозир. «— Худди менинг суратларимга ўхшайди, онасини эмсин!» Душманнинг бормаган жойи йўқ, январ ойининг пассат шамоллари ичида ҳам у борга ўхшарди, у ҳароратли кечаларнинг мастона ёсуман ҳидларига яширинарди, у саройнинг энг хилват пучмоқларида кўзга кўринмас кўрқинчли шарпа каби қоронғиликларда оёқларини судраб босар, алоғ-чалог уйқусизликнинг босинқирашларига айланарди. Ниҳоят кунлардан бир кун оқшом чоғи домино ўйнаб ўтирганларида у аён бўлди. Бу ўша қўл бироз ўйланиб тургач дубл-беш соққасини қўйиб ўйинни яқунлади. Шунда унинг ҳарифининг кўнглидан худди мана шу қўл хоиннинг қўли бўлади деган фикр ўтди. «— Худди ўзи, онасини эмсин, худди ўзи!» Ҳариф дарҳол

Ўзини тутиб олди ва бошини кўтарди, столнинг ўртасидаги осиглик чироқнинг ёрқин нурларида ўзининг энг яқин, садоқатли дўсти генерал Родриго де Агиларнинг чиройли ифодали маънодор кўзлари билан тўқнашди. — «— Бўлиши мумкин эмас, — деб ўйларди у, — ахир Родриго де Агилар менинг ўнг қўлим, биз дўстликнинг муқаддас ришталари билан боғланганмиз, у менга ҳамма нарсада ёрдам бериб келган». Аммо энди ҳақиқатни яшириб бўлмасди, бирдан у кўп нарсаларни бутунлай бошқача бир тарзда кўра бошлади, у бирдан барча маккорона тўқилган тўрларни кўз ўнгига келтирди, бу тўрлар ёрдамида ундан ҳақиқатни яшириб келганликларини, уни неча-неча йиллардан бери тузоққа илингириб, чалгитганликларини тасаввур қилди! У узоқ йиллардан бери ўзининг қадрдон дўсти, жигаргўшадай яқин бўлиб қолган кишиси сиёсий олғирлар, ошиғи олчи сиёсатчилар хизматини қилиб юрганлигини билмаган эди! Лекин унинг ўзи ўз манфаатини кўзлаб бу сиёсатдонларни энг худо беҳабар чекка жойлардан топиб келмадими? Ахир унинг ўзи Федерация учун урушдан сўнг уларни кўтармадими, итининг тувагигача тилладан қилиб бермадими, кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган имтиёзларни қўшқўллаб тутқизмадими? Улар яна унинг ўзига суяниб ҳокимият ва бойликнинг оқсуякларнинг ҳатто тушларига ҳам кирмаган чўққиларига кўтарилишларига йўл қўйиб бермадими? Ёркинлик ҳаракатининг энгиб бўлмас шамоллари бу оқсуякларнинг барини ер юзидан батамом супуриб ташламадими? «— Ҳаддидан ошиб кетишибди, падарига лаънат, худо сийлаганнинг жойига кўз олайтиришибди менинг ўрнимга-я, чала туғилганлар ва тўла ишонч қозонган одамдан фойдаланмоқчи бўлишибди менга ҳаммадан яқинроқ ва қоғозларни қўл қўйдиришга олиб кирадиган одамни қўлга олишибди!» Унга қоғозларни бошқа ҳеч ким имзо чекдириш учун олиб киролмасди — фақат генерал Родриго де Агилар барча фармонлар, у чиқарадиган барча қонуларни қоғозга туширар, аввал оғзаки бошдан оёқ айтиб берар, ундан сўнг олий даражада тузатишлар киритилгач, барини ёзиб чиқар ва ана шундан кейингина қўл қўйдиргани олиб кирарди. У эса қоғозларга бош бармогини босарди ва шу билан ҳужжат имзоланган ҳисобланарди. Кейин имзосини давлат муҳри билан тасдиқларди — муҳр жойлаштирилган узук фақат темир сандиқда сақланар, унинг шифрини ўзидан бошқа ҳеч кимса билмасди. «— Ҳаммаси жойида, азизим, — дерди у имзоланган қоғозларни Родриго де Агиларга қайтараркан ва ҳазиллашиб қўярди: — Энди хожатхонага бемалол бораверсангиз бўлади». Ана шунақа, ўзига билдирилган чексиз ишончдан фойдаланиб, генерал Родриго де Агилар ҳокимиятнинг ўзига хизмат қиладиган тизимини ўрнатибди, анча катта ва ўзига озмунча бўлмаган даромадлар келтирадиган давлат ичидаги ўз давлатини ўрнатибди. «Шунгаям қаноат қилмайди ими-жимида Конде аскархоналарида галаёнга тайёргарлик кўрган, бунда унга ошнаси қиличбозлик муаллими элчи Нортон ёрдам берган, икковлари голланд фоҳишаларига бирга бориб юришган, худди мана шу Нортон дипломатлар божхона кўриги ва бож тўлашдан озод қилинганлигидан фойдаланиб, Норвегия шўр балиқлари солинадиган идишларда ўқ-дорилар етказиб турган, мен билан домино ўйнаган кезларида эса мени оғзидан бол томиб мақтаб бундай холис, бундай дўстона ва бундай адолатли ҳукуматни кўрмаган деб тоза бош-кўзимни айлантирган». Моховнинг қўлига ҳам тўппончани шулар беришган ва унга олдиндан эллик минг песо тутқазиган, қоғоз пулларнинг ярмини эҳтиёт шарт қирқиб олиб қолишган, ана шу ярми қирқилган пуллар қотилнинг уйдан чиқди яна шу нарса маълум бўлдики, пулларнинг иккинчи ярмини қотилга мени ўлдирганидан сўнг менинг энг қадрдон дўстим Родриго де Агилар беришига келишилган, анавни қаранг, вой онасини палон-пистон, қандай қилиб чидайсан одам бундай нарсаларга! Қотиллик амалга ошмагач улар яна тинч турмай мени қон тўкмай йўқотиш ҳақида бош қотиришган ва шунчаликка боришганки, ҳатто генерал Родриго де Агилар кечаси ухламай чиқишим, туваклар билан гаплашишим, қоронғида қахрамонлар ва архиепископларнинг суратлари билан мулоқот қилишим ҳақида маълумотлар йиққан; унга кўра мен сигирларга ҳарорат ўлчагич қўярмишман, уларга иссиғини туширадиган дорилар ичирармишман. Буюк Адмиралга мақбара қурдирганмишман, ҳолбуки бундай Адмирал менинг касал хаёлатимдан ўзга ҳеч ерда бўлган эмас эмиш, ҳолбуки деразам тагида лангар ташлаган учта катта ҳарбий кемани мен ўз кўзим билан кўрганман! Улар яна гўё мен жуда катта миқдорда турли-туман керак-нокерак асбоб-ускуна ҳамда аппаратлар олишга давлат маблағларини совурганлигим ҳақида далиллар йиғишган, яна

мен гўзаллар маликасини кўнглини олиш учун фалакиётчиларни куёш системаси қонуниятларини бузишга ундаган эмишман, бунинг устига, гўзаллар маликасининг ўзи ҳам менинг алаҳсирашларимнинг маҳсулидан бошқа нарса эмасмиш, мен қариб-чуриб миямни еб қўйган эмишман ва мен икки мингта болақайни цемент билан бирга баржага ортиб очиқ денгизнинг ўртасида чўктириб юборганмишман, онасини палон-пистон, қаранг-а, бу аблаҳларни, вой энағарлар!» Орада генерал Родриго де Агилар барча зарур далолатларни тўплагач, президент гвардияси штаби ҳамда барча зобитлар билан тил бириктирган, президентни собиқ диктаторлар истиқомат қиладиган қоя устига жойлашган дорилйатомга, машҳур падарбузруклар билан бирга жойлаштиришга қарор қилишган, бу ишни шу йилнинг биринчи март куни амалга оширишни мўлжаллашган, президентни Кўриқчи посбонлар ҳомийси Авлиё-Фаришта-Паноҳ шарафига ҳар йили ўтказиладиган анъанавий байрам кечасида қўлга олмоқчи бўлишган. «— Яъни яна уч кундан кейин, жаноб генерал!» У фитнадан хабардор бўлганини заррача бўлсин билдирмади, ҳаммасини билиши ҳақида заррача шубҳа тугдирмади, белгиланган соатда ўзи меҳмонлар — ўз шахсий гвардиясининг олий зобитларини кутиб олди, уларни катта зиёфат дастурхони атропофига ўтказиб ичимликлар ичишга таклиф этди. «— Генерал Родриго де Агилар келиб бош қадаҳ сўзини айтгунча қиттак-қиттак қилиб тураминиз». У меҳмонлар билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб, ҳазил қилиб, кулишиб ўтирди, зобитлар эса худди билмаган кишидай бўлиб, беихтиёр ўқтин-ўқтин соатларига қараб қўйишар, қулоқларига тутиб кўришар, мурватини бурашар, милларини тўғрилашар — соат эса беш минути кам ўн икки бўлиб қолган, генерал Родриго де Агилардан эса дарак йўқ эди. Зал худди кема қозонхонасига ўхшаб исиб, дим бўлиб кетди, лекин димликда бўғиқ муаттар ҳидлар анқри—гладиолуслар ва лолаларнинг иси, янги очилган атиргулларнинг ҳиди ҳаммаёқни тутган, нафас олиб бўлмасди, аллаким деразани очиб юборди. «— Шунда ҳаммамиз бироз энгил нафас олдик ва яна соатларимизга қарадик, очиқ деразадан энгил шабада эсди ва байрам учун тайёрланаётган таомнинг майин хушбўй ҳидини олиб кирди». Ундан бошқа ҳамма қора терга ботди, бир зум ҳамма ўзини жуда ноқулай сезди, мана шу қартайган махлуқнинг, бу ерда ҳозир бўлганлардан узоқ ўтиб кетган йиллар билан худди қалқондай ихота қилинган мана шу ҳайвоннинг катта-катта очилган, пир-пир учаётган кўзларига қараб ўтиришдан ўнғайсизланди, бу махлуқ эса уларга ўзининг аллақандай маконларидан, вақтга тобе бўлмаган дунёларидан сарасоф соларди. «— Соғ бўлингизлар, — деди у худди хумор лолани кўтаргандай қадаҳ кўтариб, — соғ бўлингизлар!» У қўлидаги қадаҳни бирор марта ҳам ҳўпламай ҳадеб чўқиштираверди. Мана ниҳоят сукунатни худди машъум тубсиз чоҳдан чиқаётгандай соатнинг бўғиқ занг овозлари бузди — улар ўн икки бўлганлигидан дарак бермоқда эди. Аммо генерал Родриго де Агилардан ҳамон дарак йўқ. Аллаким ўрнидан туриб хайрлашиб кетмоқчи бўлди, лекин миҳ каби қоқиб ташлайдиган унинг назарига дуч келиб ноилож яна жойида қотди. «— Марҳамат қилиб, кетманг!» — деган илтимос бўлди. Ҳамма то соат ўн иккига тўла занг уриб бўлмагунча на қимирлаш, на нафас олиш ва на ўз тириклигидан дарак бериши мумкин эмаслигини тушуниб этди. Ниҳоят, охириги занг даранглаб урилгач, эшик дарпардалари бирдан сурилди-да, шунда ҳаммалари атоқли давлат арбоби, дивизия генерали Родриго де Агиларни бор бўй-басти билан кўрдилар. У катта кумуш гардиш патнисга солинган, ҳар томонга гулкарам барглари тўшалган, дафна япроқлари ва бошқа турли дориворлар қўшилган, олов селида қип-қизартириб пиширилган эди. Унга бешта олтин бодом донаси қадалган байрам либоси кийдирилган, жасорат белгиси тақилган энги бўм-бўш, кўкрагида ўн тўрт қадок нишонлари тақилган, озсига кўкат япроғи қадаб қўйилган эди. Патнис зиёфат дастурхонига ўрнатилди, хизматбарор официантлар меҳмонларнинг юзлари кўрқув ва даҳшатдан тошдек қотиб қолганига эътибор бермай, таомни тақсимлай бошладилар. Ҳар кимнинг олдидаги тақсимчага мудофаа вазирынинг ёнғоқлар ва хушбўй доривор қўшилган бир бўлаги солингандан сўнг ҳаммани зиёфатни бошлашга таклиф этилди: «— Иштаҳангиз ёқимли бўлсин, сенйорлар!»

Давоми келгуси сонда.

Муҳаммад бин Рашид Ал-МАҚТУМ

Ишқнинг ажиб сирлари

* * *

Унинг ишқи дилда бамисли олов,
Ундан ўзгани мен унутдим дарров.

Кўрқмам узилса-да севги риштаси,
Чунки дилимдадир унинг дил саси.

Дашном беришдилар менга неча бор:
— Бунча ақлсизсан, бунча телбавор?!

Ким келар, ким кетар — англамам сира,
Мен-чун ёлғиз удир — гўзал, бокира.

* * *

Осуда тун сингари
Ажиб ишқнинг сирлари —
Кечади юракларда,
Шивирлар ҳарир парда.
Юзинг ойга ўхшар нақ,
Кунларинг ғамсиз мутлақ.
Оҳуни сен озод эт,
Оҳуваш қалбни шод эт.
Севгида ён-у, фақат
Ҳижронларга қил тоқат.
Кундузлар чексанг озор,
Тунлар ором бўлур ёр.
Сен менинг ҳолимга боқ,
Бағримни эзар фироқ.
Ишқинг-ла ёниб, жоним,
Эрийди устихоним.

ОНАЖОН

Ўтса-да тунлар қатор,
Дилимда фақат сен бор.
Ўзгани демам зинҳор,
Меҳрибоним, онажон!

Сендек мунис зот йўқдир,
Сенсиз менга тот йўқдир,
Руҳимга қанот йўқдир,
Сен — жаҳоним, онажон!

Бешигимга тафт бердинг,
Сен умримга бахт бердинг,
Юрагимга шахд бердинг,
Соябоним, онажон!

Сен борсанки, мағрурман,
Меҳринг ила масрурман.
Ҳузурингга шошурман —
Ҳар бир оним, онажон!

Ёзилсин дил хуморинг,
Ҳар сўзингга мен — зоринг,
Қўриб турсам дийдоринг,
Йўқ, армоним, онажон!

* * *

Муҳаббат ҳаяси — даста атиргул,
Ҳамроз юракларнинг изҳоридир ул.

Кимки гул шайдоси, ошиқдур магар,
Кўнглин ажиб ҳислар чулғар тонг-саҳар.

О, гўзал атиргул, бунча хушрўйсан,
Нозик вужудинг-ла мисли сарвбўйсан.

Кимки сўзларига вафоси бордир,
Мен учун тоабат энг азиз ёрдир.

Қўлимга гул келди, ғариб ифорда,
Ифор гулда эмас, ахир, дилдорда!

* * *

Чиройинг олдида мен то мудом лол,
Ўшшашинг ахтариб, топмадим тимсол.

Қошингда дегайман очиқ қалб билан,
Сен — менинг илк орзум, эътиқодим шан.

Кўнглимга фараҳ бор сенинг исмингда,
Ширин титроқ тушар ундан жисмимга.

Унда ҳузурларнинг бари жо эрур,
Равон такрорласам, илтижо эрур.

Умрим кафолатдир сенинг умрингга,
Шу боис ёнмоқлик одатдир менга.

Ой юзли севгилим, моҳитобоним,
Кўзимнинг нури-ю, жону жаҳоним,

Қаршимда қўринган маҳалинг бир бор,
Дилимда айтурман, кетма деб зинҳор.

Кун тунга алмашар тинмай, пайдар-пай,
Қалбим ҳар сония ўртанмоққа шай.

Малаклар оламин қароғи сенсан,
Ҳижрон кечаларин чароғи сенсан.

Менинг толеимда тақдир-азалсан,
Хаёлим яратган ширин ғазалсан.

* * *

Заҳрингни соч, майли, ғазабларга мин,
Қаҳринга мен лойиқ эмасдирман, чин.
Агар кетар бўлсанг, қолурман нолон,
Қайтсанг, дўст бўлурман сенга қадрдон.
Бобомдан меросдир менда диёнат,
Эътиқодимга ҳеч қилмам хиёнат.
Нозу фироқ айла, майли, минг марта,
Сени ёмон кўриб қилмасман зарда.
Кўнглим қолдирмоққа урингин гарчанд,
Кўнглингни олмоққа интилгум ҳарчанд.
Қалбинга хотирот мурувват солсин,
Ўйлама, қолгани ўтмишда қолсин.
Андухга йўғрилиб ўлтирар пайтмас,
Хушҳол йиллар энди ортига қайтмас.
Гиналар қилмагин қаршимда зинҳор,
Ортиқча гиналар беҳуда, бекор.
Ўзингни хорлама, севгимга ишон,
Ҳасрат ўқларига бўлмагин нишон.
Надомат комида қолмагин танҳо,
Менга маломатлар ёғдирма асло.
Мағрур бўл, аламлар ўтса жонингдан,
Мағрур бўл, айрилсанг хонумонингдан.
Агарки, суянчинг сенинг бардошдир,
Дуру жавоҳирлар арзимас тождир.
Ёр васли қўйнида чексанг ширин ғам,
Жароҳатли дилга шу эрур малҳам.
Менинг туйғуларим тоза, беғубор,
Унда кенгликларнинг ажиб атри бор.
Бокира ҳисларим булутдек оқдир,
Қалбим чаманлардек ғамдан йироқдир.
Фуссанинг уфқлари бўлганда охир,
Юрак орзуларин этгайдир зоҳир.
Ҳислар уммонида сузавер сармаст,
Тушларим тарк этиб кета олсанг, бас.
Озорлар чекма сен севги туфайли,
Ишқимиз ёзини олиб кет, майли.
Сенинг кўзларингга сизмасин ҳеч нам,
Майли, менга қолсин ўртаниш, алам.
Сарафроз бўлурми шунда юрагинг?
Аҳдига етурми шунда тилагинг?
Қалбинг нени истар — билмоқ маҳолдир,
Шодликни сен олгин, ғамларни қолдир.
Нетай, ишқингда бир юраги қонман,
Барча нозларингга чидаган жонман.

МОҲИРҲЎЙ

Тонгда салом берди жилва билан у:
 Мисли қамаштирди кўзимни ёғду.
 Оҳу олса бўлар ундан нигоҳни,
 Нозик қоматнию ширин титроқни.
 Билмасдим шунчалар — сўзимнинг рости,
 Гўзал бўлишининг одам боласи.
 Мисли яралганди ойнинг нуридан,
 Гўзалроқ эди жаннат ҳуридан.
 Овозида ажиб оҳанг эди жо,
 Ҳавас қилар эди қушлар ҳам ҳатто.
 Тароват таралар ранги рўйидан,
 Бош айланар жисмин ифор бўйидан.
 Уни деб ғам чекмоқ фароғат эрур,
 Кўйида ўртанмоқ ҳаловат эрур.
 Шоир сўзи ёдга тушар дафъатан
 Шундоқ деганда у мақтов айтиб шаън:
 “Майли, сен уйингни кигиздан яма,
 Гўзалларни қаср ичига қама”.

* * *

О, гўзал, кипригинг ила ўқ отиб
 Турасан, юраман ўзни йўқотиб.
 Нигоҳинг ўликка нафас беролар.
 Нигоҳинг ҳатто тош қалбни яралар.
 Осондир дунёга оташ тарашинг,
 Юракка амр этар ҳар бир қарашинг.
 Гоҳ салом нури бор майин кўзингда,
 Гоҳ таъна-маломат тайин сўзингда.
 Гоҳида жумбоқдир туган мақоминг,
 Гоҳ сирли ҳукмдир дилбар каломинг.
 Кўнглинг туюб турар фитнани гоҳи,
 Фитналар мавжидир унинг нигоҳи.
 Бир бор дучор бўлдим бу гирдобга мен
 Ва қўйдим жонимни зўр азобга мен.
 Қийноқлар тигида оҳ урдим зор-зор.
 Кўзимдан ёшларим оқди шашқатор.
 Ҳасрат гирдобида сузсам-да, аммо
 Бўлди кўзёшларим дардимга шифо.
 Ва унинг меҳрига тўймоқчи бўлдим,
 Кўксига бошимни қўймоқчи бўлдим.
 Ҳолимни кўрди-ю чекдим хижолат,
 Кейин қарор топди ишқда адолат.

* * *

Девор тагига тур. Нажотга йўл йўқ.
 Гўлакнинг кўксига тикилади ўқ.
 У беркинмоқ истар, кўнглида ваҳм,
 Бироқ тошбағир ёв қилмайди раҳм.
 Учади қўрғошин, билмайин шафқат,
 Ёвузларнинг иши қирғиндир фақат.
 Муҳаммад¹, фарёдинг кўкларга учди,
 Жаннатдаги руҳинг шон-шараф қучди.
 Сенингладир икки олам сарвари,

¹ Муҳаммад ал-Дуррий, 2000 йил кузида Исроил аскарлари томонидан отиб ўлдирилган 12 ёшли фаластинлик бола.

Сенга бахшидадир меҳрин гавҳари.
 Сенинг фарёдинга гувоҳ бўлганлар —
 Бугун қасос ўти билан тўлганлар.
 Минглаб фидойидан истасанг агар,
 Танлаб олгайдирсан ўзинга падар.
 О, қайда инсонлар — олқишга арзир,
 Кутдик биз уларни илҳақ, мунтазир.
 Босқинчи тўдалар тинчликни бузди,
 Барчаси гуноҳлар наҳрида сузди,
 Тўқдилар беомон араб қонини,
 Таҳқирлаб мусулмон хонумонини.
 Дўстларим, юракка қудрат этинг жо,
 Эски аламлардан бўлинг Мосуво.
 Муқаддас бурчимиз — ёвни маҳв этмоқ,
 Юртга иблис қадам босмасин мутлақ.
 Халқим, сафларингни мустаҳкам айла,
 Ёвга тик бормоққа ўзингни шайла.
 Доно сардорларинг изидан юргин,
 Аллоҳнинг йўлида сен қоим тургин.
 Амир Салоҳиддин, суюкли Умар,
 Элни ҳаққа бошлаб, қучингиз зафар.
 Қайтаринг ўлкага барака-қутни,
 Қутқаринг миллатни, қутқаринг юртни.

Мирнўлат МИРЗО
 таржималари.

ҲАМ ШАҲЗОДА, ҲАМ ХАЛҚ ШОИРИ

“Мен юрагим ҳис этмаган бирон туйғуни мисраларга туширмаганман. Барча шеърларим кўнги кечинmalarим заминидан тугилган. Гўзаллик— менинг шеърятдаги ва умуман ҳаётдаги илҳомим сарчашмасидир”, дейди Дубай амирлигининг ворис шаҳзодаси шайх Муҳаммад бин Рашид Ал-Мақтум. У Бирлашган Араб мамлакатлари давлати таркибига кирувчи Дубайда ва Арабистон ярим оролидаги жамики мамлакатларда танилган халқ шоиридир.

Ал-Мақтум Бирлашган Араб амирликлари президенти шайх Зайд бин Султон Ас-Нахайён билан биргаликда Бирлашган Амирликлар давлати вужудга келишига ўзининг муҳим ҳиссасини қўшган Дубайнинг давлат раҳбари шайх Рашиднинг учинчи ўғли бўлиб, 1949 йилда таваллуд топган.

У отасининг барча сиёсий ва иқтисодий ишларида унинг ёнида бўлди. 1995 йилда мамлакат вориси деб эълон қилинган, ҳозирги амирлик раҳбари шайх Мақтум Ал-Мақтум ҳукуматида отаси бошлаган ишларнинг давомчисига айланди. У ўз акасининг давлат ишларида катта суянч бўлди ва кейинги йиллардаги Дубайдаги иқтисодий юксалишлар асосан унинг фаолияти билан боғлиқдир.

Шайх Муҳаммад дунёдаги энг кичик мудофаа вазири деган шарафга ноил бўлган шахсдир. У мамлакат ҳарбий соҳасини ўттиз йил давомида бошқариб келмоқда ва дивизия генерали унвонининг соҳиби саналади.

56 ёшли вазир ўз шеър ва дostonларидан арабларда “Девон” деб аталувчи бир неча йирик тўпламлар эълон қилди. Улар она халқ ва ватани Дубайга бағишланган бўлиб, тарихий шахсларни ва замонавий сиёсий арбобларни, шунингдек, амирлик президенти шайх Зайд ва Дубайдаги Мақтумлар сулоласини улуғлайди. Араб анъаналарига кўра, “Девон”ларда муҳаббат лирикаси алоҳида мавқе эгаллайди.

Шу ўринда араб шеърятини борасида бир-икки оғиз сўз айтаиб ўтишни лозим топдик. Яъни араблар ислом давригача икки тилда сўзлашишган. Улар яхлит адабий тилга эга бўлишса-да, қадимги араб тилидан келиб чиққан қабил ва музофот шеваларида ўзаро муомала қилишган. Бугунги адабий тилга кўчманчи бадавийлар қабиласи тили анча яқин туради.

Араб шеърятини адабий тилда, шунингдек, шеваларда ҳам яратилади. Фольклор кўринишлардан бири бўлган халқ шеърятини араб дунёсининг турфа минтақаларида ўз қонунияти асосида турли номлар билан яшайди. У Форс кўрфази атрофларида набатия шеърятини номини олган. Айрим араб тадқиқотчиларининг фикрича, набатия шеърятини

адабий шеърятдан илгари пайдо бўлган. Бу шеърятнинг туғилган жойи саҳро бўлиб, тили халқ шевасидир.

Шу жумладан, ўрта аср ҳамда ҳозирги замон араб тарихчилари набатиялар тили Тангрининг Одамато билан Момоҳаво ўртасидаги мулоқот тили бўлган, деб ҳам таъкидлашади. Қабилла номи улар Иброҳим ва Нуҳ пайғамбарларнинг Худо томонидан илк яратилган инсон — Одаматонинг қадимий авлодлари ҳисобланмиши “Набий” номи билан боғлашади. Илк инсонга бориб тақалувчи таснифлар ҳам келтирилади ҳатто. Одаматонинг Худо билан араб тилининг набатия шевасида сўзлашгани ҳақидаги тахминига ишонадиган бўлсак, бугунги кунда ҳам шарқий Арабистон аҳолисининг шевасида мавжуд бўлган “олма”, “жаннат” ва “гуноҳ” сўзларини эслатиб ўтиши мумкин.

Ҳозирги замон набатия шеърятига қайтсак, у асосан Форс кўрфазидидаги араб мамлакатларида тарқалган халқ оғзаки шеърий ижоди ни ўзида мужассам этади. Ҳозирги бадавийлар шевасидаги шеърий оғзаки ижод ёзма ҳолда давом этмоқда. Шевадаги шеърят баъзан адабий тилдаги бадиий юксак поэзия даражасига кўтарилганлигини ҳам кўришимиз мумкин.

Шаклланиши жараёнида набатия халқ оғзаки шеърий ижоди алоҳида муаллифлар томонидан яратилган асарлар билан бойиб борди. Зеро уларда ҳаёт ва муҳаббат, ўлим ва эътиқод, бақо ва фано борасидаги халқ қалбига эши оҳангларда эҳтирос билан тараннум этилади. Шу боис набатия шеърятини ўзига хос бетакрор қирралари ва оҳанглари билан яшаб келмоқда. Аҳли шуаро уни билади ва ҳурмат қилади.

Араб халқи азалдан шеърятга мойил бўлиб, бу борада алоҳида иқтидори билан ажралаб туради. Бугунги кунда гўзал шеърий байтларни ҳар бир кўчманчи ёки шаҳарлик, шахзода ёки чўпон, вазир ёки оддий ҳайдовчи, эркак ва аёл, мункиллаган чол ёки навқирон йигит тилидан эшитишимиз мумкин. Азал-азалдан салтанат соҳиблари ҳам шеърят билан машғул бўлиб келишган, ҳамма замонларда ҳам улар қалам аҳлини рағбатлантиришган.

Жумладан, араб минтақасида Амирлик президенти шайх Зайд бин Султон Ал-Нахайён ўз ижоди билан машғур бўлган. Унинг отаси шайх Султон қофия санъатининг устаси саналган. Баҳрайн ва Қатарнинг амирлари шайх Салмон ва шайх Қосимлар халқ эртаклари ва ривоятларининг бенезир айтувчилари бўлишган.

Ўзини “араб дарахтининг” бир новдаси дея ҳисобловчи шоир Ал-Мақтум ўз ижоди давомида араб ватанпарвари ички дунёсини жами араблар заминининг ўткир муаммолари орқали кўради ва бу борадаги ўз ватанпарварлик туйғуларини шеърий шаклларда ифода этади.

Жумладан, у замонавий мавзудаги фаластинлик бола Муҳаммад ад-Дуррий ўлимига бағишланган шеърида у Исроил томонидан босиб олинган ерлари учун курашаётган фаластинликларга хайрихоҳлигини изҳор этади ҳамда арабларни якдиллик ва ҳамжиҳатликка чақиради.

“Кечмиши асрлар кўёши” номли эпик шеърида шоир Мақтумлар сулоласини улуғлайди. Ватанини ўз оиласи ва аجدодлари тимсолида тасаввур қилувчи шайх Муҳаммад юртининг олий сифатларини ўзида мужассам этган ўтмишдошларининг олийҳимматлиги, жасурлиги, саховати, қатъияти ва адолатпарварлигини куйлайди.

Амирликнинг йирик давлат арбоби бўлмиши шоир ижодидида она васфи алоҳида ўрин тутади. У ўзининг шаклланишида, муносиб инсонлар қаторида камол топишида “бешик ҳарорати” муҳим рол ўйнаганлигини эътироф этади.

Шоир лирикаси кенг кўламли турфа оҳангли, образларга бой бўлиб, теран севги ўтида ёнувчи, фараҳларга берилувчи, изтироб чекувчи қалбнинг жонли рамзидир. Бу қалб ўта севувчан ва ўта талабчандир. Унга фақат гўлдастанинг ўзи кифоя эмас, балки унинг ифори бўлмоғи ҳам муҳимдир. Усиз дунё ғариб ва қашшоқ бўлиб қолади. Араб шеърятини руҳига кўра муҳаббат олов янглиғдир. У бағирни эзарди, “устихонларни эртади”. У сурур ҳамда изтиробдир, фараҳ ҳамда фарёддир.

Дубайнинг ворис шахзодаси Бирлашган Араб амирликларининг Мудофаа вазири шайх Муҳаммад бин Рашид Ал-Мақтум набатия шевасидаги араб шеърятини давом эттираётган шоирларнинг бугунги кундаги энг кўзга кўринган намоянасидир. Унинг шеърлари, достонлари йирик-йирик шеърий анжуманларда ҳаммиша эътироф этилади ҳамда ҳар доим қизғин баҳс ва мунозараларга сабаб бўлади.

Шоирнинг ижодий орзулари катта, у ҳали кўплаб ғазаллар, шеърлар яратиши иштиёқида. Зеро, Шайх Муҳаммад ўзининг бир шеърида эътироф қилганидек, унинг “қисмати— парвоздир”, илҳом сарчашмаси эса ҳаётнинг ўзидадир. Шу боисдан у тинмай изланади, ижод қилади, илҳомланиб яшайди.

Ўзбек шеърхонлари унинг ижоди билан илк марта танишмоқдалар. Ўйлаймизки, ушбу эҳтиросли шеърят ўқувчиларимизни бефарқ қолдирмайди.

Дилноза МИРБОБОЕВА,
Тошкент Давлат
Шарқшунослик институти
магистранти.

Эрон ҳикоялари

СОДИҚ ЧУБАК

ҚАБРДА БИРИНЧИ КУН

Куз қуёши кун сайин хира тортиб бормоқда. Гўё саратон иссиғи унинг ҳамма қайноқ нурларини ютиб юбориб, ўзини анча толиқтириб қўйгандай. Боғ ичидаги катта ҳовуз теварагини ўраб олган улкан чинорлар боғ деворининг устидан қалин соя ташлаб турибди. Ёзда чинорларнинг барглари орасидан бу ерга тангадек нур ўтмасди. Лекин ҳозир уларнинг улуғворлигидан путур кетганди. Ҳозир уларнинг усти чанг билан қопланган, барглари ерни қуёш нурларидан сақлашга ожизлик қилиб қолган эди.

Ҳожи Муатамед эрталаб сайр қилиб юрибди. У ҳассасига таяниб, ҳовуз атрофини айланиб чиқди. Ҳар куни эрталаб ҳам, кечқурун ҳам у чарчоқ нималигини билмай, ўзининг улкан боғини айланиб чиқарди.

Ҳовуз ажабтовур чиройли эди. Каттакон, чорбурчак, бошдан-оёқ нилуфарлар очилиб ётибди. Кўкатлар ва гуллар орасидан фавворалар осмону фалакка тинмай сув пурқар эдилар. Фавворалар тиниқ, тоза сувни ер ости ҳавзаларидан оларди. Ер ости ҳавзасидан олинган сувдан йилига уч минг сангаси ҳожининг ерларини сугорар эди. Ҳожи Муатамед бу ерни қирқ беш йил аввал сотиб олган бўлиб, аста-секин бу ерга ичкари-ташқарилик уй, меҳмонхона, идора, отхона, ҳаммом, мулозимлар истиқомат қиладиган иморатлар қуриб олганди. Уша кезларда Ҳожи Муатамед авжи қирчиллама даврини кечираётган қирқ яшар йигит эди. Энди эса у сочлари тўкилиб кетган, ўзи мункиллаб қолган, ожиз ва нимжон қарияга айланиб қолган.

Ҳовузнинг олдида калта оёқли ёғоч сўри турар, унинг панжаралари нақшлар билан безатилган бўлиб, жуда бежирим эди. Сўрининг устига тўқ қизил рангли кошон гилами тўшалган, гиламга нафис гуллар ва нақшлар чекилган. Гиламнинг устида Фатх-Али шоҳ замонларидан қолган зумрад рангли биллур чилим турибди. Чилим қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Қумуш патнисда биллур стакан ва қанддон турарди. Шу ернинг ўзида муқоваси анча уриниб қолган Ҳофизнинг китоби ётибди.

Ҳаво очиқ кунлари Ҳожи намози асрдан кейин шу сўри устида ўтириб, ҳордиқ чиқарарди. У жиндай-жиндай ичиб турарди. Ёлғиз ичарди. Оқшом чоғлари бунақа ичишга анчадан бери ўрганиб қолганди. Мулозим унга катта патнисда таом олиб келарди. Мавсумга қараб патнисда қайнатилган сабзавот, қатиқ, сузма, қайнатилиб қаймоққа солинган ловия, картошка, барра гўшт, пиёз, ялпиз, кунжутли нон бўларди. Ва, албатта, уларнинг ёнида ичида арағи билан биллур графин. Арақда олтинранг норанж бўлаклари сузиб юрарди. Патнис устида графин ёнида шамдонда ёниб турган шам. Ҳожи шамнинг липиллаб турган тилига тикилиб ўтириб, гўёки шифобахш бальзам ичаётгандай арақни майдалаб ҳўплайди ва шивирлаб байтлар ўқийди. Ёшлигида у маишатни яхши кўрган. Лекин эндиликда камдан-кам ҳолларда икки қадаҳдан ортиқ ичарди. Икки қадаҳнинг ўзини ёлғизлик лаззатидан роҳатланиб, анча вақт майдаларди.

Ҳозир ҳожи нонуштани қилиб бўлиб, чилимини чекиб, ошиқмай сайр қилиб юрар ва тасбеҳини ўгира-ўгира шикаста овоз билан байтларни шивирларди. Ҳофизнинг бу байти умрнинг ўткинчилиги тўғрисида бўлиб, ушбу дамнинг роҳатини тагиб қолишга даъват этарди.

“Ҳа, рост, бу дунёнинг ҳузур-ҳаловатидан кечиш фурсати келди”, деб ўйлади-қолди, холос. Саксон йиллик умр зув этиб ўтди-кетди. Мен қандай яшадим? Шунча сай-ҳаракат, елиб-югуришлар билан нимага эришдим? Ахир, хавотир ва кўрқувларга тўла умрим ит азобида ўтди-ку! Мана, умрнинг охири ҳам кўриниб қолди. Аммо шунча яшаб, нимани кўрдим? Нимани билдим?”

У баҳайбат чинор олдида тўхтади ва хаёлида ўйлашда давом этди: “Мен сизларнинг ҳаммангиз билан бирин-кетин видолашмоғим керак. Эй, чинори азим, биласанми сени ким эккан? Буни мен ҳам билмайман. Мен бу жойни сотиб олганимда, сен шу ерда савлат тўкиб турардинг. Мен дунёга келмасимдан анча олдинроқ бу боғда кўплаб дов-дарахтлар экилган эди. Ҳозир уларнинг анча-мунчаси қуриб, йўқ бўлиб кетган. Сенга ўхшаган уч-тўртта қари дарахтлар қолди, холос. Лекин улар ҳам ҳаётдан кўз юмишга чоғланиб турибди. Шундоқ бўлгач, сенинг неча ёшга кирганингни мен қасдан билмай? Юз ёшдамисан? Беш юзга кирганмисан? Буни ҳеч ким билмайди. Агар сенга тегишмаса, сен Имомзода Солиҳнинг чиноридай минг ёшга кирасан! Бироқ бундан нима наф? Барибир, бир эмас, бир кун сенинг ҳам кунинг битади. Сен илдизларинг билан ерга тармашиб олгансан, тананг йўғонлашиб, шох-шаббаларинг тарвақайлаб кетган. Лекин буларни бари беҳуда. Ўлимдан қочиб... Бора-бора кунлардан бирида бу боғнинг ўрнидан катта йўл ўтади, унинг икки бетида катта магазинлар бўлади, уларнинг пештахталарида узукун радиоприёмниклар вангиллаб ётади. Эҳтимол, мени гўрга тиқиб келишга улгурмай турибоқ менинг қаллобликда устаси фаранг ярамас фарзандларим, қўлларига кетмонни олиб, менинг боғимни ўзаро бўлишиб олишар. Шундоқ боғни лахтак-лахтак қилиб парчалаб ташлашар ва ҳар қайсилари боғнинг бир бўлагига эгалик қилар. Улар сени ҳам аяб ўтиришмайди. Умуман айтганда, сен билан бизнинг қисматимиз нима бўлишини ким билади дейсан? Эҳтимол, менинг тобутимни сенинг отангнинг танасидан тайёрлашар, сендан эса менинг болаларимга тобут ясашар? Биз шўринг қурғурларнинг ҳаммамизнинг ҳам қисматимиз бир”.

Кўққисдан ҳожининг диққатини кўкариб турган бир туп гулдаги гунча жалб қилди. Гунчанинг тах-батах барглари худди жилмайиб тургандай кўринди. “Қани, сен нима дейсан? — деди қария гулга мурожаат қилиб. — Беқийс хусни тароватим бу қарияга тасалли беради деб ўйлаяпсанми? Ахир, эртага худди шу вақтда аҳволинг қандоқ бўлиши сенга маълумми? Агар борди-ю, мен одамларимга айтиб, қўриқлатган тақдиримда сени ҳеч ким узиб кетмаганда ҳам эртага гуллаб бўласан, баргларинг тўкилади ва ўласан. Сенинг бахтинг шундаки, сен ўз қисматингни билмайсан ва ҳозир менинг боғимда гуллаб-яшнаб турибсан. Лекин мен биламан-ку — сен бу дунёга бор-йўғи бир кечага келгансан. Йўқ, энди сен ҳеч қачон менда ҳаётга иштиёқ уйғотолмайсан. Узундан-узоқ умрим давомида мендаги умид бутунлай сўниб битди. Умид булогининг кўзи ёпилди, энди ҳар қанча уринсалар-да, у қайта очилмайди ва ортиқ сув бермайди. Юрагим сезиб турибди — келаси баҳорда мен сени ортиқ кўрмайман. Сен яна гуллайсан, одамлар сенинг хусни тароватингга яна суқланиб қарайдилар, лекин мен ортиқ бўлмайман ва сенинг хуснингдан лаззатлана олмайман. Бу ҳаётнинг шоду хуррамликлари билан мени овутмоқчи бўлиб, сен менга ортиқ табассум қилмайсан. Лекин мен сенга ўрганиб қолганман. Сени менинг қабрим устига қўйсалар ажаб эмас.

Бироқ нима учун сенинг шаънинга қўшиқлар битишади? Сенинг умринг жуда қисқа бўлгани учунми? Оҳ, теварагимни қуршаб олган нимаики бўлса, ҳаммаси менда ўлим ҳақидаги ўйларни уйғотади-я? Ундан кўра кошки эди менинг ҳеч нарсам бўлмаса — на уй, на боғ, на боғдаги гуллар билан дарахтлар, на хотинларим, на фарзандларим, на неваралар ва эваралар...”

Боғнинг йўлкасида Ҳожи Муатамеднинг мураббийси ва бошқарувчиси Хонназирнинг озгин қадди-қомати кўринди. Яноқдор юзида ялтоқилик

ифодаси-ла, йўрға юриш билан жиндай букчайган ҳолда, қўлларини хўжайинига беҳад ҳурмати тўла тобелигининг белгиси сифатида кўкраги устида жуфтлаб, унинг олдига яқинлаб келарди:

Бошқарувчининг келиши ҳожи учун мутлақо кугилмаган бир ҳол бўлди, у ҳайрон бўлиб, нигоҳини гул бутасидан олиб, Хонназирга қаратди:

– Ҳа, тинчликми?

– Қурбонингиз бўлай. Мақбара тайёр. Қачон боришни ихтиёр этасиз? – деди бошқарувчи нигоҳини ерга қадаб.

Аммо у гапини тамомлаб улгурмай, ҳожи уни чангитиб сўка кетди:

– Вой, аблаҳ-ей... Оғзингга қараб гапирсанг ўласанми? Нима демоқчисан? Қачон ўласиз? Сизни у ерга қачон олиб борамиз – демоқчимисан? Э, ўшшаймай ўл-а! Ҳа, албатта, одам ўлгандан кейин ўз оёғи билан мақбарасига бормайди-ку!

– Қурбонингиз бўлай, – дея қўрқув ичида мингирлади бошқарувчи. – Турган жойимда тилим калимага келмай қотиб қолсин – наҳотки, мен шунақа шаккоклик қилишга журьат этаоламан? Мен фақат мақбарани бориб кўришни қачон ихтиёр этасиз деб сўрамоқчи бўлган эдим.

– Бугун. Бугун оқшом бораман. Йўқол кўзимдан!

Хонназир таъзим қила-қила орқаси билан юриб нари кетди. Ҳожи эса яна атиргулга ўгирилиб гапиришда давом этди: “Унинг нима деганини эшитдинг-а? Қабр тайёр бўлипти. Менинг қабрим. Энди сен мен билан ўзинг ўртамиздаги фарқни тушунгандирсан? Мен менга андай мақбара қуришганини биламан, сен эса ўзингнинг қабринг қанақа бўлишини тасаввур ҳам қилолмайсан. Бугун умрим давомида мақбарам ҳақидаги фикр менга тинчлик бермай келарди. Сен бўлсанг шабадада ўз навлангга беғам-беғашвиш чайқалишдан бошқа нарсани билмадинг. Шунинг учун ҳеч нарсдан хабаринг йўқлиги, беғамлигинг учун сени бир беғуноҳ гўдакдек яхши кўрадилар. Хўп, мен энди борай... ўша кўрқинчли ертўлага йўл олишга фурсат етди. Бориб кўрай-чи, менга қанақа жаҳаннамни тайёрлаб қўйишганикин?”

Ҳожи Муатамеднинг шажараси унинг ўзидан бошланарди, унинг келиб чиқиши ҳеч кимга маълум эмасди. Унинг ўзи ҳам ота-оналарини ҳеч қачон кўрган эмас, ҳеч ким унга улар тўғрисида гапириб берган ҳам эмасди, у ота-оналарининг нима билан шуғулланганидан бутунлай беҳабар эди. Ҳожининг болалиги Бўрижарда ўтган. Лекин у ерда ким билан яшаганини эслаёлмайди. Унинг онгида фақат очликда бошпанасиз ўтказган кунларининг манзаралари гавдаланарди. Бунинг эвазига у Бўрижар ҳоқимининг катта мулозими қўлида отбоқар бўлган кунларини яхши эслайди. Ўша пайтда у ўн беш ёшларда эди. Ўшандан бери қанча сувлар оқиб кетди-ю... Бу орада Ҳожи донгдор ва бадавлат одамга айланди. Бу ҳаммаси шундан бошландики, ҳожи Муатамед Эрон шоҳи Насриддиннинг ўғли, Исфaxon ҳокими Зилли Султоннинг қўлида мулозим бўлиб ишлади, кейин нозир даражасига кўтарилди, кейин эса бошқарувчи ҳам бўлди. У ҳокимият эгаси бўлди, унвон олди, бойлик орттирди. Шунақа кўп ерга эга бўлдики, унинг ўзи ҳам ҳисоб-китобига етолмай қолди. Шундоқ бўлгач, эндиликда бирор кимса унинг олий насаблигига шубҳа билан қарашга журьат қила олармиди?

Сўнгги йилларда Муатамед одамларнинг кўзига деярли кўринмай яшади. Фақат фавқуллодда ҳодисаларгина – бирон яқин дўстининг вафотини ёхуд кўшниси Жалил ас-Султоннинг уйида бўладиган имом Ҳусайн хотирасига бағишланган қироатхонликни – уни остона ҳатлаб кўчага чиқишга ундар эди. Бироқ эндиликда у ҳатто ана шундай ҳодисалар муносабати билан ҳам уйдан чиқмай қўйган эди. У энди ўзига ўхшаган қарияларни ва энг яқин дўстларини ҳам тан олмай қўйди.

Ҳожининг узок умри давомида унинг уйи теварагидаги ерларнинг эгалари бир неча мартадан алмашди. Турар-жойлар ўрнида дўконлар, кенг кўчалар пайдо бўлди. Чироқлар билан безатилган чарогон иморатлар қад кўтарди – уларнинг ичида узлуксиз радиоприёмниклар вағиллагани-вағиллаган эди. Бу ўзгаришлар унга маъқул эмас эди, бу ўзгаришлар унинг гашига тегар эди.

Ҳожининг еттита ўғли бор эди. Уларнинг ҳаммаси ҳам катта рўзгор юкини тортиш билан овора эдилар. Уларнинг бир нечтадан хотинлари ва бири биридан кичкина бир арава болалари бор эди. Иилига фақат бир Наврўз куни эски

анъаналарга риоя қилишга мажбур бўлган ўғиллар оталариникига меҳмонга келар эдилар. Шунда ҳожининг ўйи тўс-тўполон бўлиб, шовқин-сурондан ҳожининг калласи говлаб кетарди. Ўғиллари, неваралари, эваралари, келинлари қариянинг ёнига келиб, қўлини ўпишар, қария катталарга бир ашрафийдан тилла, болаларга эса кумуш танга бериб чиқишга мажбур бўларди. Ўғиллари бу тўғрида шундай дейишарди: “Шунисига ҳам раҳмат! Отамизнинг бунақа хасислигида йилига бир марта катта байрам куни бир ашрафийдан ҳайитлик олсак, шунисига ҳам шукур!”

Мана, бу йил ҳам Наврўз куни қария боғда ҳовуз бўйида ёғоч сўрида чилимини тортиб ўтирди. Боғ бола-бақрага тўла эди. Улар майсалар устида югуришар, гулларни узишарди. Етти ёшлардаги бир ўғил бола қоғоз кемачаларини ҳовузга қўйиб юбориш билан банд. Ҳожи болага тикилиб разм солди, лекин кимнинг ўғли эканини аниқлай олмади. Шунда у ёнида қўлларини кўкрагида итоаткорона қовуштириб турган Хонназирга мурожаат қилиб сўради:

– Бу кимнинг боласи?

– Бу Тоғи оғанинг Алиакбар гурунчфурушнинг қизидан туғилган боласи, курбон...

Тоғи-оғанинг бир нечта хотини бўлиб, ҳожининг иккинчи ўғли эди. Ҳожи ўғиллари ичида шунисини жуда ёмон кўрарди. Ҳожи қовоғини уйиб, боланинг ёнига келди-да, Хонназирга уни ҳовуздан ҳайдаб юборишни буюрди.

Қари дарахтлар соя-салқин қилиб турган боғда Муатамед фақат хотини Ҳожия хоним ҳамда яна бир қанча хизматкорлари ва оқсочлари билан бирга яшарди. Эр-хотин бир-бирларини унча хушламас эдилар. Улар йиллар мобайнида кўришмас эдилар – Ҳожия хоним боғнинг бир томонида, ҳожи Муатамед иккинчи томонида туришарди. Оғир хасталик билан тўшаққа миҳлианиб қолган Ҳожия хоним кўпдан бери ўз хонасидан ташқарига чиқмасди.

Уларнинг турмуш қуришганига эллик йил бўлди, қанчадан-қанча фарзандлар кўришди-ю, эр-хотин ҳануз бир-бирларини жинидан бадтар ёмон кўришарди. Ҳожия хоним ҳар соатда бир марта эрини қарғамаса, тураолмасди. Болалар катта бўлди, ота-оналарининг уйини тарк этиб, ҳар томонга тарқаб кетишди. Лекин улар ҳам аҳил эмас эди. Эру хотин ва уларнинг фарзандлари ўртасидаги галати муносабат кўни-қўшниларга гийбат учун йўл очиб берди. Улар ҳожини “мияси айнаган чол” деб аташарди. Ҳожи эса буларнинг барини хотини Ҳожия хонимнинг фитна-найранги деб ўйларди. Унинг назарида хотини унинг тўғрисида бири-бирдан ёмон гапларни тарқатарди.

Табиатан гоятда муғамбир бўлган Хонназир ҳожи Муатамеднинг уйида хизмат қилиб юрган йилларида рўзгорни бошқаришни шунақа ўрганиб олдики, эр ва хотин бир-бирлари билан мулоқот қилмай бемалол яшайверишар эди. Айни вақтда эр-хотиннинг ҳар қайсиси, бошқарувчидан гоятда рози эди. Хонназир бўлса, уларнинг кўпдан бери давом этиб келаётган душманликларидан фойдаланиб, сувни лойқалатар ва бу лойқа сувда балиқ тутиб келарди, яъни у ўзига анча-мунча бойлик орттириб олганди.

Ҳожи Муатамеднинг мақбараси боғнинг этагида бўлиб, ботаётган куз куёшининг шуъалаларига чўмилиб ётарди. Боғбон Гул оға Хонназирнинг кузатувида чинордан тўкилган барглари супурмоқда. Бошқарувчи мақбарани ҳожига намоийш қилмоқчи эди, шунинг учун унинг теварагини супуриб-сидириб, ортиқча нарсаларни кўздан йўқотиб мақбарага зеб бермоқда эдилар.

Гул оға икки букилганча анчадан бери супурмоқда эди. Мана, у қаддини ростлади, чуқур нафас олди, бир қўлидаги супургини иккинчи қўлига олди ва қашинди. Унинг кир бўлиб кетган кўйлаги остидаги баданини бутунлай ярачақа босиб кетганди. Юзидаги ва бўйнидаги ҳуснбузарлари ҳам қичишиб тинчлик бермасди. Кўтир кўпдан бери уни ёмон қийнаб келарди. У даволанишга уриниб кўрди. Аммо касали кўтир эканини билиб, дори ичмай қўйди. Фақат баъзида – агар топиб қолса, қорағат сувини ёки шунга ўхшаш бошқа бирон нарсани ичиб кўярди. Лекин бу ичганлари сира кор қилмас эди. Яраларининг қичиганига чидаб бўлмас. Уларнинг суви қуриб қолишга улгурмай, Гул оға яна қашиниб ҳаммасини юлиб ташларди. “Лаънати кўтир, – дея зорланарди у. – Жонимдан тўйдириб юборди! Бамисоли мен моховдай ҳамма мендан ҳазар қилади. Баъзилар мени заҳм деб сўкади, “тириклай ириб ўласан” дейишади.

Гул оға супургисини бир чеккага ташлаб, хазонларни қопга сола бошлади. У ҳамон ўзича мингирлашини қўймас эди. “Ҳавонинг расволигини қаранг-а! Ёмғир, чанг, тўзон... Бу лаънати барглари супуришнинг нима кераги бор-а? Барибир, дарахдан янгилари тушаверади. Худога ҳам ҳайронман – нима қиларкин ҳеч кимга кераги йўқ барглари ерга ёғдириб? Ундан қўра, пул ёғдирса бўлмасмикин? Лекин ҳожимизнинг ёши ҳам бир зойга бориб қолди. Модомики, у ўзича мақбара қурдирган экан, демак, худо уни ўз хузурига чақираётган бўлса керак. Одамнинг ажали қачон етишини Оллоҳнинг ўзи яхши билади. Фақат чатоғи шундаки, ҳожининг меросхўрлари кўп. Худо кўрсатмасин, илоҳим, Ҳожининг ўзи унча ёмон одам эмас, лекин ўлиб кетса, ўғилларининг қўлида ҳолимиз нима кечаркин?” Қўтир Гул оғанинг кўнглида ана шундай фикрлар гузгон ўйнамоқда эди.

Ҳожи боғнинг хилват гўшасида ўзига мақбара қурганидан гоятда мамнун эди. Бир замонлар бу ерда ўймакор усталарнинг дўконлари бўларди. Уларнинг ёнида чоғроқ бир ҳовли бўлиб, у бошдан-оёқ ҳар хил тахта ва ходаларнинг чиқиндиларига тўлиб кетган эди. Жуда қиммат бўлса-да, ҳожи бу жойларни меросхўрлардан сотиб олди. Худди шу жойда у ўзига ҳашаматли мақбара қурдиришга аҳд қилди. Аммо мақбара қурилиб бўлмагунча, ҳожи ишларнинг қандай бораётганини кўргани бир марта ҳам келгани йўқ.

Гул оға мақбаранинг эшиги ёнидаги харсанг тошга ўтирди ва баланд овозда қағиллаётган қаргаларга гаши келиб қаради, қаргаларнинг катта галаси куёшни тўсиб қолди. Гул оға ҳожининг ўз мақбарасини тезроқ келиб кўрмоғини истар эди. Ҳожи тезроқ келиб кетса, Гул оға қаҳвахонага йўл оларди, у ерда таряк чекиб, икки-уч стакан иссиқ чой ичарди, сайёр қаландарнинг гаройиб ҳикояларини тингларди. “Аввалги гал ҳикоянинг қаерида тўхтаган эди-я? – дея эслашга уринди Гул оға. – Ҳа-я, бу сероқол дарвеш Сухробни қандай ўлдиришганини айтиб бергани йўқ. Бугун кечқурун бўлса, ҳикоясини яна бошидан бошлайди, ахир сомийларини қизиқтириб олмоғи керак-да. У бугун ҳам Сухробнинг ўлимига етиб бормайди”. Бирдан олисда ҳожининг қомати кўринди. Гул оға ўтирган жойида бир сапчиб тушди, кўлини кўксига қўйиб, тез-тез таъзим бажо келтира бошлади.

Семиз-бақалоқ ҳожи олдинда – кумуш дастали ҳассасига таяниб, аста юриб келарди. Унинг кетидан озгин ва қотма Хонназир пилдираб келмоқда. Ниҳоят, улар мақбарага етиб келишди ва ҳожи тўхтаб, ҳассасини орқасига олди-да, бели билан унга суянгандай бўлиб, мақбаранинг эшиги ва деворларини синчиклаб кўздан кечири бошлади. У ҳансираб нафас олар, юраги тез ва нотекис урар, қулоғи шанғилларди. У ўз қабрини биринчи марта кўриб турибди. Ҳожи бу ерга фақат бир марта – беш йил муқаддам янги участкани бир кўриб кетгани келган эди. Ушанда бу жой унга анча маъқул тушган эди. Аммо ҳозир бу ерда ўзига қурилган мақбарани кўргач, бу жойлар кўзига жуда ҳам совуқ кўриниб кетди. У мақбаранинг нақшинкор пештахталарига, деворларига қаради, хуснихат билан ёзилган “Ўлимдан ҳеч ким бенасиб қолмайди” деган сўзларни ўқиди ва кўнглидаги кўрқув туйғуси биров тарқалгандай бўлди. У бояги оятни ичида бир неча марта қайта ўқиди. Оят жуда чиройли ёзилган эди. Аммо мақбаранинг ойнаги кичикроқ бўлиб, ташқаридан панжара қилингани учун зиндонга ўхшаб қолган эди.

Ҳожининг нафаси бўғилди. У Хонназирга қарамай сўради:

– Нега ойналари бу қадар кичкина? Маблағ бемалол эди-ку? Шундоқ бўлгандан кейин, уларни каттароқ қилса бўлмасмиди? Мақбара жанубга қараб турибди, шунинг учун у ёруғ бўлмоғи керак. Ҳолбуки, ҳозирги туришида баайни зиндоннинг ўзи бўлибди.

Ҳожи бошини аста айлантириб, мақбаранинг эшиги ва деворларини яна бир бор кўздан кечирди. Унинг томоғи ачишиб кетди.

Агар гап ҳожининг ўз мақбараси тўғрисида кетмаётганда, у бунчалик хотиржам ва босиқ гаплашмас эди, бақириб-чақирришлар ҳам, сўкишлар ҳам бўларди. Аммо ҳозир мақбараси қаршисида туриб ва ўлим фурсати муқаррар яқинлаб келаётганини ҳис қилиб ҳожининг сўкинишга тили бормади. Хонназир эса яхши биларди – индамай туриши хўжайинга анча яхши таъсир қилади. Шунинг учун у гап қайтармай, индамай тураверди. Аммо кўнглидан шундай

фикр кечди: “Шу ерда ҳам тиниб-тинчимайди-я, бу қари мўлтони! Танбех бермаса, туролмайди. Уладиган бўлганиндан кейин мақбаранинг деразаси катта бўладими, кичкина бўладими – сенга нима фарқи бор?” Ҳожи бўлса, Хонназирдан сўраб-суриштиришда давом этди:

– Гапирадиган жойи йўқ! Одамларнинг олдида хижолатга ботмай деб, бу мақбарага озмунча пул сарфладимми? Бугун бўлмаса, эртага бу ерда дўсту душман ҳаммаси йиғилиб келади. Шундоқ бўлгандан кейин, мақбара дегани кўрса кўргудек бўлмоғи керак-да! – Шундан сўнг Ҳожи бироз овозини кўтариб илова қилди:

– Хўп, майли, бўлар иш бўлибди, қани, мақбаранинг ичига кирайлик-чи! У ерда нима аҳволикин? – Тор йўлакдан ўтиб, у мақбаранинг ичига кирди. Ичкарига кириши билан унинг кўзига ташланган биринчи нарса – унинг ўзига аталган қабр бўлди. У ҳайҳотдек хонанинг ўртасида оғзини карракдек очиб турарди. Ҳожи уни кўриб, аъзои бадани қўрқувдан музлаб кетди, оёқларида мажол қолмади, орқасидан шаррос тер оқиб туша бошлади. Унинг назарида, у гўё ўзи учун қурилган дорнинг остида тургандек туюлди.

Ҳа, бу қабрни у ўзи учун буюрган эди. Чуқурнинг ёнида малахит тахта ўнг томони деворга қилиб суяб қўйилганди. Ҳожи Хонназирга паст овозда деди:

– Уни менга ўнгариб қўй – кўрай-чи, қанақа бўлдийкин?

Хонназир бошини қуйи солиб, юзида қайғу-ғам ифодаси билан қабр тошининг ёнига бориб, унинг ўнгини айлантириб қўйди. Ҳожи унга ўйиб ёзилган битикни ўқиди: “Ёлғиз Оллоҳ мангудир!” Унинг пастроғида “Оллоҳнинг раҳматларига муштоқ, бетавфиқ, жойи жаннатда бўлгур марҳум Ҳожи Али Акбар Муатамед ас-Султоннинг қазоси ... йилда рўй берди” деб ёзилганди. Ёзувнинг шу жойида унинг қазоси санасини ёзмоқ учун жой қолдирилганди. Буларнинг бари настаълиқ ёзувида ҳуснихат қилинган эди: “Манави зилдай тош, – деб ўйлади Ҳожи, – бутун оғирлиги билан устимдан босиб ётади. Нафас олишнинг иложи ҳам бўлмайди. Бу ерга келган одамлар лавҳадаги ёзувни ўқиб, “мунча чиройли ёзилган экан” деб завқланишади. Борингки, бундан бошқа гапларни ҳам айтишсин, ёзган одамнинг ҳақиқага дуолар қилишсин, буларнинг ҳаммасидан унга нима фойда? Ахир, мен жонсиз бир мурда бўламан-ку! Мурдани кўмишади, гўрдан орқага қайтиш йўли йўқ. “Жойи жаннатда бўлсин” эмиш. Ахир, ўлгандан кейин одам ҳеч нарсани ҳис қилмайди, ҳеч нарсани сезмайди-ку! Эҳтимол, мен тошдаги ёзувда “жойи дўзахда бўлсин” деб ёзишни буюрмоғим лозим эди. Ким билсин – ҳали вафотим санаси учун қолдирилган жойга нима деб ёзишарикин? Қайси сана бўларкин у? Мен ортиқ бу ерга келолмайман ва қайси сана ёзилганини билолмайман”.

Қабр қовланган хона қоронғи ва турқи совуқ эди. Ичкаридан қараганда, деразалар янада кичикроқ кўринарди. Улар очилмайдиган қилиб ўрнатилган эди. Шунинг учун хонанинг ҳавоси оғир, губорли ва дим эди. Ҳожи кескин орқасига ўтирилди. Унинг назарида мақбаранинг ичига ёлғиз ўзи киргандай бўлди. Йўқ, Хонназир унинг ортидан соядай эргашиб келаётган эди. Қария уни кўриб бироз тинчланди. У кўксовга ўхшаб, бўғилиб йўталди ва хижолат ичида мингирлади:

– Бу ер кенггина экан. Мен мақбаранинг бунақа катта бўлишини кутмаган эдим. Юқори қаватда яна қанча хона бор?

У саросимага тушганини яшириш учунгина бу саволни берган эди. Аслида эса, Ҳожи юқорида нечта хона борлигини жуда яхши биларди. У қурилиш ишларига ўзи бош-қош бўлиб турган ва пудратчи мақбаранинг тархи қандай бўлишини унга бир неча марта батафсил тушунтириб берган эди.

Бошқарувчи эҳтиром билан жавоб берди:

– Аёллар ва эркаклар учун алоҳида-алоҳида хоналар, чой дамлайдиган хона, чилимхона.

У яна кузатиб келадиганлар учун ҳам хона борлигини айтмоқчи бўлди-ю, лекин қўрқди ва айтмай қўя қолди.

Муатамеднинг юрагида қўққисдан санчиқ турди. У қабрга тикилганча, хаёлидан бир фикрни ўтказди: “Мен ўлгандан кейин бу ерга одамлар келишади, чой ичишади, чилим чекишади, ҳолва ейишади ва ҳатто бир-бирлари билан сўкишади ҳам. Мен ўламан-кетаман, дунё эса аввалгидек пинагини бузмай

яшашда давом этаверади. Шунақа эмасми? Ё алҳазар! Бу, ахир, менинг қабрим-ку! Шу ерда менинг ҳаётим ўз интиҳосини топади. Мен шу ерда ётиб, қурт-қумурсқаларга ем бўламан!”

Ҳожи қабрдан кўзини олди-да, ҳаяжон ичида ҳеч нарсани кўрмаётган нигоҳ билан мақбаранинг эшиги ва деворларига қаради. Унинг нигоҳи қаршисида фақат қабрина турарди. Қабрдан анқиётган қўланса ҳид унинг димоғини ёрай дерди. Ҳожи бу ердан югуриб қочиб чиқиб кетгиси келарди.

У болохонага кўтарилди, у ердан яна икки зина ошиб, мақбаранинг орқа томонидаги ҳовлига ўтиш мумкин эди. Теварак-атрофига аланглаб, бирпас турди. Болохона энсиз, узун эди, ўймакорлик билан безатилган устунлар унинг томини кўтариб турарди. Ҳовли ҳам тумордеккина эди, унинг ўртасида чор бурчак ҳовузчаси ҳам бор эди, унинг тепасида эса баҳайбат қарағай дарахтларининг шохлари осилиб турарди. Ҳовузнинг ёнида мис кўзача турибди. У яп-янги, унга ҳали бир марта ҳам сув қуйилган эмас. Эскириб қийшайиб кетган, томларини ҳам майда кўкат қоплаган ҳожатхона кишига оғир таъсир қилади. Кўшни мақбаранинг ҳовлисида ўсган мажруҳ бир дарахтнинг шохлари девор оша бу томонга осилиб тушган. Бу шох-шаббалар ҳам юракни тимдалагандай бўлади.

Бирдан-бир гала қарга қағиллаб, қарағай устига ёпирилиб учиб келди. Қушларнинг чуғур-чуғурига тўлган қарағайнинг шохлари чайқалди, қуриган игналар ерни қоплади, қарғалар галаси шу лаҳзада осмонга кўтарилди ва шовқин-сурон билан гўё қоп-қора булутдай боғдаги дарахтлар ортига ўтиб, кўздан йўқолди.

Ҳожи бутун вужудида ақл бовар қилмайдиган оғирликни ҳис қилди, гўё унинг танасига қўрғошин қуйилгандай, қапчиган, териси эса кўрғошиннинг ташқарига чиқиб кетишига йўл қўймайди. Унинг оёқлари пахтага ўхшаб қолди. У ҳассаса зўрга таяниб, устунлардан бирининг олдига етиб борди ва устунни ушлаб, унга суяниб қолди. Унинг кўз ўнгида ҳамма нарса чир-чир айлана бошлади, қарағай ҳам, ҳовуз ҳам, унинг ёнидаги кўзача ҳам, хароб ҳожатхона ҳам чирпирак бўлиб айланиб, қулаб тушди. Қарияни изтиробли ёлғизлик туйғуси чулғаб олди. Назарида, у йўқлик қаърига чўмиб кетаётгандай бўлди, дилидан шундай фикрлар кечди: “Нима бало, аталадай ёйилиб кетдим. Йўғ-е, ҳали куним битмагандир? Яна жиндай яшасам бўлар. Ҳа... Мен боя атиргулга “куним битди” деб бекор айтган эканман-да! Бир юз йигирма ёшга кирса ҳам бўлади-ку! Ахир, бемалол шу ёшга кириб, яшаб юрганлар бор. Йўқ, латтага ўхшаб бўшашиш ярамайди. Ана, бироз енгил тортдим. Бунинг ҳаммасига жигарим сабабчи...”

Ҳожи мақбаранинг ичига қайтди ва қабр унга қараб, оғзини карракдек очиб турганга ўхшади. У бутунлай ҳолдан тойиб, деворга суянди. Уни кўрқув емирмоқда эди. Қария ёлғиз қолишдан кўрқар ва айни чоғда ёнида ивириб юрган Хонназир унинг гашини келтирарди. У қабрдан кўзини олмай туриб, бошқарувчига тишлари орасидан сўзлади:

– Бу ерда бироз ёлғиз қолмоқчиман. Сен ташқарига чиқиб, эшикка қараб тур. Бу ерга ҳеч кимни киритма. Зарур бўлганда мен ўзим чиқаман. Аста-аста ўзимнинг қабримга кўникишим керак.

Бошқарувчи таъзим қилиб, ташқарига чиқди. Ҳожи эса ҳамон лаҳадга қараганча, оғир ўйлар оғушида қийналарди. Унинг назарида, ёлғизлик ва сукунат ажални чақиради деган фикр кечди. Эшик тарақлаб ёпилди. Бу Ҳожининг қабрдан нигоҳини олиб, Хонназирнинг орқасидан қаратди. Гурс-гурс қадам товушларидан ва мақбарадаги дим ҳаводан унинг нафаси тикилгандай туюлди. У бошини кўтариб, эшикка тикилиб қолди. Эшик устида кўк лавҳага оқ бўёқ билан Куръони қарим сурасидан бир парча чиройли ҳуснихат билан ёзиб қўйилган эди. У бир оятни ўқиди – унда бу дунёга келган ҳар қандай мавжудотнинг бир кун келиб гойиб бўлиши тўғрисида гап борарди. Ҳожи ҳарчанд уринмасин иккинчи оятни ўқиёлмади.

Шифтдан иккита электр сими осилиб турар, уларнинг учида патрон ва лампочка йўқ эди. Ҳожининг кўнглидан яна ҳар хил фикрлар кечди: “Дарҳақиқат, бу ерда менга ҳам, ўғилларимга ҳам, Ҳожия хонимга ҳам жой етади. Ҳатто невараларга ҳам етади. Ундан нарёига менинг ишим йўқ. Менга

деса, майли, мақбарани қўриқлашсин. Неваралардан кейинги авлод ўзининг ташвишини ўзи чексин. Агар мен бунақа кенг-мўл мақбарани куриб қўймаганимда, бирон тор лаҳадда ётишга тўғри келарди. Худо сақласин, ярамас Ҳожия хоним гўрда ҳам менга тинчлик бермаса керак. О, шўрпешона эканман-да! Васиятномада ёзиб қолдириш керак — маликаи дилозорни мендан нарироқ жойга қўмишсин”.

Энсиз, узун ва чуқур қабр ўзининг шаклига кўра қишлоқ аҳлининг ҳар хил чиқиндилар ташлайдиган чуқурига ўхшарди. Лаҳаднинг ичига гувала териб чиқилган, лекин у лой билан урилмаган эди. Шунинг учун ташқаридан қараганда унча пишиқ эмасдай кўринарди. Қария бу гувалалар узоққа бормай, қулаб тушишини кўз олдига келтирди.

Ҳожи ҳассасини тўқиллатиб, қабрга яқинлашди. У орқаси билан девор олдига борди-да, “Мен ўлгандан кейин жасадимни қуруқ ерга қўйишади” деб ўйлади. Кейин оёғи тагида гўрнинг қорайиб турган оғзига қараб, деди:

— Нега сен қаршимда оғзингни карракдек очиб турибсан? Мен сени биринчи марта кўраётганим йўқ-ку? Бутун умрим мобайнида, ҳа, бутун умрим мобайнида сен кўз олдимида турасан. Энди мен сенинг совуқдан-совуқ бағринга кирмогим керак. Биз бир-биримизга кўникмоғимиз керак. Ахир, эллик минг йиллик кунига¹ қадар сен менинг масканим бўласан.

Ҳожи эҳтиёткорлик билан ҳассасини деворга суяб қўйди-да, қабрнинг ёнига борди. Сўнг оёқларини лаҳадга осилтириб, ерга ўтирди. Оёқлари қабрнинг тагигача етмади. Ҳожи қабрнинг чуқурлиги қанча келишини аниқламоқчи бўлиб, намхуш қоронғилик ичига эгилиб қаради. “Ярим газдан ошиқроққа ўхшайди. Ҳойнаҳой, чоракам бир газ келиб қолар, — деган тўхтама келди. — Бундан ортиги ортиқлик қилади. Эй, тавба-ей, менга нима? Чуқурлиги бир газ бўладими, икки газми, менга нима фарқи бор? Мен учун бунинг мутлақо аҳамияти бўлмайди-ку!”

Ҳожи яна эшикка кўз ташлади. Эшик зич ёпилган эди. Кичкина деразалар орқали ботаётган қуёшнинг сўниқ нурлари ичкарига тушиб турар, уларнинг шуъласида деворларга нақш қилинган ёзувлар оқими зангори рангда товланарди. Ҳожи нигоҳи қаршисидаги намхуш совуқ лаҳадни кўрмаслик учун кўзларини юмди.

“Ло илоҳо иллолло! Э, парвардигори олам, бу гуноҳкор бандангдан меҳру муруватингни аяма! Менинг ортиқ ҳаётдан умидим қолмади. Саксон йиллик умр гув этиб елиб ўтиб кетди. Назаримда, умримнинг ҳаммаси кечагина ўтгандай... Энди мен бахтиёрман, энди қабрим бор, бутун бошли деразали, эшикли, ҳайҳотдек уй! Ичида ҳатто лампаси ҳам бор. Кўп одамнинг ҳатто қабри ҳам йўқ. Лекин менинг жасадимни лаҳадга қўйишгандан кейин эшигу дераза билан лампани бошимга ураманми? Қабрда ётган одам ҳам изтироблар чекишни пойлаб ётса хўп галати бўлар эди-да! Ахир, бу дунёда тортилган азоблар, чеккан ғам-ғуссалар камми? Ахир, бу дунёдагидан ортиқроқ азоб чекмоқнинг имконияти бор эканми? Ахир, нақд туғилган кунимдан бошлабоқ, мен азоб-уқубату ғам-ғуссалардан бошқа нарса кўрган эмасман. Ўлганимдан кейин мени нима кутяпти? О, Оллоҳ, инсонга нечоғлик оғир умр йўлини раво кўргансан-а!”

Чолнинг кўзларида ёш йилтиллади, бурни ачишиб, сув келди. У бармоқлари билан қисиб, қабр чуқурига бурнини қоқди-да, кафти билан кўзларини артди. Унинг юраги гурсиллаб урар, ҳар гурсиллаши икки чеккасига қозиқ қоқаётгандай сезиларди. “Йўқ, бу дунёда нимага яшаганимни билмай кетяпман. Умр кўз очиб-юмгунча ўтиб кетди. Умримнинг ҳаммаси — Бўрижар кўчаларида бир дайди мисол санқиб юрган кунларимдан тортиб, миллион-миллион пулларнинг эгаси бўлиб турган ҳозирги кунларимга қадар турган-битгани азоб-уқубатда ўтди. Хўш, ўзим-чи! Умрим давомида мен ўзим нимани қойил қилиб ўринлатиб қўйдим? Бу дунёга еттита фарзандни ато қилдим, лекин улар бири-биридан разилроқ ва аблаҳроқ, ўзим одамларга зулм қилдим, уларни ўлдирдим, молу мулкини таладим. Ва айни чоғда намоз ўқидим, рўза тутдим,

¹ Эллик минг йиллик кун — шиаларнинг эътиқодига кўра, ўн иккинчи имом ерга тушиб, ҳамма гуноҳкорни маҳв этади ва адолат ўрнатади.

ҳазрат Алининг хотираларига ҳурмат бажо келтириб турдим, дарё-дарё кўзёшлари тўкиб, азиз-авлиёлар ҳақиға дуои фотиҳалар қилдим. Буларнинг бари нима учун қилинди? Энди тушундим – менинг ҳаётим ҳеч нарсага арзимас экан!”

Ҳожининг юзи қордай оппоқ соқол билан қопланган эди. Қалин мўйловлари ҳам оппоқ, улар баайни ҳўкизнинг шохларидек қайрилиб иягининг икки томониға осилиб тушган. Қорайган юзининг териси серажин, ҳали ўткир кўзларида майда-майда қизил қон томирлари таралиб ётарди. Бухоро қорақўлидан тикилган телпаги остидан бўйнидан ипаққа ўхшаган майин оқ тола сочлари патила-патила чиқиб ётарди, қулоқлари ҳам шалпангқулоқ бўлиб, икки томонға тарвақайлаб турар, юзида эса ҳамиша ҳамма нарсдан ранжиб юрадиган одамнинг тунд ифодаси қотиб қолганди.

Энди чолнинг кўзлари қоронгиликка кўникиб қолганди, у қабо тубини аниқ кўра бошлади. “Лаҳад жуда ҳам чуқур қазилипти-ку, – деб ўйлади ҳожи. – Одамни бемалол кўмади-я! Майитнинг ҳиди ҳаммаёқни тутиб кетмаслиги учун атайин шундай қилишса керак. Кечки пайтлар бу ерда ўтириб, жиндай-жиндай нўш айласа, ёмон бўлмас эди. Фақат шундагина мен ўз қабримға чинакамиға кўникиб кетаман. Ахир, у менинг ҳамма одатларимға мос келмоғи керак-да. Лаҳаднинг ичига тушиб кўрай-чи! Ҳадемай бу чуқур менинг масканим бўлади. Тубиға тушиб, бир ётиб кўрай. Ё Оллоҳ, ҳамма умидим сенинг ўзингдан. Бисмиллоҳир раҳмону раҳим...”

Ҳожи лаҳаднинг четларига қўлларини тираб, сакраб унинг тубиға тушди. Сакраб тушиши ҳамон унинг кураклари тағида қаттиқ оғриқ пайдо бўлди ва у беихтиёр минғирлади: “Ҳассамни юқорида қолдирганим чакки бўлибди-да, ҳассасиз бу ердан чиқиб олишим анча қийин бўлади”.

У лаҳаднинг тубида тик турди-да, унинг чеккалари бошидан баланд эканини кўриб кўрқиб кетди. Ҳожи саросимада ерга тикилганча турар ва бу зах ерга қандай ётишни билолмай гаранг эди.

У оғзидан ясама тишларини олиб, нимчасининг чўнтағиға солиб кўйди. Ё Оллоҳ, ўзинг биласан, ўттиз икки тишимни олдириб ташлаганда мен қанчалар азоб торганман. Ҳар битта тишимни сўғуриб олаётганда бир ўлиб-тирилганман. Афтидан, сенинг ҳисобинг бўйича ҳаётнинг ҳамма латофати ана шу адоқсиз ўлиб-тирилишларда бўлса керак.

Тишларини олиб кўйгандан кейин ҳожининг юзи буришиб, бир бурда бўлиб қолди, қуриган тарвуз пўчоғиға ўхшаган юқориғи лаби пасткисининг устиға осилиб тушди, лунжлари бужмайди, бурни эса ияғи томон эгилиб қолди. У қабрнинг тубиға ўтирди. Қулайроқ жойлашиш учун бир-икки у ён-бу ён сурилди, кейин рўйирост чўзилиб ётди. Унинг бурниға оҳакнинг аччиқ ҳиди урилиб, димоғини ачитди. Юқоридан қабрга совуқ хира нур тушиб турарди ва қариянинг назарида қабрнинг юқори томонлари кенгайиб бораётгандай туюлди. Шифт жуда баландда бўлса-да, унинг кўкрагидан қаттиқ босиб тургандай туюлмоқда эди. Сувоқнинг тағидан у ер-бу ердан занг босганға ўхшаган тўсинлар кўриниб турарди. “Бир эмас, тўртта темир тўсин ётқизишипти. Нима қилишарди шунча тўсинни? Неча қаватли иморат қуришмоқчи бўлишган улар? Ҳа, майли... ҳечқиси йўқ... мустаҳкамроқ бўлади... Шундай бўлиб қолиши ҳам мумкинки, юқори қаватда жуда кўп одам йиғилмоғи мумкин. Худо кўрсатмасин, шифт кўтаролмай, қулаб тушса. Жуда ёмон бўлади-я! Э-э, менга нима-я! У пайтларға келиб, мендан ному нишон ҳам қолмайди-ку!”

Ҳожи қабрнинг тубидан шифтға қараб ётарди, шунинг учун у назарида, ўзини чуқур қудуқнинг тубида ётгандек ҳис қиларди. Унинг вужудини яна кўрқув қамраб олди, у даҳшатдан муз терға тушди: “Наҳотки, чиндан ҳам ўлим фурсати етиб келган бўлса? Улим шунчалик яқин деб ўйламаган эдим. Лекин мен ўлишни истамайман, мени бир ит каби чуқурға тиқиб, кўмиб ташлашларини истамайман. Ундай десам, бу ҳаётда яшашдан нима фойда бор? Туну кун ит азобида яшайсан, туну кун ўлим ваҳимаси юрагингни кемиради. Бу азоблар, бу кўрқувлар бутун турмушингни дўзахға айлантириб юборади. Ҳўш, кейин-чи? Кейин сени нима кутади? Шармандалик кутади. Улим кутади. Улимдан ҳам ортиқроқ шармандалик бўлиши мумкинми дунёда? Ҳа, ҳали менинг тугамаган ишларим кўп. Бир сандиқ қоғозлар, ҳар хил васиқалар ётибди.

Уларни тартибга келтирмоқ керак. Кирмоншоҳдаги мулклар ҳақидаги иш ҳали судда бир ёқли бўлганича йўқ. Аблахлар гилдиракка ёғоч суқиш билан овора. Мулклар, қўрғонлар масаласини очиқ-равшан оидинлаштириб олиш керак. Ҳали васиятномага имзо чекиш керак. Шу пайтгача орқага ташлай-ташлай бу ишни чўзиб келдим. Лекин, барибир, охир-оқибатда, қоғозга имзо чекмаса бўлмайди. Ҳа, бор-будимни ўз қўлим билан ана шу ярамастарга тутқазаман. Улар буларнинг барини кўрдим демай, ямламай ютади, кейин эса, келиб, қабримнинг устига ахлат ағларишади”.

Қоқ ерда ётавериб, орқаси оғриди. У уйда ҳамиша бошини баланд қилиб ётишга ўрганиб қолган эди. Бу ерда ҳам бошининг тагига каттакон қорақўл қалпоғини қўйиб олди, лекин елкаси гиштга тиралиб, қаттиқ оғриди. Ётиш жуда ноқулай эди. Ҳожи ўйланиб кетди: “Ўлганидан кейин инсон ноқулайликларни сезмайди. Қанақа содир бўларкин бу иш? У ухлаб қолади-ю, сезиш қобилиятини йўқотади? Йўқ, ҳойнаҳой, бирор нарсани сезса керак. Нима учун биз ўзимизни ўзимиз алдаймиз? Бутун умримиз давомида биз биламизки, бир куни ўлаемиз. Ажал ёқамиздан олганда, ўлаётганимизни ҳам билиб тураемиз. Уни яқинлашиб келаётганини сезамиз. Хеш-ақраболаримиз билан жудолик фурсати етиб келганини биламиз. Энг қўрқинчлиси, лекин бошқа нарсада. Ҳамма нарсадан воз кечиш керак. Риёкорлик на ҳожат, мен хотинимни ҳам, болаларимни ҳам ёқтирмайман. Аммо боғимга, уйимга, ҳовузга ҳатто устимдаги кийим-бошга ҳам ўрганиб қолганман. Аммо куёшдан, ой ва юлдузлардан, баҳор ва куздан, ёз ва қишдан, булутлардан, қордан, шамол ва ёмғирдан ва ҳаммадан ҳам, ўз-ўзимдан воз кечиш мен учун ҳаммасидан ҳам оғир. Менинг назаримда одам уни мозорга кўтариб кетишаётганини сезиб туради. Жасадни қабрга қўйиб, бошига тош қўйиб¹, устидан тупроқ тортишлари биланок, майит сапчиб туриб, овози борича дод солар экан”, деб бекорга айтишмас эканлар: “Мени бу ерда қолдириб кетманглар! Мени ўзларинг билан бирга олиб кетинглар!” Шундай деб сапчиб турганида унинг боши “тақ” этиб тошга тегди-да, у бошқа дунёга тушиб қолади. Шунда Мункар-Накир келиб, уни сўроққа тутди. Сенинг қисмагинда нима борлигини – дўзахми ёхуд жаннатми – билмоқ учун қанча вақт кутмоқ керак-а? Ҳойнаҳой, эллик мингинчи йиллик кунигача кутмоқ керак бўлар? Хўш, ўша кун келгунга қадар ҳеч иш қилмай, бекорчиликда зерикиб, кутиб ётиш керак бўладими? Хўш, бетавфиқ одамларнинг аҳволи нима бўлади? Наҳотки, эллик минг йиллик кун келгунга қадар, уларнинг жонларини жаннатга қачон киритишларини кутиб пойлаб ётмоқлари керак? Назаримда, нариги дунёда ҳам тартиб йўққа ўхшайди, майли, тилим қирқилса қирқилсин-у, лекин у дунёда ҳам ит эгасини танимайдиган кўринади. Балки бугун эллик минг йиллик кун етиб келгандир, эҳтимол, эртага қиёмат қойим бўлар ва Исрофил сурини чалиб, бундан ҳаммани огоҳ қилар? О, парвардигор, буни сендан ўзга ҳеч ким билмайди. О, парвардигор, мен сендан қўрқаман. Лекин ёлғон гапирмайин – сен бормисан ё йўқмисан – ишончим комил эмас. Сен ўзинг одамларнинг кўнглига шубҳа-гумон солгансан ва шу билан низоларга, қонли урушларга йўл очиб бергансан. Бу дунёда сени кўрган бирон инсон борми? Ахир, қандай қилиб, бир вақтнинг ўзида ҳам йўқ, ҳам бор бўлиш мумкин? Одамларнинг гапига қараганда, сен ер юзига ўзингнинг бир юз-у йигирма тўрт минг пайгамбарингни юборган экансан. Улар одамларни сени тан олишга ва мавжудлигинга ишонтаришга даъват қилмоқлари керак экан. Лекин сен биласанки, уларнинг биронтаси ҳам сенинг мавжудлигингни исбот қилиб беролмаган. Сен уларнинг кўлига қилич тутқазиб, ер юзига жўнатгансан ва одамларга шу сўзларни айтишни буюргансан: “Ҳой, бандай ожизлар, мана, сизларга қатиқдан қилинган таом. Истасанглар уни тановул қилинглар, истамасанглар еманглар, лекин уни алқаб мақтамоққа мажбурсиз, чунки бу

¹ Эронда майитнинг устидан тупроқ тортишдан аввал, бошининг устига тош қўйишар экан. Бу унинг юзига тупроқ тегмаслиги учун қилинар экан. Эронликларнинг эътиқодига кўра, майит дафн қилингандан кейин, ўзининг гуноҳ ишларини эслаб бошлар экан, гуноҳларига тавба қилар экан, ҳаётга қайтишни истаб, ўрнидан сапчиб тураркан. Шунда унинг боши бояги тошга урилар экан.

сизга кўрсатилган валломатликдир”. Албатта, одамлар сенга ишонишса жуда яхши бўларди. Лекин бундай бўлмаса-чи? Ахир, кофирларнинг жони, тани, молу мулки нест-нобуд қилингани йўқ-ку? Ахир, улар ҳам сенинг бандаларинг-ку?

У кўзга кўринмайди, у – воҳид, у моҳиятсиз ва жисмсиз, у – ломакон. Биз эса унга эҳтиром кўрсатмоғимиз керак, чунки у бизнинг яратувчимиз!”

Сенинг таърифинг ана шундай. Лекин бу таъриф менга сени таниб олишимга ёрдам бермади, негаки, бу таъриф сенинг мавжудлигинг мумкин эмаслигидан далолат беради. Шунинг учун мен шу вақтга қадар сенинг мавжудлигингни ҳам, мавжуд эмаслигингни ҳам билолмай юрибман. Лекин мен сендан кўрқаман, сенинг қаҳрингдан кўрқаман, шунинг учун сенинг мавжудлигингга ўзимни ишонтиришга уринаман. Агар борди-ю, сен мавжуд бўлмасанг ҳам, менинг имоним менга зарар келтирмайди. Менинг сендан кўрқишимнинг боиси шундаки, мен азалдан кўрқишга кўникиб қолганман. Ё Оллоҳ, биламан, гуноҳларим кўп, сенинг меҳр-муруватинг бамисоли бир уммон, шафқатинг ҳудудсиз, лекин шундоқ бўлса-да, мен ҳарчанд тавба-тазарру қилмай, гуноҳларимдан фориг бўлолмайман. Негаки, ўзинг биласан, мен одам ўлдирганман, қотилман. Ўлдирганда ҳам бир эмас, икки эмас, тўққизта одамни ўлдирганман. Тўғри, буни ўз ихтиёрим билан қилган эмасман. Мени қийнайидиган нарса шундаки, мен уларни танимас эдим ва уларнинг ҳеч қайсиси менга ёмонлик қилгани йўқ. Улар, эҳтимол, яхши одамлар бўлган бўлсалар ҳам бордир. Ўзинг ҳар нарсадан бохабарсан, мени бу интиқомга нима ундаганини ўзинг яхши биласан. Эсингда бўлса керак, сенинг ердаги ноибинг бўлгувчи эди. У – шаҳзода эди, мен унинг мулозими эдим. Мен сенинг эмас, унинг қули эдим. Ёшлигимда мен одамлардан жуда кўп ёмонлик кўрганман ва тажрибасизлигим туфайли шаҳзодаларнинг ёвуз ниятларини рўёбга чиқаришда унинг қўлида қурол бўлганман. Бироқ нима учун у – сенинг ердаги соянг – одамларни бемалол ўлдирмоғи мумкин? У қанча одамнинг ёстигини қуритган? Билмадим, ҳисоблаб кўрган эмасман. Менимча, мингтадан кам бўлмаса керак. Хўш, бу жинойтларда ким айбдор? Аммо турган жойимда тил тортмай ўлай – агар сен хоҳламасанг, биронта одам бирон одам тугул, бирон қумурсқани ўлдиришга ҳадди сигармиди?

Ёки анави қизни олайлик. Жойи жаннатда бўлсин унинг. У бедафуруш Аббоснинг қизи эди. Бу қизни мен нобуд қилганман. Аммо унинг шармандалигида менинг нима айбим бор эди? Бу гуноҳни унинг ўзи қилган эмасми? Ёхуд бу гуноҳ унинг отасининг бўйнида эмасми? Отаси қизини менга хотинликка беришни ваъда қилган эди. Аммо у бевақт бандаликни бажо келтириб қолди. Уни кафанлаб, кўмиб келишга улгурмасларидан, мен унинг қизи билан бир ёстиққа бош қўйдим. Мен унга жуда кўп раҳм-шафқат қилдим, бироқ у уйимдан қочиб кетиб, бузуқлик йўлига кириб кетди. Менга бу тўғрида гапириб беришганда, кўз ўнгимни қоронғилик босди. Йўқ, имоним комилки, бу ишда менинг зиғирдек ҳам гуноҳим йўқ. Ёш эдим, қизиққон эдим. Қиз эса ҳали бутунлай гўдак эди. Шунақа ҳам гўзал эдики, бунақа гўзални ҳали дунё кўрмаган эди. Эҳтиросларимиз ўт олди, биримиз олов, биримиз пахта бўлдик. Мен уни қандай қучганим, эҳтирос оловида буткул ақлимни йўқотиб қўйганим ўзингга маълум. Бироқ у бўйида бўлиб қолганидан кейин, одамларнинг гап-сўзидан кўрқиб, менинг уйимдан қочиб кетди. Агар мен уни қаердан излашни билганимда эди, топиб, уйга қайтариб олиб келардим, уни ўзини-ўзи шарманда қилишига йўл қўймасдим. Аммо у фақат бир ҳафтадан кейингина топилди. Фурсат ўтган эди. Бир ҳафтанинг ўзидаёқ у чириган мевадай бўлиб қолганди. У гойиб бўлган дастлабки кунларда мен уни ўз жонига қасд қилган деб ўйладим. Уни сўраб-суриштирмаган одамим қолмади, лекин ҳеч ким менга унинг тўғрисида биронта ҳам хабар етказмади. Ҳамма ҳовузлар, қудуқларни қидириб чиқдим. Ва ниҳоят, уни топдим. Қаердан топганим ўзингга маълум. Шундай бўлса ҳам, шармандаликни бўйнимга олиб, мен ўша жойга бордим. Одамлар дарров ҳамма гапдан бохабар бўлишди. Мен унинг болани бир ёқли қилганини кўрдим, юзига мой упалар суриб олибди, қошларида ўсма, кўзларида сурма, ҳар хил қаланғи-қасанғиларга илашиб олибди. Ахир, бадном бўлган бу қизни мен қайси юз билан уйимга олиб кела

олардим? Шунда унга қараб хитоб қилдим: “О, худо безори! Нечук сен бундай қилдинг? Энди одамларнинг кўзига қандай кўринасан?” Ҳойнаҳой, рўй берган фалокатга сен мени ва уни айбдор деб ҳисобласанг керак? Лекин биз айбдор эмасмиз. Буларнинг барини қилган сен ўзинг-ку! Агар сен хоҳламаганингда, биз бир-биримизни учратмаган ҳам бўлардик. Бу гуноҳни қилиш бизнинг пешонамизда ёзилган бўлса, бу сенинг хоҳишинг билан қилинган-ку! Аммо сендан ёлбори ўтинаман — бу кирдикорни менинг ҳисобимга ёзиб қўй. Қизнинг заррача гуноҳи йўқ. Бу — менинг айбим. Йўқ, бунда сенинг ҳам айбинг бор. Тўғриси айтганда, агар сен чиндан ҳам одил бўлсанг, бу гуноҳни ўз зимманга олмоғинг керак. Ахир, унинг қаерга қочиб кетгани сенга аён эди, менинг эса бундан хабарим йўқ эди. Шунинг учун ҳам уни қайтара олмаган эдим. Лекин қизалоқ жуда ҳам алламбало эди-да! Майли, унинг ҳамма гуноҳларини мен олақолай, шу пайтга қадар ўқиган намозларимнинг ҳаммасини унинг ҳисобига ёзиб қўй. Агар мен уни топганимда ҳамма мол-мулкимни, бойликларимни унинг номига хатлаб берардим. Мен ҳеч кимни унингчалик яхши кўрган эмасман. У бадном бўлганидан кейин аввалига нафратим кўзиб юрди, энди эса мен уни яна аввалгидай яхши кўрмоқдаман. Менинг учун унинг қалби ҳам, жисми ҳам покиза. Агар мен Қарбалого ва Маккага борадиган бўлсам, унинг ҳақиқа дуолар ўқийман. Унда сен уни гуноҳлардан фориғ этасан. Шунда уни Қарбалои ва Маккаи деб атаса бўлади. Мен ана шу ночор, заифа қизалоқнинг бошига солган ғам-ғуссаларимни бошқа ҳеч кимнинг бошига солган эмасман. Бу гуноҳ бутун умрим давомида қалбимни оғир бир тошдек ёзиб келди. Ўзинг айт-чи, ахир, мен бу дунёда чеккан дарду балоларим озмиди? Ҳали у дунёда ҳам мен дўзах азобларини тортмоғим керакми? Шунчалар ёзилиб кетганим етмайдими? Умр эса ўткнчи, биз ҳаммамиз ўлиб кетамиз, шундоқ бўлгандан кейин кўз очиб юмгунча ўтиб кетадиган бу қисқа умрда нега бизни қийноқларга маҳкум этасан.

Афтидан, сен дафтарингга аллақачон бу қизалоқ баайни фариштадай маъсума ва бокира эди деб ёзиб қўйган бўлсанг керак. Ўзинг хабардорсан, қизнинг ота-оналари ўз ўғилларининг озиқ-овқат маҳсулотлари билан улгуржи савдо қиладиган ҳожи Раҳимнинг қизига унаштириш маросимини ўтказишга улгуриб-улгуришмай, сен қўққисдан уларнинг ҳаммасини — отасини, онасини, куёв билан келинни, ҳожи Раҳимнинг ўзини ҳам ва яна минглаб одамларни нариги дунёга риҳлат қилдирдинг. Шунда қизалоқ менинг маҳримга тушди. Ножўя бир иш содир бўлди. О тангрим, ўзингга маълум, ўшанда бизнинг бошимизга даҳшатли бир ўлат ёғилган эди. Ушанда қанчадан-қанча бегуноҳ одамлар ўлиб кетди. Жасадлар кўчаларда тахлаб қўйилган ходалардек қалашиб ётарди. Уларнинг ёнларида жон таслим қиляётганлар ўлолмай тиришиб ётишарди. Ҳолбуки, яқингинада буларнинг деярли ҳаммаси соғлом, бақувват одамлар эди. Сен қайта-қайта таъкидлаб, қулогимизга қуясанки, биз бандалар ҳаммамиз омонат ва мўртмиз. Ҳамма нарсани қолдириб, у дунёга риҳлат қилмоғимиз керак. Биз қариндошларимиз, дўстларимиз, яқинларимизнинг жасадларини ўз қўлимиз билан қаро ерга қўямиз. Ажал қаторларимиздан одамларни бирин-кетин юлиб олаверади — у баайни қўтонга кирган бўрига ўхшайди, одамлар подаси эса индамай ўтлаб юраверади. Сен ҳам буларнинг ҳаммасига тепадан индамай қараб тураверасан. Биз — шўринг қургурлар эса ожизмиз. Наҳотки, сенинг устингдан турадиган худо йўқ, наҳотки, сен ҳеч кимга ҳисоб бермайсан, наҳотки, шунча одамларнинг жонини олаётганинг учун жавоб бермайсан? Сенинг учун рўзи маҳшар деган нарса йўқми? Ахир сен ўз Худойинг олдида қилган ишларинг учун жавоб бермайсанми? Сен менинг бутун ҳаётимни жуда яхши биласан. Мен азоб-уқубатлардан бошқа ҳеч нарса кўрган эмасман. Ҳеч қачон ўз ихтиёрим ўзимда бўлмаган. Лоақал шахзоданинг қўлида хизмат қилиб юрган чоғларимни олайлик. Унинг қўлида ҳокимият бор эди, мол-дунёси беҳисоб эди, одамларнинг мол-мулки, номуси ва ҳаётига ҳукми ўтарди. Унинг хоҳиши бўлса бас, унинг кўз ўнгида бирварақайига юзта одамни осиб юбораверишарди. У қанчадан-қанча одамни нобуд қилди, қанчадан-қанча қизнинг номусига тегди. Ахир, улар ҳам сенинг бандаларинг эди-ку! Уларнинг бирдан-бир айблари шу эдики, улар ўзларини ҳимоя қила билмас эдилар. Сен нима

учун қонхўр шаҳзодаларни яратгансан? Эсингдами, бир навқирон, қувноқ савдогар йигит унинг устидан шоҳга арз қилган эди. Шунда ўша шўрликнинг таъзирини қандай бергани хотирангдами? Савдогар йигит кўққисдан ҳеч қандай сабаб-баҳонасиз ўлиб қолди. Ўзининг хонадонида, оила аъзолари даврасида оламдан кўз юмди. Уни апил-тапил кўмдилар. Унинг пулларини эса шаҳзода ўз ҳамтовоқлари билан бирга бўлашиб олди. Уларнинг ҳеч қайсиси қилган жинойтларига пушмон еганлари йўқ. Бироқ бошқалар билан менинг нима ишим бор? Ҳар ким ўзига-ўзи жавоб бераверсин. Менинг ўз тақдирим ҳақидаги ташвишларим бошимдан ошиб ётибди. Ахир, ҳамма нарса сенинг ихтиёрингда ва мен сенга халақит беролмайман. Сен менинг бошимга истаган жазоингни юбора оласан. Мен ҳамиша сенинг муте қулинг бўлиб келганман. Мен нимаики қилган бўлсам, ҳаммасини фақат сенинг розилигинг билан ва сенинг ёрдамингда қилганман. Сен менинг ҳамкорим эдинг. Шунинг учун нариги дунёда мен қанча азоб-уқубатлар тортсам, сен ҳам шунча тортмоғинг керак. Сен бу дунёдан беайбу бегубор кетаман деб ўйлама. Сен ўзингнинг мангулигингдан қувонасан ва ҳеч кимдан тап тортмай ёвузлик қилаверишинг мумкинлигидан гердаясан. Ҳолбуки, мангулик ўлимдан бадтарроқ эканини ҳаёлингга ҳам келтирмайсан. Ўлган одамни эртами-кечми унутиб юборишади, унинг яхши-ёмон ишлари тўғрисидаги хотиралар сийқаланиб қолади. Аммо сен мангусан. Дунёга келган ҳар бир одам сенинг унга атаб қўйган ёмонликларингга обдон тўйиб, кейин қабрга киради. Ахир, уларнинг уволи тутмайдими? Сени ҳеч ким яхши кўрмайди. Одамлар кўрқинчли махлуқлардир. Сендан кўрққанларидан сенга ергача эгилиб таъзим бажо келтиришади. Лекин қалбларида бутунлай тескари аҳвол! Турган жойимда тил тортмай ўлай, ҳаддан зиёд ортиқча нарсаларни жавраб юбордим, шекилли! О, тангрим, мен — гуноҳкор бандангни ўзинг кечир. Авваллари сен билан мана шунақа бемалол гаплашса бўлади, деб сира ўйламаган эдим. Ҳар қуни намоз вақтида мен сенга тавалло қиламан. Лекин бир чатоқ жойи бор — айтадиган сўзларим арабча. Уларнинг маъносига тушунмай айтавераман. Мен ўзимнинг ҳасратимни сенга тушунарли тилда изҳор қилсам дер эдим. Мен эшитганман — ибодат сўзларида одамларнинг ҳамма гам-гуссалари ҳақида гапирилар экан, лекин намоз ҳеч қачон менинг руҳимни енгиллатган эмас, негаки, мен ўзим айтган сўзларимни ўзим тушунмас эдим. Мен сенга намозларда айтилмаган гаплардан гапирсам, мени эзиб келаётган гуноҳларим ҳақида сўзласам дейман. Бироқ нима учун сен билан фақат араб тилида сўзлашмоқ керак? О, парвардигори олам, сенга она тилимда мурожаат қилишга изн бергайсан. Кўп масалаларда сенга ҳозир, ўлиб қолмасимдан, шу ҳаётда тавба қилишни истардим, негаки, нариги дунёда буни қилолмай қоламан деб кўрқаман. Қиёмат қойим бўлиб, ҳаммаёқ остин-устун бўлиб кетса, қора кўёш осмондан одамларнинг бошига тушиб кетса, одамлар дардларини сенга айтиб бера олармидилар? Бу тўс-тўполонда, умуман бировнинг дардига қулоқ соладиган топилармиди? Нариги дунёда ҳам бизнинг соқолларимиз сенинг қўлингга... Ўлганимиздан кейин ҳам биз тўлалигича сенинг ҳукмингдамиз. Шундоқ бўлгач, ҳозир ўлмасимиздан олдин сенинг қошингда ўзимизни оқлаб олишга изн бер. Агар биз бу дунёда ҳамма азоб-уқубатларни бошимиздан кечирган бўлсак, яна нима боисдан ўзимизнинг ҳаётимиз учун самоларда жавоб бермоғимиз керак? О, тангрим, сендан ҳеч ким гуноҳларини яшириб қололмайди, кўнглимиздан нималар кечаётгани ҳамиша сенга аён. Одамзод қанча узоқ умр кечирса, унинг ҳар хил кирдикорлари ҳам шунча кўпая боради. Мен гуноҳ қилавериб ўрганиб қолганман. Ҳар бир янги гуноҳ қилганимдан кейин борган сари дадилроқ бўла борардим. Бу дунёда бирор адолатсизликка дуч келсам, тилдан қолсам ҳам майли, мен унинг айбдори сен деб ҳисоблайман. Ё Оллоҳ, шундай қилгинки, одамлар ёмон ишлар қилишини бас қилишсин. Акс ҳолда, бу ёмон ишлар узилмас занжир каби уларни бир-бирларига мустаҳкам боғлаб қўяди ва жинойтларда бир-бирларига ҳамкор ва кўмакчи бўлишга мажбур этади. Нима учун сен ерга шу қадар кўп пайгамбарларингни юборган бўлсангда, кун сайин ердаги ёвузликларнинг сони ортиб кетяпти? Ахир, сен нега шайтонни бино қилдинг — у туну кун сен билан олишади-ку?

Мана, мен қабр ичида ётибман – ўлимдан қутула олмаслигимни биламан. Менинг тақдирим сенинг қўлингда. Тақдиримгина эмас – ер юзидаги ҳамма бахтсизликлар – урушлар, қотилликлар, қурғоқчиликлар, хасталиклар ҳам – сенинг қилмишларинг. Мен бир гуноҳкор банда бўлсам, бу ҳам сенинг хоҳишинг туфайли. Шаҳзоданинг буйруғи билан мен ўлдирган одамларнинг ҳаммасининг қони сенинг ҳам гарданингда. Агар анави ношуд қизнинг бўйида бўлиб қолган бўлса, бунда ҳам сенинг айбинг бор. Биз қизнинг вужудига олиб кирган ўша ҳаромининг уругини бирга олиб кирганмиз. Ё, Оллоҳ, агар мен хато гапларни гапираётган бўлсам, мени кечир. Бироқ гапларим тўғри бўлса, мени дўзах азобларига маҳкум этма, мен старли даражада кўрдим. Мен нафақат ёмон ишлар қилганман, сен савоб ишлар деб тан оладиган ишларни ҳам қилганман – намоз ўқиганман, рўза тутганман, муқаддас жойларни зиёрат қилганман, ҳаж зиёратини адо этганман, ҳайитларда қашшоқлар ҳақиға ушр берганман. Лекин бунақа ишлар билан одам гуноҳларидан фориғ бўлолмайди деб ўйлайман. Гуноҳларим юки мени аввалгидек босиб ётипти. Бунинг ҳам сабабкори сен, чунки мени сен яратгансан, менинг эса бўйсунушдан ўзга чорам бўлмаган, фақат сенинг нариги дунёдаги меҳр-мурувватингдан умидвор бўлганман, холос. Энди мен яна бир иш қилмоқчиман – бу ишни мен ўзим учун савоб деб ҳисоблайман. У тўғрида сендан ўзга ҳеч кимга оғиз очмайман. Нима қилишни кераклигини мен яхши биламан – мен тоза виждон билан ҳаётдан қўз юммогим керак. Мен бу дунёда яхши одам бўлмадим. Одамларга меҳр-шафқатни билмадим. Хотинимни ва фарзандларимни ёмон кўрдим. Бироқ бу ерда – қабримга тушиб ётганимда кўзим очилди. Биринчи марта кирдикорларимнинг ҳаммаси кўз ўнгимда намоен бўлди. Бутун умрим давомида пул йиғиб келдим. Хасис бўлдим, разиллик қилдим. Кунлардан бирида ўғлим Мухсин билан унинг фарзандлари оч қолишганини айтишди. Аммо мен уларнинг ҳаётини енгиллатиш учун қўлимни совуқ сувга урганим йўқ. Етгита фарзанд туғиб берган, менинг хонадонимда умри ўтиб, қариган Ҳожия хоним мендан озмунча жабр кўрдими? Мен қилган ёмон ишларнинг ҳисобига етиб бўлмайди. Бироқ сен уларнинг ҳаммасидан хабардорсан, чунки уларнинг рўй беришини ўзинг аввалдан белгилаб қўйгансан. Бугундан эътиборан мен янгича ҳаёт бошламоқчиман. Бу ердан чиқиб, тўғри хотинимнинг олдига бораман, унинг қўлларини ўпиб, кечирим сўрайман. Ҳамма фарзандларимни бир жойга йиғиб, уларни эркалатаман. Умрим мобайнида ҳар хил йўллар билан тўплаган сармойамни ҳисоб-китоб қилиб, уларга мактаб, касалхона, масжид қураман. Йўқ. Масжид қурмайман. Масжидлар шундоқ ҳам жуда кўп. Қай томонга қарама, ҳамма жойда масжиднинг минораси сўппайиб турганини кўрасан. Яхшиси, масжидлардан бирига пул бериб қўя қоламан. Қолганини болаларим билан хизматкорларимга бўлиб бераман. Ерларнинг бир қанча бўлагини деҳқонларга тақсимлаб бераман. Бу уйни касалхонага бераман, ўзим эса бирор қулбада тураман-да, сабр-тоқат билан мендан рози бўлишингни кутаман. Ҳа, шундоқ қилганим бўлсин. Ахир, сармойаларимнинг бирон чақаси ҳам меники эмас. Аммо, гапнинг индаллосини айтганда, мен нима учун бутун топган-тутган бойлигимни болаларимга қолдирмоғим керак экан? Ўзлари кунларини кўра олмайдиларми, ўзларини боқа олмайдиларми? Улар менинг ўлимимни кутиб, бетоқат бўлиб кетишяпти. Тезроқ ўлсам-у, улар тезроқ меросга эга бўлишса. Мен бу заҳарли илонларнинг яйрашига йўл қўймайман, менга деса, қирилиб кетишмайдими? Бошқа бу ерга келмайман. Умуман, нима учун мен язидларнинг мақбарасини эслатадиган бу сағанани кўрдим? Шу ишим учун ҳамма устимдан кулиб юрибди.

Ҳожи бирданига ўзини жуда енгиллашганини ҳис қилди. Кўп йиллар мобайнида сақлаб келган гапларини айтиб, ниҳоят юрагини бўшатиб олди. Шу заҳоти кучига куч қўшилганини, қатъияти ошганини ҳис қилди. Ўрнидан қўзғалиши ҳам осон кечди. У рўйирост тик турди, иккала кафтини қабрнинг четларига қўйиб, оёғи билан унинг деворларига таяниб, бир сакраб юқорига чиқиб олмоқчи бўлди, лекин танаси оғирлик қилди, қўллари билан оёғи ҳам дош беролмади. Қўрққанидан ҳожининг баданини муздек тер босди.

Унинг аъзои бадани дағ-дағ қалтирарди. Оёқлари тахта бўлиб қолди. У чуқурдан чиқишга яна бир неча бор уриниб кўрди, лекин ҳаммаси беҳуда кетди. Бармоқлари шилиниб кетди, бутун бадани уюшиб қолганди, юрагини эса охир-кеги кўринмайдиган ваҳима чулғаб олди. Бирданига юрагида қаттиқ санчиқ турди. Бутун кўкраги музлаб қолгандек бўлди — бунда ўлимнинг совуқ нафаси келаётгандай эди. Бирдан онги хиралашди. У қичқирмоқчи бўлди, бироқ қичқириви бўғзида қолди. Бармоқлари ёзилиб кетди, қўллари бўшашиб, икки ёнига беҳол осилиб қолди, тиззаларида қалтироқ турди. Белида бир нарса қирс этиб синиб кетгандай бўлди. Юраги тўхтаб қолгандай эди. Ҳожи жон таслим қилаётганини билди. У чайқалиб кетди, қабрнинг тубига йиқилар экан, чуқур тепасида Хонназирнинг энгашиб турган юзини кўрди. Унинг кўзлари даҳшатдан чақчайиб кетган эди. Ҳожи мулозимига: “Мени бу ердан олиб кет! Мен ҳали ўлганим йўқ!” деб қичқирмоқчи бўлди. Аммо овози чиқмади. Хонназир бўлса, бошини энгаштириб, қабрга тикилганча: “Ло илоҳа иллоллоҳ! Ло илоҳа иллоллоҳ!” деб калима қайтарарди.

Энсиз деразалар панжарасидан ботаётган кўёш нурлари мақбарага тушиб, унинг тубига қонли доғларга ўхшаган шуъла солиб турарди.

МУҲАММАД АЛИ ЖАМОЛЗОДА

ҚОВУРИЛГАН ҲОЗ

Янги йил арафаси орзиқиб кутиладиган дамлар, негаки, айна шу кунларда одамлар юксакроқ лавозимга тайинланади, уларнинг ўрнига куйироқдагилари ўтади. Биз ўзимизнинг муассасамизда аллақачон келишиб, ҳал қилиб қўйган эдик — кимда-ким биринчи бўлиб юқорироқ лавозимга кўтарилса, ўртага қовурилган ғозни қўйиб, ҳаммага зиёфат қилиб беради. Унинг ҳамкасаба дўстлари зиёфат лаззати тўғрисида гаплашганда, ҳозирдан оғизларининг суви келиб, тамшаниб, бу тантаналир сабабчисига тансиҳатлик ва бахт-саодат тилаб юришибди.

Тақдир тақозоси билан янги лавозимга кўтарилиш менга насиб қилган экан. Албатта, зиёфат ҳақидаги битишувимиз бир лаҳза ҳам эсимдан чиққани йўқ эди. Мен дарҳол меҳмонларни кутиш масаласи тўғрисида хотиним билан маслаҳатлар қила бошладим. Тўйимиз яқиндагина бўлган — у ҳали келинлик либосларини ечиб улгурганича ҳам йўқ.

— Тўйимизга келолмаган яқинларимизнинг зиёфати ҳам бўйнингда-я! — деб эслатди у. — Жуда яхши-да. Баҳонада дўстларимиз олдида юзимиз ёруғ бўлади. Фақат бир чатоғи бор — қошиғу, санчқи ва пичоқлар фақат ўн икки кишилик-да... Ё қўшимча сотиб олиш керак, ёки атиги ўн бир кишини айтиш керак. Сен билан ўн иккита бўлишади.

— Нимамиз бор-йўқлиги ўзингга яхши маълум, — деб жавоб бердим мен. — Байрам арафасида кармонимиз катта ҳаражатни кўтара олмайди. Дўстларим эса — ўзингга маълум — йигирма уч-йигирма тўрт киши.

— Биров сенинг тилингни қичитганмиди? Зиёфат ваъда қилмоғинг шартмиди?

— Йўқ, азизим, худонинг қаҳрини келтирма. Бунақа синовлар бир йилда бир марта бўлади. Шўрликлар аллақачон ошқозонларини совунлаб ювиб, қовурилган ғоз билан учрашадиган фурсатга қанча дақиқалар қолганини санаб ўтиришгандир. Агар мен ваъдамнинг устидан чиқмайдиган бўлсам, нақд кўзимни ўйиб олишади-я! Гап ўртаамизда қолсин-у, лекин шунақа қилишса, тўғри қилишади. Менга қара, шу қошиғу санчқиларни бориб бировдан қарзга олиб келсам, нима қиларкин?

— Вой, нима деясан! Бунақа гапни хаёлингга ҳам келтира кўрма, — деб эътироз билдирди хотиним бурнини жийириб. — Тўйимиздан кейин уйига биринчи марта меҳмон келаётган бўлса-ю, наҳотки, мен уларни бировдан насия

олинган идишлар билан кутиб олишга йўл қўйсам?! Бунақа қилса, ёмон бўлади-я! Тўнғичимиз ўлиб қолади.

– Унақа бўладиган бўлса, меҳмонларни кетма-кет икки кун кутамиз. Бошқа иложини кўрмайман. Биринчи кун бир гуруҳ ўртоқларим келиб, еб-ичиб кетади-да, эртасига иккинчи гуруҳи келади.

Янги йил байрамнинг иккинчи кун бошланди. Меҳмонларни кутишга ҳамма нарса тайёр: ваъда қилинган ғоздан ташқари, бениҳоя тотли арпа шўрва, қўзи гўшtidан оғизда эриб кетадиган кабоб, икки хил палов, паловга бир неча хил қайла ва турфа хил салатлар тахт қилиб қўйилди. Хоналар супириб-сидирилган, каравотларнинг устига хотинимнинг сепида келган иккита янги рўжа ёпилган.

Меҳмонларни кутар эканман, мен хузур қилиб Содиқ Ҳидоятнинг иккита ажойиб ҳикоясини ўқиб чиқдим. Шу аҳволда ўтирсам, бирдан хотин кириб қолди. У кутилмаган хабар топиб келибди.

– Эшик олдида аллақандай новча бир йигит турибди. Оти Мустафо эмиш. Сенинг жиянинг бўлар экан. Сени байрам билан табриклай деб келибди.

Она томонимдан холамнинг аммасининг жияни бўлади. Йигирма беш ёшларга кирган йигит. Ҳамиша қарасанг, Шомирза-ю, қоқ қуруқ. Қашшоқлиги ҳам майли-я, ўлғудай бўшашган, ландовур, ночор, бесўнақай, сўхтаси совуқ йигит. У бирор гап айтмоқчи бўлса, аввал қизаради, кейин оқаради, кейин оғзини очиб хириллай бошлайди. Баайни бўғзига бир нарса тиқилиб қолган дейсиз. Шу бола йилда бир марта келиб, ўзининг ташрифи билан мени хушнуд қилиб кетади. Шунисига ҳам ҳозир минг шукрлар қиламан.

– Худо хайрингни берсин, – дея ёлбордим хотинга, – айт, мени ҳали тургани йўқ дегин. Мени шу фалоқатдан халос этгин. Йўқолсин бу думсиз-шоҳсиз алвасти! Бир амалла, жўнатиб юбор, кучала еган жойига бориб тиришсин.

– Менга нима? – деб ўжарлиги тутди хотиннинг. – Бунинг менга дахли йўқ. Моли эгасига ўхшамаса, харом ўлади дейишади. Серрайиб кириб келаверар экан-да! Жиян эмиш, қанақа жиян? Шўрвасининг шўрваси-ку! Мени бунақа қаланғи-қасанғилар билан қариндошчилик қилиш ниятим йўқ. Ҳиндларнинг подшоҳи бўлса ҳам, менга кераги йўқ.

Қарасам, иложи йўқ. Уни қувиб, ҳайдаб юбориб ҳам бўлмайди – худонинг қаҳри келади. Ҳойнаҳой, қорни оч бўлса керак, байрам муносабати билан бирикки танга ҳайитлик олиш умидида келган бўлса ажаб эмас. Ичимда шайтонга ҳай бердим: “Бунақа улғу айём кунларида қариндошчилик ипларини узма. Қўй, ошиқма, кейинроқ ниятинга етарсан!” Шундай деб Мустафони қақирдим. У букчайганича кириб келди. Бир йил ичида унинг бўйи янада чўзилипти, турқи яна ҳам совуқ бўлиб қолипти. Бўйини-чи? Бўйинини айтмайсизми? Кир бўлиб, ягири чиқиб кетган ёқасидан нақд ярим метр чиқиб турипти. Баайни ҳозир қозонда пишаётган ғозимизнинг бўйнига ўхшайди. Унинг қиёфасидаги тилга олса арзийдиган бирдан-бир нарсаси шу эдики, у ҳамиша соқолини тоза олиб юрарди. Аммо қўйлагининг ёқаси тагидан малла ва қизғиш туклар чиқиб турар ва улар унинг бўйнидан ўрмалаб кетаётган чувалчанларга ўхшар эди. Унинг уст-бошини таърифламай қўяқолай. Унинг иштони ювилавериби, ситилиб кетган, тиззалари юмалоқ бўлиб шишиб турарди, гўё Мустафо келаётиб, йўлида учраган тарвузлардан бир жуфтини ўғирлаган-у, иштонининг ичига солиб олган...

Мен бу ажабтовур ва ноёб махлуқни ўрганишда давом этар эканман, хонага яна хотиним кириб келиб, дийдиёсини бошлади:

– Нима қилсак экан? Ахир, сиз саришта одамсиз-ку, айтинг, ғозни бугун дастурхонга қўйсак, эртага келадиган меҳмонларнинг олдига нима қўямиз? Ахир, олиб келган ғозингиз битта-ку? Шу битта ғоз билан ҳамма меҳмоннинг кўнглини олмоқчи эдингиз.

Қарасам, хотинимнинг гапида маъно бор.

– Бугун дастурхонга ғознинг ярмини тортиб, қолганини эртага қўйсак, бўлмасмикин? – деб сўрадим мен довираб қолиб.

– Вой, қизиқмисиз? Бирор одам дастурхонга яримта ғоз қўйганини эшитганмисиз? Шарманда бўламиз-ку! Дастурхонга бутун ғоз қўймаса, бўлмайди.

Дарҳақиқат, хотинимнинг гапида мантиқ бор эди – унга эътироз билдиришнинг иложи йўқ.

Кўз очиб юмгунча, мен юзага келган вазиятнинг нақадар оғирлигини тушуниб етдим. Бироз ўйланиб, бир тўхтамга келдим: нима қилиб бўлса-да, шу бугуннинг ўзида, ҳали фурсат борида яна битта ғоз топиш керак. Мен бундай мулоҳаза юритдим: тўғри, Мустафо жуда фаросатсиз, ақли қосир, лекин ҳар нима бўлганда ҳам, Техрондек шахри азимда битта ғоз топишни эплайди. Ахир, ғоз топиш Американи кашф этиш эмас-ку? Ёки бирон аждарнинг калласини олиб кел дейётганим йўқ-ку! Мен буюраётган юмушни бажариш қўлидан келса керак.

— Мустафо, бўталоғим, — деб мен унга мурожаат қилдим. — Ҳойнаҳой, гап нимада эканини тушуниб турган бўлсанг керак. Бир қўллаб юбормасанг, бўлмайди. Узингнинг абжирлигингни кўрсатасан-да. Ҳар нима қилиб бўлса-да, шу бугун битта ғоз топиб келасан. Пули қанча бўлса ҳам, майли!

Мустафо ҳар доимгидек аввал қизариб-бўзарди, кейин қорайди, сўнг худди чилимнинг сувидек қорнида бир нарса биқирлади, сўнгра қаердандир, томогининг ич-ичидан хириллаган овоз эшитилди. Менинг бир амаллаб англаганим шу бўлдики, бугунгига ўхшаган байрам куни ғоз топаман деб овора бўлишнинг ҳожати йўқ. Негаки, бугун шаҳардаги дўконларнинг биронтаси ҳам ишламайди.

— Нима қилсак бўларкин? — деб сўрадим мен бунақа жавобдан ҳанг-манг бўлиб.

— Худо ҳаққи, билмайман. Ҳаммаси сизнинг қўлингизда... — деди Мустафо аввалгидай бирмунча хириллашлардан кейин. — Ёки зиёфатни қолдирсакмикин?

— Вой, ақлингдан айланай сенинг. Бир соатдан кейин меҳмонлар кела бошлайди.

— Узингизни касалга солақолинг. Доктор тўшакдан туришга рухсат бермаган, дейсиз.

— Қандай қилиб ўзимни касалга соламан? Ахир, эрталаб таклиф қилинган меҳмонлардан бир қанчаси билан телефонда гаплашдим-ку?..

— Ундай бўлса, ғоз харид қилган эдим, уни ит ғажиб қўйди, денг.

— Сен менинг ҳамкасбларимни билмайсан. Улар ёш болалар эмас. Уларни ғоз сузиб кетиб қолибди деб алдаб бўлмайди. Улар бунақа гапга ишонмайди. Шундай десанг, дарров “Жонинг чиқсин сенинг. Дарров бошқа ғоз олақолмайсанми!” деб ёқанга ёпиштиришади. Ҳаммасини ижжилаб сўраб, тагига етмагунча қўйишмайди. “Қани, ғозни ғажиб қўйган ўша итни бу ёққа олиб кел-чи! У билан ўзимиз гаплашиб қўямиз!” дейишади.

— Ундай бўлса, айтинг — сизни шаҳарда йўқ дейишсин. Биби Фотманинг қабрларини зиёрат қилгани кетган, дейишсин.

Кўриб турибман — Мустафонинг гапларида маза-матра йўқ. Мен унинг жаврашига чек қўймоқчи бўлдим. Баҳонада бир чандиб олмоқчи ҳам бўлдим.

— Биласанми, Мустафо, мен сенга ҳайитлик атаб қўйгандим. Манави пулни олгину дарров уйингга югур. Имкони борича биздан тоғамнинг оиласига тезроқ табрикларимизни етказсанг, дейман-да. Илоҳим, бу йил бизга бахт келтирсин. Илоҳим, Янги йилни минг марта байрам қилинглар.

Аммо, аён бўлдики, Мустафонинг фикрлари бутунлай бошқа томонга йўналтирилган эди. Менинг гапларим қулоғига кирмади. У ўзининг ўйлари билан банд эди. Шунинг учун унинг жавоби саволимга пойма-пой бўлди.

— Шундай бир найранг ишлатса, қандай бўларкин? Бунинг оқибатида меҳмонлар бугун ғозга қўл тегизмасалар. Унда эртага уни бўлак-бўлак қилиб, яна дастурхонга қўйса бўлади. Лаббай?

Аввалига ўта бемаъни кўринган бу фикр, тузукроқ ўйлаб кўрилса, унчалик ҳам бўлмайдигандай кўринмади. Эътибор бериб тинглаганим сари Мустафонинг гапларида бемаъниликлар камроққа ўхшайверди. Мен ҳозиргина айтилган фикрни атрофлича ўйлаб кўра бошладим ва аста-аста қалбимнинг қаърида сал-пал бўлса-да, умид учқуни шуълалангандек бўлди. Бора-бора ҳатто кайфиятим кўтарилиб ҳам кетди.

— Биринчи марта сендан бунақа доно гапни эшитяпман, — дедим Мустафога юзимда қувончли табассум билан. — Назаримда, бу чигални бизга сен ечиб берадиган кўринадан. Сен ўзингнинг санъатингни шундай кўрсатгинки, биронта ҳам меҳмон ҳатто ғозга қўлини узатмасин.

Мустафога жон кирди. Гарчи у ҳали менинг ниятларимни англаб етмаган ва гап нимада эканини фаҳхламаган бўлса-да, менинг жонимга аро кириб, оғиримга асқотаётганидан хурсанд эди.

— Нега ичкари кирмай турибсан? Қани, кир бу ёққа! Ўтир, — дедим мен манзират билан хитоб қилиб. — Бу ёққа кел, яқинроқ. Торгинма. Менинг ёнимга, манави духоба стулга ўтир. Қани, бир бошдан гапириб бер-чи, ишларинг қалай? Нима билан машғулсан? Истасанг, мен сенга тузукроқ бирор иш топиб бераман. Уйланаман десанг келин ҳам қидириб кўрарман. Нега ширинликлардан олмаяпсан. Манави ҳолвадан татиб кўр-чи, Яздан совға келган.

Мустафонинг бесўнақай қинғир гавдаси духоба стулга зўрға сиғди. Кутилмаганда унга кўрсатилган бундай илтифотлару меҳрибонликка миннатдорлик билдириб чайнала бошлаган ҳам эдик, мен унинг гапини бўлдим:

— Бўлди, бўлди! Миннатдорчилигинг нимаси? Сен менинг укамсан. Умуман, мен сенга бутун жавоб бермайман. Бутун бизнинг меҳмонимиз бўласан. Ахир, бутун бир йил кўришганимиз йўғ-а! Бизни бутунлай эсингдан чиқариб юборгансан-а! Бу шаҳарда сенинг туғишган тоғанг борлиги эсингга ҳам келмаган бўлса керак? Мени қариндош ўрнида кўрмайсан-да! Ҳеч қанақа сабабу баҳонанг кетмайди, бизникида қолиб, овқатланиб кетасан. Ҳозироқ чиқиб, келинойингга айт — менинг энг яхши костюмимни сенга олиб берсин! Кийимингни ўзгартириб ол. Меҳмонлар келганда ёнимда ўтирасан. Яхшилаб эслаб қол — арпа шўрвани ичиб бўлишгандан кейин, кадоб билан ошдан кейин дастурхонга ғоз тортилганда сен менга қараб шундай дейсан, “О, муҳтарам мезбон! Ёлбориб сўрайман, бизни таом истеъмол қилиш заҳматидан халос этинг! Қоринда жой қолмади. Шунақа овқатландикки, ёрилиб кетай деб турибмиз. Мезбоннинг қўли очиқ экан деб, орқа-олдимизга қарамай, овқатни тушираверсак нима бўлади? Ғоз деганлари чиндан ҳам бағоят тотли нарса бўлади. Лекин шундоқ тотли ғозни бўлақларга ажратиб майдалашга одамнинг кўзи қиймайди. Йўқ, йўқ, йўқ! Шахсан ўз номимдан ва бу ерда ўтирган азиз меҳмонлар номидан ёлбориб, ўтиниб илтимос қиламан — бу лаганни ғози билан шундайлигича олиб чиқиб кетишсин. Йўқ, агар борди-ю, сира иложи йўқ десангиз, майли, ҳадемай баҳор келади, бирор кун яна сизникида йиғилармиз. Лекин ҳозир — худо шоҳид — агар сиз бизни лоақал бир тишлам ёйишга мажбур қиладиган бўлсангиз, ҳаммамизнинг уволимизга қоласиз. Наҳотки, сиз бизга шунақа ўлим тиласангиз? Хуллас калом, мен меҳмонларни ғоздан тановул қилишга ундайвераман, сен бўлсанг, “йўқ, бўлмайди” деб оёқ тираб туриб оласан ва ҳар нима қилиб бўлса-да, меҳмонларни ўз томонингга оғдирасан.

Мустафо оғзини очиб, бўйинини чўзиб ўтириб, гапларимни тинглади-да, маънодор қилиб кулди. Унинг кулгисиди “ҳаммасини тушуниб турибман, хавотир олманг” деган маъно бор эди. Кейин ўзининг овоз чиқарадиган усқунасини ишга солиб, хитоб қилди:

— Ҳаммасини тушундим. Хотиржам бўлаверинг.

Меҳмонлар айтилган вақтдан кечикмай, битта ҳам хато бўлмай ҳаммалари етиб келишиди, ҳол-аҳвол сўрашиб, дастурхон теварагига ўтиришиди ва “ямламай ютавер” деган шиорга амал қилиб, “раббимсан” дея овқатларни туширишга киришишиди. Орадан икки соатча ўтгач, Мустафо кириб келди. Унинг устиди менинг янги костюмим, бўйнида бўйинбоғим, оёғида ипак пайпоқ, ботинкалари ёғ тушса ялағудек ялтиратиб бўялган. Баайни маст товуснинг ўзгинаси. Соқолини қиртишлаб олган, юзидаги ҳамма ёриқлар, тирқишлар ва ўйдим-чуқурларни мой-упа суриб, обдон силлиқлаган. Сочлари ҳам мойланиб, текис таралган, қулоғи, бурни ва бўйнидаги жунлар қирилган, хуллас, пардоз-андоз жойида. Баайни у бизникига келиб, улфатчилигимизни безамоқ учун ҳозиргина экрандан тушган кино юлдузининг ўзи эди.

Жаноб Мустафоҳон салобат билан ва айни чоқда жуда зўр самимият билан одатдаги муборақбод сўзларини айтди ва ҳавас қиладиган сиполик билан келиб, менинг ёнимдаги стулга ўтирди. Мен уни ошналаримга пойтахтдаги энг фазилатли ва энг омадли йигитлардан бири сифатида таништирдим. У ўзига юклатилган ролни жуда ўринлатиб ўйнамоқда эди. Буни кўриб, мен хурсанд бўлдим ва ҳатто ғоз воқеасидан бир амаллаб қутулиб чиқишимизга ишона ҳам бошладим.

Мамнуниятимни изҳор қилмоқ учун қадаҳга арақ қуйдим-да, такалуф билан алёр айтдим:

– Жаноб Мустафохон! Унча кучли бўлмаган Исфохон арағидан бир қултум нўш айлашни ихтиёр этмайсизми?

– Гарчи мен 3 юлдузли француз коньягини кўпроқ ёқтирсам-да, – деб жавоб берди у лабини чўччайтириб, – сиз Исфохон арагини ичмоғимни таклиф этсангиз, бўйсунмоқдин ўзга иложим йўқ. – Шу сўзларни айтиб бўлгач, у тутилган қадаҳдаги арақни бир кўтаришда ҳалқумининг ичига қўйиб юборди. – Арақ чакки эмас экан! Ленинграднинг арағига ўхшаб кетаркан. Рус элчихонасининг юқори мартабали бир ходими яқинда менга бир неча шишасини тўхфа этганди. Афсуслар бўлғайким, ўшанда ҳеч қайсингиз ёнимда эмас эдингиз. Арақмисан арақ эди ўзи ҳам. Лекин ўзимизнинг Исфохон арагининг ҳам ундан кам жойи йўқ. Гап йўқ – эронликлар ҳам ҳамма нарсани бемалол уддалай олади, агар у рағбатлантирилса, ҳар қандай хорижликни ҳам бир чўқишда қочиради. Илтимос, яна қўйинг! – У қадаҳни менга узатди.

Энди бу ташвиш бор экан! Зиёфат энди бошланди-ю, шишадаги арақнинг яримдан кўпини қуритиб бўлишибди, азаматлар. Фақат арақ эмас, бошқа ичимликларнинг ҳам ранги ўчиб кетибди. Нима бало, булар қудуқма дейман?

Ичкилик билан каобнинг таъсирида Мустафо ўзини шунақа қўйиб юбордики, буни тасаввур қилиш ҳам қийин. Унинг жағи бир лаҳза ҳам тинаётгани йўқ. Гоҳ ҳазиллашади. Гоҳ аския қилади, гоҳ латифа айтади. Бирам чечан эканки, қўяверасиз... Бир зумда ўтиришнинг гулига айланди-қўйди. Ҳеч кимга гап бермай, фақат ўзи гап сота бошлади. Арақ бамисоли калитдай унинг қулфи дилини очиб юборди, гап унинг ичидан қайнаб чиқа бошлади. У чапдаст қиличбоздай жумлаларни қиличдай ишлатиб, сермай бошлади.

Ҳеч ким танимайдиган, ҳеч қаерда таҳсил кўрмаган, Техроннинг теваарағидаги Имонзода Довуд ёки Шоҳ Абдул Азим деган жойлардан нарига қадами етмаган бу одам Оврўпа ва Америкадаги Чикаго, Манчестер, Париж каби шаҳарларда бошидан кечирган саргузаштлар тўғрисида шунақа ажойиб воқеаларни жўшиб-тўлқинланиб гапириб бердики, мен бу хазинани шу пайтгача кашф этмаганим учун ўзимни-ўзим аямай ўтирдим.

Ҳамма унинг гапларини оғзини очиб эшитмоқда эди. Мен эса унга қараб, бошқа бир нарсага ҳайрон бўлиб ўтирдим: у бир вақтнинг ўзида тинмай жаврар ва оғзи тинмай кавшар эди. Палахмондай-палахмондай гўшт бўлақларини тўхтовсиз чайнаб ютишлар унинг шалоладай қўйилаётган гапларига заррача халақит бераётгани йўқ эди. Гўё унинг томоғида иккита тешиги бор бўлиб, буларнинг бири луқмаларни ютмоқ учун, иккинчиси эса ҳар хил жимжимадор сўзларнинг қайнаб чиқиши учун эди.

Янги йилнинг сўнгги – ўн учинчи кунини байрам қилиш тўғрисида гап кетганда, Мустафо бир қасида ўқиб берди. Қасидани у кеча ёзган экан. “Қойил! Баракалла!” деган хитоблар янгради. Ўзларини билимдон қилиб кўрсатиб юрадиган ва ҳатто олимлик даввоси ҳам бўлган иккита меҳмон қасиданинг айрим сатрларини яна бир мартадан ўқиб беришга мажбур қилишди.

Шоир бўлиш орзусида юрган меҳмонлардан бири шу даражада эриб кетдики, унинг ёнига бориб, пешонасини ўпди ва шундай деди:

– Ё Оллоҳ! Чинакам шоир экан-ку, бу киши! – Шундай деб, кейин унинг тахаллуси нима эканини сўради.

Мустафо энсаси қотганини яширмай жавоб берди:

– Ҳозир тахаллус билан ёзиш эскириб қолган. Тахаллуслардан воз кечиш фурсати аллақачон етиб келган, жаноблар. Аммо муҳтарам устозимиз марҳум Пешаворийнинг маслаҳати ва тавсияси билан мен шеърларимга, одатда, жўнгина “Шоир” деб имзо чекаман. Пешаворий менга кўп меҳрибонликлар қилган. Умрининг охирида эса мендан буткул ажралолмай қолган эди.

Ўтиришдагиларнинг ҳаммаси яқдиллик билан жуда яхши тахаллус танланганини, бу тахаллус Мустафонинг истеъдодига жуда мос эканини айтишди.

Шу пайт даҳлиздан телефон жиринглагани эшитилди. “Шоир” жаноблари мулозимга юзланиб деди:

– Азизим, мени чақириваётган бўлишса керак. Ички ишлар вазири қўнғироқ қилмоқчи эди. Мени банд эканимни айт. Ўзим кейинроқ қўнғироқ қиламан.

Кимдир адашиб тушиб қолибди.

Агар ўша пайтда менинг нигоҳим тасодифан Мустафонинг нигоҳи билан тўқнаш келиб қолганида, менинг нигоҳим уни воқеликка қайтарган бўларди. Афтидан, у буни сезиб турарди шекилли, мен томонга мутлақо қарамасликка ҳаракат қиларди. Унинг нигоҳи дастурхон узра бир таомдан иккинчисига ўтиб, тимирскиланиб турарди; гўё қарайман деса, бошқа нарса йўқдек...

Ниҳоят, арпа шўрва ичиб бўлишди, кўзи кабоб, палов ва қайларал бартараф қилинди. Радиодан концерт эшиттирила бошланди. Авжи қовурилган гозни дастурхонга тортадиган фурсат етиб келган эди. Кўпдан бери орзиқиб қутилган гознинг дастурхонга қўйилишини ўйлар эканман, фикран шўрлик жониворни ўз паноҳида сақлашини Оллоҳдан тилаб, унга таваллолар қилар эдим.

Мана, ниҳоят, эшикда лаган кўтарган мулозим пайдо бўлди. У дастурхон ўртасига сингиб пишган, терилари кирсиллаб, ёғлари томчилаб турган, иштаҳани кўзгайдиган гозни қўйди. Кейин мулозим чиқиб кетди.

Мен бор диққатимни Мустафога қаратдим. Наҳотки, қовурилган гознинг хушбўй ҳидидан Мустафо маст бўлиб қолса? Наҳотки у ўзини йўқотиб қўйса? Йўқ, Оллоҳга шукурлар бўлсинким, унинг эс-ҳуши ҳали ўзида эди, калласи ишлаб турганди.

Мустафо гозни кўриши биланоқ меҳмонларга шундай сўзлар билан мурожаат қилди:

— Жаноблар! Гапим маъқул бўлса, сизлар ҳам мени қўллаб-қувватласанглар. Афтидан, мезбонимиз бизга яхшилик соғинаётгани йўққа ўхшайди. Ҳозир гозга бало борми? Гоз нима қилиб юрибди? Шахсан мен жуда тўйиб кетдим. Еганларим жигилдонимга келди. Агар сизлар калламни жасадимдан ажратсанглар, қорнимга бошқа бирон тишлам овқат сиғмаслигини кўрар эдинглар. Ҳатто энг тотли, энг лаззатли, қусур-қусур гоз гўшти бўлса-да... Ҳеч қайсимизда бу ердан чиқиб, тўғри касалхонага йўл олиш нияти йўқ-ку, шундай эмасми? Инсон ошқозони тубсиз қудуқ эмаски, ҳар қанча егулик ташлаганинг билан, тўлдириб бўлмаса.

Гапи тамом бўлмасдан у мулозимни чақирди-да, унга буйруқ берди:

— Менга қара, азизим, меҳмонлар манави гозни олиб чиқиб кетишингни илтимос қилишяпти. Қани, уларнинг гапини икки қилмай, дарров уни олиб чиқиб кет-чи...

Мустафонинг қутилмаган қилиғи меҳмонларни ҳанг-манг қилиб қўйди, улар нима қилишларини билмай гарангсиниб қолишди. Бир томондан, жонивор гознинг хушбўй ҳиди уларнинг димоғини қичитиб, иштаҳасини уйғотмоқда эди — улар лоақал кўзи кабоб билан таъмини солиштириб кўрмоқ учуноқ, гоздан жиндай-жиндай тотиниб кўришга йўқ демас эдилар. Иккинчи томондан жаноб “Шоир”дай донгдор одамнинг дадиллик билан шартта-шартта қилаётган ишлари уларни тийиб қўйди. Меҳмонларнинг нигоҳи гозга миҳланган эди, лекин ихтиёрларига зид тарзда бўлса ҳамки, бошқа иложлари қолмади. Шунинг учун ҳам Мустафонинг гапларини сусткашлик билан “Ҳа, ҳа... Албатта!” дея маъқуллаб қолдилар.

Бизнинг режамиз амалга оша бошлагандай кўринди. Шу дақиқаларда мен Мустафога қараб, юз марта “Балли!” деган ва туяникига ўхшаган лабларидан ўпгим келиб кетди.

Шунга қарамасдан, ҳийламиз янада ишончлироқ чиқмоғи учун мен қассобнинг пичоғига ўхшаган узун ва энли пичоқни кўлимга олдим-да, ўгли Исмоилни қурбонликка сўймоқчи бўлган Иброҳим каби худо раҳмат қилгур гознинг тепасида таҳдид билан ўйната бошладим. Мен ўзимни тилсиз-забонсиз бу шўрлик махлуқни нимта-нимта қилиб ташлашга чоғлангандай кўрсатмоқчи бўлдим. Айни чоқда, бу маросимни узоқроқ чўзмоқ мақсадида жаноб “Шоир”га узундан-узоқ нуқ билан мурожаат қилиб, лоақал мен учун гоздан бир тишлам ейишини, акс ҳолда, ошпазнинг меҳнатлари бекор кетишини ва у ҳам ранжишини тушунтира бошладим. Бахтимга қассоб гознинг боши билан бирга тилини ҳам кесиб олиб қолганди, акс ҳолда, гози тушмагур менинг беҳаё мунофиқлигим тўғрисида бир арава таъна-дашномларни ёғдириб ташлаган бўлармиди? Хуллас, мен ялиғиб-ёлворишдан тўхтамадим, Мустафо айтганидан қолмади. У ўжарлик билан “Йўқ!” деб туриб олди. Унинг қатъиятини кўриб, меҳмонлар ҳам унга қўшилишди. Улар чуввос солиб, бараварига гозни олиб чиқиб кетишни талаб қилишди. Улар гознинг бутунлиги ва дахлсизлиги учун астойдил курашмоқда эдилар. Иш айни менинг кўнглимдагидек тус олиб бормоқда эди. Шунда бирдан

кутилмаганда оғзимдан бир гап чиқиб кетса бўладими?

– Жаноблар! Наҳотки шундоқ ғоздан юз ўгириб бўлади? Ахир, унинг ичига энг аъло олхўрилар солиб пиширилган, у энг юқори навли сариеғда қовурилган-а!

Менинг ярамас оғзимдан шу сўзлар чиқиб улгурмасдан Мустафо тўсатдан ичидаги тори узилиб кетгандек “оҳ” деди-ю, қўлини ғозга узатиб бир қанотни синдириб олди ва уни оғзига олиб борар экан, нима қилаётганини изоҳлагандай бўлди:

– Модомики, сиз унинг ичига энг яхши олхўрилар солиб, энг аъло нав сариеғда қовурилган деб турсангиз, ҳадеб қимматли мезбонни ранжитиб, ялинтиравериш одобдан бўлмайди. Жаноблар, унинг ҳурмати учун ғоздан бир бўлақдан татиб кўрамыз.

Қолган меҳмонлар айнаи шу сўзларни кутиб туришган экан. Шу заҳоти улар бир гала оч бўрилардек ғозга ташландилар. Кўз очиб юмгунча қимматли ғозимиз бутун устихон-у гўштлари билан бирга талонга тушди, гажилди ва ўн иккита кекирдакдан ўтиб ғойиб бўлди. Бир замонлар ғоз деб аталган махлуқ ўн иккита қориннинг ичига тушди ва кўп ўтмай ҳазм бўла бошлади. Хулласкалом, жўнроқ қилиб айтганда, меҳмонлар ғоз бечорани бир зумда шунақа гумдон қилишдики, гўё у бечора умуман, ҳеч қачон тухумдан чиқмагандек, бу ёруғ дунёга келмагандек эди.

Одамни ҳайвон дейишади, ҳайвон бўлганда ҳам ўтхўр ҳайвон эмиш. Бўлмаган гап. Менинг меҳмонларим одамхўрларга ўхшар эдилар. Ахир, бундан олдин роса икки соат мобайнида бу жаноблар қўлларида пичоғу санчқиларни ушлаб олиб, бир уюм гўшту мева-чевалар билан қаттиқ жанг қилишган ва ҳар гал ҳатто тақсимчаларини ялаб ҳам қўйишган эди. Энди-чи? Энди бўлса, ўн икки одамнинг ҳаммаси гўё ҳеч нарса кўрмагандай ўзини яна овқатга урди. Менинг кўз ўнгимда қусур-қусур бўлиб сингиб пишган ғозим бўлак-бўлақларга ажратилган ҳолда бир тўда қора бошли қузғунларнинг ўлжасига айланди ва ҳозиргина кўз ўнгимда турган нарса ғойиб бўлди – у шўрлик меҳмонлар ошқозонига мангуга дафн қилинди. Бу мудҳиш манзарани кўриб, оғзим бутунлай куриб қолди ва мен қийинчилик билан икки-уч бор ясама жилмайиб “олинглар, ош бўлсин!” дейишдан нари ўта олмадим. Юз берган фалокатни бартараф қилишга мен ортиқ ожиз эдим. Лекин жаноб “Шоир” тўғрисида икки оғиз гап айтмасам, ҳеч иложи йўқ. Гўё ҳеч нарса рўй бермагандек, у яна очилиб яшнаб кетди. У менинг шимимнинг чўнтагидан менинг ипак дастрўмолимни олиб, бужмайган дўрдоқ лабларини арди ва сўна чаққан тойчоқдай шаталоқ отиб, яна олди-қочдиларини олиб қоча бошлади. У Швейцария ўрмонларидаги саргузаштларини гапира бошлади. У ерда гўё бир гуруҳ казо-казолар билан бирга бўлган экан. У оғиз кўпиртириб ишқий саргузаштларини ҳам сўзлай кетди. Лекин уларни шунақа тафсилотлари билан гапириб бердики, бу ерда такрорлашга сира ҳам тил бормайди. Зиёфатда ўтирганларнинг ҳаммаси бу ёлгон-яшиқ гапларни айнаи ҳақиқатдай қабул қилишди ва ўқтин-ўқтин тилларини тақиллатиб, бошларини сарак-сарак қилиб, ҳузурланиб ўтириб тинглашди.

Бу чайнашлару гажишлар, ютишлару, ҳазм қилишлар обдон қизиб, авж пардага кўтарилганда жонинг жаннатда бўлгур ғознинг ҳалок бўлиш манзараси мени одамларнинг ношукурлиги, яхшиликларни унутиб юбориши, хиёнати, лафзсизлиги, қатъиятининг йўқлиги, макр-ҳийласи, мунофиқлиги, Мустафога ўхшаган икки пулга қиммат одамларнинг сурбетлиги ва бетамизлиги тўғрисида ўйлашга мажбур қилганида, яна телефон жиринглаб қолди. Мен дарров даҳлизга чиқдим ва қайтиб кириб, ҳали ҳам гап сотаётган Мустафога мурожаат қилдим:

– Жаноб Мустафохон. Ички ишлар вазири телефон қилипти. У кишининг сизга шахсан айтадиган икки оғиз гапи бор экан.

Қариндошим бу гапни жуда жиддий қабул қилди, бўйнига тутиб олган оқ сочиқчани ечмай, ўрнидан туриб, орқамдан юрди. Хонадан даҳлизга чиқишимиз биланоқ, орқамдан эшикни зичлаб ёпдим-да, қариндошимни чангитиб сўка кетдим. Каминаи камтаринингизнинг мушти бир марта-ярим марта у шўрликнинг лунжига ҳам тушиб қолди.

– Ҳамма ишни расво қилдинг-ку, аблаҳ! Одам деган шунчалик ҳам нафсининг бандаси бўладими? Битта ғозни деб имонингни сотдинг-а! Сен – эшакнинг обрўйингни шунчалик кўтариб қўйган бўлсам-у, сен тузимни еб,

тузлигимга тупурдинг-а!

Бунақа қабих иши учун қасос олиш мақсадида мен уни яна бир марта урдим. У ҳансирай-ҳансирай, тили зўрга калимага келиб, одатдаги талаффузида афт-башарасини бужмайтириб жавоб берди:

– Мени беҳуда койиманг, афандим. Менинг нима гуноҳим бор? Наҳотки, эсингиздан чиққан бўлса? Биз келишиб олганимизда гап фақат фоз тўғрисида борган эди. Фознинг ичига солиб пиширилган олхўри тўғрисида ҳам, фознинг олий навли сариеғда қовурилгани тўғрисида ҳам ҳеч қанақа гап бўлгани йўқ эди. Ахир, ўзингиз инсоф билан ўйлаб кўринг – бу ишда мабодо бирор гуноҳқор одам бўлса, у сиз бўласиз.

Мен шу даражада дарғазаб бўлдимки, дунё кўзимга зимистон бўлиб кетди. Мен шу заҳоти кўча эшикни очдим-да, бу ношукур бадбахт йигитни ёғ солинган хурмача ичидан ушлаб олинган сичқондай кўчага улоқтирдим. Кейин ўзимни босиш ва ичимда гуриллаб турган эҳтирос гулханини жиндай пасайтириш учун бирпас ҳовлида айланиб юрдим. Кейин ҳар қалай яхшими-ёмонми юзимда табассумга ўхшаган бир ифода билан меҳмонлар ўтирган хонага қайтиб кирдим. Қарасам, меҳмонлар аллақачон диванларга ўрнашишпти. Уларнинг бутун фикри-зикри рақибининг донасини қамаб қўйиш билан банд эди.

– Жаноб Мустафоҳон, – дедим мен баланд овозда, – узр сўрадилар. У киши меҳмонлар билан хайр-маъзур қилмасдан кетишга мажбур бўлиб қолдилар. Ички ишлар министри ўзининг шахсий машинасини жўнатишти. Мустафоҳон меҳмонларнинг суҳбатини бузмай қўя қолай, деди.

Меҳмонлар қадрли “Шоир”нинг қутилмаганда бунақа шошилиш кетиб қолганига таассуф билдиришди. Сўнгра улар бу одамнинг нақадар фозил, ўқимишли эканини, ичишни ҳам ўрнига қўйишини ва улфатларининг кўнглини олишга усталигини ҳам гапириб ўтиришди. Баъзилар уни уйларига таклиф қилиш мақсадида мандан унинг телефон рақамини ва манзилини сўрашди. Яширишнинг ҳожати йўқ – мен шарм-ҳаёни йиғиштириб қўйиб, ҳаммаларига хаёлимга келган биринчи рақамларни айтдим.

Эртасига эрталаб, кеча бўлган воқеаларни эсладим. Буни қарангки, алам ичида ўз қўлларим билан уйдан ўзимнинг энг яхши костюмимни чиқариб ташлабман, ахир, ёқасидан олиб кўчага улоқтирганим “шоир” Мустафоҳоннинг устида менинг костюмим бор эди-ку!

Аммо отилган ўқни қайтариб бўлармиди? Яна бир бора амин бўлдим: “Нимаики рўй берса, барчасига ўзимиз сабабчимиз” деган нақл гоётда доно ва тўғри нақл экан. Ўшанда ўзимга ўзим умрим мобайнида ҳеч қачон амалга интилмаганим бўлсин, дея аҳд қилган эдим.

КАМОЛ ИЖТИМОЙ

ТАФТИШЧИ

Уйга қайтишим билан биринчи навбатда орқа томонидан қизариб турган “тўланди” деган муҳр урилган қоғозни хотинимга кўрсатдим.

– Ана, охириги қарзимиздан ҳам қутулдик, – дедим мен.

Шириннинг кўзларидан бир ҳовуч қувонч учқунлари учиб чиқиб, атрофга сочилди.

– Вой, худога шукур-ей! Ниҳоят, бемалол ухлайдиган бўлибмиз-а!

Икковимиз ҳам шоду-хуррамлик билан кулдик. Кейин хотиним ўйчан оҳангда илова қилди:

– Техронда ҳар қанча яшамайлик, бошимиз қарздан чиқмаган бўлур эди. Уйимиз ҳар кун тўс-тўполон, меҳмон аримайди – лоақал ўн туман орттириб бўлмайдими.

Туппа-тўғри, азизам. Ори рост, бу ерда дидимизга ўтиришадиган яқин

ошна-огайниларимиз йўқ. Тўғриси айтганда, баъзан ўрганиб қолган эрмакларинг бўлмаса, киши роса зерикар экан.

Яқин қариндошларинг теварагингда бўлмаса ҳам соғинар экансан.

– Қариндошларни тилга олмай қўяверсанг ҳам бўларди. “Э, худо, ҳеч қанақа совға-салом керак эмас, хеш-ақраболарнинг юзини тескари қилсанг бас” деган гап ҳам бор-ку! Бизни бир ҳафта ҳам ёлғиз қолдирганлари йўқ. Ҳа деса у... Ҳа деса бу...

– Шунинг учун мени вилоятга ишга ўтказишларини илтимос қилдим-да. Албатта, мусофир шаҳарда одам жуда ёлғизланиб қолар экан, лекин ҳеч бўлмаганда, ишларимизни бироз бўлса-да, тузатиб оламиз-ку! Сен ҳам, ниҳоят, уй-пуйингни кўтариб, шабадаланиб оласан-ку! Гапиравериб хуноб бўлиб кетдинг, ахир. Уйни тартибга келтираман десанг, бу ерда сенга ҳеч ким тўғаноқ бўлолмайди. Энди ҳамма нарсдан мамнунсан, ҳамма нарса кўнглингдагидек, шунақами, жоним?

Мен хотинимни эркалатиб, эндигина кўксимга босган ҳам эдимки, уйга югуриб кенжамиз Меҳрибон кириб келди.

– Дадажон, сизни аллақандай бир жаноб сўраяпти. Ёнида бир хоним ҳам бор, – деди у.

– Қанақа жаноб экан? Ёнида хоними ҳам борми? – деб сўрадим мен ҳайрон бўлиб, Ширинга қарадим ва эшик томон йўл олдим.

Остонада ўттиз беш ёшлардаги бир ўртабўй эркак турган экан. Ҳар нарсдан аввал кўзимга ташланган нарса – унинг қулоқлари бўлди. Улар овоз ушлайдиган радиокарнайларга ўхшаб, олд томонга туртиб чиққан эди. Унинг кичкина кўзлари муғамбирлик билан тикилиб турарди. Унинг тарвуздек думалоққина қорни ҳам дўппайиб турар, унинг ўзи эса ўнг қўлининг бош бармоғи билан иягини ишқалаб турарди.

– Жаноб Шоҳинмисан? – деб сўради меҳмон.

– Ҳа, менман.

– Бу мактуб укангиздан. Мен яқинда у билан Шерозда учрашгандим.

У менга конверт узатди. Мен дарҳол укамнинг хатини танидим ва шоша-пиша конвертни очдим. “Мактубни олиб борувчи одам менинг энг яқин дўстларимдан – деб мактубни келтирган одамни тавсия қилипти у. – Бир вақтлар биз у билан бирга хизмат қилган эдик. Ҳозир жаноб М. масъулиятли хизмат сафаридида юрипти. У Шерозда меникида турипти. Шундай бўлиши ҳам мумкинки, у сизнинг Турбати Ҳайдарингизда қанд савдосини тафтиш қилмоғи мумкин. Ўзингдан қоладиган гап йўқ – хизмат сафарининг характериға кўра у қанд етказиб берадиган одамнинг уйида туролмайди...” Мактуб гоятда қизгин даъватлар билан тугаган эди: “Сен қалбингдаги менга бўлган муҳаббатингнинг ҳаммасини унга бахшида эт”.

Мактубни ўқиб бўлғач, мен яна тафтишчиға бошдан-оёқ разм солиб чиқдим, кейин унинг хотиниға нигоҳимни кўчирдим. У эриға қараганда анча барвастароқ эди, унинг қўлларида икки ёки уч яшар бир гўдак тамшаниб ухлаб ётарди. Бир неча минут биз ҳаммамиз индамай бир-биримизға термулишиб қолдик. Кўққисдан меҳмонларнинг йўлдан келганини ва ҳойнаҳой, толиққан бўлишлари кераклигини эслаб қолдим.

– Марҳабо, марҳабо... Қани, ичкариға марҳамат, – дедим мен шоша-пиша меҳмонларни уйға таклиф қилар эканман. – Нима гап эканини билмоқчи бўлиб эшикдан бошини суққан Ширинни пайқаб қолдим ва йўл-йўлакай унинг қулоғиға шивирладим: – Жаноби М. рафиқаси билан қанд савдо-сотигини тафтиш қилгани келишипти. Мана, укамнинг мактуби, ўқиб кўр.

Мен меҳмонларни хона ичиға олиб кирдим. Мактубни ўқиб, гап нимада эканини англаган Ширин ҳам меҳмонларға “хуш келибсиз” дегани уларнинг ёниға келди.

– Авваламбор, айтиб қўяйки, – деди жаноб тафтишчи эр-хотин икковимизға жиддий нигоҳ билан қараб, – менинг хизмат сафарим ҳақида бирор кимсаға огиз оча кўрманлар. Мен учун лоақал биринчи кунларда келганимдан ҳеч ким воқиф бўлмаслиги гоятда муҳим.

Мен хотинимға қарадим. Хотиним менға қаради. Нигоҳларимиз тўқнашди. Мен

пайқадим — хотиним ҳам “лоақал биринчи кунларда” деган сўзларга эътибор қилипти.

— Хотиржам бўлаверинг, — деб уни тинчлантирдим. — Ҳеч ким хабар топмайди.

— Айтинг, илтимос, менга пижама беришсин, — деб давом этди меҳмон белидаги камарини ечар экан. Менинг пижамамни кияр экан, у бирдан кулиб, шундай деди: — Пижаманинг резинкаси қорнимизга тўғри келаркан дейишимиз анча қийин-ку...

— Резинкасини тузатиб берамиз. Ҳозирча шуни кийиб туринг.

— Ҳа-я, бирорта одамни вокзалга юбориб, чамадонларимизни олиб келса бўлармикин?

— Ҳа, албатта, қани, квитанциянгизни беринг, гир этиб бориб келаман.

— Узингиз борасизми? Қўйинг-е! Жуда ноқулай-ку.

— Ҳечқиси йўқ. Мен ҳаммол оламан.

Чамадон унчалик оғир эмас эди. Лекин мен уни бутун шаҳар бўйлаб кўтариб юришга хижолат бўлдим ва чиндан-да ҳаммол ёлладим. Мўъжазгина шаҳарда муаллим таниқли кимса! Бу ерда ҳар қадамда ҳушёр бўлмасанг бўлмайди, арзимаган нарса билан обрўйинг тўкилиб қолади.

Мен уйга қайтиб келганимда жаноб тафтишчи менинг тўшагимда ялпайиб ётиб, истироҳат қиларди. Унинг рафиқаси эса йўлда кийиб келган тор юбкасини ечиб, Шириннинг уйда киядиган кўйлагини устига илиб олибди-да, ухлаб ётган гўдакнинг тепасида ўтирган экан. Маълум бўлишича, қизалоқ йўлда шамоллаб қолипти. Ҳозир иситмаси жуда баланд эди.

Чамадонни аста эшик ёнига қўйиб, Ширинга ёрдамлашгани шошилдим. Шўрлик ўчоқ бошида жуда шошиб қолипти — бир самоварга қарайди, бир гурунчининг қайнаган-қайнамаётганидан хабар олади, бир кабоб куйиб кетмасин деб, уни ағдаради...

Чамаси бир ярим соатлардан кейин биз меҳмонларни дастурхонга таклиф қилдик. Тамадди вақтида тафтишчининг рафиқаси жуда асабийлашиб ўтирди — у боласининг аҳволидан жуда хавотирда эди. Ниҳоят, чидаёлмади, шекилли, эрининг бошига таъналар ёғдирди:

— Мен сенга айтган эдим-ку — сен билан бирга келишимга бало бормиди? Ҳозир уйда бўлганимда, болага лоақал товуқ шўрва қилиб берардим.

— Кўп ташвиш қилаверманг, азизим Пари, — деди тафтишчи. — Бола йўлда шамоллаб қолди. Ҳечқиси йўқ, бироз ётса тузалиб кетади.

— Хафа бўлманг, хоним-афандим, — деди дилкашлик билан Ширин. — Бу ерда ҳам худди ўз уйингиздек гап. Мен бир зумдаёқ гўдагингиз учун шўрва қайнатиб бераман.

— Сизларни анча уринтириб қўямиз-ку...

— Йўқ, нега унақа дейсиз? Уриниши бор эканми?

Тушликдан кейин мен бориб, товуқ олиб келдим. Ширин товуқ шўрва пиширишга киришди. Кейин меҳмонларга чой дамладик.

Тафтишчининг хотини чойни тумшугининг тагига олиб борди-ю, бурнини жийирди.

— Қутиллардаги тортиб сотиладиган арзон навли чойларданми дейман?

— Адашдингиз, хоним, — дедим аччиғим келиб. — Биз ҳаммавақт “Ўқаб” навли чой ичамиз.

— Нима дейсиз? — дея эрига мурожаат қилди у. — “Жаҳон” навли чой яхшироқ эмасми? Айниқса, 353-нави. — Кейин у менга қаради. — Биласизми, биз фақат 353-сонли навни ичамиз. Бошқа навларга сира кўниколмадик-кўниколмадик-да!

Жаноб тафтишчи чойини ичиб бўлди-ю, яна тўшакка ўтиб, ялпайиб ётиб олди. Афтидан, у тезроқ ҳамманинг тинчишини, жиндай мизғиб олишни истамоқдайди.

— Азизим Пари, — деди у бўшашибгина, — сенга нима бўлди, ўзи? Ҳадеб зорланаверасанми? Бу чойнинг нимаси ёқмади сенга? Индамай ичавер! На илож, сафарда баъзи бир шунақа ноқулайликларга кўникишга тўғри келади.

Менинг шу бугуннинг ўзида сизлар учун 353-сонли чой олиб келаман деб ваъда беришдан бошқа иложим қолмади.

— Йўғ-е, мен унақа деяётганим йўқ, — деди меҳмон аёл. Кўринишидан

хижолат чекаётганга ўхшарди. — Мунча ширин бола экан! — дея хитоб қилди у Меҳрибонга ишора қилиб. Афтидан, гапни бошқа ёққа бурмоқчи эди. — Анча босиқ, итоаткор болага ўхшайди. Худо хоҳдаса, бизнинг қизалоғимиз ҳам эртага тузалиб қолади. Бирга ўйнашади. Неча ёшда ўғлингиз?

— Бешга тўлди.

— Худо ўз паноҳида асрасин. Яна бошқа болаларингиз борми?

— Бир қизалоғимиз бор эди, олти ойлик бўлмай, бу дунёдан кўз юмди. Умри қисқа экан. Зотилжам бўлди.

— Сизларни жуда қийнаб қўйдик-да...

— Нега унақа дейсиз? Қийналиши бор эканми?

Баланд хуррак оҳанглари жаноб тафтишчининг уйқуга кирганидан дарак берди.

— Тушликдан кейин бирон соат мизгиб олишни яхши кўрадилар, — деди хотини овозини пасайтириб.

— Бу жуда ҳам фойдали-да, — деб мақтаб қўйдим мен. — Айниқса, бугун, йўл юриб келгандан кейин. Сиз ҳам жиндай дам олиб олсангиз бўлармиди?

— Йўқ, уйкува бало борми ҳозир, — у кафтини бемор қизининг пешонасига қўйди ва янада ташвишга тушиб қолди. — Шўрлик қизалоғим, ўт бўлиб ёнапти-ку! Уни бирон врачга кўрсатмасак, бўлмайдиганга ўхшайди. Бу ерда тузукроқ врач топиладими?

— Шу яқин ўртада битта дурустгина врач яшайди, — дедим мен ҳаяжонланаётган аёлни тинчлантириш учун. — Кечқурун қизни унинг ҳузурига олиб борсак бўлади.

Меҳмон аёл қизининг устига эгилиб ўтирар экан, мен уни синчиклаб кўздан кечириб чиқдим — башараси гўштдор, япалоқ, қошлари керилиб, чеккаларигача борган, худди хитойларнинг қошига ўхшайди, оғзи катта, лаблари дўрдоқ, бамисоли шишганга ўхшайди, бурни осилиб тушиб, устки лабига тегай-тегай деб турипти. Кўзларининг маъносизлиги ҳам, юз белгилари ҳам ақли қосирлигидан ва мутакаббирлигидан далолат бериб турибди.

Кечқурун ҳаммамиз кўпчиликлашиб, бир амаллаб гўдакнинг оғзига бир неча қошиқ шўрва қўйганимиздан кейин тафтишчининг хотини врачга отлана бошлади. Тафтишчининг ўзи бизнинг шаҳримизда қанд масаласи қанақа аҳволда эканини тезроқ тафтиш қилиб билмоқ мақсадида дарҳол ўзининг масъул ишларини бажаришга отланиш ниятида эканини билдирганидан кейин, унинг боласини кўтариб врачнинг ҳузурига мен йўл олдим.

Беморни кўриб чиқиб, шифокор боланинг шамоллаганини ва ошқозони бузилганини айтди. Шифокорнинг олдидан чиқиб, дорихонага йўл олдик. Шифокорнинг хизмат ҳақини ва дориларнинг пулини мен тўлаганимни айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Хоним афанди менинг ҳисоб-китоб қилишимга халақит беришга ҳам уриниб кўрмади. Афтидан, кейинчалик жаноб тафтишчининг ўзлари мен билан ҳисоб-китоб қилишлари керак бўлса керак-да.

Эртаси куни боланинг аҳволи анча яхшиланди. Бола ўзига кела бошлаши бу худонинг ажойиб махлуқининг ҳамма фазилатлари билан яқиндан танишишга муяссар бўлди. Бу шўх қиз жуда ўйинқароқ экан — бехосдан қўлидаги стаканни Меҳрибонга қараб отди. Унинг мерганлигини айтмайсизми! Унинг кетидан қошиқни отди. Рост, стакан боланинг бошини сийпабгина ўтиб, эшикнинг кесақисига тегиб, чил-чил синди, лекин қошиқ боланинг қошига тегди — бир зумда болагинамнинг қовоғи моматалоқ бўлиб кўкариб чиқди. Тафтишчи билан хотини ўз зурриёдларининг шўхлигини томоша қилар эканлар, завқдан қотиб-қотиб кулишарди.

— Худога шукур-ей, боламиз анча тузалиб қолди-я! — дея улар шукроналар қилишди.

Қизалоқ бутунлай тузалиб кетмагунга қадар жаноб тафтишчи хизмат бурчига содиқ бўлгани важдан кун бўйи шаҳардан бери келмасди. Унинг хотини билан қизалоғи хона ичида ўтирган жойида Ширин бечорани адои тамом қилишди. Эртадан-кечгача шўрлик таом пиширар, уларни сузар, дастурхонга тортар ва яна ҳаммасини ўзи йиғиштириб оларди. Гўдак бутунлай соғайиб, оёққа туриб кетгандан сўнг меҳмонлар шаҳарнинг диққатга сазовор

жойларини томоша қилиш хоҳишини билдиришди. Табиийки, мен уларга раҳнамолик қилдим.

Мен, албатта, феъли кенг мезбон сифатида шаҳар бўйлаб қиладиган саёҳатимизнинг ҳамма харажатларини ўз бўйнимга олмогим керак эди. Извошнинг кира ҳақини ҳар хил экскурсияларнинг кириш ҳақини ўзим тўлаганимни айтишга ҳожат бўлмаса керак, дейман. Биринчи куни биз тоғ этакларини сайр қилдик. Иккинчи куни боғда сайр қилдик. Учинчи кунни Кутбиддин Ҳайдар мақбарасини зиёрат қилишга бағишладик.

Ростини айтсам, мен ўлар бўлсам ўлиб бўлдим. Ширин масаласига келсак, одам у бечорага қараб раҳмлари келиб кетарди. Яна бош-оёқ қарзга ботиб бўлди. Уйимиз қуюн ўтган кулдадайд нест-нобуд бўлди.

Кичкина қизалоқнинг шумликлари сира тугамас эди. Бир сония тинч туролмайди-я! Оёқ остида тўшаб қўйилган гилам устида сира қуримайдиган қўлмаклар пайдо бўлди, пардалар тортқилаб юлиб ташланган, бошдан-оёқ кир-чир бўлиб кетганди. Шиша идишлар чил-чил синган. Деворларга кубизм услубида ҳар хил сувратлар чизиб ташланган. Ўғлимнинг башарасида соғ жойи қолгани йўқ – бошдан- оёқ тирналиб кетган, ҳаммаёғи моматалоқ. Бу зулмлардан эзилиб кетган Меҳрибон бир бурчакка кириб қисиниб олган. Меҳмонларнинг эса маиший майда-чуйдалар билан иши йўқ эди. Ажиб бир хотиржамлик билан улар дам олишар, сайр қилишарди, биронта ҳам ташвиш уларнинг ҳавас қилса арзийдиган руҳий мувозанатларига соя солмас эди.

Бир куни мен меҳмон аёлнинг эрига шивирлаб гапирганини эшитиб қолдим:

– Таътилинг қачон тамом бўлади?

Юзимда лип этиб кўринган ҳайрат туйғусидан саволни эшитиб қолганимни англаган тафтишчи баланд овозда жавоб берди:

– Хизмат сафаримни айтяпсанми? Хизмат сафарим охирлаб қоляпти. Яна бир-икки кундан кейин бутун манзара мен учун аён бўлади.

Албатта, ҳар қанақа хотин ҳам, хизмат сафарининг икир-чикир томонларигача ҳаммасини билавермайди.

* * *

Меҳмонларнинг бизникида тура бошлаганига ҳам бир ҳафта тўлай деб қолди. Бир куни тафтишчининг номига телеграмма келиб қолди: “Сизлардан жуда дилгирман. Дарҳол сим қоқинлар”. Телеграммани ўқиб чиқиб, эр-хотин бир-бирларига маънодор қараб қўйишди. Кечки чойни ичиб бўлгач, улар айлангани кетишди. Бу гал мени безовта қилишни исташмади, шекилли, ўзлари ёлғиз кетишди. Одатдагига хилоф равишда улар чамадонларини ҳам ўзлари билан олиб кетишганди.

Улар кетишди. Биз эса эр-хотин икковимиз анчагача индашмай, бир-биримизга тикилиб ўтирдик. Биз зилзиладан кейин вайрон бўлган кулдада тикилиб ўтирган одамларга ўхшардик. Шу кунларда анча-мунча ўзини олдириб қўйган Меҳрибон кўққисдан елкамга бошини қўйди-да, шикаста овозда сўради:

– Дада, жаноб тафтишчи ҳали бизникида узоқ турадимми?

Мен оғзимни очишга улгурмай, Ширин унга бобиллаб берди:

– Улар кетиб нима қилади? Бу ердан ортиқроқ бирон жойни топа олишадими? Бу овлоқ жойда чақирилмаган меҳмонлардан халос бўламиз деб бекорга суюнган эканман. Энди амин бўлдим – бу жойлар Техрондан беш баттар экан.

– Азизим, Ширин, қўй, кайфиятингни бузма, – дедим мен. Афтидан, бу гапим жуда ножоиз айтилди, шекилли.

– Кайфиятинг деяпсанми? – Бу сўз уни ич-ичидан портлатиб юборгандек бўлди. – Мен бир нарсани билмоқ истаيمان. Нима учун сенинг уканг ўз меҳмонларини бизникида кутишни ўзига эп кўради? Бунақа десам, доим шунақа бўлиб келган. Сен ўз қариндошларингни ҳар нарсдан ортиқ кўрасан. Ўзингнинг оиланг билан бўлса, ҳеч қачон ишинг бўлган эмас...

Бир нарса деб эътироз билдиришга гап тополмадим. Менинг индамаганим бадтар унинг аччиғини келтирди.

– Майли, иккидан бирини танла – ё мен билан Меҳрибонни де, ёки

қариндошларинг билан дўстларингни танла.

– Ширин, жоним, сен билан ўғлимни нечоғлик яхши кўришимни билмайсан...

– Яхши кўраман? Агар сен бизни яхши кўрганингда биринчи куниеқ бу тафтишчига бизники каптархона эмаслигини бир амаллаб тушунтириб қўярдинг.

– Бунақа бўлишини ким билиб ўтирипти дейсан? Мен бир-икки кун туриб, кетади деб ўйлабман-да...

Шу бир ҳафтада бир йилга қаридим. Бу мутакаббир ва виждонсиз одамларнинг олдида бамисоли оқсочдай бўлиб қолдим. Улар бўлса, фақат энг қиммат чойни ичишади, бир кун туриб қолган ёғни кўнгиллари хушламайди, энг сара гурунччи тановул қилишади. Сен бўлсанг худди уларнинг югурдагидек кетларидан югуриб юрасан. Извошга тушса, кира ҳақини сен тўлайсан, шифокорнинг ҳақи ҳам сенинг бўйинингта, дорихоначи билан ҳам сен муомала қиласан. Агар мени шу бўйинтуруқдан халос этишга қурбинг етмаса, унда мен кетаман. Кетиб кўнглим таскин топмаса бўлмайди.

Қаҳр-газабдан унинг туси ўзгариб кетганди. Қўллари қалтирар, овози бўғилиб-бўғилиб қолаётганди. Кўрқиб кетган Меҳрибон онасининг этагини ушлаб олиб, хўнграб йиғлайди. Менинг кўнглимда аллақачон тафтишчи хотини билан сайрдан тезроқ қайтиб келақолсайди, шоядки, бу галвалар тезроқ барҳам топса деган истак пайдо бўлганди. Лекин улар ҳадеганда қайтаверишмади. Мен кўчага чиқиб кетишга аҳд қилдим. Хотиним ёлғиз қолса тезроқ тинчиши мумкин. Бундан ташқари бола нарса бунақа можаролардан узокроқ тургани ҳам яхши. Кўча эшик тақиллаб қолганда мен пойабзалимни киймоқда эдим. Мен эшикни очишга ошиқдим. Меҳрибон орқамдан югурди.

Эшикни очиб, остонада соч-соқоли оппоқ, ёши анчага бориб қолган нотаниш эркакни кўриб лол қолдим. Унинг олдида оёқлари тагида чамадони турарди.

– Жаноб Шоҳинмисан? – деб сўради у.

– Ҳа. Келинг, хизмат?

– Биласизми, мен М. Ман, – деб ўзининг исмини айтди меҳмон. – Қўлимда укангизнинг мактуби бор эди. Минг афсуски, икки ҳафтача аввал мен уни йўқотиб қўйдим...

– Шошманг, шошманг... Сиз жаноб М. Сиз. Ҳозир қанд савдосини тафтиш қилгани келдингиз?

– Ҳа, шундоқ. Эртага кечкурун жўнаб кетишим керак. Укангиз, билишимча, сизга алоҳида мактуб ёзган. Мен унга, албатта, сизникига кириб чиқишга ваъда берганман. Лекин сиздан илтимос – тўғриси айтинг. Агар сизга малол келадиган бўлса, бир кунни мен меҳмонхонада ҳам ўтказавераман.

– Укам менга ҳеч нарса деб ёзгани йўқ. Сиз йўқотиб қўйган мактубни эса... Хайр, майли, бу гапларни қўяйлик. Яхшиси, қани ичкарига марҳамат. Бемалол, батафсил гаплашиб оламиз.

Меҳрибон ҳайқирганича ичкарига югурди.

– Ойижон! Ойижон! Яна битта тафтишчи келди!

*Русчадан
Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржималари.*

Қадимги юнон наволари

САПФО

(Эрамизгача VII аср)

МЕН СЕНГА СИФИНАМАН

АФРОДИТА МАДҲИ

Илоҳа Афродита, эй жилвагар камалак,
Зевснинг эрка қизи, қувноқ сеҳргар малак!
Қалбимни қилма пора, согинтириб сен жуда—
Карам айла, маъбуда!

Чўққилардан от ўзинг, аввалгидай бўл мардон:
Чақирсам эшитардинг сен олис-олислардан,
Келар эдинг тарк этиб кўкда отанг қальясин —
Тангри арши аълосин!

Олтин аравага сен минардинг завққа тўлиб,
Уни олиб учарди худди қуюндай бўлиб,
Ҳаво багрин тиларди кучли қанотлар саси —
Кабутарлар галаси.

Етиб келар эдинг сен ҳузуримга бир зумда,
Табассумингни кўриб, ўт чақнарди кўзимда.
“Сапфо! — дердинг. — Мана мен! Сўйла, недир тилагинг,
Нимадан гаш юрагинг?”

Нима ўргайди сени, нега ақлинг паришон?
Айтгил ё муҳаббатми юрагингни қилган қон?
Сени хафа қилган ким? Кимларни тиз чўктирай?
Кимнинг жазосин берай?

Айрилмайди энди ҳеч, ўша қочиб юрган кас;
Совгани олмаган-чи, ҳадялар келтирар, бас;
Ҳали севмаган эса, сипқариб севги майин —
Севиб қолиши тайин...”

Етиб келсанг-чи, яна, тутгил ишқ нашъасидан.
Қутқар мени юракнинг янги хархашасидан!
Камонингга энг учқур муҳаббат ўқларин тер,
Менга мадад бер!

* * *

Агар ким гўзал бўлса,
Фақат кўзга қувонч, нур.
Агар ким яхши бўлса
Шундоқ ҳам гўзал эрур.

* * *

Ҳилол ботди. Ҳулкар юлдузи
 Қўринмайди. Ярим бўлди тун.
 Мунча ҳам тез ўтар вақт ўзи...
 Яна ёлғиз ухлайман бугун!

* * *

Менга жондек азиз
 Қизим, жонгинам,
 Баҳорнинг тилларанг
 Гули-Клеидам!
 Сени бермам дунёда
 Бор тиллага ҳам.

* * *

Қаҳр нима, билмайди ҳали —
 Юраккинам, гўдак мисоли.

* * *

Мадҳия янграган чоғ,
 Рақсга тушади қувноқ,
 Крит қизлари бари.
 Майсазорлар устида,
 Нозик оёқостида,
 Топталар қир гуллари.

* * *

“О, бокиралигим, иффат, шараф-шон,
 Нечун мени тарк этдинг.”
 “Сеники бўлолмаман энди ҳеч қачон,
 Мангу тарк этиб кетдим”.

* * *

Тун бўйи қуйладик биз:
 Сенинг, эй, барно йигит,
 Сенинг, соҳибжамол қиз —
 Бахтинга алёр айтиб.

Энди ором олинглар,
 Оқариб келмоқда тонг,
 Хушбахт яшаб қолинглар,
 Биз ҳам ухлайлик қайтиб.

* * *

Қадрдон дўстсан. Бироқ...
 Ёшим сендан каттароқ,
 Ёшроқ жувонга уйлан.

Бахтни баҳам кўришга,
 Сен-ла даврон суришга
 Асло ботинолмайман.

* * *

Эҳ, онажон! Бу дастгоҳ
 Жоғимга тегди-ку, оҳ...
 Йўқдир тўқишга тоқат.
 Зўр эҳтирос туйғуси
 Кипризода¹ жодуси
 Ўртар юракни фақат.

¹ К и п р и з о д а — Муҳаббат маъбудаси Афродита. Афсонага кўра у Кипр ороли соҳилларида кўпикдан пайдо бўлган эмиш. У Киприда деб ҳам аталади.

* * *

Келишинг менга қувонч. Талпиниб ҳасрат билан
Васлингга зор яшадим. Сен ташна юрагимни
Қайта ҳаёт бахш этиб, ёқдинг муҳаббат билан.

Айрилиқда яшадик иккаламиз узоқ вақт,
Энди айрилиқ қарзин қабул эт, қадрдон дўст, —
Яхши тилақлар сенга! — менга эса қувонч, бахт.

* * *

Сени чорламоқдаман, чиқақолгин Гонгила¹,
Кийиб сутдайин оппоқ либосингни, жонона.
Унда жуда гўзалсан, чарх урмоқда муҳаббат
Сенинг бошингда яна.

Бу либосда ким кўрса сенинг ҳусни жамолинг,
Хайратдан ушлар ёқа. Қалбим нақадар шод-а!
Ҳасад билан боқаман, ахир сенга ўзим ҳам
Эй, гўзал Кипризода!

Мен сенга сиғинаман...

А Л К Е Й Г А

Агар сирли ўйларинг бўлганида беозор,
Уятли сўзларингни тилинг қилмасди ошкор.
Шунда озод лафзингдан келар эди қуюлиб,
Муқаддас ва ҳақ сўзлар дилларга малҳам бўлиб.

* * *

Мен севаман ёшликни
Ҳамда куёшни тақрор,
Эркалик жону дилим
Менинг Қуръам бўлгувчи
Офтобойим рангида.
Жилваларга тўлгувчи,
Гўзалликка мафтункор.

* * *

Тоғлардан келар оқиб
муздай ирмоқ ўйноқи.
Олма шохи жонланар
Кувноқ шилдир-шилдирдан.
Титроқ япроқ уйғонар
Ширин уйқудан бирдан.

А Л К Е Й

(Эрамизгача VII-VI аср)

АМАЛГА КИРДИ ҲАМАЛ

С А П Ф О Г А

Нозик табассумли, гулгун, мусаффо,
Сочлари жингалак, мафтункор Сапфо!
Бир гап айтмоқчиман қулоқларингга,
Лекин айтолмайман, йўл қўймас ҳаё.

¹ Г о н г и л а — Сапфонинг шогирдларидан бири.

АПОЛЛОНГА

Феб-Аполлон туғилгач, Зевс келиб қошига,
Тилладан тож кийдирди фарзандининг бошига.
Берди лира, ёнига қордай оққушлар билан
Қўшиб учқур арава, бахту саодат тилаб.

Дельфа¹ сари йўллади, ўгли Кастал бўйида,
Эллинларга етказмоқ ҳукмфармо ўйида.
Уловнинг жilовини йигит қўлига олди,
Геперборей томонга подани ҳайдаб қолди.

Ўша пеан² кунлари тўқиб жўшқин мадҳия,
Дельфаликлар буюрар ёшларга куйланг, дея.
Рақсга тушиб, айланиб, гулханлар теграсида,
Жўр бўлиб айтди йигит Ҳақ номига қасида.

Ота ўғил осмонда, шоҳ Аполлон жўшади,
Лира торлари титрар, завқларга завқ қўшади.
Тонгни қаршилар майқўт, чирқиллаб бор куч билан,
Қалдирғочлар вижирлаб ўзга бир севинч билан.

Ҳар ённи тутиб кетар чирилдоқлар овози,
Гарчи ўз тақдирдан бўлмасалар-да рози.
Маъбуддан илҳом олиб чириллашар уриб жўш,
Кастал булоғи эса мавжланади шодон, хуш!

Б Ў Р О Н

Асов шамолни англаш қийин кўпида
Бостириб келади тўлқинлар лак-лак.
Уларнинг исёнкор талотўпида
Кемамиз хас мисол бўлар чирпирак.

Саркаш тўлқинларга зўрға берар дош.
Палубамиз сувга тўлди бутунлай.
Ҳоли хароб елкан кўтаролмас бош,
Чирсиллаб узилар арқон пайдар-пай.

Илло, ганим бешафқат — бошни мағрур тут,
Янада баланд тўлқин келаётир бостириб.
Бундан ҳам бадтар ташвиш, машаққатни кут,
Агар бўронга худо бермаса фириб.

* * *

Қурол-яроғлар-ла жиҳозланган уй,
Ҳарбий мис ашёлар ярақлар вой-бўй —
Арейга³ алёр!

Бунда дубулғалар ял-ял ёнади,
Асли тоза мис-да, зўр товланади,
Бари сервиқор.

Қилич, шамширларнинг қинлари қатор,
Тизилган михларда илиниб ётар,
Совутлар бисёр.

¹ Д е л ь ф а — Парпас тоғи этагидаги шаҳар, диний марказ Кастал булоғи ҳам ўша жойда.

² П е а н — ёвузликни қайтарувчи илоҳ.

³ А р е й — уруш худоси.

Бир чеккадан қараб кўз илғар аранг,
Қалқоннинг тури кўп, жуда ранг-баранг —
Хилма-хил, зирҳдор.

Халкид ханжарлари эмас бунда кам,
Топилар белбоғлар — қуршоқлари ҳам;
Ҳаммаси тайёр.

Бу ерда ҳеч нарса унутилмаган,
Унутмайлик сира, дўстлар, нимага
Қилдик биз қарор!

Б А Ҳ О Р

Гув-гув гувлаб, гувиллаб
Кириб келди баҳорой.
Лолақизғалдоқ гуллаб
Қирларга берди чирой.

Жонланди боғу роғлар
Амалга кирди Ҳамал.
Қушлар жўшқин чағ-чағлар
Бир-бирига бермай гал.

Баҳорнинг нафасида
Елга бўлиб жўровоз,
Булбулларнинг сасида
Таралади наво-соз!

Тоғ бағридан муздек сув
Пастга отар ўзини.
Яшилланиб ток занги
Аста очар кўзини.

Соҳилдаги қамишзор
Ясанар жиға тақиб,
Олазарақ какку ҳам
Сайрар дилга ўт ёқиб.

Ана, том бўғотига
Қалдирғоч қурибди ин.
Бола очиб, жонҳалак
Емиш ташийди бетин.

Уяда учишга шай
Силкинар темир қанот.
Баҳор билан уларга
Бошланар янги ҳаёт!

ЁЗ

Дўстлар, қақради томоқ,
Шароб беринглар!
Асад — ёнар ҳаммаёқ.

Иссиқ тафтига олар
Бўғилар нафас!
Жазирама — ўт қалар.

Чириллар чирилдоқлар,
 Парвойи фалак!
 Улар иссиқни ёқлар.

Нағмасин чалар майкут
 Офтоб тигида
 Сарғайиб қавжирар ўт.

Кенг ўтлоқ-майсазорда,
 Иссиқда сўлиб –
 Гуллар жони озарда.

Хира тортар хаёллар,
 Итлар қутуриб,
 Куйикади аёллар.

Эркак белида мадор
 Қолмас Асада,
 Дунё кўзга бўлар тор!

АНАКРЕОН

(Эрамизгача 559-478 йиллар)

АЙРИЛИҚДАН БАҒРИМ ҚОН

АРТЕМИДАГА

Зевс қизи, Артемида
 Ҳузуригда букаман тиз.
 Оҳу кўзли эй, маъбуда
 Таърифингга тилим ожиз!

Жониворлар ҳукмдори,
 Лефейнинг шўх тўлқинлари
 Чарх урувчи соҳилга туш,
 Нигоҳинг-ла айлагин хуш
 Эрлари жасур шаҳарни:
 Бунда топгунг, ёввойимас,
 Сен муносиб одамларни.

* * *

Заркокил Эрот менга
 Отаркан қирмизи шар,
 Пўрим кийган пари-ла
 Вақтихушликка чорлар.

Лекин шубҳали пари
 Ғалати тутиб ўзин,
 Кулиб сочим оқидан
 Бошқага сузар кўзин.

* * *

Севаман ва гўё севмайман,
 Телбаларча ва ақл билан.

* * *

Сув бер, майдан қуй, бола,
Муаттар баргақдан чўз.
Қани, тез, бўлгим келар
Эрот билан юзма-юз.

* * *

Мулойим Гиг¹ орамиздайди,
Ёш маъбуддай эди бахтиёр.
Фракийча заркокилини
Силкиб қўярди такрор.
Энди унга не бўлди ўзи?
Ланъат сенга, ёвуз сартарош!
Қани энди ўша тилла — бош?
Ахир, унинг шундайин гўзал,
Кечки қуёш нуридай қирмиз,
Тоғ асали мисол тилларанг
Қоматига жуда ярашган
Кокилини қириб ташлабсан.
Энди бўлса у бутунлай кал.
Жингалаксоч кокили эса
Ётар ерда чангга қоришиб,
Мўлтирайди боқиб излардан.
Айриликдан менинг бағрим қон
Энди нима қиламиз, нолон?
Фракия кетди бизлардан!

* * *

Род томонда энг моҳир —
Тенгсиз рассом, безавол.
Минервадан² ўрганган
Хунарингни ишга сол.
Чиз: сочлари қоп-қора,
Қўллари нозик-нозик.
Мушк таратар рухсора
Қараши улуғвор, тик.

Қор каби оқ юзига
Атиргул рангини бер,
Камондек қошларини
Кенг пешона узра тер.
Тутаשמасин лек икков
Ўртасига жойла хол.
Бўлсин у қайрилма қош
Нақд парирўйим мисол.

Қарогин кўкдай мовий —
Минерва кўзидай чиз.
Зухра нигоҳи мисол
Ўт қарашли бўлсин қиз.
Сўзсиз сўйласин лаби
Чашми оташдай ёқсин.
Токи сассиз сўзлари
Мисли бол бўлиб оқсин.

¹ Г и г — Лидиянинг афсонавий подшоси Кандавлнинг дўсти. У рафиқасини Гигга яланғоч ҳолда кўрсатмоқчи бўлади. Бундан газабланган аёл эрининг дўстига ўзини ўлдиришни ёки Кандавлни ўлдириб, унга уйланишни таклиф қилади. Гиг Кандавлни ўлдириб, унинг хотинига уйланади ва подшо бўлади.

² М и н е р в а — донолик худоси Афинанинг иккинчи исми.

Дунёда хушрўй не бор —
Чеккасига бўлсин жо.
Оқ томоққа айланиб
Нилуфар гулласин то,
Турсин ҳарён бўй тараб.
Сийратин кўриб ногоҳ,
Кўзлар қувонсин қараб,
Узолмасдан ҳеч нигоҳ.

Кийдир қирмизи кўйлак.
Очиб қўй сийнасин сал,
Токи уни кўрганда
Қалбга ўт тушсин ҳар гал.
Шу тасвиринг туфайли
Ёрим қошимда пайдо,
Суврат бўлса ҳам майли,
Қилар у мени шайдо.

* * *

Дулдул отлар билинади
Қамишдайин қулоғидан.
Гердайган парфиялик —
Кийган баланд кулоҳидан.
Бахтиёр ошиқ-маъшуклар
Кўзи боқар эҳтиросли,
Тўйиб ҳаёт нашъасидан
Хумор-хумор, нозли-нозли.

* * *

Оқ оралаб, сийраклашди
Кўнғироқсоч — бош гурури.
Жағимда тишлар бўшашди,
Кўзларимнинг сўнди нури.
Оз қолди ширин дамларим
Шиддат билан борар ўтиб,
Парка¹ қунларимни санар
Таргар² мени турар кутиб.
У ерда тирилиб бўлмас,
Бошланади мангу фироқ:
У ёққа йўл — очик доим,
Қайтишга йўл йўқдир бироқ.

*Русчадан
Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржималари.*

¹ Парка — тақдир худоси.

² Таргар — Юнон афсонасида ерости подшолиги.

Ишонч ва масъулият

Республикаимиз мустақил тараққиёт йўлини танлаганига салкам 14 йил бўлди. Шу давр ичида мамлакатимиз асрларга татигулик тараққиёт йўлини босиб ўтди, десак, ҳеч муболаға бўлмайди. Ўзбекистоннинг ҳар томонлама ривожланиш йўлида ўзига хос сиёсат тутаётганини кўра олмайдиган, имкони бўлса унинг ички шарт-шароитларини умуман ҳисобга олмасдан гарбга хос давлат бошқаруви ва демократик тамойилларни тиқиштиришга ҳаракат қилган ва қилаётган айрим сиёсатдонлар мамлакатимизда гўёки авторитар сиёсий режим қарор топди, деб айюҳаннос солишдан ҳам тап тортмадилар. Уларнинг бу асоссиз даъволарини пучга чиқаришда Президентимиз И.Каримов томонидан Ўзбекистонда илк бор ташкил топган икки палатали парламент — Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида сўзланган нутқида баён этилган вазифалар муҳим роль ўйнайди.

Айниқса, Президентимизнинг “Бизнинг асосий узоқ муддатли ва стратегик вазифамиз аввалгича қолди — бу демократик давлат, фуқаролик жамияти қуриш жараёнлари ва бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, одамлар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш йўлида оғишмай, изчил ва қатъият билан боришдир”¹ деган фикрлари Ўзбекистонни ўз тараққиёт йўлидан оғдириш умидидан ҳали ҳам воз кечмаган айрим “буюк”лар интилишларига қарши кучли зарба бўлди. Буни мамлакатимизда барқарорликни бузиш мақсадида шу йил 13 май кунини Андижон шаҳрида содир этилган фожеали воқеалардан айрим хорижий оммавий ахборот воситаларининг нотўғри ва ғаразли мақсадларда фойдалангани кўрсатади, уларнинг Ўзбекистонга қандай бўҳтонлар ёғдирганлигини сўзда ифодалаш қийин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов Андижон шаҳрида содир бўлган воқеалар муносабати билан 14 май кунини Тошкентда мамлакатимиз ва хорижий оммавий ахборот воситалари вакиллари учун матбуот анжуманида “айрим давлатларнинг Марказий Осиё минтақасига демократияни мажбуран ўрнатишга уринишидан учинчи куч фойдаланиб қолиши мумкин, — деб огоҳлантирди. Бу куч — ислом динини ниқоб қилиб олган ёвуз ниятли радикал оқимлардир”².

Шу муносабат билан академик Машҳура Мавлоний шундай деб ёзади: “Нега айрим хорижий оммавий ахборот воситалари беҳуда шовқин кўтараяпти, **сунъий** равишда уларни қўллаяпти? Одамларга Ўзбекистонда ҳаммаса **жойида** эмас, деган фикрни сингдириш учун махсус буюртма бўлганлиги сабабли эмасмикан? Нима учун гап Абу Грейт қамоқхонасидаги ваҳшийликлар, Ироқдаги ҳалок бўлаётган сон-саноксиз инсонлар ёки гаровдаги журналист аёлни қутқараётганда ҳарбийлар томонидан отиб ташланган италиялик аскар ҳақида кетса, худди биров хаспўшлаётгандек, кичкинагина ахборот берилади? Осойишта Ўзбекистонда террорчилик хуружлари содир этилиб, оқибатда бегуноҳ одамлар ҳалок бўлган бир пайтда, лоақал оддий инсоний ҳамдардлик ўрнига турли бўлмағур ахборотларни тарқатиб, ваҳима кўтариш ҳақорат эмасми? Айрим ахборот агентликлари очик ёлгонни тарқатиб, сиёсатчилар эса масаланинг тагига етмай ёки асл ҳолатни кўришни истамай, яна мустақил текширувлар хусусида гапирса, қандай адолат ва инсонпарварлик ҳақида сўз бориши мумкин”³.

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. — Т.: “Ўзбекистон”, 2005, 34-б.

² “Халқ сўзи”, 2005 йил 17 май.

³ “Халқ сўзи”, 2005 йил 24 май.

Шу ўринда австриялик Эккер Леопольд Ханснинг сўзларига эътибор берайлик: “Мен Интернетдан турли оммавий ахборот воситалари тарқатган хабарларни тўпладим. Ҳаммасида бир журналист бошқасидан кўчириб олгани билиниб турибди. Шунинг ўзи катта норозиликка лойиқ. Хабарлардаги бу каби малакасиз баёнотлар газета ададларини ёки телекўрсатувлар томошабинларни кўпайтириш учун қилинган сунъий ҳаракатлардан бошқа нарса эмас.

Аслида ҳақиқатан нима бўлгани ҳеч кимни қизиқтирмайди. Бундан ташқари, улар муаммони тушунишга ҳаракат ҳам қилишмайди.

Менинг фикримча, барча хабарлар бир нарсага эга бўлиб қолиш истаги, гофиллик ва охир-оқибат шов-шувга ишқибоз европаликларни қитъадаги муаммолардан чалғитиш учун тўқиб чиқарилган”¹.

Айни пайтда, ўтган йиллар сабр-тоқатли халқимиз учун янги шароитлар, янги бошқарув ва яшаш тарзига кўникиш, уни ўзлаштириш даври бўлди. Икки палатали парламент сайловларига қадар сиёсий жараёнларда, мамлакатимиз бошқарувида иштираётган этан сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотлари етарли даражада тажриба орттирдилар, ўз тарафдорларига эга бўлдилар. Уларнинг Қонунчилик палатасида ўз фракцияларини ташкил этиш учун етарли ўринларга эга бўлишлари бунинг далилидир. Шунингдек, халқимиз сиёсий онгининг юксалаётгани ташаббускор гуруҳлар томонидан сайланган депутатлар сонидан ҳам маълум бўлади. Шуларнинг ўзиёқ кўрсатиб турибдики, энди бу халқни қандайдир “газий”лар билан ўзлари танлаб олган йўлдан қайтариб бўлмайди. Чунки унинг мустақил тараққиёт концепцияси жадал ҳаракатга келган мукамал механизмга айланди. Зеро, фуқароларнинг жамият тараққиёти масалалари, шу жумладан, сиёсий масалаларни ҳал қилишда фаол иштирок этиши — фуқаролик жамияти ташкил топишининг энг асосий талабидир.

Президентимиз И.Каримов ўз нутқида Олий Мажлиснинг янги ташкил топган Қонунчилик палатаси ва Сенати олдида ҳозирги давримизда ҳал этилиши керак бўлган муҳим масалалар мавжудлигини бирма-бир қайд этди. Ҳақиқатан, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ислохотларни амалга оширишда тезкор одимлаётган жамиятимизда бошқаришнинг янги асулларига ўтиш даври келди.

Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизациялашдан иборат бўлган бу вазифаларнинг ҳал этилиши пировард-натижада демократик ислохотлардан кутилаётган натижага олиб боражаги устувор вазифаларда белгиланган.

Биринчи устувор вазифа қонунчилик ҳоқимияти бўлмиш мамлакат парламентининг роли ва таъсирини кучайтириш, ҳоқимиятнинг қонунчилик, ижро ва суд тармоқлари ўртасида янада мутаносиб ва барқарор мувозанатга эришишдан иборат, деб белгиланади. Дарҳақиқат, кучли ривожланган фуқаролик жамияти ҳаётини қонунлар ва парламент бошқаради. Шу сабабдан парламентнинг жамият олдида ҳал қилувчи роли ва таъсири бўлиши лозим. Чунки мустақил тараққиёт жараёни мукамал қонунлар яратиш ва уни ҳаётга тадбиқ этиш зиммасига юклатилган парламентнинг қудратига ва самарали фаолиятига жуда ҳам боғлиқ. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши тобора кенгайиб бораётган жамиятнинг қонунлари кучли ва адолатли бўлиши талаб этилади. Шу жиҳатдан, Президент ваколатларининг бир қисмини Сенат ва ҳукуматга ўтказиш ўз ечимини кутаётган жуда муҳим масалалардан бири эди.

Сенат ва ҳукумат вазифаларининг кенгайиши ушбу соҳаларда уларнинг масъулиятини кучайтиришга қаратилган. Айниқса, ҳукумат-ижроия органи сифатида ҳам халқ, ҳам Сенат ва Қонунчилик палатасини боғлаб турувчи сифатида муҳим роль ўйнайди. Шунингдек, Сенат ва Қонунчилик палатасининг обрў-эътибори, фаолиятининг самарадорлиги ҳам кўп жиҳатдан мамлакат ҳукуматида боғлиқдир. Негаки, халқнинг хоҳиш-иродаси, ҳуқуқлари, эҳтиёж ва талаблари ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий фаровонлигини таъминлаш, қонунларни бевосита ҳаётга тадбиқ этиш, жамиятда мавжуд муаммолар, яқин ва узоқ келажакда кўрилиши керак бўлган долзарб масалалар давр талаб қилиб борадиган янги қонунларни яратишда парламент ижроия ҳукуматида суянган ҳолда ишлашини талаб этади. Айни вақтда, қабул қилинган қонунларнинг ҳаётга фаол тадбиқ этилиши кўп жиҳатдан ижро ҳоқимияти фаолиятига боғлиқ бўлади. Лекин

¹ “Халқ сўзи”, 2005 йил 1 июнь.

парламентнинг ижро ҳокимияти устидан ўрнатадиган назорати ҳам ўзига хосдир. Маълумки, ижро ҳокимиятидаги ўзгартиришлар, янгиланиш муаммоларини ҳам парламент ҳал қилади. Зеро, Президентимиз айтганидек, парламент “қарорлар қабул қилиш учун зарур бўлган ўзаро мувозанат ва чекловлар тизимини яратиш”, “қонунчилик палатасининг қонун ижодкорлиги борасидаги ишининг сифатини кескин ошириш”, “умумдават ва ҳудудий манфаатларнинг мутаносиблигига эришиш”, “аҳолининг мамлакат ижтимоий ва сиёсий ҳаётидаги иштироки кўламини янада кенгайтириш”и талаб этилади. Буни шундай тушуниш мумкинки, ушбу талаблар бажарилганда давлат бошқаруви халқдан тортиб парламентгача ўзида бирлаштирган бир бутун механизм томонидан амалга ошириладиган бўлади. Айни пайтда, фуқаролик жамияти бу мамлакатни эркин фуқаролардан иборат “оломон” бошқаради дегани эмас, балки ижтимоий уюшган ва халқ, ижроия, суд ва қонун чиқарувчи давлат органларининг маълум ваколатлар мувофиқлигида бирлашган ҳолда ҳар бири ўз мустақил йўналиш бўйича белгиланган вазифалари ва чегарасига риоя қилган ҳолда ҳамжиҳатлик билан ташкил этиладиган бошқарувдан иборат бўлади. Буни бир қатор ривожланган мамлакатлар тажрибаси ҳам тасдиқлайди. Президентимиз ўз маърузасида ўзини ўзи бошқариш органлари — маҳалла, маҳалла қўмиталари ва қишлоқ фуқаролик йиғинларининг роли ҳамда ваколатларини кучайтиришни ҳам таъкидлаб ўтганлар. Бу ҳол, мамлакатимизда шакилланаётган фуқаролик жамиятининг асосий институтлари бўлган ноҳукумат ва жамоат ташкилотларининг нуфузи ва таъсири ошишига катта эътибор берилётганлигидан дарак беради.

Иккинчи вазифа сифатида Президентимиз ҳокимиятнинг учинчи тармоғи суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш ва янада либераллаштиришга ҳам алоҳида аҳамият қаратиш лозимлигини айтиб ўтди. Утган давр ичида суд-ҳуқуқ тизимида кўплаб ислоҳотлар амалга оширилди. Хусусан, кейинги йилларда мамлакатимизда ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг муҳим таркибий қисми бўлган суд-ҳуқуқ тизими қурилишининг муваффақияти янги Концепцияси амалда жорий этилди. Лекин халқнинг ҳуқуқий маданияти юксалиб борган сари, ҳокимиятнинг бу тармоғи фаолиятини имкон қадар эркинлаштиришга эҳтиёж тугилмоқда. Ҳозир судлар бажараётган бир қисм ишларнинг масъулияти илгари прокуратура зиммасида эди. Шу жиҳатдан ҳам судларга нисбатан прокуратуранинг ваколатлари кенгайиб кетганди. Бироқ қонунларга риоя этишни таъминлашда халқнинг ҳам, ижроия ҳокимиятининг ҳам, қолаверса, парламентнинг ҳам энг яқин ҳамкори прокуратура эмас, судлар ҳисобланади. Демак, қонунларнинг натижа бериши судларнинг қай даражада кучли эканлигига, улар орасидаги инсонпарварлик ҳамда адолат тамойилига таянишига боғлиқ. Адолатнинг қарор топишида бошқарувдаги ижобий ўзгаришлар ва барқарор тараққиётга эришишида одамларда давлатга, ҳукуматга, тараққиёт қонунига ишонч ҳосил бўлишида судларнинг жуда катта ўрни бор. Шунинг учун Президентимиз “шахсни ушлаб туриш, ҳибсга олиш, шунингдек, бошқа процессуал мажбурий чораларни қўллаш учун санкция бериш ҳуқуқларини ҳам (ҳозирча улар прокуратура ваколатига киради) судларга ўтказиш” кераклигини айтиб ўтди ва буни ҳозирги замоннинг мантиқий талаби эканини таъкидлади.

Мамлакатда амалга оширилаётган хусусийлаштириш ва тадбиркорликнинг ҳуқуқий жиҳатлари бўйича ҳозирга қадар кўплаб муаммолар мавжуд бўлиб қолмоқда. Баъзан тадбиркорлик субъектлари фаолиятига турли давлат ва назорат органларининг ноқонуний ва ноўрин аралашуви ҳоллари ҳам учраб турибди. Бу эса, аввало халқнинг ислоҳотларга бўлган ишончига путур етказди, мамлакат иқтисодининг эркин ривожланишига, жаҳоннинг илғор тажрибаларини ўзлаштириб боришга тўсқинлик яратади. Судлар фаолиятини либераллаштириш, янгилаш ва модернизациялашдан мақсад — адолатли жамият барпо этишдаги ана шундай камчиликларни босқичма-босқич тугатиб боришни талаб этади.

Ўзбекистонда демократик янгиланишлар жараёнини чуқурлаштириш ва фуқароларнинг эркинликларини таъминлашнинг гоят муҳим шarti — бу оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш учун демократик андозаларни жорий этиш бўйича аниқ ва изчил чораларни амалга оширишдир.

Демократиянинг халқ тафаккури ва дунёқарашидан ўрин олишига хизмат қиладиган яна бир соҳа оммавий ахборот воситалари бўлиб, уларни ривожлантириш ҳам парламент, ҳам ижро ҳокимияти, ҳам суд тизимининг

адолатли, тезкор ва самарали фаолият олиб бориши учун зарурият касб этади. Бу парламент олдида *турган учинчи муҳим вазифадир*. Аммо бугунги кунда Президентимиз таъкидлаганидек, оммавий ахборот воситалари тараққиётида айрим қусурлар мавжуд. Булардан бири радио, телевидение, матбуотда мустақил иқтисодий фондларнинг йўқлиги, ҳозиргача ҳукуматнинг айрим тармоқларига бутунлай қарамликда фаолият олиб бораётгани бўлса, иккинчиси ана шундай ҳолат туфайли ушбу соҳа вакилларида мутелик, ўз-ўзини цензура қилиш, юқорининг “қош-қовоғи”га қараб турланиш кайфиятининг мавжудлигидир. Оқибатда, телерадио, матбуот саҳифаларида мамлакат ривожига ҳисса қўшмайдиган, зерикарли, аслида ҳеч кимга кераги йўқ кўрсатувлар ва материаллар кўпайиб кетмоқда. Оммавий ахборот воситаларининг иқтисодий эркинлашуви шунинг учун ҳам зарурки, бу соҳадаги янгилашлар натижасида ўз-ўзини таъминлашга интилиш оқибатида эркин рақобат юзага келиши лозим. Яъни, бу рақобат пировард-натижада оммавий ахборот воситаларининг сифати, таъминоти ва самарадорлигига замин ҳозирлаши керак. Айни пайтда бугунги кун талаби ва амалий таҳлиллар шуни кўрсатадики, оммавий ахборот воситаларига замонавий технологияларни жорий этиш ва мутахассис кадрларни жалб қилишда ҳам заифликлар мавжуд. Ҳақиқатан, давлат фонди ҳисобидан фаолият олиб бориш ҳозирги замонда эркин рақобат асосида тараққий этиш имкониятларини чеклайди, дейиш мумкин. Негаки, давлат маблағи ҳисобидан яшаш ташаббус, тадбиркорлик, интилиш ва ҳаракат каби ривожлантирувчи фаолиятни бўғиб туради. Бу эса ўз навбатида ушбу соҳаларда фаолият кўрсатаётган журналистларда лоқайдлик, бепарволик, масъулиятсизлик, боқимандалик кайфиятининг илдиз отишига олиб келади. Табиийки, бундай кайфият билимсизлик, замондан орқада қолиш, тушкунлик, фикрий қоқоқлик каби иллатларни туғдиради ва охири-оқибатда ўша соҳани эътибордан четга суриб ташлайди. Шунинг учун ҳам жамағатимиздаги оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш, уларнинг мустақиллигини таъминлаш ва ривожлантириш чораларини кўриш парламентимиз ва ҳукумат олдида турган муҳим масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Президентимиз *тўртинчи вазифа* — ташқи сиёсатнинг устувор йўналишлари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтади. Бизга маълумки, XXI аср дунё ҳамжамаиятининг фақат тинч-осуда ривожланиши билан бошлангани йўқ. Юксак тараққиётга интилиш билан бир қаторда бу асрга наркобизнес, диний ақидапарастлик, экстремизм, терроризм, мамлакатлараро сиёсий-иқтисодий ва мафкуравий келишмовчиликлар ҳам мерос бўлиб ўтади. Ҳозирги вақтда тараққиётнинг бу тўсиқларидан холи бирор мамлакат йўқ ва ҳар бир давлат ҳамда халқаро ташкилотлар инсониятнинг бундай қусурлари билан кураш олиб боришга мажбур бўлаётир. Бундан мустақил Ўзбекистон ҳам истисно эмас. Шундай экан, парламентимиз олдида турган муҳим вазифалардан бири халқаро сиёсатда мамлакат тақдири ва тараққиёти, хавфсизлиги ва ободлигини бир дақиқа унутмаган ҳолда, айни вақтда минтақа давлатлари сиёсатини чуқур таҳлил этиб, Ўзбекистон манфаатларини муносиб ҳимоя қиладиган қарорлар қабул қилишдир. Ўзбекистон шу вақтга қадар жуда кўп йирик мутараққий давлатлар ва халқаро ташкилотлар билан ижобий ва мамлакатимиз тараққиёти учун фойдали алоқалар ўрнатди. Бу алоқалар ҳозиргача Ўзбекистон манфаати учун муносиб хизмат қилиб келмоқда. Энди бу масалаларда — халқаро алоқалар, халқаро сиёсат муаммоларида парламент ўзининг ўта кучли дипломатик ва ҳуқуқий салоҳиятини намоён қила олиши лозим.

Президентимиз *бешинчи устувор вазифа* — мамлакатимиз иқтисодиёти ҳақида гапириб, парламент ва ҳукумат ҳамкорлигида ҳал этилиши керак бўлган бу соҳадаги алоҳида олти муҳим муаммо ҳақида ҳам тўхталиб ўтади.

Биринчи муаммо бу бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва янада эркинлаштиришдан иборат деб белгиланди. Ҳозирга қадар бизнес ва тадбиркорликни ривожлантиришда собиқ иттифоқдан қолган маъмурий тақсимот принципларидан маълум даражада фойдаланиб келинар эди. Эндиги вазифа тўлақонли бозор инфратузилмасини шакллантириш натижасида эркин савдо ва ишлаб чиқаришга доир қонунлар мажмуасини яратишдан иборат.

Бунинг ортидан эса тадбиркорлик ва тараққиётнинг бутун бир даври бошланиши керак. Негаки, фақат қонунлар бошқарувида эркин

ривожланадиган иқтисодиёт жуда тез ижобий натижалар келтиради. Айнан аҳоли эркин, рақобатли иқтисодга ўтгандагина уларнинг даромадлари жуда тезлик билан ўса бошлайди. Аммо бу вазият валюта инфляциясига олиб бормаслиги керак. Бунга йўл қўйилса, бир текис ривожланишда тартиб бузилади, нотекис баланд-паст ҳаракатлар эса ҳаммага маълумки, парокандалик ва охир-оқибатда чуқур инқирозларни келтириб чиқаради.

Давлатимиз раҳбари мустақилликнинг биринчи йиллариданоқ қишлоқларни ихчам саноат корхоналари билан тўлдиришга даъват қилиб келмоқда. Бу Ўзбекистон каби аграр мамлакат учун мақбул йўлдир. Маълумки, ҳозирги вақтда ишсизлар сонининг асосий қисми қишлоққа тўғри келади. Лекин қишлоқ жойларда фермер (деҳқон) хўжаликлари ташкил этиш жадал суръатлар билан ривожланыпти. Худди шунинг учун ҳам қишлоққа саноатнинг кириб бориши, биринчидан, ишсизлар сонини камайтирса, иккинчидан, фермер (деҳқон) хўжаликларига техника ва бошқа саноат хизмати кўрсатиш муаммосини бартараф этади. Учинчидан эса, қишлоқ хужалиги маҳсулоти етиштириш билан банд аҳолини 10-15%га туширишга, асосийси, саноат тараққиётини жадал йўлга тушириб юбориш имконияти туғилади. Бунга қўшимча равишда айтиш керакки, хусусий тармоқни давлат томонидан назорат қилиш ҳам маълум даражада қисқариши керак. Президентимиз айтганларидек, ушбу тармоқ фаолиятини назорат қилишда махсус ва масъул ташкилотлар — буйруқбозлик ўчоқлари барҳам топиши, эркин тадбиркорлик фаолиятидаги қусурларни эса фақат суд-ҳуқуқ тизими ва қонунлар тозалаб туришига ўтиш лозим.

Хуллас, иқтисодиёт маҳсулот етиштириш, саноат, қишлоқ хўжалиги, ишлаб чиқаришнинг бошқа барча турларига хизмат кўрсатадиган бошқарув аппаратидан тортиб, солиқ, банк ва молия, коммунал хизматлар ва бошқа бошқарув, ҳуқуқ-тартибот органларининг фаолиятини демократлаштириш, янгилаш ва замонавийлаштириш нуқтаи назаридан кўриб чиқишга тўғри келади. Парламент ушбу беш устувор вазифа юзасидан мукамал фаолият олиб бориши, айни пайтда оғир ва чигал муаммоларни зукколик билан ҳал этишига тўғри келади. Айни шу сабабларга кўра, парламент — унинг Сенат ва Қонунчилик палатаси зиммасида ниҳоятда катта масъулият ётади. Бу масъулиятни, биринчи навбатда, депутатлар чуқур ҳис қила олишлари зарур. Чунки икки палатали парламент асосида бошқарув илгари халқимиз тажрибасида кўрилмаган ва шунинг учун ҳам қуйи ва юқори палата депутатларидан муаммоларни ҳал қилишда давр талабига мувофиқ қонунлар тизимини яратиш ва уни халқ ҳаётига тадбиқ этишдек мураккаб вазифаларга ечим топиш талаб қилинади. Бу масалаларни ҳал қилишда баҳамжиҳатлик билан, шошилмасдан, оқилона ҳаракат қилиниши керак. Лекин доимо босиқ бўлиб, жим ўтириш депутатлик фаолиятларига тўғри келмайди. Чунки шу залга кириб, мамлакатимиз ҳаётига дахлдор долзарб масалаларни кўриб чиқаётганда, олдимизда турган вазифалар ҳақида гап кетганда, депутатлик мақомига эришган ҳар бир одам: “Мана, энди мен депутат бўлдим, мени сайлаган сайловчилар олдида, эл-юртимиз олдида ўз бурчимни бажаришга, менга билдирилган ишончни оқлашга ҳаракат қилишим керак”, деб ўзининг бу борадаги позициясини яна бир бор қатъий белгилаб олиши лозим, деб таъкидлайди Президентимиз. Демак, янги парламент фаолияти қандай бўлиши айни вақтда жамиятимизда қандай муаммолар бор ва уларни ўн тўрт йилдан буён давом этиб келаётган иқтисодий-ижтимоий, сиёсий-маданий, маънавий-ҳуқуқий ислохотларимизда эришган натижаларимизга зарар келтирмасдан қандай бартараф қилиш йўлларини кўрсатиб бериш масъулиятини олади. Умуман олганда, Президентимизнинг ушбу нутқи жамиятимизнинг юқорида таъкидлаб ўтилган барча соҳалари бўйича муаммолари қайд этилган — тасвирланган стратегик харита дейишимиз мумкин. Бу харитадаги муаммоларнинг катта-кичиклиги, кетма-кетлиги, даражалари ва зарурийт босқичлари белгилаб қўйилган. Эндиги гап эса депутатларимизнинг ҳуқумат ва халқимизнинг ушбу харитани, ундаги муаммоларни, уларнинг даражаларини қандай тушуна билишлари ва уни бажара олишларидадир.

Фатхулла ЭРГАШЕВ.

Доминик де ВИЛЬПЕН

Қақнус нидоси¹

ҲАЙРАТЛАР ЗАМОНИ

2001 йил — янги асрнинг биринчи йили шу йилнинг ўн биринчи сентябрида Нью-Йорк устига ёпирилиб келган терроризм билан жаҳондаги энг мағрур манзаранинг дабдаласини чиқариб ташлади. Содир бўлган даҳшат ҳар қандай мудҳиш ҳаёлотни ҳам пучакка чиқарди. Бироқ кўп ўтмаёқ Интернет орқали узатилган тасвирлар террористик хуружларнинг ҳаққонийлигини сал бўлмаса шубҳа остига қўяди. Уз телевизорлари экранидан фожиани узоқдан кузатиб турган миллионлаб одамлар учун бир кадр иккинчисини суриб ташлайверди, натижада, воқеликнинг ўзи чаплашиб ва ғойиб бўлиб кета бошлади. Нерваль айтганидек, туш ва бало-қазолар энди “фил суягидан ёки бизни кўринмас оламдан ажратиб турувчи шохдан қилинган дарвоза ортида яшириниб қолмайди. Энди туш ва бало-қазолар — воқеликнинг бир қисми бўлиб, бамисоли бир лаҳзада сахро ўртасида пайдо бўлиб, адашган йўловчиларни ҳангу манг қилиб қўйган маҳобатли шарқ дарвозаларига ўхшайди.”

Илгари воқелик ҳаётнинг асрий тарзидан, азалий расм-русумларидан, муқаддас анъаналаридан ажралмас эди, у гоҳо шафқатсизларча суриб чиқариб юборилар эди, бироқ шундай бўлса-да, воқелик йўл кўрсатар, ҳаётнинг ҳар лаҳзасида таянч бўлиб хизмат қилар эди. Бизнинг ҳар бир қилган ишимиз воқеликнинг сезиларли қаршилигига дуч келар эди — унинг келиши ана шундай тасдиғини топган эди; вақт резинадай чўзиларди ва қатъий кетма-кетликка бўйсундирилган эди: кун кетидан тун келар, қиш ўрнини баҳор, ёз ўрнини эса куз эгалларди: диний ва дунёвий байрамлар бир-бирининг изидан борарди; масофалар тўсиқлар тиклар эди; кўпинча одамлар қадрдон қишлоқларидан чиқмай қўйган эдилар, қўшни шаҳарчадаги ярмаркага бориш эса ҳудди олис сафарга чиқиш билан баробар эди. Бугунги кунда эса воқелик булут каби енгил ва беқарор бўлиб қолди, макон ва замонни енгган қудратли техника туфайли у бизнинг ҳар қандай истагимизни адо этишга ҳозир нозир, бизга бўйинсунушдан бош тортганда эса, ўша заҳотиёқ ўзимиз учун бекаму кўст рўёлар яратиб берадиган ҳозиржавоб одамларни ёрдамга чақирамиз. Воқелик сарҳадларини қуршаб олган туман биздан мўлжални ҳам пана қилиб қўярди. Мутлақо мулойим, серҳаракат, оқилдор бўлиб қолган сайёрамиз бамисоли ҳеч қанақанги қонун-понунни тан олмайдигандек бўлиб қолганди.

Одамнинг замони тугаб, тизимлар замони бошланди; яратилиш ўз ўрнини қайта ишлаб чиқаришга ажратиб берди. Фақат ҳозир мавжуд бўлгандаги вақт — кечаги, бугунги, эртанги вақт одатдаги ўтмиш — ҳозир — келажак учлигини ювиб юборувчи бедорлик вақти. Муайян жойга боғлиқ бўлмаган ораликдаги инсонлар юзага келади ва кўпаяди; тимсоллар уваланади, Маринеттининг болидлари каби майда-майда бўлақларга бўлиниб кетади. “Қиролимизни кўриб бўлмагач, қандай курашамиз?” — ҳаяжонли нидо солади шоир Салоҳ Стетие.

Қандай жозибатор қарама-қаршилиқ: бир томонда, кўрқа-писа жунжикиб, ҳамма нарсадан қўлини ювиб, қўлтигига суртган одам, иккинчи томонда — қудратли ҳаётий қувват; бир томонда тутун бурқсиб турган харобалар, ағдар-тўнтар бўлган парчалар, бошқа томонда асрларни бир-бирига улаб турувчи кўприklar, фан ютуқлари ва қитъалар, шуур осмонида ёрқин кометалар, экрандан чарақлайдиган хабарчи чироқлар бир ёниб, бир ўчади! Инсон ўзини ўтга-чўққа уради: у саросимада, аммо унинг вужудини ҳаракат қилишга бўлган ифода кучи чулғайди, у оломон билан танҳолик ўртасида, “аниқ мўлжал билан бўшлиқ ўртасида” эзилиб кетади, унинг тилка-пораси чиқади, юрагидаги

¹Шу номли китобдан боблар

тўсиқлар емирилади ва бир вақтнинг ўзида қандайдир янги механизмнинг мурватига айланади. Бир томонда, дунёқарашнинг чексиз кенгайиши, фаннинг пойдор ютуқлари, қомусий билим, аниқ вақтда олинадиган ахборот, бутун дунёдан келадиган кўзга кўринувчи тимсоллар; бошқа томонда — ахлоқнинг бузилиши, одобнинг қадрсизланиши, “ҳаётнинг маъноси” тушунчасининг ювилиб кетиши. Биз икки замон оралиғида турибмиз, тезда янги дунёни кўрамиз, бизда эса кўҳна, яроқсиз йўл анжомлари, мажақланган компаслар ва хронометрлар; бизнинг меҳробларимиз ҳувиллаб қолган, биз бемаъниликка асир тушиб қолганмиз, бироқ бурилиш, салтанатлар инқироzi рўй берган вақтларда ёки Ренессанс кириб келишидан олдин сўнгги тонг шафағи чиққанида ҳамиша шундай бўлган.

Бунақа ўтиш даврларида одам ўз қалби тубсизлиги олдида даҳшатни ҳис этади, ундаги барча юксакликлар борса-келмас жойга гумдон бўлган бўлади, унинг ўрнида тушунарсиз ташвиш бош уриб чиқади, бу ҳақда Анри Мишо шундай деб ёзганди: “Ер метиндай қаттиқ бўлган илгари замонларда мен унинг устида чарх уриб рақс тушар эдим, мен унинг барқарорлигига ишонардим”. Ҳозир-чи? Буни тушингизда ҳам кўрмайсиз. Битта қум заррасини ердан олишинг билан бутун соҳилбўйи ўпирилиб тушади, буни ўзинг ҳам биласан-ку”.

Биз, французлар, буни ўз бошимизда бутун кескинлиги билан ҳис этиб тураемиз, ахир биз ҳар доим ўз мамлакатимизга нисбатан, унинг бепоён ва рангоранг табиат манзараларига нисбатан, унинг тинмай тусланувчи осмонига нисбатан, унинг бир-биридан осмон билан ерча фарқ қиладиган тарихий вилоятларига нисбатан меҳримиз чамбарчас пайванд ва ҳар биримиз она ватан заминига жуда чуқур ва мустаҳкам илдиз отганимизни ҳис этиб тураемиз.

Бугунги кунда французлар уруш даврларидан бери илк бор яқин келажакда ҳаётларидан путур кетажagini, фарзандлари учун янада батгарроқ кунлар келишини хавотирлик билан эътироф этмоқдалар. Уларнинг консерватизмдан паноҳ қидиришга мойил бўлиб қолишганидан таажжубланмаса ҳам бўлади. Энг асосийси — ҳеч нарсани ўзгартириш керак эмас, ҳаммаси аввал қандай бўлса, шундай қолаверсин, акс ҳолда бирдан оёқ остидаги ер ўпирилиб тушиши мумкин. Бироқ ёнгинамиздан тарихнинг сўнгги поезди ўтиб кетаётганда ўтлоқзоримиздаги шарти кетиб, парти қолган қўтир майсаларга қараб завқланаверишимиз керакми? Атрофимизда жўшқин фаолият қайнамоқда, саҳролар ўзлаштирилмоқда, кўчмас мулклар сотилмоқда, корхоналар қўлма-қўл бўлмоқда, Лондондан Багам ороллариғача бўлган катта майдонда фирмаларнинг янги-янги ваколатхоналари очилмоқда. Чет элликлар мийиқларида кулиб Францияни катта музейга, улкан қовоқхонага, Европа ўртасида айши-ишрат боғига айлантиришни таклиф этмоқдалар... Эҳ, Парижнинг жонон қизлари, болалигимдаги мўъжизалар мамлақати, қандай бахтли замонлар экан у пайтлар, яшаш деганлари нақадар севинчли нарса эди-я! Аммо шундай Франция наҳотки “Париж ҳаёти”даги¹ бразилиялик боённинг дилини хушловчи воситага айланиб қолган бўлса?!

Бироқ энг зимзиё тунда ҳам жуда бўлмаганда биргина юлдуз жимжима қилиб туради-ку. Ниҳоят, биз биринчи навбатда иш билан таъминлаш, хавфсизликни таъминлаш, маълумот олиш — мана шу туб уч муаммони ҳал этишимиз керак, деган яқдил фикрга келдик, бизнинг сиёсатимиз ҳам мана шу учликдан келиб чиқади. Эндиликда дин, мактаб таълими, миллатлараро муносабатлар масалалари бўйича олдингидай мафкурага мурожаат қилишнинг ҳожати қолмаган. Гоявий қарама-қаршилик ўйини французларни завқлантирмай қўйган, улар ақидаларни тобора кескинроқ равишда инкор этмоқдалар, сўнгги чорак асрлик умидсизликлардан кейин уларга муайян натижалар керак. Вужудга келган бу прагматизм тақдирга тан бериш, таназулнинг муқаррарлиги ҳақидаги фикр билан асло чиқишолмайди. Қадриятни эътиқодлилик, ирода, энг асосийси — самарадорлик тушунчаларига қайтарган ҳолда у янгича ечимлар қидириб топишга мажбур қилмоқда.

Ҳақиқат ҳамманинг кўз ўнгида турибди. Бироқ элда кўрпангга қараб оёқ узат, деган гап бор. Французлар ҳамон сиёсатга ишонадилар, шундоқ экан,

¹“П а р и ж х а ё т и” — Ж.Оффенбах (1866)нинг опереттаси.

наҳотки улар бир вақтлар бўлганидек, умумий қадриятлар йўлида бир ёқадан бош чиқаришни ва шу орқали мамлакатни оғир аҳволдан чиқариб олишни орзу қилмайдилар?

Шундай бўлса-да, бу очиқ-равшан фикр ҳукумат ишлари билан банд кўплаб одамларнинг ақлини лол қилиб қўяди; улар масъулиятни ўзларига олишдан қўрқадилар, зеро масъулият кўпроқ қаттиқ ва ақсар ҳолда адолатсиз завога маҳжум этилади. Сиёсат бу “кечирими йўқ олам”дир ва унинг шафқатсизлик ўйинлари ислоҳотчиларга нисбатан беаёвдир. Тюрго, Наполеон, де Голлни замондошлари англаб етмадилар, аммо улар келтирган қурбонлиқлар беҳуда кетгани йўқ; гарчи ишлардан ажралган ҳолда бўлса ҳам Тюрго номи биз учун ислоҳотчининг рамзи бўлиб қолди, Юз кун вақтида Наполеон чиқарган декретлар бўлажак либерализм хабарчисига айланди; 1968 йилда де Голль уйғонаётган жамиятга йўл кўрсатди. Кеча яқка ҳолдаги одамнинг жасорати бўлган нарса эртага бутун миллатнинг галабасига айланади. Янги мўлжалларга айланиши керак бўлган янги гоёлар бизгача айланма ёки ерости йўллари билан етиб келади.

Бутун XX аср мобайнида Франция ички ва ташқи зиддиятлар, жаҳон ва мустамлакачилик урушлари, ижтимоий, иқтисодий ёки сиёсий бўҳронлардан азият чекиб келди: келишмовчиликлардан тинкаси қуриган, парчаланган, муттасил қон-қақшаб келган мамлакат марқарорликка эришишга қодир эмасди. Ҳар гал юксалиш олдингисидан ҳам мушкул туюлиб кетарди, узоқ кутилган вақтинчалик ором ҳаддан ташқари қисқа бўларди. Сиёсий хоҳиш-ироданинг амал қилиш доираси янада торайиброқ кетарди. Одамлар майдакаш бўлиб кетганга ўхшарди, уларнинг интилишлари хафа қиларлик даражада чекланган бўларди. Франциянинг келажаги энди нимага боғлиқ бўлиб қолганди? Елисей ёки Бурбон саройларида қабул қилинган қарорларгами? Ёки халқаро молия бозорларидаги брокерларнинг кайфиятларигами? Тақдиримизга бошқатдан янгича маъно бера оладиган, ҳокимиятга унинг қадр-қимматини қайтара оладиган сиёсат қандай бўлиши керак?

Урушдан кейинги йиллардаги ютуқларга бир назар солайлик: ўттиз шонли кун, иқтисодий юксалиш, аҳолининг тез кўпайиши, фан ва техника тараққиёти — булар барчаси моддий омилларнинг қулай тарзда уйғунлашиб кетиши билангина эмас, балки яна шу нарса билан изоҳланар эдики, одамлар келажакка қайтадан ишона бошладилар ва бунинг оқибати сифатида иқтисодий ривожланиш сари дадил интила бошладилар. Бу шиддат ёки сиёсий лойиҳада ва жаҳонда Франциянинг ўрни ҳақидаги янгиланган тасаввурда ўз тажассумини топди, 1958 йилда ген. де Голлнинг ҳокимиятга қайтиши шулар билан боғлиқ эди. Аммо куч-қувват тезда тугаб қолди — сурункали касалликлар ва кескин бўҳронлар ўз таъсирини ўтказмай қолмади, албатта. 1968 йилдан бошлаб қўлга киритилган уйғунлик дарз кетди, ўтмишдан мерос бўлиб қолган анъанавий қадриятлар ўртасида зиддият борлиги маълум бўлди. Бунга яна “эскилик” ва “янгилик” ўртасидаги, кекса ва ёш авлодлар ўртасидаги зиддият келиб қўшилди. Бундай кутилмаган парчаланish ҳокимиятни довдирашиб қўйди. Генерал де Голлнинг ўз ихтиёри билан тахтдан кетиши, бу довдираш ифодаси эди. У замон ўзгарганини англаб етганди: 1815 йилда Наполеон I, 1870 йилда Наполеон III пайтларида ҳам худди шундай бўлганди. Халқ томонидан консерватизмда ноҳақ айбланган президент жадал суръатлар билан кучли ислоҳотлар ўтказганди. Бироқ ўзининг “севимли кўҳна ватани” борасида ортиқ рўёларга бориб ўтирмай, у кўплаб маслакдошларининг ҳафсаласини пир қилиб қўйди, янги тарафдорлар топидининг эса улдасидан чиқолмади. Де Голлнинг рақиблиари унинг эътиқоди ўзгарганини ҳокимият тепасида қолиш учун ўйлаб топган найранги деб тушундилар.

“Янги жамият” лойиҳасини таклиф этган Жак Шатан-Дельмас ҳам парчаланган Францияни бирлаштиришга ҳаракат қилди; у бунда мавжуд иқтисодий ҳолатни яхшилаш: саноатни илгор мамлакатлар билан алоқалар ўрнатиш йўли орқали иқтисодиётни жонлантириш, Европада энг юқори саноат ривожини кўрсаткичига эришиш, турмуш даражасини тезлик билан юксалтириш, истеъмол жамияти ва иқтисодий чегаралар турғунлигига шиддат билан ўтиш ёрдам берар деб ўйлаганди. Агар ҳокимият тепасида қолган ҳолда ҳам унинг лойиҳаси барбод бўлар эди — 1973 йилда нефть нархи жуда баландлашиб кетган эди ва бу сурункали иқтисодий бўҳронга олиб келганди. Шундан кейинги оғир

йиллар Францияда ўз чандигини қолдирди: бу ҳокимиятга ишончсизлик, ишни йўқотишга бўлган оммавий кўрқув, ўз қобигига қамалиб қолиш ва ҳ.к.лар эди. Франция шунгача қўлга киритган муваффақиятларига маҳкам тармашиб олган, демагоглар сўзини жон қулоғи билан тинглайдиган бўлиб қолганди, озгина қурбон талаб қилиниш керак бўлиб қолса, нақ жон-пони чиқиб кетгудек бўлар эди. Ҳокимият барча аънавий қарорлардан пойма-пойига фойдаланадиган бўлиб қолганди, олға бориш йўли эса узлуксиз торайиб борар эди. Франция сиёсатида муз даври бошланганди, айна пайтда Фарбда глобализациянинг бўзарган ва совуқ қуёши уфқдан бош кўтариб келаётганди.

Ҳафсаланинг пир бўлиши нафратга олиб келади, киши ўзи билан ўзи бўлиб қолади. Давлат раҳбарлари дунёқарашларининг торлиги, аниқ режалар тузишдаги юраксизликлари дастидан омманинг ғайрат-жўшқинлигига озмунча путур етмадими! Биринчи жаҳон уруши миллий онгни жуда юксакликка кўтариб юборди, аммо пировардида ўз жонини қурбон қилиш даражасига етди; 1940 йилда эса ватанпарварлик туйғуси бир ҳовуч жасоратли кишиларнигина тўлқинлантиролди, холос; мустамлакаларнинг ажралиб чиқишига ҳоким давлатдагилар лоқайдлик ва беғамлик билан қарар эдилар. Ҳаётбахш уфқларни туман қоплайди. Утмишни инкор этиш ҳозирга ишончсизликни, келажакка хавотир билан қарашни келтириб чиқаради. Бошқа томондан, жамоатчилик ақидалари, тизимлар бўйича фикрлаш ва гоёвий ялов остида бирлашиш замони бошқа қайтиб келмайдиган бўлиб кетади. Рўёлардан бутундай тузалиб чиққан бу дунёда на хоч юришлар, на чинакам исёнлар бўлади. Ўз манфаатларини кўзлаган, жамият ҳақида ва унинг олдидаги ўз бурчи ҳақида ўйламай қўйган фуқаро индивидуумлар демократиясининг эркатой чақалоғига айланади.

Тўғри, французлар глобализациядан қўрқадилар, чунки бизнинг замонамизда, Инжилга кўра, Исроилнинг барча гуноҳларини ўзи билан саҳрога олиб кетган балоғардондир. Ахборот соҳасида ва оммавий алоқалар соҳасида — иккиёқлама технологик инқилоб ҳамкорлигида у инвестициялар ва капиталлар оқимини бошқа томонга буриб юборади, бири жўнлантиради, иккинчиси мураккаблаштиради, бир хиллик ва хилма-хилликни барқарор қилади, тартиб ва чалкашликлар олиб қиради, яратди ва парадоксларни кўпайтиради. Дунё ҳақидаги фикрларимиз ўзгаради ва бузилади, вақт тобора шиддат билан югуради, маром тобора кескинлашади, дунё тобора торлик қилаётганга ўхшаб бораверади. Ахборотлар кўп, ҳаддан ташқари кўп, аммо одатланиб қолганимиз мантиқий мезонлар ювилиб кета бошлайди. Одам ҳеч нарса тушунмаётганидан қўрқади, ҳолбуки, у ҳамма нарсани тушуна олади, у яратган нарсалар унинг ўзига бўйсунмаслигидан қўрқади, зно, улар унинг табиат устидан ҳукмронлик ўрнатишига кўпроқ имкон туғдиради. Одамлар ўртасида, корхоналар ўртасида ва ҳатто қитъалар ўртасида аёвсиз рақобатлар авж олади, чунки энди миллий давлатларнинг чегаралари унга тўсиқ бўлмай қолган ва расмий инстанциялар аралашувидан қўрқмаса ҳам бўлаверади. Бозор иқтисодиётига узоқ муддат қаршилик кўрсатган халқимиздек халқ учун бу зўр изтироб эди: биз эъзозлаб келган ҳамма нарса устидан ваҳшийлик қонуни тантана қилгандек туюлиб кетганди-да. Саҳнада янги иштирокчилар пайдо бўлади: кўп миллатли корпорациялар, ноҳукумат ташкилотлар, мегаполислар; бутун-бутун мамлакатларни четлаб ўтиб, улар ўзaro алоқалар ўрната бошлайдилар. Шу билан бир вақтда эса давлатлар ўртасидагина эмас, балки шу давлатлар ичида ҳам тенгсизлик кучаяди. Мафия тузилмалари кўзиқориндай кўпаяди. Бойлар ва камбағаллар, кучлилар ва кучсизлар, “яхшилар” ва “ёмонлар” деган олдинги, бизга таниш ва тушунарли тушунчалар ўрнига кўплаб янги, тез чалкашадиган, бир-бирига ёпиштириладиган тушунчалар пайдо бўлди: рангларнинг бундай қоришиғи улкан тўссиз доғ пайдо қилади, кўнгиларда шубҳа ва ташвиш туғдиради.

Жамиятнинг куни кеча замонавийси деб тасаввур қилинадиган французча модели янги давр тазйиқига зўрға бардош бериб турибди. Бизнинг позитив республикамиз мақсади деб эълон қилинган тараққиёт ҳам, ген. де Голл ва маслақдоши Ж. Помпиду амалга оширган замонавийлаштириш ҳам, — барча шиорларимиз эскирди: “Сўзлар, сўзлар, сўзлар”, — Ҳамлетга кўшилиб биз шундай маслаҳат беришимиз мумкин. Мағиз ва эҳтиросдан маҳрум сўзлар. Воқеликнинг ўзи бизни ҳушёр этолмайдиган бир вақтда амаллар билан

мустақамланмайдиган сўзлар. Биринчи атом бомбаси портлаши ва концлагерлар даҳшатидан сўнг тараққиёт жилваси биз учун тароватини йўқотишдек туюла бошлади. Техникавий янгиликлар бирининг кетидан бири пайдо бўлаётган тезлик улар устидан назорат ўрнатишни борган сайин қийинлаштирмоқда. Сунъий равишда ҳомила пайдо қилиш биотехнологиялари ва тажрибалари умид туғдирибгина қолмай, хатар ҳам пайдо қилмоқда. Дунёни англаш қувваи сақфимиз билимларимиздан ортда қолиб кетмоқда, билимлар бизга қарши бош кўтариши ҳеч гап бўлмай қолди.

Фан табиатни бўйсундирган бир вақтда касаллик ва ўлимни чекинишга мажбур этмоқда, одамлар кундан-кун унинг назоратини бой бериб кўйишдан кўрқмоқда, уларнинг юрагида қадимги кўрқувлар жойлашмоқда: охирзамон олдидаги кўрқув, кундалик турмуш олдидаги кўрқув, касаллик олдидаги кўрқув. Ўзининг узоқ тарихи давомида халқимиз кўпга кўрқувларни бошидан кечирди, бироқ ҳозир, мен сизга айтсам, шундай палла етиб келдики, ҳокимият бу кўрқувга қандай бас келишини билмай қолди. Ҳокимиятнинг саросималиги чуқурлашувига асосий сабаб шуки, атроф-оламдаги ўзгаришлар уни ҳанг-манг қилиб кўйди. У шоша-пиша, ўйлаб ўтирмасдан чоралар кўришга киришиб кетди. Уни четлаб ўтиш учун энди хатар тўғрисида воқиф бўлишнинг ўзи етарли бўлмай қолди: глобал илиқланиш самараси ҳақида биламиз-у, аммо сайёраимиз табиатидан йиртқичларча фойдаланишни бас қилмаймиз ва бу ҳалокатли йўлда тўхтаётган оламимиз. Ҳокимиятнинг кўниккан дастаклари бутун инсониятга дахлдор муаммоларни ҳал этишга ёрдам бермаяпти. Ҳаётнинг ирсият ва биотехнология, ахборот-алоқа технологияси каби янги соҳаларида заифликни ҳис қилган ҳолда давлат бунинг ўрнига тобора торайиб бораётган эски худудлардаги ўзининг иштирокини оқлашга уринмоқда, бу худуд, худога шукурлар бўлсинки, ҳозирча ўпирилиб тушиб кетганича йўқ. Тобора кенгайиб бораётган янги кенгликнинг гоҳ у, гоҳ бу минтақасига ҳайё-ҳайт деб сакраб ўтишга ҳокимиятларнинг уқуви келмаяпти.

Одамларнинг омон қолиш имконияти катта эмаслигига ишонч ҳосил қилишлари баробарида консерватизм ўзига кўпроқ маҳлиё ва мафтун этмоқда. Гарчанд ҳали кўпгина йирик корхоналаримиз миҳдай ишлаб турса-да, гарчанд биз жаҳон тараққиётидан ўз улушимизни олиб турган бўлсак-да, жамиятни наҳс босмоқда, уни англаб бўлмас безгак тутмоқда. Франция Европадаги ўз мавқеини бой бермоқда, охириги ўринга тушиб кетмоқда, тез кунда у қадимий осори атиқалари дўконига ўхшаб қолиши ҳеч гап эмас... Азалий французча иккиликка энди ишончсизлик ва ҳайрат келиб кўшилди, бунда ҳар ким бундан-да баттарроқ бўлишидан чўчийди, бунда одамлар кўзига тепага олиб чиқадиган лифт ўрнига қашшоқлик қаърига ташлаб юборувчи чоҳ кўринмоқда.

“Бир вақтлар, – деб айюҳаннос салади Поль Целлан, – одам баланд нарса ҳақида ўйларди”. Бугунги кунда муваффақият – бу тасодиф ёки сурбетлик тантанаси. Ҳамма нарса бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган, бири иккинчисини сўзсиз тўлдирадиган, теранлик, истиқбол етишмайдиган давр бу давр.

Узоқ вақтгача ақл ёрқинлигини сақлаб келган жамиятимиз энди ҳайрат бармоғини тишлаб қолди. У замонавийлик уюштирган телба пойгада бой берилган яшаш маъносини яна қайтиб олишга чиранмоқда. Бу табиий, туғма туйғу – ўз ҳаётининг маъносини ҳар тарафлама англаб етиш туйғуси қаерда?

Айримлар халоскорликни ёлғизликдан топадилар ёки сурбетларча бозгаштлик қиладилар, бошқалар ясси қиялик бўйлаб норозиликдан исёнга қараб, исёндан нафратга қараб, нафратдан зўравонликка қараб думалаб кетадилар; яна баъзилар эса ўзларини ўзлари чинакам ёки руҳий гиёҳвандликлар билан элитиб кўядилар ёхуд тақводорликка берилдилар. Оила ғамхўрлигидан кўра мазҳабни, мураббий ё муаллимдан кўра “гуру” – муллани афзал биладилар. Улар ўз жамоаларида уялиб қоладилар ёки гўзал ўтмишларини кўмсаб, қуруқ ҳаёлга берилдилар. Кўпчилик шахслар номидан гапирадиган одамлар – сиёсатчилар, муфтий-имомлар, файласуфларнинг касални аниқлаш ва унинг учун дори топишдаги деярли ночорликлари бу саросималикни бадтар чуқурлаштиради.

Мақтаб обрўини йўқотганда, одатдагидек, ҳукумат одамларни кўрсатган хизматига қараб ҳокимиятга номзод қилиб кўрсатганда ва бу ҳол гўё фирибгарликка ўхшаб кўрина бошлаганда жамият тойғоқ йўлга – шахсларни қувғин қилиш, айбдорларни қидириш йўлига чиқиб қолади. Аввалига – оқ калтак-қора калтак, орқасидан – истибдод авж олади. Урта синф ҳам қуйидан

(қуйи қалбан яқинроқ, аммо ўртада кучли чегара бор), ҳам пулга, гоҳида эса меҳнатга атайлаб нафрат уйғотиб берадиган юқорининг хуружи учун нишонга айланади. Бойликка ўчлик умумий тенгликка бўлган азалий кўмсов безаб туради, аммо бу либерал маънодаги тенглик, имкониятлар эскилиги маъносидаги эмас, балки санкюлатлар¹ ва Бабёфларнинг тенглаштириши маъносидаги умумий тенглаштириш эди, яъни ҳамма баб-баравар қашшоқ бўлсин.

Оталар ва болалар ўртасидаги жарлик кундан-кун кенгайиб бормоқда. Болалар ошини ошаб, ёшини яшаб бўлган тушунчаларни рад этадилар, оталар улар жон-диллари билан ардоқлаб келган қадриятларнинг қадрсизланиб бораётганига тек қараб туролмайдилар, болалар фаол ҳаётга киришга ҳаракат қилиб, қийинчиликларни бир-бир енгадилар, оталар ўладиган дунёда кўрганинг қолади деб нафақаларини пойлайдилар. Бу молиявий дарз яна шуниси билан даҳшатли кўринадики, азалий эмирларнинг тамойилларни шубҳа остига кўйган ҳолда оилавий ришталарни пирт-пирт узади: кичиклар илгари ўзларини боқиб келган катталарга ғамхўрлик кўрсатадилар. Умр узунлиги анча ортган бугунги Францияда тўрт авлод елкама-елка умргузаронлик қилиб келмоқда: улардан иккитаси уруш кўрди, учинчиси, урушдан кейинги авлод олтимиш саккизинчи йил майида исён кўтарди, энг ёши, бўҳрон авлоди эса тобора ўсиб бораётган ишсизлик ва ижтимоий кафолатлар сусайган шароитда ўсиб, вояга етди. Ҳозир ҳокимиятга учинчи авлод боқиманда бўлиб турибди, у азалданоқ хаёлий рўёларга шайдо эди, бироқ буйруқбозлик тузуми қулаб тушиб, уларнинг ақл бовар қилмас жиноятлари фош бўлгач, орзуларининг чил-чил бўлганини кўрди. Энди эса янги авлод етишиб чиқа бошлади: агар катта ёшдагиларнинг эскиликни кўмсашидан заҳарланмаса ва ўзларида олий мақсад сари интилиш ва амал қилишга бўлган хоҳиш-иродани сақлаб қолса, у умид авлоди бўлиб қолади. У миқдори тобора ортиб бораётган нафақахўрлар ва қарияларни боқишига тўғри келади — ўтган ўн йилликлардаги хатолар учун мана шундай товон тўланади, бу хатоларни биз зинҳор тан олгимиз келмайди.

Бойлар ва камбағаллар ўртасидаги жарлик ҳам ўсиб бормоқда. Ижтимоий эҳтиёжларга кетаётган харажатларнинг ҳаддан ташқари юқорилигини баҳона қилган ҳолда фуқароларнинг чўнтагини қоқиштириб олаётган давлат учун бу жуда ҳам ноқулай ҳолдир. Ҳозир энг камбағал фуқароларга жойлардаги хусусий уюшмалар ва бирлашмалар фаол ёрдам бермоқдалар: улар давлат ижтимоий таъминот хизмати ўрнига келган, уларга маблағ ва ходимлар етишмайди — бундай иш эндиликда оммабоқлигини йўқотган. Биз нега солиқ тўлашимизни энди изоҳлаш мумкин. Илгари солиқ назарий жиҳатдан мушкул нотенгликни текислаб туради деб ҳисобланар эди, энди эса солиқларнинг иқтисодий ўтишни секинлаштиришини ва янгиланишга халақит беришини, солиқлар оғир, ноҳақ ортилган юкдан бошқа нарса эмаслигини ҳамма яхши билади. Бироқ нотенглик даражасини ҳолисона баҳолаш ғоятда қийин, бу ерда ҳамма нарса одам ўзининг мулкий аҳволини қандай баҳолашига боғлиқ, чунки бир хилдаги даромадли одамлар ўзларини бойдай ҳам, камбағалдай ҳам ҳис қилиши мумкин, яъни фуқароларнинг ижтимоий қатламланиши масаласига фуқаролар ўз манфаатларидан келиб чиқиб ёндошадилар, уларнинг ўз аҳволдан норозилигида ачинарли такаббурилик, чорасизлик туйғуси, издан чиқиб кетиш, атрофдагилар назаридан қолиш, ҳаётнинг тубан жойига думалаб кетиш кўрқуви таъқиб қилиб туради. Урушдан кейинги давр орзуси жамиятининг, асосий оммани ёлланма ходимлар ташкил этган жамиятнинг парчаланиб кетиши янги дарзларни фош этди: булар ишлилар ва ишсизлар ўртасидаги, анча олдин ва яқинда ишдан маҳрум бўлганлар ўртасидаги, доимий ва вақтинча турар-жойга эга бўлганлар ўртасидаги, ташқарига маҳсулот чиқарадиганлар ва мутлақо ички бозорга боғлиқ бўлиб қолганлар ўртасидаги дарзлардир. Шунингдек, ишчи-французлар ва муҳожирлар ўртасидаги, шаҳар марказида ва шаҳар атрофида яшовчилар ўртасидаги, шаҳарликлар ва қишлоқликлар ўртасидаги дарзлардир. Бунга қўшимча тарзда яна ҳукумат раҳбарлари ва халқ ўртасидаги зиддият ҳам бор, бу яқингача ўзини ўрта синфман, энг янги учинчи бўғинман ва замонавий зодагонларнинг тор доирасиман деб юрганларнинг тобора ўсиб бораётган ўзаро адоватлари билан мураккаблашмоқдаки, таълим, фан ва ҳокимият тизгини ҳамон шуларнинг

¹С а н к ю л а т — мато қимматлигидан калта иштон кийишга мажбур бўлган француз қашшоқлари. (Тарж.)

қўлида турибди. Жамиятда, бир томондан, ҳозирги замон муаммоларидан қаттиқ ҳимояланган алоҳида қатламлар мавжуд бўлса, бошқа томондан — радди маърака қилинган оломон тобора ўсиб бормоқда.

Бу парчаланишнинг юз-қўзича миллий ўзига хослик одамлар учун қандайдир қутқарув ҳалқаси бўлиб қолмоқда. Миллий озчилик эса уни жанговар байроқ қилиб олмоқда. Бу ҳодиса Францияда кенг қулоч ёйди: бунда бизнинг ақидаларга ишқибозлигимиз ҳам, мутлақликка, ҳақиқат ва адолатга мойиллигимиз ҳам ўз ролини ўйнади, булар шундай қадриятларки, уларни жуда осонлик билан қуролга айлантириш мумкин. Кўпчиликнинг сусткашлигидан, замонавий жамиятнинг чидамлилигидан фойдаланган ҳолда улар ўзларининг талабларини пеш қилмоқдалар, уюшган миллий озчиликлар ҳокимиятлар қаровсиз қолдирган ҳудудларни ўзaro бўлашиб олмоқдалар. Ҳар бир шахс, ҳар бир гуруҳ уларнинг умум ишига аслида қанчалик ҳисса қўшган-қўшмаганлигидан қатъи назар, жамиятга қўнғилларига келганини рўқач қилмоқдалар. Жамият чалавой бўлиб қолмоқда: одамларда ҳуқуқ бор, аммо мажбурият йўқ, эркинлик бор, аммо масъулият йўқ.

Ҳокимиятнинг фаолиятсизлиги, унинг истиқболдаги вазиятни кўриш ва келажакка режалар тузиш нўноқлиги — булар барчаси одамларга оғир таъсир қилади, улардаги кўрқув ва шубҳаларни кучайтиради.

Ҳаёт тобора хатарли тус олмоқда, давлат назорати заифлашмоқда ва жинояткорлик бошини янада баландроқ кўтармоқда. Вандализм ҳолатлари, миллий қадриятларга нисбатан ҳурматсизлик, беъмаъна зўравонлик кучаймоқда. Катта шаҳарларда одамларнинг янги-янги ҳамжамиятлари юзага келмоқда, уларни афсус-надоматлар, қайғу-ғазаб ёки мафияга мансублик бирлаштириб турмоқда. Мегалополисларнинг қоронғи қавақларида, хилват гўшаларида Анри Мишо ўз шеърларидан бирида “омборлардаги ҳаёт” деб атаган ўзга хос ҳаёт кечмоқда: у ерларда фақат ўз қонунларинигина тан оладиган, жамиятнинг бошқа қисми билан унга ғазаб ва нафратини сочиш учунгина алоқа болгайдиган гуруҳлар уя қурганлар. Эртанги кунга ишончсизлик юқумли касалликдай очиқ раҳналар ва қонталаш жароҳатлар орқали шаҳар юраги ва шаҳар чеккасидаги жойларга кириб бориб, нима билан кун кўришларини ҳеч ким билмайдиган ташландик, безорилар, гиёҳвандлик даллоллари, рэкетчилар калтаги заҳрига маҳқум этилган шўрлик, якранг-якнасоқ одамларга юқади. Давлат ўзининг энг биринчи вазифасини бажаришга ҳам қодир эмас, у келажакка режа тузмаган, шу боис ёшлар ўз истиқболларини кўришдан кўп ҳолларда маҳрум бўлиб қолмоқдалар.

Дарвоқе, ёшлар муаммоси энг жиддий муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Аксарият тўлиқ бўлмаган, обрўйини йўқотган, фақат ўзигагина ишонган оиланинг ҳолига вой, мактаб сингари оила ҳам кўча билан, зўравонлик олами билан чиқишолмайди, бу ҳақда бизга ҳар кун ишанган экрандан айтиб туришади; оила энди болани ҳимоя қила олмайди, катта ёшдаги ҳаётга тайёрлай олмайди. Черков ўзининг олдинги таъсирини йўқотган, сўнги вақтларда унга лоқайд, ёмон шубҳа билан қарашмоқда ва энди у гоҳ қаттиққўл, гоҳ меҳрибон, одамларга олий ҳақиқатни очиб берувчи, ахлоқий туйғуларни тарбияловчи мураббий ролини ўйнашга қодир эмас. Армия профессионалга айланди ва бу сифатда у энди миллат учун маъдан эритувчи сопол қозон бўлиб хизмат қила олмайди.

Янги билимлар ва техник ютуқларнинг қудратли тарзда сердолга тўлқиндаги, ноаниқ келажак — булар барчаси кишида ушалмас орзу туйғусини пайдо қилади, бунга яна ҳасад, ҳўрлик, хафалик келиб қўшилади ва ўғирлаш, уриш, дабдала қилиш, ўт қўйиш каби бетизгин хоҳиш пайдо қилади.

Давлат қайси йўлни танламасин — кучни тежашми ёки ундан энг юқори даражада фойдаланишми, эскиларига, синалган тамойилларига эришишми ёки уларни қайта кўриб чиқишми, — у шу йўлни маҳкам тутмоғи керак. Бу айтишгагина осон, чунки бизнинг сиёсий ҳаётимизда ҳокимият дамодам “исканжа”га тушиб қолади: унга бир вақтнинг ўзида ўта қалтис, бир-бирини истисно этувчи чора-тадбирлар тазйиқ кўрсатиб туради. Ўзларининг тумтароқли нутқларида улар вазиятга тўғри қарашни андишаликка ёки қўлидан бир иш келмасликка йўйганлар ва қутқули фикрларга борганлар: соф демократик воситаларнинг чўғи қолмаган, энг қаттиқ чоралар қўлламоқ даркор, бунинг учун эса атайлаб вазиятни кескинлаштириш керак — қанча ёмон бўлса, шунча

яхши. Демократиянинг ўзи уни қайрайдиган касалликнинг ривожланишига имкон яратади.

Энди муносабатларни аниқлаш ва самарасиз даҳанаки жангларда вақтни исроф қилиш билан шуғулланишга барҳам бериш пайти келди. Бугун ҳокимиятни ислоҳ қилиш ҳақида ўйламоқ зарур. Ўз эркини англаб етган одамларнинг ягона хоҳиш-иродаси сал олдин Берлин девори қулатилгандай, бу ҳокимиятни оёғини осмондан қилиши мумкин. Фуқаролар ўз ҳуқуқларини ишониб ҳавола қилган кўпинча шунчаки дабдабали безак бўлган ҳокимият йўқ бўлиши ва маъмурият барчага баравар тақсимланган, ҳар бир сайланган ноиб халқининг чинакам, муносиб вакили ҳисобланган, ўз ҳуқуқини бошқалардан устун кўймайдиган, суиистеъмол қилмайдиган ёки менсимайдиган жамиятга ўрнини бўшатиб бериши керак. Шу нарсани яхши англамоғимиз керакки, у ёки бу қарорни қабул қилиш одамнинг ўзида муқаррар ўзгаришлар содир бўлишига олиб келади. Биз бошқача фикрлай бошлаймиз: прагматизм мафкура устидан голиб келади. Биз ақидапарастликни енгишимиз керак ва енга оламиз ҳам, бугунги кун талабларини ҳисобга олишни ўрганишимиз керак ва ўргана оламиз ҳам.

Дунё бир жойда тўхтаб қолмайди ва одамлар тинмай ўзгаради. Илгари жамиятда тартиб ва умидворлик руҳи ҳукм суради, у ҳокимиятнинг кўплаб суиистеъмолликларини хаспўшлаб турар эди, бугун мувозанатни қайта ва қайта бузувчи сурункали тартибсизлик замони бошланди. Вазиятни назорат қилиш учун ҳокимият турли воситаларни қўллашга мажбур бўлмоқда — муттасил равишда мослашмаса бўлмайди ҳам. Кеча давлат машинаси катта, оғир ва бесўнақай эди, бугун эса у ҳаракатчан, чаққон, тезкор ва инсонга яқин бўлиши керак — фақат шундагина у ишончни ўзига қайтариб ола олади.

ФАҚАТ ОЛГА

Сайловлар туфайли ҳокимият қонунийликка эга бўлади, бироқ фақат олга борсагина, ҳаммавақт қандайдир янгиликни таклиф этиб ва талаб қилиб тургандагина уни сақлаб қола олади. “Демократияда барқарорликни таъминлаш учун ҳаммавақт ҳаракатда бўлмоқ керак”, — деган эди Эдуард Эрриго. Ҳокимият қақраб қолмаслиги учун, қувват ҳар бир кунга етарли бўлмоғи учун тасаввуротни ёрдамга чақирмоғи керак. Қироллар, ҳукмдорлар, давлат бошлиқлари, қизикчилар, шоирлар, файласуфлар, рассомлар ва сеҳргарлар, галати сарой маслаҳатчиларининг фикрича, шубҳали шахслар қуршовида бўлганлиги бежиз эмас эди-да, ахир: бу кўшимча кишилар нафасни ростлаб олишга имкон туғдирганлар, фикрни чархлаганлар, учкун чиқариб турганлар, ундан ирода аланга олган. Бугун саройлар ҳувиллаб қолган, сарой ва сарой аҳли йўқликка гумдон бўлган. Наҳотки, Франция, “санъатлар, ҳарбий шон-шавкатлар ва қонунлар онаси” самарасиз консерватизм тузоғига тушиб қолган бўлса, наҳотки олижаноб фикрлар, ақллар ва истеъдодларнинг ягона, умумий мақсад бўлиб хизмат қилган бу сеҳрли қуйма ўз миллий даҳосидан маҳрум бўлиб қолган бўлса?

Фаолиятсизлик энди аянчли муқаррарлик деб қабул қилинмоқда: бизнинг кўлимиздан ҳеч нарса келмаяпти, чунки содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар учун энди жавоб бермаяпмиз, ҳамма нарса бизсиз ҳал бўлмоқда. Модомики кўлимиздан ҳеч нима келмас экан, ҳеч нарсдан ташвиш қилмаса ҳам бўлаверади. Нима қилиш керак? Олдиндан белгилаб берилган тартиб бўйича лоқайд бошқарувчидек Францияга раҳбарлик қилиш керакми ёки харажатларини ҳисоблашни бас қилмоқ керакми? Ҳаракат билан чулганган оламда сусткашлик ўлим билан баравар...

Бироқ эшигимизни қоқиб турган ана-мана огоҳлантиришсиз бостириб кирадиган янги воқеликни қўлга ўргатиб олса бўлармикан? Ёки унинг келишини кутиб турган маъқулмикан? Ёки жон талвасасида бош оққан томонга уриб қолиш керакми? Бугун ҳамма нарса шитоблашмоқда: дунё бошқача бўлиб кетган, элик йил ичида неча асрлардан ҳам кўпроққа ўзгарган. Янги уфқлар очилишини ҳайрат билан томоша қилмоқдамиз, уларни тадқиқ этмоғимиз, янги замонларни фикр тарозусидан ўтказмоғимиз, янги ҳудудларни эн-бўйидан ўлчамоғимиз талаб қилинмоқда. Замон ва маконнинг янги андозалари, янги сарҳадлари; ўтмиш ва келажакдан узилган ҳолда улар соф ҳолда қабул қилинмоқда, илдизлар

унут бўлиб кетган, ҳеч ким ҳеч нарсани орзу қилмаяпти ва ҳеч қандай режа тузмаяпти. “Бу ерда” ва “ҳозир” деган тушунчалар қандайдир жонсиз абадиёт билан қоришиб кетган. “Бу ерда” – демакки, алоқа ва тарқалиб кетишнинг янги воситалари шарофати ила ҳамма жойда бўлмоқдир. “Ҳозир” – демакки, ҳаммавақт бўлмоқдир. Бу қисқа умрли, ўзаро алмашишни турувчи, бир лаҳзалик, бир марталик ҳукм сурувчи жамият ва тамаддундир.

Мақон узлуксиз равишда кенгайиб бормоқда, унинг чегаралари тўхтовсиз ҳар томонга қараб силжиб бормоқда, чекинмоқда, назаримиз мўлжал олишимизга ёрдам бериши мумкин бўлган шонли воқеаларни ортиқ кўриш шарафига муяссар бўлмайди. Бу яккаю ягона, кўзга ташланувчи, ўзгармайдиган воқеликни, биз ўз аксимизни кўра оладиган, ҳаётда таниш ва таскин берувчи одатдаги туйғуга халал беради. Яқин келажакда ҳеч нарса ваъда қилмайдиган глобализацияни қабул қилишга, алоқадорликни бой берган янги замонга, олий мақсади бўлмаган, маъноси эса кучаяётган рақобатчилик шароитларида ўлиб қолмасликдан иборат даврга кириб боришга французларни қандай ишонтириб бўлади?

Бундай вақтда сиёсат ҳар қачонгидан ҳам изчил тарзда хотиранинг узилган ришталарини улашга, мамлакатнинг олға ҳаракат қилишида ёрдам беришга, ҳаётнинг янги қоидаларини ўйлаб топишга, янги мақсадларини инкишоф этишга хизмат қилмоғи даркор, аммо бунда одамларга таскин-тасалли беришни ва келажакка ишончини мудом қулоғига қўйиб туришни унутмаслик керак. Аммо бу вазифалар уларни иқтисодий мусобақалар шароитида ҳал этиш шартлиги учун ҳам ҳаддан ташқари оғир бўлиб кўринади. Пойгага бардош беролмай баъзи бировлар аллақачон сафдан чиқди ҳам, чунки сафнинг шартлари – беқарорлик, ваҳшийна қонунлар жорий этиш ва йўлбошчи бўлишнинг рўй-рост кўриниб турган имконсизлиги эди-да. Имконият ва рақобат ҳукмрон бўлган, асосий қоида “ҳар ким ўзи учун” бўлган, инсон ёлғизликка маҳкум этилган, фақат ўзи, ўз ғам-ташвиши билан андармон бўлиб қолган оламда миллий ягоналикни, ҳаракат қилишга жисмоний жамоатчилик хоҳиш-иродасини қандай уйғотиш, қандай шакллантириш мумкин?

Бир томондан, фан ва техниканинг янги ютуқлари маиший қийинчиликлар, касалликлар, кексаликни енгишга, коинотни тадқиқ этишни муваффақиятли давом эттиришга, узоқ-узоқларга саёҳатлар қилишга, ақлу заковат имкониятларини кенгайтиришга имкон туғдиради. Илгари дунё ҳеч қачон камол топиш учун бундайин қобилиятни, ўзгарувчанликни, бундайин шитобликларни билмаган эди. Одамлар янги даврга, унинг ранг-баранглигига, мураккаблигига, ҳаракатланишига, мослашувчанлигига йўл-йўлакай кўникма ҳосил қилиб кетаверади. Аммо бу тонг уфқи булутсиз эмас: олдинги истак-хоҳишлар қониқтирилмаган бир пайтда янги, рўёбга чиқмайдиган истаклар пайдо бўлди, нимадир қўлдан чиқиб кетди, нимадир пучакка айланиб қолди. Ҳатто илгари мутлақо этиш мумкин бўлмаган нарсанинг кўз очиб-юмгунча ва янгисининг қўлга кириши бизда ғалати ҳиссиёт уйғотмоқда ва тушуниб бўлмайдиган тарзда ташвиш, яшиликлару ёмонликлар, хафагарчиликлар туғдирмоқда. Дунё қасир-қусурларга, ҳой-ҳуйларга, бўғилишларга тўлиб кетди, дўппини ерга қўйиб, ўйлаб олиш, бирпас ўзинг билан ўзинг қолиш, сукут сақлаб тин олиш учун бирон-бир хилват бурчак қолмаган. Бамисоли хабар берувчи томирлар ҳақидаги қонун бўйича индивид ўзига ўзлаштириб оладиган ҳамма нарса жамиятдан қовлашиб тортиб олинганга ўхшайди. Шахсий нарсалар худо уриб ётибди-ю, жамоатга керакли нарсалар анқонинг уруғи. Биз энди ўз билимларимизни бир-биримизга ҳавола этмаймиз, маслаҳатларимиз ва таассуротларимиз билан ўртоқлашмаймиз. “Мен — бу энди фақат менман”, ўйлайди ҳар бир одам ғамгинлик билан. Янги дунё буни бошқа одамнинг азалий сири ичига киргани кўймайди: биз кўплаб тилларда гапиришга, кўплаб тилларни тушунишга ўрганиб қолдик, аммо бизга яқин бўлганлар биз учун барибир бегоналигича, тушуниб бўлмаслигича, ичимдан топлигича қолиб кетаверади.

Ҳамма нарса мана шундай тез ўзгарар, қўнимсизлик ва беқарорлик қонунга айланар экан, иккиланиш ва сусткашлик жуда қимматга тушиши мумкин. Айни дамдаги муаммоларга кўрсатилган тезкор таъсир каби харажатлар ва талай одам захираларини талаб этувчи узоқ муддатли қарорлар энди у қадар муҳим эмас: умуман, бу кўпроқ Римга қараганда Венецияга ўхшайди, афиналикларга қараганда финикияликлар ахлоқини ўргатади. Шаҳар-давлатлар давридаги каби

ҳозир прагматизм, жўшқинлик, мослашув уқуви кўпроқ қадрланмоқда. Бу Англиянинг Франция устидан, оролнинг қитъа устидан, денгизнинг қуруқлик устидан, очикнинг ёпиқ устидан, савдонинг урушлар устидан галабаси. Хўш, биз яна Мажино йўлини барпо этиб, унга қадам босиш мумкин эмас деб эълон қилмоғимиз керакми?

Бундай ҳолда Европа қитъаси икки йўл орасида қолиб кетди: энг бой ўтмиш унинг ўзи билан ўзи андармон бўлиб қолганидек, эски билан янгининг уйғунлашувини рўёбга чиқаришга, консерватизмдан булганганидек, ўзгаришлар ясашга азму қарор этишга имкон беради.

Янги даврга қадам босар эканмиз, биз Буюк даврни тарк этамиз, у абадий давом этади ва Вақтнинг баракасини учиради; боз устига жуда ҳам оз қолган макон ҳам бор. Бу давр аёвсиз бостириб келмоқда – бу келажакнинг имкониятлар жилолари даври, бу гоҳ сирпаниб, гоҳ яна бош кўтариб чиқувчи давр, бу нима қилишини билмай тош қотиб қолган, шавқу завқсиз ва кучга тўлган, таваккал қўрқуви ва ташналикдан тарс ёрилиб кетай деб турган давр.

Ҳозир, гилдирак тобора чириллаб айлангани сайин техниканинг энг юқори даражадаги тараққиёти ва руҳий ўлиш ўртасидаги зиддият бизни ташвишга солмай қўймайди. Бу қўриқни очишга қанча куч ва ирода талаб қилинаркин?

Замон нозик ва мақсад янгича кўндаланг қўйилмоғи керак: қўлга ўргатишга ҳаракат қилиш учун аввал воқелиқни англамоқ даркор. Қадимги одам мағора деворларига сувратлар чекиб, дунёни тасаввур этган, худди шундайин биз ҳам барча тасаввуримиз имкониятларидан фойдаланган ҳолда билимларимиз, маданиятимиз экранлари рўпарасида ва китоблар устида тафаккурга бериламиз. Тўсиқ ва деворларни супуриб ташлаш, эски билан янгини уйғунлаштириш, гуманистик концепцияга қайтиш лозим, бунга кўра инсон – барча нарсалар мезони ва у ҳар бир нарсага маъно бахш этгувчидир.

Аммо қўрқува берилмасдан амал қилишга бўлган хоҳиш-иродани қандай сақлаб қолса бўлади? Чунки ўтиш даврларида ҳар доим инсонни қўрқув чулғаб олган, аммо ҳеч қачон қўрқува маҳкумлиқнинг бунақа туйғуси, улкан вазифалар олдидаги бундай саросималик аралаш-қуралаш бўлиб кетмаган. Ҳеч қачон, ҳаттоки Эразм даврида ҳам аҳмоқлик бу қадар ҳокимона тус олмаганди. Бу шуни англатадики, бизга романтиклар шеъриятда содир этган инқилобга ўхшаб, ахлоқий ва ақлий инқилоб керак. Гюгонинг шеърларида кўча овози, бутун қарама-қаршиликлари билан ҳаёт овози янграганди; Бодлер ароқхўрлар, дайдилар, фоҳишалар билан бир дастурхон устида базму айшлар сурганди... Уша инқилоб севгилиси сийнасидаги бургани тараннум этган Жек Донн, ёки дудланган балиқ ҳақидаги Шарль Кро шеърлари каби барча талқинларни оёғини осмондан келтирганди.

Жуда кўп жиҳатлардан бизнинг иқтисодиёт, жамият, сиёсат, инсон ҳақидаги тасаввурларимиз ҳаддан ташқари консерватизмдир; ахборот, фан, қонунларга дахлдор ҳамма нарсада биз қотиб қолган қоидалар, хурофотлар исканжасида қолиб кетганмиз. Европа маданиятлар ҳамкорлиги улғу ақл байрамига айланган бир вақтда Ренессанс билан тенглашадиган сакраш қилиши даркор: Фландариядан Эразм, Англиядан Томас Мор, Италиядан Леонардо да Винчи чиққан эди, Нидерландияда сабр-тоқат, Германияда Истилоҳ ғояси пайдо бўлганди; шулар барчасини Франция бир жойга омухта қилишга муваффақ бўлганди, бирлик тимсоли эса Франциско I асос солган уч тилли коллеж бўлиб қолаверганди.

Янги инқилоб олдимизга уч вазифани қўяди.

Биринчи вазифа – мослаштириш: дунёдаги ўзгаришларнинг шиддатли суръати ва инсоннинг ҳаддан ташқари секин содир бўладиган ички эволюцияси ўртасидаги, шунингдек, табиат ва маданият, жонсиз нарса ва тирик жон ўртасидаги фарқни қисқартириш керак. Фан ҳокимиятини четлаб ўтиш учун биз фанни назорат қилишга ёрдам берувчи фикрлаш тарзимизни, фалсафамизни қайта тиклаб чиқишимиз шарт. Катта кема – инсоният ва кичиккина қайиқ – одамни бошқариш учун барча ҳатти-ҳаракатларимизни доимий тарзда мослаштириб турмоғимиз, тақсимот ҳаққонийлигини таъминлашимиз, аммо ўз умрини яшаб бўлган моддионликдан юз ўгирмоғимиз ҳам керак.

Иккинчи вазифа – одобнинг тараққиёт билан, иқтисодиётнинг ахлоқ билан, маънавиятнинг ўткинчи билан, ҳокимиятнинг халқ билан, иштиёқнинг ақл билан, анъаналарга садоқатнинг маданиятлар хилма-хиллиги билан муросаси...

Биз инсонни ўз тақдирини яратувчиси сифатида биринчи ўринга қўядиган сиёсатга қайтмоғимиз керак бўлади.

Учинчи вазифа — таваккал ва эркинликнинг янги маданиятига келиб қўшилиш, дунёни қандай бўлса, шундайича қабул қилишга ўрганиш, ўзида шу дунёга қизиқишни тарбиялаш, унинг қаршисида қўрқувни енгиш лозим. Одамнинг жамиятдаги ўрнини аниқлаш учун илгари фақат иккита бир-бирига роса қарама-қарши модел мавжуд эди: франгузча ва америкача модел; бир томондан, интеграциянинг вертикал, марказлаштирилган ва юқоридан пастга қараб борувчи кесими, иккинчи — муттасил муросага интилувчи марказлаштирилмаган жамият. Биз учинчи йўлни, шу иккала моделнинг бир-бири билан муросага келувчи йўлини қидириб топишимиз керак.

Бундан ташқари, биз бахт сари интилишни, у ҳақдаги орзуни, ҳаттоки абадий нарсани сақлаш учун ўлчанадиган, ҳисоб-китоб қилинадиган, пул бирликларига ўтказиладиган нарсагагина кўз тикиб қолмаслик учун бахт ҳақидаги тасаввурнинг ўзини ҳам қайта тиклашимиз керак бўлади, бироқ бунда ёлгон нарса ростнинг тумшуғидан ип ўтказиб олмаслиги учун, орзу ақл йўлини муҳофаза этмоғи учун, қийин дақиқаларда кишига ёрдам бериб, савобли нарсалардан шукроналар қилмоғимиз учун бир қаррагина тақвимга кўз солиб қўйишни-да унутмаслигимиз лозим.

Эртанги кунимиз олдинга ёриб чиқиш, узоқни кўзлаш ва муроса кунни бўлгусидир. Бизнинг консерватизм қопқонидан чиқиб олишимиз ва бир вақтнинг ўзида сабрсизликни бартараф этишимиз айнан шунинг учун ҳам зарур ва керак. Ҳайбарақаллар ўтиб, қарсақлар тингач, ислоҳотчи сиёсатдоннинг кўзига ислоҳот жонибидан манфаатлари азият чекканлар ташланади — бу анъаналар ва замонавийлик ўртасидаги, мияси қотиб қолганлар билан кашфиётчилар ўртасидаги азалий курашдир...

Эволюция — бу революция эмас, шу боис, муттасил такомиллаштиришга муҳтож асосий, емирилмас қадриятлар ва тузилмаларни фарқлай олмоқ зарур. Кўзбўямачиликни зинҳор-базинҳор кечириб бўлмайди. Ислоҳотлар ўтказиш борасида бизда тажриба йўқлиги боисидан биз қайта ва қайта ўша алмисоқдан қолган чораларни қўллаётимиз. Ўзгаришларга қарши курашда юзага келган тизим номақбул усуллардан фойдаланилади. Дағаллик ва худбинликка ҳар доим шериклар тайёр туради — бу қўрқув, норозилик, шубҳа; улар жамиятда кенг тарқалган, теран ақл ва жонли мулоҳаза кўпинча яққаланиб қолади. Мана шунинг учун ҳам Францияда ислоҳот ўтказиш гоятда қийин. Дарҳол икки хил муаммо кўндаланг бўлади: омманинг қўллаб-қўлтиклашига эришмоқ керак — аммо бунда ислоҳот ярим йўлда қолиб кетиши мумкин, ёки буйруқ йўли билан ҳаракат қилиш керак, ёхуд кутилмаган усуллар самарасидан фойдаланиш лозим — аммо бунда рақиблар бир ёқадан бош чиқариб қаршилиқ кўрсатишлари ва умумхалқ қаҳру газабига дучор бўлиш мумкин. Бирлик — бу ҳаракатга келтирувчи куч эмас, балки эзгу мақсаддир. Яқдиллик тарафдорлари ислоҳотчиларнинг тушунтириш ишлари олиб боришларини талаб қилишади, аммо бундай ишлар ҳар доим ҳам яхши натижалар беравермайди — бунинг сабаби шундаки, аҳолининг бир қисми чинакам иқтисодий аҳволни билмайди ёки тушунишни истамайди. Кўплаб асрлар давомида ҳокимиятлар одамларни жаҳолатда сақлаганларига таажжубланмаса ҳам бўлади — қийинчиликни яширишнинг энг қулай усули бу. Шу боис бугунги ҳокимият одамларнинг кўзини очиб қўймоғи лозим — агар шундай қилиш учун унинг журъати етса, албатта.

Ўз-ўзидан маълумки, мамлакатимизда буюк ислоҳотчилар бўлган: Филипп Хушрўй ва Людовик XI, Ришелье ва Кольбер, Мопу ва Тюрго, Наполеон ва Шарль де Голл — ислоҳотлар умумхалқ фаровонлиги йўлида, қатъий режа асосида ўтказилаётган бўлса, ҳаттоки рутбали ислоҳотчилик анъаналари ҳақида ҳам гапириш мумкин. Ислоҳот ошиғич ёки келажакка кўзланган бўлиши мумкин, аммо у ҳар доим ислоҳотчининг ишончига асосланган, умумхалқ фаровонлигига имкон туғдирадиган ва фуқароларнинг онги, фидойилиги ва амалий манфаатдорлигини кўзда тутган бўлиши мумкин. У марказлаштиришдан дастак сифатида қатағондан қурол ўрнида фойдаланиб, жамиятни янгилашни ўзига мақсад қилиб олади. Ушбу “маърифатли мустабидчилик” ҳар доим энг самарали йўл бўлиб келган ва кўпинча зўрлик жамиятида ислоҳотчиликнинг мақбул усули сифатида қўлланиб келинган:

у ўз кучига ишонган ҳокимиятнинг қўлидан ҳамма иш келади, деган эътиқодга асосланган.

Кейин замонавий киши учун анча мақбул бошқа услуб – музокаралар йўли билан тайёрланган ислоҳот кўзга ташланади, у тиқиштирмайди, балки ишонтиради, “замон ўз ишини қилади” деган ақидани ҳисобга олади, воқеа-ҳодисадан олдин чопиб кетмайди, жамиятни босқичма-босқич ўзгартириб бормоқчи бўлади, бирданга эмас, эртами, кечми бундай мулойим сиёсат яхши натижаларга олиб келади дея умид қилади. Бу камтаргина тажрибахонада ханжарлар жарангини эшитишни истамайдилар, қаршиликка дуч келиб, маслаҳатлар ўтказадилар, ўз ҳарифларини бошланган жараёнда иштирок этишга қўндиришга уринадилар. Бизнинг замонамизда оммавий ахборот воситалари ривожини одамларга ўз норозиликларини мулойим тарзда изҳор этишга имкон туғдиради, сўнгги ўттиз йил мобайнида бизда ислоҳотчиликнинг иккинчи услуби қўллаб келинаётир, нима бўлганда ҳам у французлар томонидан хайрихоҳлик билан қабул қилинади.

Бироқ “секин шошмоқ” учун бизда ҳали вақт етармикин, маблағлар қолганмикин? Олдимизда шундай муҳим ва катта ҳажмдаги вазифалар турган бир вақтда ҳокимиятлар ўзгалар нафсониятига тегиб кетишдан қўрқиб, жамоатчилик фикри билан ўйнашаётганда ва дастлабки хавфданоқ думни хода қилиб қолишга тайёр турганда нафис рангдаги ислоҳотлар ўтказиш билан қаноатлана олармикинми? Сўнгги ҳукуматларимиз ишларининг якуни – Франциянинг тобора орқага тортиб кетаётгани бўлди; бунда ким айбдор – одамларми ёки барибир ўша услубми? Мамлакат ишонч ила олға қадам ташлаши учун мўътадил ислоҳотлар оз деган ҳадик беасос эмас. Яқдилликни қидириш ва босқичма-босқичлик муҳим қулайликка эга – улар ижтимоий дунёни сақлаб қолишга имкон беради, бироқ, борди-ю, биз мамлакатимизнинг юксак фаолиятига ишонадиган бўлсак, глобализация сокин ишхоналаримизнинг чарм қопламали эшиklarимизни қоқиб турганида кучларимизни тежашимиз шартмикин?

Бу вазиятни бизда ягона хоҳиш-ирода йўқ дейишдан ўзга нима билан изоҳлаш мумкин? Мамлакатда масъулиятни гарданига олишга тайёр, эътиқоди маҳкам одамлар бўлсагина ўзгаришлар яшаш мумкин бўлади. Сиёсатдонгина ислоҳотларга туртки бериши мумкин, зеро ўзгаришлар учун халқ берган ваколатлар, шунингдек, жўшқинлик, одамларни иккиланишдан четлатиб, қўрқувни унутишга мажбур қиладиган тараққиёт ишончи зарур. Ўз феъл-хўйларига кўра французлар вазият ривожини мустақил равишда англашга қодир эмаслар, бунинг учун уларга карахтлаб қутқарувчи электр қуввати муолажаси зарур.

Шундай бўлса-да, мамлакатимизда янгиланишнинг дастлабки куртаклари, фикрлар бирлигининг элас-элас нишонлари ва ҳаттоки бир қадар жонланиш пайдо бўлмоқда. Бугун французлар мамлакатларининг ўзгаришларга муҳтожлиги борасида яқдиллар. Улар бошқа, ўзига ва ўз келажагига ишонган Францияда яшашни истайдилар. Тарихимиз бизга дардли масалаларга жавобни мафкурада, тоқчаларга териб қўйилган тайёр қарорлар орасида қидириш керакмаслигини ўргатади. Фақат одамларнинг хоҳиш-иродасигина француз жамиятини “ўлик нуқта”дан қўзғатиши мумкин.

“Иностранная литература”
журналининг 2004 йил
2-сонидан олинди.

Русчадан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси.

Марк Туллий Цицерон

Нутқлар

1. КАТИЛИНАГА ҚАРШИ СЕНАТДА СЎЗЛАНГАН БИРИНЧИ НУТҚ

■ (1) Катилина, менга айт, қачонгача бизнинг сабр-тоқатимизни суиистеъмол қиласан? Эсидан оғган одам билан ушбу хавфли ўйин яна қанча давом этиши мумкин? Сенинг кеккайишининг қачонлардир чегараси бўладими? Палатининг тунлари кўриқланиши ҳам, соқчиларнинг назорати ҳам, — яна қаерда? Шаҳарда! — халқнинг хавфсираши ҳам, барча яхши фуқароларнинг хавотирланишлари ҳам, бу сафар сенат мажлисининг қаттиқ кўриқланган жойда ўтказилиши ҳам, — ниҳоят, бу юзлар, бу кўзлар ҳам кўришиб турибдики, сен учун ҳеч нарса эмасга ўхшайди! Ёки сен ўз ниятларининг фош бўлганлигини сезмаяпсанми, сенинг фитнанг ҳақида ҳамма билишини ва қўл-оёғинг занжирбанд эканлигини кўрмаяпсанми? Кеча, ундан олдинги тунда нима қилдинг, қаерда эдинг, кимларни йиғдинг, қандай қарорга келдинг, — булар бизнинг биронтамизга номаълум деб ўйлайсанми?

(2) Замон шундай! Бизнинг ҳулқимиз шундай! Сенат ҳамма нарсани тушунади, консул ҳамма нарсани кўриб турибди, бу одам эса ҳали ҳам яшамоқда ва ҳаёт! Яшамоқда? Кошки фақат шунинг ўзи бўлса. Йўқ, у сенатга келади, умумдават кенгашларининг қатнашчиси бўлади ва яна бизларнинг ҳар биримизни кўзлари билан авраш, сеҳрлашни кўнглига тугиб қўяди. Биз-чи? Давлат суянчиғи бўлган бизлар нима қилмоқдамиз? Республика олдидаги бурчимизни биз унинг қутурган хуружларидан қутулишдагина деб ўйлаймизми? Йўқ, Катилина, консуллик буйруғи билан аллақачон сени ўлдириш, сен ўзинг бизга тайёрлаган офатни фақат сенинг ўзингга қаратиш керак.

(3) Дарҳақиқат, буюк понтифик, муҳтарам Публий Сципион республика асосларини фақат салгина қимирлатиб қўйган Тиберий Гракхни ўлдирган эди-ку, — айтиш керакки, Сципион ўшанда хусусий бир шахс эди, холос. Ҳозир Катилина бутун ер юзини қиргин ва ёнғинлар билан барбод қилмоқчи бўлса

Марк Туллий Цицерон жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирган буюк сиймолардан бири. Цицерон милоддан аввалги 106-йил 3 январда Арпин шаҳри яқинидаги Лация шаҳарчасида туғилди. Цицероннинг отаси суворийлар тоифасидан эди. Хотини Гелвия вафот этгач, у ўғиллари — етти ёшли Марк, уч ёшли Квинт билан Римдаги уйига кўчиб ўтди ва фарзандларининг тарбияси билан жиддий шуғулланди. Ёш Цицерон машҳур ҳуқуқшунос Квинт Муций Сцевола ва унинг кўёви, машҳур нотик Луций Луциний Крассларнинг тарбиясини олди; шу пайтда Римда дарс берувчи родослик ритор Аполлоний Молондан юнон суҳандонлигини ўрганди. Цицерон эпикурийчи Федр, стоик Диодот, академик Филонлардан фалсафани ўрганди. Юнон шоири Архий Цицероннинг шеър ўқишига раҳбарлик қилди, актёрлар Росций ва Клодий Эзоп унга декламацияни ҳамда нутқ сўзлаётгандаги ҳаракатларни ва ўзини қандай тутишни ўргатдилар. Цицерон ана шу йигитлик палласида форумда ўз даврининг энг иқтидорли нотиклари — Красс, Антоний, Сулпиций ва Котталарнинг оташин нутқларини эшитди.

Цицерон йигирма ёшида икки китобдан иборат “Топиш ҳақида” рисоласини ёзди ва бу асар шу кунгача сақланиб қолган. Цицерон форумдаги биринчи нутқини Саодатманд Сулла даврида сўзлаган эди. У, 76-йили квесторлик мансабига сайланди ва Сицилияда хизмат қилди. 69-йили у эдил, 66-йили претор бўлади. Преторлик даврида Цицерон ўзининг биринчи сиёсий нутқини сўзлайди. Бу нутқда Цицерон машҳур саркарда Гней Помпейга Шарқда фавқулодда ҳарбий ваколатлар берилишини ёқлаб

ҳам, биз консуллик ҳоқимиятига эга бўлатуриб бўйин эгиб, чидаб турсак! Мен қадимгироқ мисоллар, Гай Сервилий Агаланинг ўз қўли билан янги тартибларни хоҳлаб қолган Спурий Мелийни ўлдирганлиги ҳақида айтиб ўтирмадим. Иродали, қатъий одам ашаддий душманни қандай қаттиққўллик билан бартараф этса, унга хавфли фуқарони ҳам шундайин бартараф этишга имкон берадиган мардлик бу республикада қачонлардир бўлган, ҳа, бўлган эди. Катилина куч ва оғирлиги билан сенга қарши йўналтирилган сенат қарори бизда ҳам бор; сенаторлар тоифасига дадиллик ва қудрат, журъат этишмайди, деб бўлмайди — гап бизда, консулларда эканлигини яширмайман, гўё биз ўз ҳоқимиятимизнинг юксак мақомида эмасмиз.

II. (4). Қачонлардир сенат, консул Луций Опимий республиканинг ҳеч қандай зарар кўрмаслиги ҳақида гамхўрлик қилсин, деб қарор чиқарган эди, — бир кеча ҳам ўтмай (исёнкорлик ниятида гумон қилинибгина) Гай Гракх ўлдирилган, гарчи унинг отаси, бобоси, аждодлари ҳурмат ва эҳтиромли машҳурликка сазовор бўлган бўлсалар-да; собиқ консул Марк Фулвий ҳам ўғиллари билан бирга ўлган. Худди шундай сенат қарори билан консуллар Гай Марий ва Луций Валерийларга давлат ишониб топширилган эди; шундан кейин халқ трибуни Луций Сатурнин ҳамда претор Гай Сервилий ҳеч бўлмаса бир кун ўлимни, давлат эса — қасосни кутишларига тўғри келганмиди? Биз эса, мана йигирма кундан бери сенат ишониб топширган шамширнинг тиги ўтмас бўлишига йўл қўймоқдамиз. Зеро, бизда ҳам худди шундай сенат қарори мавжуд, аммо уни гўё қинда сақлангандай жадвалларга жойлаб ўтирибмиз, аслида шу қарорга кўра Катилина, сени дарҳол қатл этиш даркор эди. Сен эса ҳаётсан. Ҳаётсан ва қабиҳ жасорат сени тарк этмаган, фақатгина чуқурлашиб бормоқда! Шундай бўлса ҳам сенатор отахонлар, менинг чуқур ишонч ва хоҳишим — газаб ва жаҳлга йўл қўймасликдир. Менинг чуқур ишонч ва хоҳишим — республика учун ушбу хавфли соатда вазминлик сақлаш ва сабрли бўлишдир. Аммо, афсуски, бу нарсалар йўл қўйиб бўлмас ғофилликка айланиб қолаётганини ўзим ҳам кўриб турибман.

(5). Италия заминиди, Этрурия даралари яқинида Рим халқига қарши қароргоҳ барпо этилган, кундан-кунга душманлар сони ортиб бормоқда, ушбу қароргоҳ бошлигини, душманлар йўлбошчисини биз ўз шаҳримизда, бу ҳам камлик қилганидай — сенатда кўриб турибмиз; у ҳар куни республикани ичкарасидан барбод этишга тайёр турибди. Катилина, агар ҳозир сени ҳибсга олишга буюрсам, қатл этишга буюрсам, ишончмим қомилки, виждонли барча одамларнинг умумий ҳукмлари кимнингдир: “Жуда қаттиқ жазо!” дейишидан кўра: “Жуда кеч” дейишдан иборат бўлади.

Шундай бўлса ҳам, аллақачон ижро этилиши керак бўлган ишни амалга оширишга ҳозиргача шошилмаяпман. Бунинг ўз сабаби бор. Қисқаси, менинг

чиқади. Ниҳоят, 63-йили Цицерон консул бўлиб сайланади. Цицероннинг консулиги даврида Катилина фитнаси фош этилади. Консулликка сайлов орқали тўрт марта эриша олмаган Катилина давлат тўнтаришини амалга ошириб, ҳоқимиятни қўлга олмақчи бўлади. Лекин бундан вақтида хабар топган Цицерон Катилинани Римдан ҳайдаб чиқаради ва унинг энг яқин ҳамфикрларини, тарафдорларини қатл этади. Бу воқеалардан кейин Цицерон “ватан отаси” деган фаҳрий унвонга мушарраф бўлади. Цицероннинг Катилинага қарши сўзлаган нутқлари “Катилинарийлар” деб ном олди ва нотиклик санъати тарихига кирди.

60-йилда Красс, Помпей ва Цезарь биринчи триумвиратни туздилар. Цицерон яққаланиб қолади. 58-йили Клодийнинг талаби билан Катилина тарафдорларини қатл эттирганлиги учун Цицерон қонундан ташқари, деб эълон қилинади ва Римдан ҳайдалади. Цицерон Фессалоникадаги чорбоғида яшай бошлайди. Бир ярим йилдан кейин Милоннинг сай-ҳаракатлари туфайли, ҳамда триумвирларнинг хайрихоҳликлари билан у Римга қайтади. Цицерон энди Помпей ва Цезарнинг тарафини олиб, сенатда нутқлар сўзлайди. Лекин у аста-секин сиёсий фаолиятдан узоқлашиб, рисоалар ёза бошлайди.

59-йилги халқ трибуни Публий Клодий Цицерон ва Тит Анний Милонга ашаддий душман эди. 52-йил 18 январда Милон (57 йилги халқ трибуни) ва Клодий тасодифан йўлда учрашиб қоладилар. Учрашув ерида рўй берган тўқнашувда Милоннинг қуллари Клодийни ханжар (бошқа маълумотларга кўра — найза билан) санчиб ўлдирдилар. Милон суд маҳкамасига тортилади ва бу суд маҳкамасида Цицерон Милоннинг

амалга оширган ишимни адолатли ва қонуний деб тан олмаган шундай бир аблаҳ, шундай бир лўттивоз, сенга шундай ўхшаш одам қолмаганидагина сен қатл этиласан.

(6). Токи сени ҳимоя қилишга жасорат қиладиган ҳеч бўлмаса бир одам топилар экан, сен ҳаёт бўласан, аммо сенинг ҳаётинг ҳозиргига ўхшаб қудратли қўриқчилар исканжасидаги ҳаёт бўлади ва сен республикага зарар етказа олмаслигинг учун кўпдан-кўп қулоқлар, кўпдан-кўп кўзлар сенинг ҳар бир қадамингни худди шу кунгача бўлгани каби кузатадилар ва пойлайдилар.

III. Агар ҳатто тун сояси ҳам гуноҳли бу тўдани яшира олмаса, агар ҳатто хусусий уйнинг деворлари ҳам фитна иштирокчиларининг овозларини тутиб тура олмаса, агар ҳамма нарса фош бўлаверса, ҳамма нарса ташқарига отилиб чиқаверса, сен яна нимани кутмоқдасан, Катилина? Илтижо қиламан — эс-хушингни йиғиб ол! Қирғин ва ўт қўйишлар етар. Тўхта! Сен ҳамма томондан қамалдасан. Сенинг барча манфур қилмишларинг бизга ёруғ кундан ҳам равшанроқ. Агар хоҳласанг, кел, бирга текшириб кўрамиз.

(7). Агар унутмаган бўлсанг, қабих фитнадаги сенинг шеринг ва малайинг Гай Манлий қуролли исён кўтараётгани ҳақида ноябр тақвимларига ўн бир кун қолганида сенатда хабар берган эдим; ўшанда исён кўтариладиган кунни аниқ айтгандим — ноябр календларига олти кун қолган кун, деб. Ё мен адашдимми, Катилина? Бундай даҳшатли воқеа нафақат рўй берди, бунга ишониш қийин, лекин худди ўша айтилган кунда рўй берди — бунга ҳақиқатан ҳам фақат ҳайратланса бўлади! Ноябрь календларига беш кун қолганида энг мўътабар фуқароларни қирғин қилмоқчи бўлганингни ҳам сенатда айтган эдим. Ўшанда давлатнинг аксарият биринчи шахслари Рим деворлари ортидан паноҳ изладилар, бу билан улар ўзларини қутқаришдан кўра сенинг жирканч ишларингни тўхтатишни хоҳладилар. Мен қолдим. Ўшанда сен, ҳамма кетаверсин, сенга фақат менинг ўлимим кифоя эканлигини айтдинг; ўша бахтсиз кунда фақат мен қўйган соқчилар, фақат менинг эҳтиёткорлигимгина сени чамбарчас “боглаб” қўйдилар ва давлатга зарар келтириш томонига қадам бостирмадилар; буни сен инкор этаоласанми?

(8). Кейин-чи? Ноябрь календлари келди. Хужум билан Пренестени олишга жуда ишонганинг тунда — мен ўйлайманки, сен ушбу шаҳар менинг буйруғимга кўра уни кеча-кундуз қўриқлайдиган навқарлар билан олдиндан мустаҳкам ҳимоялаб қўйилганини тушунгандирсан. Сенинг бирон-бир қадаминг, бирон-бир айёрлигинг, бирон-бир фикринг менинг қулоқларим, нигоҳим, баъзан эса оддий сезгирлигимдан яширин қололмайди.

IV. Ниҳоят, кел, биргаликда ўтган кундан олдинги тунни эсга олайлик. Биз иккимиз ҳам бедор эдик, лекин гапимга ишонавер, сенинг республиканинг

ҳимоячиси сифатида қатнашади. Баъзилар ушбу суд жараёнида Цицерон сўзлаган нутқни унинг энг яхши нутқларидан бири, деб; баъзилар муваффақиятсиз, деб баҳолайдилар. Нима бўлганида ҳам Милон Римдан чиқариб юборилади. Ушбу нутқнинг Цицерон томонидан қайта ишланган нухаси бизгача етиб келган.

Цицероннинг нотиклик санъати назариясига бағишланган “Нотиқ ҳақида” ва “Нотиқ” асарлари, “Брут ёки машҳур нотиклик ҳақида” номли китоби, “Тускулан баҳслари”, “Давлат ҳақида”, “Қонунлар ҳақида” рисоалари маълум ва машҳур. Бундан ташқари, у шеърлар ва дostonлар ҳам ёзган. Цицероннинг кўпгина нутқлари ва мактублари сақланиб қолган.

Цицерон 43-йили ўзининг чорбоғида Марк Антонийнинг одамлари томонидан ўлдирилган...

Айтиб ўтиш керакки, Цицероннинг “Нотиқ ҳақида” асаридан ва икки (Верресга қарши ҳамда Катилинага қарши) нутқидан парчалар академик Ойбек томонидан таржима қилинган. (Ойбек. “Мукамал асарлар тўплами” XV том, 133-142- саҳифалар).

Буюк нотикнинг ўқувчиларга тақдим этилаётган ушбу икки нутқи, Москвада 1988-йили нашр этилган “Античная литература. Рим. Антология” китобидан таржима қилинди, нутқлар ушбу нашрда ҳам қисқартирилган ҳолда берилган.

Цицероннинг “Нотиқ ҳақида” ва Нотиқ” асарлари “Янги аср авлоди” Нашриёт-матбаа марказида нашрга тайёрланмоқда.

Таржимон.

ҳалокатига қилган ҳаракатингга қараганда, унинг манфаати, эсон-омонлиги учун мен қилган ҳаракат кучлироқ бўлиб чиқди. Яъни: сен ўша тунда уйга, — ҳеч нарсани яширмайман, — Марк Леканинг Уроқсозлар кўчасидаги уйига келдинг. Жинойткорона жоҳилликдаги кўп ўртоқларинг ҳам ўша ерга келдилар. Ўйлайманки, сен буни инкор этишга журъат қилмайсан. Нега индамайсан? Агар қайсарлик қилсанг, далиллар сени фош этадилар. Зеро бу ерда, сенатда, ўшанда сен билан бирга бўлганлардан баъзиларини кўриб турибман.

(9). Боқий худолар! Бизниқига ўхшаш халқ, бизниқига ўхшаш шаҳар борми ўзи? Бизнинг давлатимиз қандай давлат ўзи? Отахон сенаторлар, бу ерда, орамизда, ушбу энг муқаддас ва энг қудратли, ер қуррасида тенги йўқ кенгашда, ҳа, шу ерда, бизнинг умумий ҳалокатимизни, ушбу шаҳарнинг ва балки бутун дунёнинг барбод бўлишини ўйлаётганлар қатнашмоқдалар. Мен консул эса уларга қарайман, давлат аҳволи ҳақидаги фикрларини билдиришларини сўрайман ва асо билан уриб ўлдириш зурур бўлганларни ҳатто ўзимнинг овозим товуши билан безовта қилишга журъат қилмайман!

Шундай қилиб Катилина, ўша тунда сен Леканинг уйига келган эдинг. Сизлар Италияни бўлақларга бўлиб олдингиз, ким қаерга бориши кераклигини аниқладингиз, Римда қоладиганларни ва сен билан бирга кетадиганларни танладингиз, шаҳарни ёқиб юбориш учун қисмларга бўлдингиз; сен ўзингнинг шаҳарни ташлаб чиқиб кетишинг ҳақидаги қарорингни тасдиқладинг, сенинг сўзларингга қараганда, менинг ҳаётлигимдек арзимаган нарса сени бу ерда ушлаб турибди, холос. Ўша ернинг ўзида икки Рим суворийси сени ушбу ташвишдан ҳоли қилишга бел боғладилар. Улар, ўша кечанинг ўзида, то тонггача мени ўз тўшагимда ўлдиришга ваъда бердилар.

(10). Сизларнинг йиғинларингиз тарқатилиши билан ҳамма нарса менга маълум бўлди. Мен ўз уйимнинг атрофидаги соқчи-қоровулларни кўпайтирдим ва кучайтирдим ва мени муборакбод этишлари учун сен юборган одамларни қабул қилмадим: мен кишиларга олдиндан айтиб қўйган кўп иззатга сазовор одамларим худди мен тайинлаган вақтда келдилар.

V. Нима дейсан, Катилина? Бошлаган ишингни давом эттир, — вақтни тайин қилгинда, ниҳоят ушбу шаҳардан чиқиб кет, — дарвозалар очиқ, боравер! Манлий қароргоҳи, деб аталувчи қароргоҳ — сенинг қароргоҳингдир! — сени, ўз йўлбошчисини кутиб қолди. Ҳаммани олиб кет, агар ҳаммани бўлмаса, ҳеч бўлмаганда, ўз тарафдорларингдан иложи борица кўпроғини олиб кет, шаҳарни тозалаб кўй! Агар сен билан менинг орамда шаҳар девори бўлса, менинг дилимни кўрқинчдан халос қиласан. Бундан буён сен биз билан туролмайсан. Мен бунга йўл қўймайман, бунга чидаб туролмайман, бунга қаршиман.

(11). Ҳақиқатан ҳам, агар шунча марта ушбу қабиҳ, даҳшатли, жирканч ўлат хавфидан барибир республикани кутқариб қолинган бўлса, у ҳолда бунинг учун биз чарчамай, боқий худолар ва аввало, бу ўринда шаҳримизнинг энг қадимий соқчиси, ҳимоячиси Юпитерга шукроналар айтишимиз зарур. Лекин энди ватанимиз тақдирини бир одамнинг раъйига боғлиқ қилиб қўйишга ҳаққимиз йўқ.

Сенинг ҳийла-найранглариңг, Катилина, мен эндигина консул бўлганимдан бери таъқиб қиладилар ва ўшанда ҳам менга давлат кўриқчилари эмас, балки ўзимнинг доимо огоҳлигим ҳимоя бўлиб хизмат қилди. Кейин, охирги консуллик сайловлари вақтида, мени — ҳозирги консулни, мен билан биргаликда ўзингнинг сайловолди рақибларингни ўлдирмоқчи бўлдинг, ўшанда Марс майдонида сенинг жинойткорона ниятларингни баргараф этиш учун, ҳаммани безовта қилмай мен ўз дўстларимнинг ёрдамларига мурожаат қилдим. Қисқаси, қачонки сен менинг ҳаётимга тажовуз қилсанг, ҳар сафар сенга мен ўзим қарши турдим, гарчи менинг ўлимим республика учун улкан фалокатлар билан туташ бўлишини олдиндан билсам ҳам.

(12). Энди эса сен очиқчасига бутун республикага, боқий худоларнинг муқаддас ибодатхоналарига, шаҳар уйларига ва ҳар бир фуқаронинг ҳаётига тажовуз қилмоқдасан, ниҳоят, бутун Италияни барбод этиш ва хонавайрон қилишга чақирмоқдасан. Бошланишданоқ консуллик ҳокимияти ва аждодлар ўғитлари талаб қилган нарсани амалга оширишни хоҳламайман. Шунинг учун мен унчалик қаттиққўллик қилмайман ва ўйлайманки, ҳамманинг (халқнинг)

осойишталиги, манфаати учун бундай юмшоқлик кўпроқ фойда келтиради. Зеро, агар мен сени қатл этишга буюрсам, давлатда бир ҳовуч сенинг тарафдорларинг фитна қолдиғи бўлиб қоладилар. Агар сен кетсанг, мен сени бунга кўп марта чақирдим, у ҳолда, республика учун ҳалокатли машғум нопоклик йиғиндиси шаҳардан супуриб ташланади.

(13). Нима дейсан, Катилина? Наҳотки, менинг буйруғим сенинг ўзингнинг хоҳиш-истакларингга мос бўлган нарсага гумонсирашга мажбур этса? “Сен душмансан. Шаҳардан чиқиб кет!” — консул иродаси шундай. Бу сургун қилишни англатадими, деб сўрайсан. Мен бундай фармойиш бермайман, лекин агар билишни хоҳласанг, менинг қатъий маслаҳатим шундай. <.....>

2. ТИТ АННИЙ МИЛОН ҲИМОЯСИГА СЎЗЛАНГАН НУТҚ

I. (1). (Муҳтарам) судьялар, шунчалар шавкатли инсон ҳақида, ватан фаровонлиги ўз ҳаётидан азиз бўлган Тит Милон ҳақида бундай журъатсизлик билан нутқ сўзлайбошлашим гарчи менга уят бўлса-да, — гарчи унинг тарафини олиш чоғи руҳий кучда унга тенглашишим зарур бўлса-да, афсус, ундай эмас; янги суд, янги кўриниш менинг нигоҳимни даҳшатга туширади ва менинг кўзларим форумнинг ҳамма тарафидан одатдаги кўриниш ва аввалги тартибларни беҳуда излайдилар.

(2). Сизларнинг йиғинингиз гайриоддий доирада иш олиб бормоқда, уни одамларнинг гайриоддий оломони ўраб олган; гарчи бизларнинг ўзимизни зўравонликлардан асраш учунгина ҳар бир ибодатхона олдида соқчилар турган бўлсалар-да, тинч суд маҳкамасидан ушбу сарбозларга назар ташлаган чоғда улардан кўрқмаслик барибир қийин.

Агар буларнинг ҳаммаси Милонга қарши амалга оширилган, деб ҳисоблаганимда, бор куч қуролда бўлганида нутққа ўрин йўқ, деб ўйлаб, момақалдиروқдан олдин жим бўлардим. Лекин бунга энг адолатли ва энг оқил инсон Гней Помпей қилгани менга тасалли беради, менга манзур бўлади, чунки унинг (яъни Помпейнинг — У.О.) адолатлилиги, суд қарорларига ишониб топширилган одамни сарбоз қуролининг ҳукмига бериб қўйишга йўл қўймас эди, унинг мулоҳазакорлиги эса жунбушга келган оломон ўзбошимчилигини давлат идораси билан муқаддаслаштиришга йўл қўймас эди.

(3). Шунинг учун ҳам ушбу ҳарбий бўлинмалар ўз бошлиқлари билан бирга ва қуролланган ҳолда бизга хавф туғдирмайдилар, балки ҳимоя қиладилар, хотиржамлик устига бизни руҳий тетикликка чақирадилар, менинг нутқим учун эса ҳам ёрдам, ҳамда осойишталикни ваъда қилмоқдалар.

Қолган барча оломон (мен, албатта, фуқаролар оломонини назарда тутмоқдаман), ҳа, бу ердаги қолган бутун оломон — бизга тарафдор: қаердан нимани кўришга имкон бўлса, ўша ердан одамлар кузатиб турибдилар ва уларнинг барчалари суд қарорини кутмоқдалар ва фақат мард Милонга шафқат юзасидангина эмас, балки ҳамма, ҳозир сўз унинг ўзи ҳақида, унинг болалари ҳақида, унинг ватани ҳақида, унинг эсон-омонлиги ҳақида бораётганини билади.

II. Бизга бегона ва душман бир хил одамлар мавжуд — улар, Публий Клодийнинг талончилик, ўт қўйиш, оммавий қирғинларидаги қутуришлари ўстирган, тарбиялаган одамлардир. Сизнинг бугунги ҳукмингизни олдиндан талаб қилиш мақсадида кечган йиғинда ана шуларни гижгижламадиларми? Ва бугун, агар уларнинг қичқириқлари эшитилса, бу қийқириқлар, сизнинг манфаатингиз учун доимо бундай одамларни ҳам, уларнинг қийқириқларини ҳам сариқ чақачалик кўрмайдиган фуқарони асраш кераклигини эслатсинлар.

(4). Муҳтарам ҳакамлар, руҳингиз тушмасин: агар ушбу қўрқинч вужудингизга сингиб кетган бўлса, силкитиб ташланг. Агар сизлар фазилатли ва солиҳ зотлар ҳақида фикр юритишга ва қадрлашга ваколатли бўлсангиз, ниҳоят сизларга энг яхши тойфаларнинг мумтоз кишиларига кимда-ким лойиқ ва солиҳ бўлса, ўшалар ҳақида энди, гамхўрликни аввалгидек кўриниш ва сўз билан эмас, балки ирода ва амалий иш билан изҳор қилиш учун жуда

қулай фурсат берилганида, сизлар бир қарорга келишингиз зарур: биз, ҳар галгидек сизларнинг иродаларингизга бўйсуниб, бу ердан маҳзун ва гамгин чиқиб кетамизми ёки, аксинча, фуқароларнинг энг тубанларидан шунча кўп азиат чеккандан сўнг сизларнинг қатъийлигингиз, жасоратингиз, донишмандлигингиздан нажот топамизми?

(5). Дарҳақиқат, мен ва Милоннинг бошимизга тушган заҳмат ва ташвишлар, азобларни айтиш ёки тасаввур қилиш учун бел боғлаган эдик, аслида эса энг қаттиқ азоб-укубатлар кўрқинчидан ҳозиргача қутула олганимиз йўқ! Айтиб ўтишим лозимки, Милон ҳамма вақт энг яхши одамлар тарафини олиб, ёмонларга қарши тургани учун халқ йиғинлари пайтида на гирдоблар, на бўронлар уни четлаб ўтмаслигини доимо тушунардим; аммо бу ерда, судьялар — барча тоифаларнинг кўрки бўлган одамлардан иборат суд ва кенгашда Милоннинг душманларига нафақат хавфсизлигини йўққа чиқариш, балки—ҳатто унинг шонли исмини озгина бўлса-да, обрўсизлантиришга умид туғдирадиган одамларни ҳаёлимга ҳам келтира олмайман.

(6). Айтиб қўйишим керак, муҳтарам судьялар, ҳозир Милонни ушбу айбловларидан ҳимоя қилиш учун трибун бўлган пайтлари ҳақида ва ватан манфаати учун у нималар қилганлиги ҳақида гапириб ўтирмайман. Агар сиз ўзингиз Клодийнинг Милон учун ясаган кишанларини ўз кўзингиз билан кўрмасангиз — аввалги хизматларимиз учун бизни кечирешларингизни илтимос қилиб ўтирмайман, сизларнинг ўзингиз учун халоскорлик бўлган Клодий ўлимини халқ бахтига эмас, Милон шарафига ҳисоблашларингизни сизлардан ўтиниб сўрамайман; лекин, агарда Клодийнинг барча найранглари ушбу ёруғ кундан-да равшанроқ намоён бўлса, ана шунда муҳтарам ҳакамлар сиздан, бизга ҳеч қандай имконият қолмаганида бир нарсага: жазоланишдан кўрқмай рақибларнинг душманлиги ва қуролидан ўз ҳаётимизни ҳимоя қилишга ижозат беришингизни ўтиниб сўрайман ва илтижо қиламан.<.....>

IV. (10). <.....> Демак, муҳтарам ҳакамлар, бир қонун бор: уни биз ёзмаганмиз, лекин у биз билан туғилган, уни биз эшитмаганмиз, ўрганмаганмиз, балки уни табиатнинг ўзидан олганмиз, биз уни симирганмиз, ўзлаштирганмиз; биз уни ўрганганмиз, балки у туғилганимиздан бери биз билан, ундан биз тарбияланмаганмиз, балки у бизга сингиб-сингиб кетган; ва ушбу қонун бундай дейди: агар бизнинг ҳаётимиз қароқчилар ёки душманларимизнинг кирдикорлари, зулми, қиличлари туфайли хавф остида бўлса, у ҳолда ҳимояланишнинг ҳар қандай усули қонуний ва виждонан тўғридир. Қурол сўзлаган пайтда, қонунлар сукут сақлайдилар: агар қутаётганга, ўзига ҳақ ўлимни талаб қилишидан олдин ноҳақ қатл хавф солса, улар (қонунлар) ўзларини кутиб туришга буюрмайдилар.

(11). Айтиш кераки, зеро, ёзилган қонун ҳам инсонга сукут сақлаб ва оқиллик билан ҳимояланишга йўл қўяди: қонун “инсонни ўлдиришни” эмас, “инсонни ўлдириш учун қурол олиб юришни” ман қилади! Суд, қурол билан ҳимояланиш ҳақидаги ишни кўриб чиқаётганида инсонда шамшир борлигига эмас, балки ушбу шамшир (кимнидир) ўлдиришга мўлжалланганига қараши зарур. Иш муҳокамасида бу ҳолатни унутмангиз, ҳурматли судьялар, — агар сизлар нимани эсдан чиқармаслик кераклигини ёдингизда сақласангиз, мен аминманки, менинг нутқим сизлар учун ишонтирарли бўлади: ёмонлик қилувчи одамни ўлдириш — доимо қонунийдир.<.....>

IX. (23). Аммо энди баҳсни ҳам, ишни ҳам муҳокама қилишга фурсат етди. Ўйлаб кўринг! Содир этилган нарсаларни бундай эътироф этишлар олдин ҳам бўлган экан: сенат эса ишимиз ҳақида бизнинг ўзимиз хоҳлагандай фикр билдирган бўлса; Помпей эса, гарчи иш ҳақида баҳс бўлмаса-да, бари-бир ҳуқуқ ҳақида муҳокама бўлишини хоҳлаган экан; ва ана шу адолатли ва оқилона муҳокамани ўтказиш учун ҳам ҳакамлар сайланиб, раис тайинланган — демак, сиз ҳакамларга кўриб чиқиш учун фақат бир нарса қолган: ким кимга пистирма қўйган? Ушбу нарса далиллардан равшанроқ намоён бўлиши учун рўй берган воқеани қисқача айтиб бераман, илтимос қиламан, сизлар диққат билан эшитинг.

(24). Публий Клодий, ўзининг барча қабиҳ ишлари билан, давлатни қийнаш учун претор бўлишга интилиб ва ушбу йилдаги сайловларнинг кечиктирилиши преторликка жуда оз муддат қолдиришини кўриб — зеро, уни преторликда бошқалар хоҳлайдиган шон-шараф қизиқтирмайди, балки у, фазилатли, лойиқ фуқаро Луций Павлени преторликдаги ўртоғи бўлишини хоҳламайди, у кўпроқ ватанни қийнаш мақсадида тўла йил претор бўлишни истайди — буларни билиб туриб, у бирданга ўзининг қонуний йилини ўтказиб юборишга ва кейинги йили преторликка ўтишга истак билдиради. Қандайдир башоратларнинг кўрқинчи уни бундай қилишга ундаган эмас, — у ўзи айтганидай преторликнинг тўла ва қисқартирилмаган йилини хоҳлаган, холос.

(25). Аммо, агар Милон консул бўлса, унинг преторлиги нобоп ва гумонли бўлиб қолишини у тушунар эди; Милон эса рим халқи розилиги туфайли унинг кўз ўнгида консуллик сари дадил борарди. <.....> Ва қачонки, ҳар қандай ёмонликларга тайёр турган шоввоз муносиб инсон ва унинг ашаддий душмани консул бўлиши аниқлигини кўргач, — унга бунинг ҳақида нафақат сўзлар, балки римликларнинг дастлабки овоз беришлари ҳам хабар берган эди, — ҳужум қилишга қарор қилди ва Милонни ўлдириш ҳақида очикчасига гапира бошлади. <.....>

X. (27). Бу орада Публий Клодий, — бу иш қийин эмас эди, — феврал тақвимиғача ўн учинчи кун қонун ва анъанага кўра, Милон, албатта, ўзи диктатор бўлган Ланувийга қоҳиннинг кўрсатмасини бажариш учун бориши кераклигини билиб қолди. Шундай қилиб, бир кун қолганида у бирданга Римдан чиқиб кетди, — шу кунги исёнкор йиғиннинг ҳам баҳридан ўтиб чиқиб кетди, гарчи уни бу ерда орзиқиб кутаётган бўлсалар ҳам, нега шундай қилди? Ўз ер-мулкида Милонга пистирма қўйиб кутиш учун, албатта: Ўзининг жинояткорона иши учун вақт ва жойни аниқлаш керак бўлмаганида асло ўша йиғиндан қолмас эди!

(28). Милон эса ўша кун кенгашнинг охиригача сенатда бўлди; кейин у уйига кетди, уй кийимини, бошқа пойабзални кийди, одатдагидек, то хотини тайёргарлик кўришини кутиб турди ва шундан кейингина йўлга тушди — агар Клодий ҳақиқатан ҳам Римга қайтиб келишни хоҳлаганида, аллақачон қайтишга улгурган бўларди. Клодий уни йўлнинг ярмида — енгил кийимда, кучсиз, одатда, бирга бўлувчи ҳамроҳ — юнонларсиз, доимо бирга юрадиган хотинисиз учратди, — бизнинг қабиҳ ниятли танишимиз эса, аввалдан режалаштирилган қотилликка тайёрланиб, хотини билан, аравада, оғир плашда, ўспирин қуллар, аёл-қуллардан иборат малол келувчи ҳамроҳлар билан борарди.

(29). Клодийга Милон йўлнинг ярмида, унинг чорбоғи олдида соат тушдан кейинги бешларда ёки шунга яқин бир пайтда дуч келди. Шу пайт унга адир устидан қуролланган оломон ҳужум қилди; унинг кўз ўнгида аравакашни ўлдирадилар, плашини ечиб ташлаб, ҳимояланиб қочади; Клодийнинг ҳузуридагилар Милонга орқадан ҳужум қиладилар, баъзилари эса Милон ўлган, деб ўйлаб, унинг орқада келаётган қулларини урадилар. Ўз хожаларига содиқ қолган ва қочиб кетмаган қулларнинг бир қисми ҳалок бўлдилар, қолган қисми эса, хожаларига ёрдам беролмай, Клодийнинг Милон ўлди, деган қийқиригини эшитиб ишонадилар; шу пайтда улар буйруқсиз, хожалари билмаган ва қатнашмаган ҳолда, — айбни хаспўшлаш учун буларни айтаётганим йўқ: ҳеч нарсани яширмай, қандай бўлса шундай айтмоқдаман! — уларнинг ўрнида бизларнинг қулларимиз бўлса нима қилишларини хоҳласак, шу ишни қилдилар.

XI. (30). Воқеа шундай бўлган эди, муҳтарам ҳакамлар: қабиҳ ниятли одам мағлуб бўлди, унинг кучи кучдан (синди), аниқроғи, унинг қабиҳлиги — жасорат туфайли синди. Ватан учун, сизлар учун, барча яхши фуқаролар учун бу нимани англитишини гапириб ўтирмайман: ватанни ва сизларни қутқармай туриб, у ўзини қутқара олмаганидан кейин, демак, унинг тақдири шундай экан, барибир, Милонга бу ёрдам бермайди. Агар бу ноқонуний бўлса, уни ҳимоя қилишга менинг кучим етмайди; агар ўз боши, жисми ва ҳаётини нима қилиб бўлса ҳам зулмдан ҳимоя қилишга тўғри келса, маърифатли одамларга уларнинг ақл-идроклари, варварларга — зарурат, ажнабийларга — урф-одат, ёввойи ҳайвонларга — табиатнинг ўзи йўл кўрсатади, — агар сизлар, кимда-

ким ҳар қандай одам, қабиҳ, золим одамларни учратса, ўша одамни, — ё уларнинг қиличидан, ёки сизларнинг ҳукмингиз билан, — ўлимга маҳқум этишни хоҳламасангиз, бундай ҳолатда рўй берган ҳодисани жиноят деб ҳисоблай олмаймиз. Агар бу жиноят, деб ҳисобланадиган бўлса, — у ҳолда, албатта, Милон ўзи Клодийнинг сўйишга бир неча бор интилган пичоғига бўйинини тутиб бергани, — фақат бошини омон сақлаб қолгани учунгина, — сизлар томонингиздан қатл этилишидан яхшироқдир. Агарда ҳар ҳолда бундай бўлмаса ва агар сизларнинг фикрингиз ўзгача бўлса, у ҳолда бу ердаги суд Клодий ўлдирилгани ҳақида эмас (буни биз тан оламиз!), балки у, қонун бўйича ўлдирилдими ёки қонунга хилофми, мана шу ҳақдадир — бу эса, одатдаги суд музокараси мавзусидир.

Пистирмадан ҳужум қилинди, бу бизга маълум; ва сенат давлатга бу зарар келтирди, деб қарор қилди; аммо ким кимга ҳужум қилгани номаълум, мана шу масалани биз кўриб чиқишимиз зарур. Сенат инсонни айбламади, балки қилинган ишни ёмонлади; Помпей ҳам қилинган иш масаласини эмас, ҳуқуқ масаласини кўйди; Демак! суд, ким-кимга пистирма қўйгани ҳақида бўлиши керак эмас! Фақат бир нарса муҳокама этилиши зарур: агар Клодийга Милон бўлса — у жазолансин; агар Клодий Милонга бўлса — биз ўзимизнинг оқланишимизни кутишга ҳақлимиз. <.....>

XIX. (52). Менга, муҳтарам ҳакамлар, ҳозирча ҳамма нарса равшанга ўхшаб туюлмоқда. Клодийнинг яшаши Милонга ҳатто фойдалидир, — Милоннинг ўлими, Клодийнинг кўзлаган мақсади учун жуда зарур. Клодий Милонни жуда ёмон кўради, Милон эса Клодийни ёмон кўрмайди. Клодийнинг доимий одати зулм ўтказиш, Милонники эса — ҳимоядир. Клодий очиқчасига Милонга ўлим тиларди, — Милондан бундай нарса эшитилмаган. Милоннинг сафарга кетиш муддати Клодийга маълум, Клодийнинг қайтиш куни Милонга номаълум эди. Милоннинг сафарга кетиши зарур эди, Клодий — учун эса сафар қиладиган вақт эмасди. Милон ўша куни Римдан чиқиб кетишини яширмаган, — Клодий эса ўша куни қайтишини яширарди.

Милон ўз ниятларини ўзгартирмаган, Клодий сохта сабаблар билан ўзгартирган.

XXI. <.....> (55). Клодий нега голиб бўлмади? Чунки ҳаммавақт ҳам қароқчи йўловчини ўлдиравермайди — баъзида йўловчи ҳам қароқчини ўлдиради. Гарчи тайёргарлик кўрган Клодий тайёр бўлмаган одамга ҳужум қилган бўлса ҳам, — шундай бўлдики, худди аёл эркакка дуч келгандай бўлди.

(56). Ҳа, Милон Клодийга қарши огоҳ бўлиш зарурлигини биларди. Ўзининг ўлими Клодийга қанчалик зарурлигини ва Клодий қанчалик дарғазаб ҳамда муттаҳам эканлигини у доимо эсда тутарди. У ўзининг ҳаёти баҳоланиб бўлганини ва деярли сотиб бўлинганини биларди, шунинг учун ҳаётини кўриқчи ва соқчиларсиз турли хавф-хатарларга қўйиб бермасди. Тасодиф эса кучли, жанг натижаси эса номаълум, Марс бахш этувчи бахт ўзгарувчан, мағлуб бўлган одамдан зирҳини ечиб олаётиб шодон душман йиқилиб ётганнинг зарбасидан ўлган пайтлари бўлган. Кечки зиёфат ва ичкиликлардан боши айланган тўда бошлиғи бепарво бўлган, чунки у душманни ўраб олиб, охирида келаётган унинг ҳамроҳларини унутган ҳамда ғазаб ва хожасининг ҳаётини сақлаб қолишнинг иложи йўқлигидан ёниб турган бу одамларга дуч келган ва бу садоқатли хизматкорлар ўз хожаларининг ҳаёти учун ўч олишлари ила жазосини топган.

XXVII. (72). Йўқ, муҳтарам ҳакамлар, Клодийнинг ўлдирилиши мени ташвишлантирмайди; мен Клодийнинг ўлими ҳақида қандай фикрда эканлигинингизни билмаслик даражасида унчалик гофил эмасман, унчалик ақлдан озганим йўқ, сизларнинг туйғуларингизга бегона эмасман. Агар мен айбларни қандай чилпарчин қилган бўлсам, шундай чилпарчин қилмаганимда бирон-бир Милон ҳеч қандай жазосиз ва бор овози билан ўз шон-шуҳрати йўлида бундай деб айтган бўларди: “Ҳа, мен ўлдирдим, мен ўлдирдим! Худди оломонга хушомад қилганидай ўз бойлигини совуриб, подшоҳлик ҳокимияти илинжида бугдой нарҳини арзонлаштиргани учунгина айбланган Спурий Мелийни ва ўз дўстидан мансабни исёнкорона тортиб олган Тиберий Гракхни ҳам ўлдирганим йўқ, — уларни ким ўлдирган бўлса, ўша одамлар аллақачон ўз шон-шуҳратлари

билан оламни тўлдириб юбордилар! Мен (Милон, ватан озодлиги учун жонини фидо қилиб шундай дейишга ҳақли эди!) қачонлардир энг мўътабар аёллар томонидан муқаддас ўринда, разил бузуқликда тутиб олинганни; (73). Муқаддас маросимларни оёқости қилгани учун сенат қарори билан неча марта ўзининг қатл орқали гуноҳини ювиши керак бўлганни; Лукулл терговда аниқлаган ва қасамёд ила эълон қилганидай ким ўзининг туғишган синглиси билан бузуқлик қилиб қонини аралаштирган бўлса, ўшани; сенат ҳам, халқ ҳам, бутун дунё ҳам шаҳар ва фуқароларнинг халоскори, деб атаганлари одамни ўз қулларининг қиличлари кучи билан Римдан ким ҳайдаган бўлса, ўшани; ким подшоҳликларни берган ва тортиб олган бўлса, ким хоҳлаган одами билан бойликни бўлашиб олса, ўшани; ким форумда беҳисоб жанжаллар чиқарган ва жасурлиги ҳамда шуҳрати билан Римда биринчи бўлган одамни кўрол ва зулми орқали ўз уйида беркиниб ўтиришига эришган бўлса, ўшани; ким на жиноятда, на бузуқликда ман этиш нималигини билмаса, ўшани, халқ цензи ҳақидаги давлат ёдгорлик ҳужжатларини йўқ қилиш учун ким нимфалар ибодатхонасига ўт қўйган бўлса, ўшани;

(74) Ким на қонунларни, на фуқаролик ҳуқуқини, на мулкдорлик ҳуқуқини билмаса, ўшани; ким бировларнинг ер-мулкларига суд маҳкамасининг найранглари билан эмас, ёлғон талаблар ва қасам ичишлар билан эмас, балки ҳуруж, қамал, ҳарбий юришлар орқали эга бўлиб олишни истаган бўлса, ўша одамни ўлдирдим. <.....>

XXVIII. (76). Буларнинг ҳаммасига чидаб бўладигандай туюлади: гарчи Клодий давлат ва фуқароларни, узоқ ва яқиндагиларни, ўзиники ва бегоналарни ҳеч нарсанинг фарқига бормай барбод этса ҳам, халқнинг беқиёс сабр-қаноати товланиб ва тошқотиб қандайдир кўникиб қолди. Лекин ҳозирнинг ўзида бош кўтарган ва хавф солаётган бошқа балолар олдини қандай оласиз ёки йўқ қиласиз. Зеро, агар Клодий ҳокимиятга киришса, — оҳ, иттифоқчилар ҳақида, халқлар ҳақида, подшоҳлар ҳақида, тетрархлар ҳақида гапириб ўтирмайман, — чунки аниқ биламанки, сизлар Клодий сизларнинг чорбоғларингиз, уйлариңгиз, мол-мулкиңгизга! — босқин қилишидан ўшаларга (яъни, иттифоқчилар, халқлар, подшоҳлар, тетрархларга — дейилмоқчи — У.О.) босқин уюштиргани яхши бўлар эди, деб илтижо қилишингизни биламан, — мол-мулкиңгизга? Йўқ! У сизларнинг болалариңгиз ва хотинлариңгизга, худо билан қасам ичаман, ўзининг бевош эҳтиросларини ёғдириб юборади! Наҳотки мен ҳамма биладиган, ҳамма кўриб турган, ҳамманинг хотирасида қолган нарсани ўйлаб топаётган бўлсам? Ҳам жамиятни, ҳам хусусий бойликларни қўлга олиш учун Рим қулларидан иборат қўшин тузишга Клодий тайёр эканлигини ҳам ўйлаб топдимми? <...> (78). Буни унутманг, ҳакамлар! Сизлар ҳам, болалариңгиз ҳам умид қиламанки, ватанда ҳали кўп яхшиликларни кўрасиз; ва ҳар сафар, Публий Клодий ҳаёт бўлса, буларни кўра олмасдим, деб ишонч ҳосил қиласиз. Менинг умидим буюк ва уйлайманки, у мени алдамайди: ушбу йил ушбу консул даврида ватан учун шифобахш бўлади, чунки у одамларнинг бевошлигини бостирди, эҳтиросларни жиловлади, қонунлар ва судни мустаҳкамлади. Қандай ақлидан озган одам гўё буларнинг ҳаммаси Публий Клодийнинг ҳаётлигида рўй бериши мумкинлигига ишонади? Агар ҳокимият тепасида ушбу кутурган одам турса, сиздаги бор нарса эгалик ҳуқуқи билан сизларда қолармиди? <...>

XXXVI. (92). Мен ўз мавзуим ҳақида етарли даражада гапирдим, балки ҳатто мавзудан ортиқча ҳам гапиргандирман. Муҳтарам ҳакамлар, сизлардан илтижо қилиш ва сизларга ялинишдан бошқа ҳеч нарса қолмади: бу жасоратли одам ҳатто сўрамаётган бўлса-да, унга шафқат кўрсатинг, — мен яқка ўзим, унинг ихтиёрига қарши ўлароқ ҳам илтимос қиламан, ҳам бунга чақираман! Гарчи биз йиғлаганимизда Милон бир томчи ёш тўкмаган бўлса-да, гарчи унинг юзи асло ўзгармаган, овози қатъий, нутқи аввалгидай бўлса-да, буни кўриб тошбағир бўлманг: балки у, ана шу аҳволда кўпроқ ёрдамга муҳтождир. Ҳатто гладиаторлик жангларида ҳам кимлиги номаълум бўлган одамларнинг тақдир ва қисматларига қараб, биз кимда-ким титраб-қақшаса ва раҳм-шафқат ҳақида илтижо ва илтимос қилса, ўшалардан жирканамиз, лекин кимда-ким мард, жасур бўлса ва кўрқмай ўлимни қарши олса, ўшаларнинг ҳаётларини сақлаб қолишга интиламиз, —

кимда-ким бизнинг шафқатимизни тиласа, ундан кўра кўпроқ ана шу шафқатни тиламаган одамларга шафқат қиламиз; фуқароларнинг энг жасоратлисига юз баробар кўпроқ шафқатли бўлишимиз керак эмасми?

(93). Тўғриси айтсам, муҳтарам ҳакамлар, мен доимо эшитадиган, ҳамма ерда ёнида бўладиганим Милоннинг нутқлари менга азоб беради ва ўлдиради; (Милон айтадики): “Ҳамюртларим, сизга тинчлик, сизга тинчлик тилайман! Хавф-хатарсиз бўлинг, эсон-омон, фароғатда бўлинг, бахтли бўлинг! Мен учун шон-шуҳратли бу шаҳар менга қандай муносабатда бўлмасин, барибир, ушбу шаҳар барқарор бўлсин; юртдошларим менсиз, лекин мен туфайли хотиржам яшасинлар; агарда улар билан менинг бирга бўлишим мумкин бўлмаса, у ҳолда мен ён босаман ва бошимни олиб кетаман. Агар менга яхши давлатда яшаш насиб қилмас экан, у ҳолда ҳеч бўлмаса ёмонида ҳам яшамайман: менга озод ва фаровон обод шаҳарни топишга имкон беринг, мен ўша ерда ором топаман.

(94). Оҳ, беҳуда сарф қилган меҳнатларим (у шундай хитоб қилади), оҳ, менинг ажойиб умидларим, оҳ, менинг бекорчи истакларим! Ватан бошига тушган оғир соатда сўниб бораётган сенат томонида туриб, ҳолдан тойган Рим суворийлари томонида туриб, Клодий жангарилари ҳузурида ўз овозидан айрилиб бўлган виждонли, ҳалол одамлар томонида туриб мен — халқ трибуни, ҳалол, виждонли одамлар мени ҳимоясиз қўядилар, деб ўйлашим мумкинми? Мен эргашган сенат қани? Суворийлар қани, сенинг суворийларинг қани (у менга шундай дейди)? Шаҳарларнинг садоқати қани? Бутун Италиянинг норозилиги қани? Ниҳоят, шунча кўп одамга ёрдам берган сенинг нутқинг, сенинг ҳимоянг қани, Марк Туллий? Неча марта сен учун ўлим сари борган бўлсам ҳам сен менга ҳеч ёрдам беролмайсанми?” <....>

XXXVII.(101). Менинг кўз ёшларим Милонни ҳеч ҳам ҳаяжонлантирмайди: унинг руҳияти жуда кучли, қаерда жасоратга ўрин бўлмаса, ўша ер унинг учун қувғин манзилдир, ўлим эса унинг учун — жазо эмас, ҳаётнинг табиий тугалланишидир. У табиатан шундай; аммо сизлар-чи, муҳтарам ҳакамлар, сизлар нимага жасорат кўрсатасиз? Милон ҳақидаги хотирани сақлаб қоласиз-у Милоннинг ўзини улоқтириб юборасизми? Уни дунёга келтирган шаҳарга эмас, унинг жасоратини қабул қилган шаҳарга кўпроқ ифтихор бўлиши учунми? Мағлубликни билмайдиган зот ва фуқаронинг ушбу ҳалокатли, ёмон кунларида сизлар, ватан учун неча марталаб қон тўккан мард, жасурларга, сизлар центурионлар ва жангчиларга мурожаат қиламан; наҳотки сизларнинг кўз ўнгингизда, наҳотки, сизларнинг қуролли соқчилигингизда ана шундай жасорат, шон-шавкат Римдан ҳайдалади, суриб чиқарилади, отиб юборилади?

(102). Мен қанчалик ожизман, мен қанчалик бахтсизман! Милон, мени ватанга қайтаришга уларни мажбур қилаолдинг; мен сени ватан учун сақлаб қолишга уларни мажбур қилолмаيمانми? Болаларим учун сен иккинчи отасан-ку? Энди мен болаларимга нима дейман? Ҳозир узоқда бўлган, ёшликдаги дўстим, укам Квинт, сенга нима дейман? У (яъни Милон — тарж.) кимнинг кучи билан мени қутқарган бўлса, ўшаларнинг кучи билан Милонни қутқариб қололмаганимми? Қандай иш унинг қўлидан келди? Шундай иш унинг қўлидан келдики, бунинг учун бутун дунё миннатдордир! Ва кимнинг ҳузурида бунга эриша олмадим? Клодийнинг ўлими кимни кўпроқ хавотирдан озод қилган бўлса, ўшалар ҳузурида! Ким ҳеч нарса қилолмайди? Мен!

(103). Қачонки мен оммавий ҳалокат таҳдидини сезган, топган, фош қилган, йўқотган бўлсам, ўша кунлари мен ўзимни қандай жиноят, қандай ёвузлик билан гуноҳкор этиб қўйдим! Менинг ва яқинларимнинг барча бахтсизликлари бизнинг устимизга ана шу манбадан оқиб тушди! Сизлар мени қайтаришни нега хоҳладингиз? Менинг кўз ўнгимда, мени қайтарган одамни ҳайдаб юбориш учунми? Сизлардан илтижо қиламан, қайтиш мен учун ҳайдалишдан аччиқроқ бўлишига йўл қўйманг: ким менинг қайта тикловчим бўлса, мен ўшандан маҳрум этилсам, бу ҳуқуқда қайта тикланиш бўла оладими?

XXXVIII. <...>... Оҳ, агар Клодий тирик бўлса, претор, консул, диктатор бўлса! Мен ҳозир кўриб турганимни кўришдан кўра яхшироқ бўларди!

(104). Оҳ, боқий худолар! Муҳтарам ҳакамлар, сизнинг шафқатингизга муносиб мард инсон: “Йўқ, йўқ, — дейди, — Клодий ўринли жазо олса бўлгани, мен эса агар зарурат бўлса, ўзимга ноўрин жазони оламан!” Ватан учун туғилган шундай мард инсон гарчи ватан учун бўлса-да, ватанда ўлмайдами? Унинг руҳини ҳамиша ёд этасиз-у, Италияда унинг жасади устида ёдгорлик бўлмайдами? Ва бунга сиз чидай оласизми? Ҳар қандай бошқа шаҳар ўзига чақириб олишга қувонгани одамни ҳукм билан Римдан ҳайдалишига сизлардан қайси бирингиз маҳкум этасиз? (105). Ушбу мард инсонни қабул қилган ўлка фараҳли ва уни ҳайдаб чиқаргани ношукр ҳамда уни йўқотгани бахтсиздир! Етар! Кўз ёшларим менга гапиришга халақит бермоқда кўз ёшлари билан ҳимоя қилишни Милон тақиқлаган. Шундай қилиб, (муҳтарам) ҳакамлар, сизларга ёлвораман ва илтижо қиламан; сизларнинг юракларингиз изҳор қилган нарса учун овоз беришга кўрқманг. Ва ишонингки: Сизларнинг жасоратингиз, адолатингиз, садоқатингиз қадрига ушбу судга энг, ҳалол, энг доно энг жасур фуқароларни ким сайлаган бўлса, ўшалар (яъни, халқ назарда тутилаётган бўлса керак — *тарж.*) етадилар.

*Русчадан
Урфон ОТАЖОН
таржимаси.*

ЛУФАТ

К в е с т о р — давлат хазинасини назорат қилувчи.

П р е т о р — қадимги Римда олий суд ҳокимиятига масъул мансабдор.

Т р и б у н — авом халқ манфаатини ҳимоя қилувчи мансабдор шахс.

Т р и у м в и р а т — қадимги Римда давлатнинг уч шахс томонидан биргаликда бошқарилиши.

Ф о р у м — қадимги Римдаги халқ йигини ўтказиладиган майдон. Бу ерда суд ҳам қилинарди.

Э д и л л а р — қадимги Римда жамият бинолари ва ибодатхоналар, бозорлар, йўлларни назорат қилувчи мансабдор шахс, трибулларнинг ёрдамчилари.

Ёзувчининг илмий фантазияси

(Чингиз Айтматовнинг “Кассандра тамғаси” романи ҳақида)

I. ДАСТЛАБКИ МУЛОҚОТ ТААССУРОТЛАРИ

Амстердам аэропортидан Тошкентга жўновчи самолётга чиқдим. Чиптамдаги жой рақамига қараб менга тегишли ўриндиқни топдим ва ўтирдим. Қўшним қўзимга жуда иссиқ кўринди. Ё ажаб: Бу Чингиз Айтматов-ку, дедим ўзимга ўзим, ҳаяжонланиб. Миямда икки хил ҳис пайдо бўла бошлади. Бир томондан, шундай буюк шахс билан саккиз соат ёнма-ён ўтириб суҳбат қуриш ниҳоятда оғир ва маълум маънода жавобгарлик эканини борган сари кўпроқ сеза бошладим. Иккинчи томондан, менга бу кишини худо берди, аста-секин суҳбатлашиб борамиз, натижада албатта хурсанд бўлсам керак, деб хаёлимдан ўтаётувдиямки, иккаламиз самолётда, одатда бўладигандек, дарров апоқ-чапоқ, саломлашиб, ҳол-аҳвол сўраб кетдик. Ҳалиги ҳаяжон мен сезмаган ҳолда кўтарилди-қўйди.

Суҳбатимиз асосан адабиётдан бошланди. Ҳозирги замондаги Марказий Осиё халқлари адабиётлари ҳақида фикр алмашиб олдик. Сўнгра Шарқ адабиётига ўтдик. Ва ниҳоят жаҳон адабиёти ҳақида сўз борди. Турган гап, у кишининг бу соҳада жуда катта билимдонлиги суҳбат давомида сезилиб турар эди.

Икки-уч соатдан кейин Марказий Осиё фани, унинг тарихи ва ҳозирги замон ютуқлари ҳақида гап кетди. Суҳбатнинг асоси Шарқ фани ва Ғарб фани орасидаги муносабат бўлди. Мен Шарқ илмининг жаҳон тамаддуни тарихидаги мавқеини сал ошириб юборганлигимни у кишининг қўзлари менга тикилиб қолганиданоқ сездим.

Чингиз Айтматов: — Гапингиз умуман тўғри, бизнинг ҳудудларда маънавий билимлар, табиатшунослик кўп ривож топган. Лекин техникавий ва технологик фанлар назарияси ва амалиёти-чи? — Масалан, буг машиналари, паровозлар, электр станциялар, автомобиллар, самолётлар, радио-телевидение ва бошқалар қаерда яратилган. Яхши, алгебрани, геодезияни, фармакогнозияни, стереография назариясини Шарқ берган, деясиз. Бу — тўғри гап, уни жаҳон олимлари тан олган, лекин, дастлаб “Физика” рисоласи, Архимед қонуни, мумтоз механика, оптика, нисбийлик назарияси, эволюция назарияси, кимёвий элементлар жадвалларининг ватанлари қаерда? Сиз хронологик жиҳатдан маълум маънода ҳақлисиз. Шунинг билан бирга таъкидлаб ўтиш керакки, Ғарбда ҳам кўпинча оврўпоцентризм деб аталувчи хато ва зарарли қарашлар кўп учрайди. Улар Ғарб илмининг аҳамиятини мутлоқлаштирмоқчи бўладилар, Шарқнинг жаҳон фанига қўшган ҳиссасини тан олгилари келмайди. Бу — нотўғри, албатта. Шарқ ва Ғарб деганда макон замонсиз тасаввур қилинади-ку, ахир. Шунинг учун менинг таклифим ва тавсиям: бир бутун жаҳонни иккига бўлиб, бир томонлама мутлақлаштириш тўғри бўлмайди. Жаҳон тамаддуни поғоналари дунёнинг ҳар хил жойида, умуман, ҳар хил замонда пайдо бўлган ва умум ҳолда ривожланган. Шу билан бирга айтиш керакки, Шарқнинг жаҳон фани ривожидagi роли, аҳамияти ҳануз тўла-тўқис очиб берилгани йўқ, бизда ҳам, бутун дунёда ҳам¹. Бу вазифа фақат тарихнавис олимларга эмас, балки турли соҳада бугунги фанни ривожлантираётган мутахассисларга ҳам тааллуқлидир. Яна уч нарсага эътибор бериш масалани янада ойдинлаштиришга ёрдам беради; биринчиси —

¹Ушбу мақоланинг мақсади китобга тақриз бериш эмас, балки романининг ўзаги бўлган янги илмий ғоянинг ҳозирги замон жаҳон фанидаги аҳамиятини кўрсатишидир. (Муаллиф).

Шарққа Япония ҳам киради, Фарбга Америка ҳам киради; иккинчиси — Фарб фани Шарқ фанига қараганда тезроқ ва юқори даражада ривожланган; учинчиси — Шарқ фани тарихини ўрганиш Фарб фани тарихини ўрганишдан орқада қолмоқда. Улар бизга қараганда жуда кўп иш қилишди; чуқур ва кенг тадқиқотлар ўтказишди, кўплаб китоблар ва журналлар нашр этишмоқда. Боринги, Космосни ўрганишда улардан ташқари, тарихан бизларнинг ҳам ҳиссамиз катта-ку. Вазифа битта — бизлар маънавий бойлигимизни етарли савияда ўрганайлик-да, деб ўзининг бу соҳадаги мулоҳазаларини тугатди Чингиз Айтматов.

Мен: Космос ҳақида гап кетар экан, бир нарса эсимга тушиб қолди, “Кассандра тамғаси” романингиздаги¹ космонавт Филофей Ердаги кўп одамларнинг фикрини ўзгартириб юборди. Баъзилар Сизнинг космонавтингиздан хурсанд, баъзилар хафа. Баъзилар энди хавфдан қутулдик, дейди, бошқалар эса хавфга тутилдик, дейди. Романда баён этилган жаҳоннинг кўп мамлакатларида бўлиб ўтган қарама-қарши митинглардаги тортишувлар, баҳслар, муштлашишлар космонавтнинг тарқатган хабаридан, албатта.

Чингиз Айтматов: Бу романнинг сюжети менинг фантазиям. Замонамизнинг, шу билан бирга, илм-фанимизнинг зиддиятлиги ҳар хил мамлакатларда, ҳар хил одамлар тафаккурларида намоён бўлади-да, ахир.

“Кассандра тамғаси” романи ҳақида суҳбатлашишга энди ўтаман деб, гапни нимадан бошласам экан, деб турсам, стюардесса қиз: Тошкент аэропортига кўнишни бошладик, деб юборди. Қаранг, 8 соатлик суҳбатимиз ҳам бир зумдек ўтиб кетибди.

Тошкентга кўндик. Аэропорт вокзалида Марказий Осиё маданияти жамиятининг раҳбарлари Одил Ёқубов, Пўлат Ҳабибуллаев ва бошқалар кутиб олишди Чингиз Айтматовни (у шу жамиятнинг раиси-да).

II. “КАССАНДРА ТАМҒАСИ” РОМАНИ ҲАҚИДА

Тошкент аэропортидан уйга келиб, ўша завқли таассурот билан романни яна бир бор синчиклаб ўқиб чиқдим, муталаа қилдим ва ўз фикримни ёза бошладим.

Ҳар қандай романнинг моҳиятини, асл мазмунини ҳар ким ҳар хил тушуниши ва ифодалаш мумкин. Мен ушбу романнинг моҳиятини илмий фантазия деб тушундим.

Агар илмий қонулар, назариялар, тамойиллар, аксиомалар, теоремалар — олимнинг иши бўлса, фантазия билан эса олимлардан ташқари, ёзувчилар ҳам шуғулланишлари мумкин. Чингиз Айтматов ушбу романи билан мана шундай ёзувчиларга бир намуна. Илмий тадқиқотлар олимлар аниқлаган далиллар ва кашф этган қонун-қоидалар муносабатига кескин риоя қилар экан, фантазия эса бундан оздроқ бўлиши, масалан, фазо ва вақт билан чегараланмаслиги мумкин, лекин илмий маънога эга бўлиши ва фанга зид бўлмаслиги шарт.

Энди романнинг моҳияти ва мазмунини таҳлил қилишга ўтамиз.

Одам зўрлаб мажбур қилинишни ёқтирмайди. Одам табиатнинг бир қисми сифатида пайдо бўлган. Лекин у меҳнатсиз яшай олмайди. Меҳнат эса табиатнинг маълум объектларини, шунингдек, бошқа нарсаларни ҳам ўзгартиришдан иборатдир. Ўзгартириш эса маълум меъёрда бўлмоғи лозим. Одам билан табиат орасидаги муносабат мана шу қонуният доирасидан ташқарига чиқишининг иложи йўқ. Табиатнинг ўзи ва ҳодисалари чексиз бўлганидан уни бўлиш жараёни ҳам бениҳоя, аммо одамнинг табиатга таъсири жиловланган бўлиши лозим. Агар одам табиатга ҳаддан ташқари ўз ҳукмини ўтказаверса, бу тажовуз тусини олиши мумкин. Муаллифнинг айтишича, роман одамнинг табиатга шафқатсиз куч ишлатиб зўравонлик қилишининг асл моҳиятига бағишланадики, бу нарса жаҳоннинг ҳалокатига олиб келиши мумкин. Бу хулоса мавҳум мулоҳазаларда эмас, балки аниқ ҳаётий мисолда баён этилади. Романда одамзоднинг пайдо бўлиши, турмуш тарзи ва ривожланиши ниҳоятда зиддий хусусиятга эга эканлиги тасвирланади. Ҳаётнинг мағзини чақиш, моҳиятини тўла англаш — ҳозиргача

¹ Чингиз Айтматов. Кассандра тамғаси. Тошкент, “Шарқ” 2001 йил.

ҳеч кимга муяссар бўлмаганлиги таъкидлаб ўтилади. Шунинг учун бу муаммога олимларни ҳам, санъаткору ёзувчиларни ҳам астойдил жалб этишни замон талаб қилади.

Романдаги илмий фантазиянинг мазмуни. Космосдаги монах Филофей Ерга маълум қилади: шундай хулосага келдимки, она қорнидаги ҳомила, яъни эмбрион биринчи ҳафтадаёқ келгусида ўзининг тақдири қандай бўлишини билади ва билдири олади. Агар ҳомиланинг ўз келажагига муносабати салбий бўлса, эмбрионларда туғилишга, яъни ёруғ дунёга келишга қаршилиқ кўрсатади. Мен, дейди Филофей космосдан, эмбрион ўзининг туғилишига салбий муносабатда эканлигини ифодаловчи белги-сигнал борлигини аниқладим. Шундай ҳомиласи бор аёлнинг пешанасидаги пигмент доғлари мана шу белги-сигналдир. Мен бу доғни Кассандра тамгаси, салбий сигнал узатувчи эмбрионни Кассандра — эмбрион деб атадим.

Бу фантазиянинг марказий ўзаги одам организмининг туғилгунига қадар ҳам фикрлаш қобилиятига эгалитига — келажақда бўладиган воқеаларга ўзининг муносабатини билдириш ва она қорнидаги ҳаётининг дастлабки ҳафталаридаёқ фалокат сигналини узатиш қобилияти борлигидир. Сўнгра бу қобилият сўнади, эмбрион аста-секин бўладиган воқеаларга кўникиб боради. Шундай қилиб, бир соатдан кейин нима бўлади, бу — номаълум, лекин бу номаълумлик ҳомиладор аёлнинг пешанасида яққол кўриниб турибди, дейилади романда.

Шундай қилиб, эмбрион ҳали туғилганича йўқ, лекин у маълум фикрлаш қобилиятига эга. Улар:

- фикрлаш ва тақдирини олдиндан билиш;
- ўз муносабатларини моддий ва руҳан билдириш;
- яхши ва ёмон, эзгулик ва ёвузликларнинг фарқига бориш;
- танлаш;
- қаршилиқ кўрсатиш;
- вақт ўтиши билан кўникиш;
- маълумлик ва номаълумликни ажратиш.

Эмбрионнинг, яъни ҳали туғилмаган одамларнинг бу қобилияти наслдан-наслга ўтиб бораверади. Китобда айтилишича, бу қобилият одамзод генларида компьютердаги хотиралар каби узоқ вақт йиғилиб, тўпланган. Эзгулик ва ёвузлик ҳаммавақт биргаликда, гоҳо ё униси, ё буниси галаба қозонади. Ёвузлик қилган одам ўлганида у зиддият ўлмади, белгиланган вақти келганда портлайдиган минага ўхшайди. Шундай қилиб одамзод ирсиятдаги ёвузлик хусусиятига қарши доимо курашиб бормоғи керак. Романда шундай кураш одам ҳали туғилмасиданоқ бошланади. Бу — яхши одамнинг эмбрионлик давридаги ижобий фазилати, ижтимоий жавобгарликни ҳис этиш туйғусидир.

“Туғилсаммикан, туғилмасаммикан?” — Романдаги асосий масала шундай қўйилган. Муртақ — эмбрион она қорнидаги дастлабки ҳаёт ҳафталарида ёруғ дунёдан келаётган ахборотларни илғаб олиш қобилияти туфайли, уларни қиёс қилиб келгусида, туғилса нимага дуч келади, бу савол жуда қизиқтиради. Ёруғ дунёдан онаси организми орқали келаётган ахборотларни икки хил — қарама-қарши эканлигига эътибор беради: баъзилари яхши, бошқалари ёмон.

Яхшилари: ёруғ дунёда фақат роҳат, гўзаллик, меҳр-муҳаббат, маза қилиш, адолат, бойлик, эзгулик, яхшилик, қаноатланиш, дўстлик, ўзаро ёрдам, хурсандчилик ва шу кабилар.

Буларни билиб олган эмбрион: туғиламан, дейди. Лекин, бу фазилатлар дунё, олам деб аталувчи медалнинг бир томони эканлигини, бинобарин, иккинчи, салбий томони ҳам борлигини англайди, у.

Ёмонлари: эмбрионга этиб келган хабарларга қараганда, ёруғ дунё ёмон дунёдир: очлик, харобалик, касалликлар (жумладан, СПИД), урушлар, иқтисодий таназзул, ижтимоий пўртана, жиноятчилик, фоҳишабозлик, наркомания ва наркомафия, этник қирғинчилик, ирқчилик, экологик ва энергетик ҳалокатлар, ядро синовлари, қора ўпқонлар ва бошқалар, дейди Чингиз Айтматов.

“Бу ва бошқалар”га қуйидагиларни ҳам киритиш мумкин: қашшоқлик, ёвузлик, нуқсон-иллат, азоб-уқубат, камситиш-хўрлаш, адолатсизлик,

ичкиликбозлик, ифлосгарчилик, қурғоқчилик, ёнғин, тўфон, ҳалокатлар, самовий жисмлар тўқнашуви, сув танқислиги, ўлиш азоблари...

Агар эмбрион-ҳомила ташқи дунёдан ҳеч қандай ахборот олмаганда эди, ёки фақат яхши ахборот олганда эди, туғилишга тўппа-тўғри йўл олган бўлур эди. Лекин, ёмон-салбий азоб-уқубат кутилаётгани ҳақидаги ахборотлар бундай қарорга келмасликка сабабдир. Китобда айтилади: Кассандра тамғаси — ҳали она қорнида яшаб охирги замонни безовта бўлиб кутаётган эмбрионнинг ичкаридан бераётган акс садосидир. Бу эса уни табиий ҳаётга интилишини йўққа чиқаришга ундайди. Мабодо бундай салбий ўйлаган эмбрион охир-натижада туғилса, бу фақат мажбур этиш оқибатида туғилишдир, дейилади романда. У туғилганидан сўнг мажбур этилганига жавобан ўзи куч ишлатишга мойил бўлади. Дунёдаги савдойи-восвосалар, жаллодлар, жиноятчилар, ўғрилар, текинхўрлар, ишёқмаслар, зўравонлар, сталингитлер ёки гитлерсталинлар мана шу тарзда туғиладилар.

Ёзувчи мана шундай ёмонликни камайтириш, бинобарин, яхшиликни кўпайтириш ҳақидаги масалани ўзининг ишлатган гиперболик усули билан ифодалайди. Яна чуқурроқ мулоҳаза қилсак, барча ёмонликларни бошланишиданоқ йўқотиш, ҳамма ёмон имкониятларни амалга оширишга йўл қўймасликни роман ўзига асосий вазифа деб қўйган.

Фикрлаш ва хатти-ҳаракат. Бу муаммо ҳозирги замонда долзарбдир. Ч.Айтматов давом этади: одамзод бу янги муаммоларнинг маъносини тушуниб олиб, ўзининг келгусидаги фожеали ўлими имкониятини англашининг ўзи кифоя қилмайди, балки бу англаш омон қолишининг янги усуллари яратишга ҳамда келажақда ривожланишнинг янги йўллари ва шакллари қидиришга қаратилмоғи ниҳоятда муҳимдир. Бу эса, ўз навбатида, янги турмуш тарзига, янгича фикрлашга олиб келиши керак.

Демак, олдин англаш, сўнгра ҳаракат қилмоқ. Натижада келажагимиз мазмунига янги турмуш тарзи, янги тафаккур услублари киради.

Омон қолишнинг муҳим муаммосини яхшилик ва ёмонлик орасидаги кураш тарзида қараш мумкин. Муаллиф ёзади: одамзодга олдиндан берилган эзгулик ва ёвузлик энергияларини ҳеч ким ўзгартира олмайди. Улар баб-баробар миқдорлардир. Лекин инсонга ақл имтиёзи берилганки, у тугамас адабийлик характериға эга. Агарда одам омон қолишни истаса, тамаддун чўққиларини эгалламоқчи бўлса, у ўзидаги ёвузлик устидан галаба қозониши керак. Ахир, одамларнинг ҳаёти шунга тинимсиз интилиш билан ўтади-ку. Бу эса бизнинг бош мақсадимиз. Одамнинг бу мўлжали потенциал ҳолда мавжуд. Уни амалга ошириш мумкин, агар қийин ва мураккаб ҳолатдан чиқишнинг оқилона йўли топилса. Бу ерда биринчи галда билиш ва хатти-ҳаракат қилиш илмий усуллари танлаш ва аниқлаш лозим. Одамзод бусиз ўз тарихида кўп нарсаларни йўқотган.

Асарда айтилади: одамзод қандай ривожланиш ва роҳат-фароғат имкониятларидан жудо бўлган, бунинг натижасида қанча дард-аламларга дуч келган, қанча бахтсизликни бошланишиданоқ йўқотиши, четлаб ўтиши мумкин эди, буни ҳеч ким билмайди. Одамлар олдиндан билиш усуллари билан қуролланиб, Кассандра тамғаси орқали сигнал берувчи кассандра-эмбрионларни қандай йўқотганликлари тарихда бизга номаълум. Одамзод ўзининг генетик тизимида нима борлигини, афсуски, анча кеч билди. Ҳарҳолда ҳали ҳам кеч эмас.

Мулоҳазанинг иккинчи томони ҳам бор. Чингиз Айтматов ёзади: ким билади, эҳтимол келгусида Гитлер ёки Сталин бўлиб етишадиган эмбрионлар туғилишга қаршилик кўрсатгандирлар, бахтсиз бу эмбрионлар бутун дунёга, аввало ҳомилалар оналарга мажбуран туғилаётганликларини маълум қилмаганмиканлар. Ҳа, улар — Гитлер ва Сталин. Бу иккиси тутинган ака-укалар миллионлаб одамларни ўзро тўқнаштирди ва оқибатда, одамзод ўзи билан ўзи уришди, ўша замон сайёрасининг аҳолиси ўзини ўзи йўқ қилмоқчи, Ер юзидан ўзини ўзи ўчириб ташламоқчи бўлдилар, бинобарин, одамзод одамзодни қўролмасликка олиб келмоқчи бўлинди, аслида.

Ҳозир-чи? Уларга ўхшаганлар йўқми, дейди муаллиф.

Бор, албатта. Романдаги фикрлар бадиий образлардан кўра ҳозир яшаётган одамларнинг, даҳшатли инсонларнинг борлиги ўқувчини кўпроқ хавотирга

солади. Бу мавжудотлар одамзодга бахтсизлик, азоб-уқубат келтириши мумкинлиги ҳақида гап кетяпти.

Чингиз Айтматов ўзининг бадий изланишида ҳозирги замон молекуляр генетика ютуқларига асосланади, шу билан бирга, ташқи муҳитнинг таъсирини ҳам инобатга олади. Асарда айтилади, қани энди, бу кассандр-болалар туғилганидан кейин яхши муҳитда тарбия олса, унинг салбий генетик хусусиятлари ўз кучини йўқотарми.

Романда Филофей, Бори, Жесси ва бошқа қаҳрамонлар хатти-ҳаракатлари ҳар хил табиий, ижтимоий ва руҳий ҳоллар шароитида боради. Бу ерда космос ва космонавтика, геофизика ва география, электроника ва информатика, тиббиёт ва генетика, табиатшунослик ва жамиятшунослик, психология ва руҳият, моддийлик ва илоҳийлик бир-бири билан мужассамлашиб кетган. Агар барча бу соҳаларни бир пирамидада жойлаштирсак, унинг чўққисиди маънавият, ахлоқ, руҳ ётади.

Чингиз Айтматов фантазияси илмий ва диний дунёқарашлар тизимида. Боланинг ҳаёти туғилгунича бошланиб, туғилганидан кейин давом этади. Бу икки палла ҳақидаги таълимотнинг ривожланиши ҳақида озроқ гапириб ўтамиз.

Романда ёзилганини эслаб ўтамиз: ҳомила она қорнида дастлабки ҳафталардаёқ туғилганидан кейин ёруғ дунёда нима бўлишлигини интуитив равишда олдиндан билиб олиш ва унга ўз муносабатини билдириш қобилиятига эга.

Бу фикр аслида фантазия, гипотеза, нуқтаи назар. У маълум маънога эга. Агар одамнинг туғилгунигача бўлган ҳаёти ҳақидаги таълимот тарихига назар ташлар эканмиз, қараб чиқаётган фантазиямизнинг бошқа фантазиялар орасидаги ўрнини топиш қизиқарли масаладир. Гап эмбриологиянинг яратилиши ва ривожланишига бориб тақалади.

Унинг асосий даврлари: 1) Аристотель (эрамиздан олдинги IV аср) “эмбрион” тушунчасини аёлнинг менструация қони зарраси сифатида фанга киритади; 2) XVII асрда Аристотелнинг бу қарашлари четлаштирилди ва “эмбрион” деб аёлнинг эмас, балки эркак моддаси бўлган сперматозоид ҳисоблана бошлади. Мана шу моддада микроскопик ўлчамдаги одамзодликнинг дастлабки аломатлари жойлашган. Бу нарса микроскоп ёрдамида кўрсатилди ва исботланди; 3) 1973 йили О’Рохилли ҳомила-муртакнинг она қорнидаги ҳаёти даврларининг классификациясини берди. Айтилишича, биринчи ҳафтада ҳомила пайдо бўлади, иккинчи ҳафтада эса муртакнинг мияси ҳосил бўлади; 4) эмбрион ҳақида ҳозирги замон таълимоти маълум ўринни эгаллайди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Моллу Стритер ва бошқаларнинг асарлари, сўнгра молекуляр генетика ютуқлари эмбриологияни янада ривожлантирди. Аборт муаммоси ижтимоий жиҳатдан муҳим бир масалани кўндаланг қўймоқда: ҳомилани аборт қилиб олиб ташлаш қайси давригача қотиллик ҳисобланмайди? Муртак иккинчи ойда эмбрионга айланади ва бош мия ҳам орқа мия пайдо бўлади. Бешинчи ойда – эшитади, қўрқади, жаҳли чиқади, қўрқитади. Олтинчи ойда одам шахси шаклланади; онанинг ҳаяжонлиши, сезиши қорнидаги болага ўтади. Туғилишидан бошлаб нафас олаверади.

Машҳур муҳаддис Абдулла ибн Масъуднинг қуйидаги сўзлари хронологик жиҳатдан эмас, балки мантиқий нуқтаи назардан маълум аҳамиятга эга: ҳар бир одамнинг таркибини ташкил қилувчи нарсалар она қорнида бўлганининг 40-куни мужассам этилади, кейин бахтли бўладими ёки бахтсиз бўладими, пешонасига ёзилади, сўнгра нафас пуфланади, шунда жон киради. К.Мур, А.Зиндани, А.Аҳмад ўз асарларида бу фикрга алоҳида ургу берадилар. Шундай қилиб, Чингиз Айтматов ва Абдулла ибн Масъудларнинг “пешонага ёзилган” тамойиллари минг йилдан кейин бир-бирини топди.

Чингиз Айтматов ўз романида “муртак (зародыш)” ва “эмбрион” тушунчаларини ишлатган. Бу тушунчалар “ген” ва “ДНК” тушунчалари билан бевосита боғлиқ. Ген – наслнинг ҳозирча энг кичик бирлиги. Одамнинг индивидуал хусусиятлари мана шу генларда мужассам этилган. Характер, касалликлар, мойилликлар генларда кодлаштирилган. Кейинги вақтларда хогира гени, тажовуз гени, қўрқинч гени, жанжалкашлик гени ва бошқалар топилди.

Қизиғи шундаки, ота гени боладаги ҳиссиёт ва инстинктга, она гени эса ақл ва фикрлаш мантиқига жавоб берар экан. Улар ўзаро одамни бошқарувда кўпроқ иштирок этиш ҳуқуқи учун рақобатлашади. Бунинг натижасида туғилган бола кўпроқ ё ҳиссиётли, ёки кўпроқ ақлли бўлиб туғилади. Мободо генетик код тўла очилса, одамни машинадек конструкция қилиш имконига эга бўламиз. У ҳолда одам сунъий конструкция қилиниши натижасида табиий фазилатлардан (масалан, истеъдод, иродадан) маҳрум бўлиб қолмасмикан? Агар, актив муҳитдаги мавжуд тизимнинг ўз-ўзидан ташкил топиши ҳақидаги фан бўлмиш синергетика бу ишга аралашса, одамнинг ривожланиши жамият истаганича бўлур эди.

Романнинг асосий қаҳрамони бўлган ҳомиланинг “туғилсаммикан, туғилмасаммикан?” деган саволини эсласак, бундай саволни, албатта одамгина бера олади, бу ерда ҳали туғилмаган одам. У, бинобарин, яшайди ва фикр юритади. Фикрлаш эса маънавий дунё таркибига кириб, жоннинг олий маҳсулидир. Шу билан бирга жон фикрлашдан кенгроқ. Чингиз Айтматов жон билан фикрлашни биргаликда қарайди. Бу эса ёзувчининг абстракцияси. Мазкур усул одам, одамзод ҳаётининг ҳозирги замондаги космик, экологик, илмий-техникавий ва ижтимоий-психологик муаммоларини ечиш учун тўғри йўлдир.

Жон ва ҳаёт. Уларнинг ўзаро муносабатлари қандай? Чингиз Айтматов асарида одамнинг жони ва жамият ҳаёти орасидаги муносабатлар ниҳоятда мураккаб эканлиги ҳақида гап боради. Жоншунослик билан жамиятшуносликнинг узвий боғлиқлиги бадиий шаклда баён этилади.

Ҳозирги замон фани уқтирадики, жон ва ҳаёт тушунчалари орасида фарқ бор. Лекин, уларнинг табиати бизга ҳануз сирли. Дарҳақиқат, табиатшунослик ва жамиятшунослик одам ҳаёти, жамият ҳаётини ўрганиш соҳасида катта ютуқларга эришди. Айни пайтда “жон” тушунчаси ҳозирча фалсафий категория бўлиб, табиатшуносликда илгари ҳам, ҳозир ҳам етарли ўрганилмаган.

Жон муаммоси соҳасида Анаксагор, Аниксимандр, Аниксимен, Гераклит, Фалес, Эмпедокл ва бошқа машҳур олимлар бош қотирганлар. Уларнинг баъзилари жонни субстанция, бошқалари – акциденция, бирлари – ҳаракатга келтирувчи, иккинчилари – олов дейишган. Шунингдек, жон – бу жисм, сон, нафс, қон деювчилар ҳам бўлган. Ибн Сино уларнинг таълимотларини танқидий равишда ўрганган, баъзиларини хато деб тушунган. Ибн Сино фикрича, тирик мавжудотнинг ҳаммасининг ҳаёт моҳияти умумий – овқатланиш, ривожланиш, кўпайиш. Ҳайвонлар, улардан ташқари, ўз хоҳиши билан фазода ҳаракат қилади, одам эса, унга қўшимча, ақл билан иш қўради. У айтади: одам ўз мақсади билан яшайди, у жамиятсиз яшай олмайди, нарсаларни тежаш учун ўзини чеклайди. Агар ўзидан бошқа ҳеч ким бўлмаса, у ҳалок бўлади. Барча биологик мавжудотлар эмас, фақат одамга мансуб умумий номоддий гоя абстракция қилиш имкониятига эга, дейди Ибн Сино. Бу фикр биологик ҳаёт ва одамнинг маънавий лаёқати орасидаги тафовут ҳақида кетяпти. Бу ерда туғилишгача ва туғилгандан сўнг ўтадиган вақт ҳақида гапирилмаган. Чингиз Айтматов эса, жон ва ҳаёт ҳақида гапирганида туғилгунча ва туғилгандан кейинги даврларни эътиборга олади.

Ҳа, “қурилиш материаллари” бўлган сперматозоид ва тухумхужайра жонли моддалардир. Уларнинг бирлашишидан кейин муртак, эмбрион, ҳомила ҳосил бўлади. Шу пайтдан бошлаб жон, маънавий дунё, тафаккур, масалаларнинг таърифлари ва уларнинг ечими пайдо бўлади. Бу гапларнинг ҳаммаси романдаги фикрларда ўз изоҳини топган. Гапнинг пўст калласи асар одамнинг теварак муҳитга муносабати ҳақида. Бу эса, биринчи гада – фалсафа, фалсафий мушоҳада. Агар ҳар бир одам файласуфдир, дейилса, биринчи фалсафий мулоҳаза, бу – ҳомиланинг она қорнидаги пайтидаёқ, “туғилсаммикан, туғилмасаммикан” деган саволининг қўйилиши ва унинг ечимидир.

Ҳомиланинг мулоҳазалари жаҳон аҳли мунозарасида. Бу эса “Кассандра тамгаси” романидаги фантазиянинг ижтимоий натижасидир. Халқ нима гаплигини билишни хоҳлайди ва талаб қилади. Баъзи ҳомиладор аёлларнинг пешонасидаги тамгага қараб туғилажак инсон халққа зарар етказишини космик монах Филофей кашф этган экан, одамзоднинг келажаги нима бўлади? Олдини олиш мумкинми? Эҳтимол ёлғон гапдир? Бундай зарарли ҳомилалар

туғилмаслиги учун, ёки туғилиб қолса, нима қилиш керак? Эҳтимол у туғилмаслиги учун жаҳоннинг ҳамма мамлакатларида аборт қилиш керакдир? Масаланинг бундай қўйилишини жаҳон аҳолиси, айниқса, аёллар маъқул топармикан? Чингиз Айтматов ёзганидек, дилемма пайдо бўлди: ё бизлар қандай яшаган бўлсак, шундай яшаймиз, бепарволик билан ўзимизни ўзимиз овутиб-алдаб, ёки Кассандра-эмбрионларнинг қўпайиш сабабларини англаб, унинг олдини олиш, “охирги замон”дан қутулиш йўлини қидириш керак? Мана шундай ечимни танлов жаҳон халқлари олдида кўндаланг турибди.

Мана шу саволга жавоб бериш мақсадида, дилеммага ўз муносабатини билдириш учун жаҳоннинг қўп мамлакатларида аҳоли митингларга чиқдилар. Ҳатто митинглар ҳам икки маслакка, икки гуруҳбозликка ажралиб кетди. Бирлари – ҳа, бошқалари – йўқ, дегандай бўлди. Нью Йоркда БМТ биноси олдида, Москвада – Қизил майдонда, Оврўпо мамлакатларида, Хитой, Ҳиндистонда ва бошқа мамлакатларда бўлиб ўтган митинглар бир-бирига қарама-қарши шиорлар, ҳис-туйғулар билан, бақирув-чақирувлар билан ўтди. Бир сўз билан айтганда ёмон-ёвузликнинг кашф этилиши жаҳон аҳлини уйғотди. Бу гаплар худога шукрки, ҳаётда эмас, романда ифодаланди.

Бу масалалар техникавий эмас, космик эмас, ҳатто биологиявий, тиббий эмас, аввало маънавий-ахлоқий моҳиятга эга.

Чингиз Айтматовнинг “Кассандра тамғаси” романининг илмий-бадий, ижтимоий-драматик моҳияти, асосан, шулардан иборат.

*Омонулла ФАЙЗУЛЛАЕВ,
профессор.*

Рэйчел ХАРЭЛ

“Кўкламдан кўкламга”

Ўзбек модерн шеърларини инглиз тилига таржима қилишга доир мулоҳазалар

Ўзбек модерн шеърляти америкалик ўқувчилар учун ҳам қизиқиш туғдириши табиий. Барча “модернизмлар” (ва уларнинг давомчилари бўлган оқимлар, шу жумладан, америка постмодернизми ҳам) баъзи умумий импульслардан озикланади — тилнинг “чарчаганлиги”га ўз ифода имкони-ятларини “тугатганлиги”га реакцияси, шаклнинг ўзи билан ҳам анъанавийликка исён, замонавий дунёнинг илгари назардан четда қолган жиҳатларига эътибор, руҳ безовталиги ва ҳ.к. Шундай бўлса ҳам, ўзбек модернизми, бошқа ўқувчилар доираси, бошқа тил шароити ва шоирларнинг ўз ўтмишдошлари билан бошқача муносабатларига мувофиқ равишда ўзига хос йўналишда ривожланмоқда.

Замонавий ўзбек шеърляти ҳозирги америка шеърляти учун “ўзгача” дир: унга қараб америкалик шоирлар ўзларининг ишларини янгича баҳолаши у билан “мулоқотга киришиши” мумкин. Албатта, бунинг учун янги ўзбек шеърлятини америкалик оммага (балки фақат уни қабул қилишга қодир мухлисларга) етказиш шарт.

Ушбу мақола ўзбек шеърлятини ўрганмоқчи бўлганлар учун йўл-йўриқ кўрсатиш ёки ўзбек мутахассисларига қандайдир маслаҳатлар беришни кўзда тутмайди. У фақат ўзбек шеърляти намуналарини инглиз тилига таржима қилаётган пайтими мени ёзишга ундаган мулоҳазаларимдир. Умид қиламанки, таржима стратегияси ва қутилган натижалар хусусидаги мулоҳазаларда ўзбек ҳамкасбларим ўзларини қизиқтирган баъзи нуқталарни топадилар, шунингдек, инглизчага таржима жараёнини кузатаётган ўзбек шеърляти мухлислари ўзларининг севимли муаллифлари асарларининг ўзга тилдаги жозибадор аксини кўрадилар.

Ҳар қандай модерн шеърят таржимасида битта асосий муаммо бор: анъанавий қоидаларга қатъий риоя қилинмас экан, нима учун бу асар “шеър” деб ҳисобланиши мумкин? Қандай омил унга шакл беради? Қандай куч унинг ҳаракатига суръат бахш этади? Ва ҳар доим айна шу усулларни эмас, балки уларнинг ўқувчида қолдирган таассуротини тиклаш кераклигини ёдда тутган ҳолда, шу ифода усулларига амалда тенг шаклни бошқа тилда қандай топиш мумкин?

Масалан, Фаҳриёрнинг “Кечинма” номли шеърини олсак, аслига тушадиган шеър қуриш усулини топиш унча қийин эмас. Бу шеър афоризмга ўхшаш бандлари бир мавзу атрофида бирлашган туркумдан иборат. Шундай шакл америка ўқувчисига Арчибалд MacLeish¹ “Ars Poetica” сига ўхшаш асарларни эслатади. Таржимоннинг иши нисбатан осон: ҳар бир банднинг “дангаллигини”

Рэйчел Харэл 1993 йили Сиятлдаги Вашингтон Университетини битирган. Мичиган Университетининг Славян Тиллари ва Адабиётлари кафедраси ўқитувчиси, рус ва чех тилларидан дарс беради. Айна пайтда “Чех миллий уйғониш даврида таржиманинг роли” мавзусидаги диссертация устида иш олиб боряпти.

Унинг XX аср чех муаллифлари Йиржи Вайл ва Ёсиф Шкворецкийдан таржималари матбуотда эълон қилинган. 2004 йили ўзбек тилини ўрганиш учун Тошкентга келди. Тил ўрганиш жараёнида ўзбек адабиёти, хусусан, замонавий ўзбек шеърляти намуналари билан танишди. Рэйчел Харэлда айниқса ўзбек модерн шоирлари ижоди катта қизиқиш уйғотди ва ўзида уларни инглиз тилига таржима қилишга иштиёқ сизди. Таржима жараёнида туғилган мулоҳазаларини ҳукмингизга ҳавола қилапти. Рэйчел Харэл ушбу мулоҳазалар сизда қизиқиш уйғотади деб умид қилади ва келгусида таржима соҳасидаги фаолиятини давом эттириш ниятида.

Мақолани муаллиф ўзбек тилида ёзган.

¹ Archibald MacLeish - америкалик шоир (1892-1982 йй).

ва лўндалигини сақлаш шарт, бироқ агар банд ичида мисраларнинг тартибини ўзгартиришга тўғри келса, бу қўрқинчли эмас. Масалан, “Ҳар ким бўйнида бир сиртмоқ қатлини кўтариб юрар кечинма қилиб” инглизча шундай жаранглайди: “Everyone carries experience/ around his neck/a hangman’s noose” (“Ҳар ким кечинмани кўтариб юради/, бўйни атрофида/ жаллоднинг сиртмоғи каби”). Бандларни бир неча такрорланаётган сўзлар (ёки семантик гуруҳлар) бирлаштиради — кечинма, кечирмоқ, умр, сиртмоқ, ҳукм. Инглиз тилида ҳам шундай сўз ўйини қилиш мумкин. Фақат “кечинма” деган сўзнинг ўзи (“experience”) сўз ўйини учун имкониятни чеклайди. Ҳайриятки, муаллифнинг эпиграфи бошқа сўзларни топишга рағбатлантиради, таржимоннинг имкониятини кенгайтиради. Фахриёр америкалик шоир Роберт Фростдан иқтибос олади: “...the best way out is always through” (“энг зўр чиқиш йўли ҳамиша орадан ўтади...”). Бу мисрадан илҳом олиб, таржимада “to go through” (“experience”га синоним) ва “to carry out” (ҳукмни адо этади) сўзлари юқоридаги қаторга қўшилади. Шундай қилиб, инглиз вариантда ифода имкониятлари доираси бир оз кенгайди ва шеърнинг муаллифга илҳом берган Фрост мисралари билан боғлиқлиги таъкидланади.

Бошқа шеърлар таржимон олдида биров қийинчиликлар туғдиради. Баъзан бу қийинчиликлар қофия билан боғлиқ. Икки шеър қиёси мисолида бу муаммо тўғрисида тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин. Рауф Парфининг, шубҳасиз, модерн йўналишидаги “Ёшлик Зангор Фасл...”ида Абдулла Ориповнинг мумтозроқ ижоди “Баҳор кунларида...” шеърига қараганда, қофия умуман бошқача рол ўйнайди. Ҳар икки шоирнинг асарларида қофиядош сўзлар қутилмаган даражада гўзал (“учлари-тушлари”, “баргрезон-хазон”). Парфининг қофиядош сўзлари (айниқса, биринчи бандда) албатта қоидага мос келмайди — улар америкалик “slant rhyme” (“эгик қофия” — қисман товушлар уйғунлиги)га ўхшаб, инглизча модернизмга жуда мос. Ориповнинг шеърида қофиядош сўзлар қатъийроқ. Уларнинг жозибadorлиги эса бошқа хусусиятида — қофиянинг тузилишидадир. Қофиядош сўзлар шундай жойлаштирилганки, улар баъзи образларни гуруҳлаштиришга ҳамда маъноларни таъкидлашга хизмат қилади. Гўё бир-биридан узоқ туюлган образлар шу тарзда нафис бирлашади. “Маъюс эгилади тирак учлари”ни “Уйқудаги қизнинг маъюс тушлари” мисрасига қофия яқинлаштиради. “Атрофимда ётар ғариб бир виқор” мисраси кучлироқ, чунки олдинги сатрларга умуман ўхшамайди ва унинг кучини ёлғиз қофия такрори (“Нима ҳам қилардим, на иложим бор”) оширади. Бу жуда нозик эффект: асарнинг образлари, албатта, ўзи ифодали бўлиб, қофия “нақши” уларга фақат ёрдам берган, қофиядошликни энг асосий усул деб ҳисоблаб бўлмайди. Шунинг учун (ёки — тан олиши шарт — таржимоннинг тасаввур имконияти чекланганлиги туфайли) инглизча вариантда қофия нисбатан заиф. “Эгик” қофия ёрдамида, агар қофия деб бўлса, (“breeze—unease—leaves”) сатрларни уйғунлаштиради, фақат тўққизинчи ва ўнинчи мисралар қолганларидан қатъий фарқ қилади: “Around me pride lies destitute) What can have stilled the pleasures of my heart?” “Менинг атрофимда виқор ғариб ётади (Нима қалбимнинг сафоларини сукутга солган?)”.

Рауф Парфининг “Ёшлик Зангор Фасл...” шеърида, аксинча, қофияни сақлаш зарур. Қофия шеърни ҳаракатлантиради, ўқувчини банддан бандга баландлашаётган суръати билан “таъқиб қилади”. Биринчи бандда, қофиядошлар ажойиб бўлиб, улар образнинг эффектини тўлдирди. Иккинчи бандда қофия устунлик қилади, қофиядошлар нисбатан жўн (“бўл-йўл, бўлмас-олмас”) бўлса ҳам, ўқувчининг бир нигоҳи бир сатрдан иккинчи сатрга тез кўчади. Учинчи бандда, шоир яна бир қофия қатламини қўшади: ҳар бир мисрада ҳам ички қофия мавжуд ва суръат икки барабар ўсади. Инглизча варианты ҳам бу бандма-банд жараёни сақлаш керак. Аввалги бандда қофиядошлар кучли эмас, ўқувчининг диққатини кўпроқ образлар тортади (“Black winds trample the leaves beneath them”? “Қора шамоллар ўзининг остида хазонни синдиради”); кейинги бандда оҳанг кучлироқ ва мисралар кескинроқ бўлиб қолади (“For all you wal, it will not come again”, “Қанча фарёд қилма, уни яна қайтара олмайсан”); охириги бандда такрорланувчи сўз, “ёшлигим”, мисранинг бошига кўчиб ва ички грамматик қофиядошлар (“олам-жолам-нолам...”) инглиз тилида эркинроқ

эгик қофиядошларга айлантирилиб (“smile-eye-child-sky”), Парфининг кўнгилни синдираётган нидо туркуми ўқувчига тақдим этилади.

Гўзал Бегимнинг “Чучмома нафасин...” шеърда қофияга фақат ишора бор. Биринчи банддан ташқари, ҳар банднинг биринчи ва учинчи мисралари тўлиқсиз қофиядошлардир. Бу деярли қофиядош сўзлар (“бўшлиқ-қўшиқ”) ёрдамида, шоира образ товланишлари учун мос шеъринг тизилма яратиб, биринчи банднинг қофиясизлиги очиқ кўзга ташланаётган фон яратади. Шундай қилиб, у ўқувчининг диққатини биринчи банднинг охириг сўзи (“баҳор”)га тортади. Инглизча таржимада, бу мақсадга бошқа усул билан эришилади. Қофия йўқ, аммо “баҳор” сўзини таъкидлаш учун шеърнинг охириг бандидаги ўрнини сал алмаштирилади: инглизча, ҳам биринчи, ҳам охириг банд баҳорга мурожаат билан тугалланади (“Эй, ям-яшил исён, баҳор”, “Эй, юрагимнинг бедорлик кўшиги, баҳор”).

Аммо шеърнинг асосий хусусияти бошқа нарсада. Бу асарда (шоиранинг кўпчилик шеърларида бўлгани сингари) Гўзал Бегим синестезия (“synaesthesia”)дан фойдаланади. Шеър давомида, сезгилар бирлашади, бир-бири билан чалкашади: товуш ҳамда ҳид сезгилари тана билан ҳис қилинади, ҳид товушига айланади, товуш ва ранг моддийлашади. Шундай усулдан фойдаланиб, шоира баҳор туфайли озод бўлган тугёнли унумдор қувватларидан туғилган таассуротини ўқувчига юқтиради ва ўзининг баҳордан мастлигини ифода қилади. Биринчи икки банддаги сезги қоришмаси учинчи банднинг “зўравон” образларига йўл очади. Бу энг кескин нуқтадан, шоира тўртинчи банддаги осудароқ синестетик образлар ёрдамида ўқувчини сокинлик билан охириг мисрага олиб боради. Баҳор каби, шеър асабий ва беқарор ибтидодан барқарор, умидбахш ўсиш суръатига ўтади; баҳорнинг қутилмаган, маст қилувчи ташрифи (“ям-яшил тугён”) мавзусидан, биз муаллифнинг интизор, хиёл гамгин кайфияти (“Юрагимда тонг оттирган кўшиқ”)га етиб келамиз.

Ўзбек тилида бундай таассуротга қандай қилиб эришилади? Баъзан от ўзининг моҳиятини ўзгартирган феъл билан бирикади. Масалан, “қушлар овозимни талашди”, ёки “ўй сурди бинафша рўйи” гапларида, феъл отга янги, конкретроқ маънони киритади. “Қалдирғоч оёғи кўзимга ботиб” мисрасида, феълнинг кескин ҳаракати ўқувчининг тасавурида оддий қалдирғочни йиртқич қушга айлантиради. Баъзан бу эффектга фақат қутилмаган сўзларнинг изофати билан эришилади: “шабнамнинг бўйи”, “майсалар қони”. Метафора бўлса ҳам, бу бирикма шоиранинг хаёли яратган қиёс таассуротини қолдирмайди. Аксинча, шундай нарсалар дунёда мавжуд бўлиши кераклигини сезади. Синестезия фақат шоиранинг руҳий ҳолати билан боғлиқ эмас, у ташқи дунёдан бу туйғуни олади ва бизга етказилади.

Инглиз тилида, феъл орқали отга янги маъно тусини бериш ҳам мумкин. “When the swallow pounced in my face” мисрасида, қалдирғоч йўлбарсга хос ҳаракат қилади; “At dawn the birds set to aquabbling over my voice”ида қушлар шоиранинг овози устида бир-бири билан тортишгани сингари бир сиқим конфет устида болаларга ўхшаб тортишади. Изофат инглиз тилида баъзан унча муваффақиятли эмас, чунки шундай бирикма мавҳумроқ, ноаниқроқ чиқиши мумкин: “майсалар қонида”, яъни майсаларнинг қони ичида? Ёки қонга ўхшайдиган майсалар ичида? Инглизча матнда шеърнинг моддийлигини сақлаш керак бўлиб, “in the veins of new leaves” (майсалар томирларида) дейилади. Тўртинчи бандда, айниқса, нозик синестетик эффект бор. “Кўлларимдан тутди шабнамнинг бўйи/ Кўзим деворида мутаносиб куй” сатрларида намлик (шабнам) аввалига исга айланади, кейин мусиқага, кейин яна намликка (ёшлар). Кейинги қадам очиқ эмас, “Кўзи деворида” изофати намликни — яъни кўз ёшни — ифодаламайди, фақат унга ишора қилади. Афсуски, инглиз тилида тўғридан-тўғри сўзма-сўз таржима умуман тушунарсиз бўлар эди. Бунинг ўрнида, юқоридаги от — феъл тузилишидан фойдаланилади: “its music welled in my eyes” (Менинг кўзларимда унинг навоси (булоқдаги сув каби) кўпайди).

Баҳром Рўзимухаммаднинг “Қаргалган” шеъри анъанавий шаклга умуман мос тушмайди, шунга қарамай, гапларнинг грамматик жиҳатдан параллел жойлаштирилиши, шеърнинг қатъий риторик тузилишини таъминлайди.

Дастлабки ўн уч сатр ташқи тафсилотлари остида енгил сарказм яширинган мурожаат, хитоб туркумидан иборат. Кейинги етти сатр — олти мисраси йўқлик чоҳига қуловчи маҳқумларнинг кенгайиб бораётган рўйхатидан иборат бўлган яна бир мурожаат охирги, оғриқли “дилтанг бўлган зот” жумласига олиб боради. Сўнг шоир тўрт мисрада гуноҳдорнинг жинояти ва унга берилган жазони маълум қилади. Ҳамда кейинги икки мисра билан дарҳол юпанч беради. Шу ерда шеър энг тигиз нуқтага кўтарилади: биринчи парчаларида кўрсатилган кенг ва ранг-баранг оламдан шоирнинг нигоҳи бир нуқта сари тораяди (“бирок сенинг руҳиятингни тўлдирган завқу-шавқ/ икки дунёда ҳам йўқ фақат сенда бор”). Ҳатто айтиш мумкинки, бу гапда бутун таъкид охирги бўғинга таянади. Бу ичига қараб ҳаракатланувчи спирал йўналишдан сўнг шеърнинг охирги мисраси, аксинча, ташқарига қараб ҳаракатланган спирал йўналишида кенгайди. “Эй абадий йиги, эй абадий қулгу, эй абадий жимлик” дея, Рўзимухаммад сирли-сеҳрли тарзда бу дунёнинг чегарасидан ташқарига, қарғалган шоир (ёки сўфи) билан боғлиқ илоҳий сарҳадларга чорлайди.

Баъзан грамматик чегараларга тақалиб келса-да, шоир ҳеч бир ўринда ўзбек тили учун одағий гап тузилиш қоидаларини бузмайди. Инглизча таржима пайтида эса айни шу нарса катта муаммо туғдиради. Инглиз сўз тартиби учун “эй дилтанг шундай зотки, тушунади лекин тушунтира олмайдики, одам ва қурт-қумурсқа... ўлганларидан сўнг йўқликка туташини зарур...” табиийроқ бўлади, аммо албатта шундай инверсия шеърнинг суръатини йўқ қилиб, “дилтанг зотни” унинг “улуғ ибтидосидан” узоқлаштиради. Ўзбек сўз тартибини сақлаш учун инглизча вариантда озгина синтактик “зўравонлик” қилишга тўғри келади. Шеърнинг фокусиди грамматик зўравонликка янада эҳтиёж кучли. Ўзбекча “икки дунёда ҳам йўқ фақат сенда бор” мисраси жуда кучли. Инглизча оддий услубда ҳам аслиятнинг ўринли параллелизминини, ҳам қатъий инкорни ифодалаш қийин. Шу боис таржимон инглиз тилининг модернча услубида илҳом олиб (айниқса Gertrude Stein² услубини назарда тутиб), бир оз грамматик қоидалардан четга чиқиб, муаммони ҳал қилади: “no one in this world or the next no one possesses but you” (ҳеч ким, на бу дунёда на у дунёда сендан ташқари ҳеч ким унинг эгаси эмас).

Рўзимухаммаднинг бошқа шеъри, “Жазава”да инглиз тилида айни маънони тўлиқ бериш мумкин бўлмаган ўрнига дуч келдим. Шеърнинг иккинчи бандида, образ фақат ўта кўп маъноли. “Энг шаффоф куйга/ нафис бир кийимга/ кийиниб-кийиниб/ рақса тушмоқда сўфи” мисрасида ҳаракатнинг тафсилотини кўрсатувчи жумлалар феълга икки маънони беради. Куйга кийиниб, дарвеш ўз кафанининг нафислигига рақса тушмоқда ва аксинча. Инглиз матнида сўфи фақат шаффоф куйни кияди ва энг нафис либосларда рақс қилади. Аммо ҳайрият, бошқа жойда шунга ўхшаш эффект яратиш мумкин. Тўртинчи бандда, “жазавага тушиб/ нени яратиш билмайди сўфи/ ўзини яратар такрор ва такрор” сатрларида, шоир “яратмоқ” билан сўз ўйини қилади. Инглиз тилида шундай имконият йўқ, бирок бошқа чора бор. Ўрта мисра бир сўзга — “unawares” — қисқартирилади. Икки сатр орасидаги мувозанатни сақлаб (гўё дарвеш бу дунё билан у дунё ўртасида), бу сўз ёки сўфига тегишли (у жазавага шундай табиий, осон равишда кирадики, ўзи сезмайди), ёки жазава ҳолига тегишли (сўфи бу ҳолатда шунча нозиклик билан кирадики, гўё жазава онгсиз равишда кенгайиб дарвешни кучади). Ва бу нозик, онгсиз жазавага ўтиб сўфи — нени яратишни билмасдан — ўзини яратар такрор ва такрор. Шундай қилиб, таржима жараёнида бир мисрада йўқолган маъно нозикликларини бошқа мисрада тиклаш мумкин.

Баъзан, бахтга қарши, йўқотилган нарса йўқотилганича қолади. Рауф Парфида шундай мисралар бор: “Айланиб тушар қор йўлимга.../ Қўлингни кўйгил ёр қўлимга...” Шундай чиройли мисралар, нима учун улар инглиз тилида шунча жўн эшитилади деб ўзимдан сўрадим. Кейин тушундим, бу шеърнинг жозибадорлиги худди “қор, йўл, ёр, қўл” сўзларининг оҳангдошлигидадир. Бу каби товушлар уйғунлигини инглиз тилида бериш имконияти йўқ бўлгани учун шундай шеърни таржима қилмаган маъқул.

¹ Gertrude Stein - америкалик шоира, 1874-1946.

Баъзан йўқотиш матн таржимасига эмас, балки ўқувчининг дунёқарашига боғлиқ. Рауф Парфининг шеърлари орасида буни тасдиқловчи мисоллар кўп. Масалан, “Маъюс эди сенинг кўзларинг ғоят/ Гўё йўлсиз ўрмон баргларин тўкиб,/ Қора ёрқинликда шивирлар оят...” Ўзбек ўқувчилари шундай мураккаб образларни жумбоқ сифатида ечишга ўрганиб қолганлар. Парфининг образи умуман анъанавий эмаслигига қарамай, ўқиш тажрибаси ўзбек ўқувчиси уни нисбатан осон “шарҳлашига” ёрдам беради. Шоирнинг йўлсиз ўрмони қоронғи кўзларнинг қора ёрқинлиги устида эгилиб уларга зим-зиё оятларни шивирлаётган киприклардир. Ўзбек ўқувчиси учун образнинг ажойиблиги шундаки (Ахир, Ўзбекистонда қаерда йўлсиз ўрмонни топиш мумкин?), у яна севгилисининг кўзларига қайтиб, оддий гўзалликка гайритабiiй тус беради. Менинг деярли ишончим комилки, америкалик ўқувчи ҳеч қачон шу боғланишларни кўра олмайди. Охир-оқибатда америка ўқувчиси айни бўлмаса-да, жуда ўхшаш таассуротини олади, бироқ бунга бутунлай бошқа йўл билан эришилади. Маъюс кўзлари қора ёрқинликка оятларни шивирлайди, йўлсиз ўрмон худди шундай ўзининг баргларини тўкади. Йўлсиз ўрмон баргларини қандай тўкади? Кўп, бутун атрофга, ҳеч кимга кўрсатмасдан... Айтиш мумкинки, бу маълум маънода йўқотилган гўзалликнинг образидир ёки ҳеч бўлмаганда ўзининг бутун кўркини инсон нигоҳидан олисда бекорга увол қилаётган чиройнинг образидир. Бу йўқотишнинг тимсолидир. Демак, севгилисининг кўзлари шивирлаган оятлар бетиним, жим, ҳеч ким эшитмасдан тўкилади — нолалар, сеҳрлар йўқликка юборилади, лекин бу йўқликдан нимадир жавоб сифатида йилт этади. Албатта, бу ҳам “ғоят маъюс”, лекин ўзбек ўқувчиси учун маъюслик бир оз ўзига, ботинига йўналтирилган, кўз ва киприк орасида жойлаштирилган бўлса ҳам, америкалик ўқувчи учун образ ташқарига томон кенгайди, қиз кўзларининг маъюслигидан куз ўрмонининг дилгирлигига, қоронғиликка шивирлаган оятларнинг маъзунлигига олиб боради.

Агар ўзбек шоирлари қўллаган эффектларни баъзи бошқа усуллар билан яратишга тўғри келса, агар баъзан, таржимоннинг энг гайратли ҳаракатларининг акси ўлароқ, шеърлар чет эллик омма томонидан сал бошқача тушунилса, бу умидсизликка олиб келмаслиги керак. Аксинча, ўзбек модернизмнинг бойлиги ҳамда қуввати шундаки, бир адабий анъанадан бошқа адабий анъанага кўчиб ҳам (Гўзал Бегим сўзлари билан айтганда: “кўкламдан кўкламга қувилганида”), у ўзининг яхлитлигини мутлақ сақлаб қолади. Таржимон учун (инглиз тили ёки бошқа турли тиллар таржимони учун), ҳозирги ўзбек шеърляти ечишга жумбоқ, саёҳат қилишга майдон ва ўзининг услубини бойитишга илҳом манбаидир.

“Сайёра экан мендек...”

Сарлавҳани кўриб, мумтоз шоир газали билан айтиладиган машҳур кўшиқ ёдингизга тушгандир. Аммо бу камтарона тадқиқот шеърят ёки кўшиқчилик ҳақида эмас, адабиёт (хусусан, наср жанрлари)да учраб турадиган сайёр сюжет масаласига бағишланган. Бу масала ниҳоятда қамровдор эканини яхши биламиз. Агар унинг тарихий илдизларига “вертикал” назар ташланса, шу қадар олислаб кетиши мумкинки, охир-оқибат бепоенлик манзарасидан кўз олдимиз жимиралиб қолиши турган гап. Айни чоғда масалага “горизонтал” назар солинса ҳам калаванинг учини йўқотиб қўйиш ҳеч гап эмас. Шу боис биз аввал-бошдан масалани чеклаб-чегаралаб олишга қарор қилдик.

Сир эмаски, сайёр сюжет деганда дастлаб “Хамса”лар бир-бир кўз ўнгимиздан ўтади. Сўнг Хисрав Дехлавий, Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби улуг зотлар ҳаёл кўзгусида намоён бўлади. Айрим “шарқшунос”лар Шарқ адабиётининг ўзига хос анъанасини етарли идрок этмасдан, “кенжа” ҳамсанавис — Навоий бобомизни “кўчирмакаш”ликда айблаган кезлар ҳам бўлган. Рост, бу масалага кейинчалик аниқлик киритилган: ўша “шарқшунос”нинг ўрни кўрсатиб қўйилган, “газал мулкининг султони”га “тахти Сулаймон” қайтариб берилган. (Абдулла Қаҳҳорнинг машҳур ибораси эсингиздами? Ўша гап: “Адабиётда ҳамманинг ўзига яраша ўрни бўлади, ҳеч ким бировнинг ўрнини олиб қўя олмайди...” Хусусан, Навоийдек буюк даҳонинг!)

Ҳаёдан насрий оламга саёҳат қилинса, машҳур француз ёзувчиси Гюстав Флобернинг “Бовари хоним”и билан Лев Толстойнинг “Анна Каренина”си, Ги де Мопассаннинг “Азизим”и билан Жек Лондоннинг “Мартин Иден”и ва Стендалнинг “Қизил ва қора”си ҳам кўчманчи сюжет асосида яратилганига иқдор бўламиз. Аммо улар фақат сирдан бир-бирига ўхшайди, холос. Зинҳор-базинҳор мумтоз адиблар моҳият бобида бир-бирини такрорламайди, ҳар бири бетақдор санъат намунасини яратади. Акс ҳолда юз-юз эллик йил мобайнида ўша асарлар не-не авлодларнинг қалбини ларзага солмаган бўларди; наҳотки “Анна Каренина”ни бефарқ мутолаа қилиш мумкин бўлса!..

Ўтган асрнинг 70-йилларида машҳур рус адиби Валентин Распутиннинг “Марияга пул керак” (“Деньги для Марии”) қиссаси “дунёнинг олтидан бир қисми”да хийла шов-шувга сабаб бўлган эди. Эҳтимол, янги аср авлоди ўша қиссани ўқимаган, ҳатто эшитмаган ҳамдир — гап нима ҳақида эканини муҳтасаргина эслатиб ўтамиз. Узоқ Шарқнинг чекка бир қишлоғида қўл учида кун кўрадиган камбағал меҳнаткашларга хизмат кўрсатадиган дўкон бўлади. Дўконда Мария исмли ҳалол бир аёл сотувчилик қилади. Қишлоқ аҳли маошидан маошгача тишининг кирини сўриб яшайди, аксарият эркаклар эса пиёниста. Мария ҳамқишлоқларининг ҳолини беш қўлдай билади. Шу боис кўпинча насияга ҳам ул-бул бериб юбораверади, кейин буни “қарз дафтари”га қайд этиб қўяди. Вақт-соати етиб, дўконни тафтиш қиладилар. Кирим-чиқим ҳисоблаб кўрилса, минг рубль камомад чиқади. Қарангки, тафтишчи инсофли, кўнгилчан одам экан: “иш”ни бирданига судга ошириб юбормай, камомадни “ёпиш” учун шўрлик сотувчига муҳлат беради; шу муҳлат ичида қарз-қавола қилиб минг рубль (у кезлар, биларсиз, пулнинг харид қуввати зўр эди, дейлик, 1000 рубль тахминан 1500 АҚШ долларига тўғри келарди) топиб келиб топширса, олам гулистон — Мариянинг иши судга ошмайди, у қамалмай қолади. Акс ҳолда, суд унинг инсоний фазилатларига қараб ўтирмай, “кесиб” юборади. Шу тариқа чопачоп бошланади: берадиган қўлнинг оладиган қўлдан баланд бўлишини Мария ўшанда кўради, хор бўлади, зор бўлади...

Қонун нуқтаи назаридан, албатта, Мария — айбдор. Демак, у салбий қаҳрамон. Ёзувчи салбий қаҳрамонни асарнинг бош қаҳрамони этиб олади, унга ўқувчининг раҳмини келтиради. Соцреализм талаби бўйича эса китобхон салбий қаҳрамондан нафратланиши лозим, нафратланмаса — “одил шўро суди”нинг гайриинсоний қиёфаси фош бўлиб қолади... В.Распутиннинг ҳалол адиб сифатидаги жасорати шу нуқтада намоён бўладики, у нобоп тузумнинг нозик жойига зарба беради: бегуноҳ аёлни жиноий жавобгарликка тортадиган тузумга лаънат!.. Ахир, Мария ўша пулни еб қўйгани йўқ-ку! У айбдор этилгандан кўра, камбағал аҳоли ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилинса, адолат қарор топади-ку!

Хуллас, В.Распутиннинг “Марияга пул керак” қиссаси ўша вақтда кўп шов-шувларга сабаб бўлган эди. Афсуски, бу асар ўзбек тилига таржима қилинмаган. Бироқ оқ-қорани танийдиган зиёлилар, ёзувчиларимиз қиссани рус тилида мутолаа қилгани аниқ. Бу асардан тузукроқ хабари бўлмаган ўзбек ўқувчиси эса Хайридин Султоннинг “Ё, Жамшид!” ҳикоясини ўқиб... суриштирув ишларини бошлаб юборади. Чунки ҳикояга ўша қиссанинг сўнгги жумласи эпиграф (шоҳсўз) этиб олинган: “Раббим!” де, Мария!” (“Молись, Мария!”) Дарвоқе, шу биргина содда гапнинг таржимаси ҳам Хайридин Султоннинг латиф қалам соҳиби эканидан дарак бериб турибди. Агар “ўзбекча” ёзишни биладиган, лекин ўзбекча фикрлашни билмайдиган бошқа бир қаламкаш бўлганида, бу жумлани “Чўқин, Мария!” деб ўқувчига тақдим этиши ҳам мумкин эди ва таржимага ҳеч ким эътироз билдиролмасди, “аслига тўғри” деб эътироф этиларди. Х.Султон шундай бир муносиб сўзни топганки, сихни ҳам куйдирмаган, кабобни ҳам. Айтайлик, “Раббим”нинг ўрнига “Оллоҳ” деб қўйиш ҳам мумкин. Бундай ҳолатда ўзбек китобхони (исломий) нуқтаи назаридан қаралсагина маъно ўзгармайди, холос. Аммо насроний динида бўлган В.Распутин учун ҳам, Мария учун ҳам Биру Борни англадиган “бетараф” калом, албатта, “Раббим”дир, “Оллоҳ” эса ғайридинлар учун “бетараф” ҳисобланмайди, унинг ўзгача ўрни бор.

Демак, Х.Султон “Низомий панжасига панжа урмоқ”қа қарор қилади. Буни яширмайди. Аксинча, латиф СЎЗ беқиёс жасоратга қодир эканини нозик бир ишора билан (эпиграф баҳонасида) таъкидлаб қўяди гўё.

Дарвоқе, биз В.Распутинни Низомийга, иқтидорли ёзувчимизни эса “ғазал мулкининг султони”га тенглаштироқчи эмасмиз, албатта — биз қаламга олмоқчи бўлган адабий ҳодиса кўпчиликка тушунарли бўлсин учун саналган қолипдан — сайёр ўхшатишдан фойдаланимиз, холос.

“Ё. Жамшид!” қаҳрамони ҳам тақдир тақозоси билан пулга муҳтож бўлиб қолади — қарз кўтаришга мажбур бўлади. Бу ҳолат беихтиёр Марианинг аҳволини эсга солади. Лекин уни шу кўйга туширган сабаб бошқа, вазият ҳам бошқача: қарз маълум муҳлатда тўланмаса Мария-ку озодликдан маҳрум этилиши мумкин, Уринбой (ҳикоя қаҳрамони) эса қатл этилиши ёки инсоний ор-номусидан жудо қилиши мумкин. Уринбой — қиморбоз, ҳали пихини ёрмаган бўлса-да, “бебош йўлга кириб қолган”. У ўзида бўлмаган пулни бой беради — ютқазиб қўяди. Умуман олганда, “Марияга пул керак” ва “Ё, Жамшид!” баҳонасида айнан бир хил ташвишни бошдан кечираётган икки хонадон (икки миллатга мансуб, демакки, ўзига хос хусусиятлар, урф-одатлар)ни қиёслаш мумкин. Албатта, давр, муҳит бошқа-бошқа, уларни шу ҳолатга олиб келган сабаблар ўзгача. Аммо айни муаммо, ташвиш уларни бир-бирига яқинлаштиради. Распутин қаҳрамони Мария бундай вазиятга билиб-билмай тушиб қолган. Аҳолиси сийрак, чоққина рус қишлоғида яшайдиган, савдо соҳасида дуруст саводи ҳам, малакаси ҳам бўлмаган бу содда аёл вазият тақозоси билан уйи яқинидаги (қишлоқда ягона) дўконда сотувчи бўлишга розилик берганида, албатта, бу ишнинг масъулияти, жавобгарлиги борлигини биларди. Мария, аввало, ҳамқишлоқларига яхшилик қилишни ўйлаган, қолаверса, у ҳаммага керакли одам эди: “Қишлоқда бундай одам санокли — колхоз райси, агроном, ветеринар, механик, бухгалтер сингари. Агар агроном бир кун бўлмаса, унинг борлиги ҳам, йўқлиги ҳам билинмайди. Борди-ю, Мария бир кун дўконни очмаса, неча-неча киши сўраб келади”. Ана шу фикр унга далда берарди. Мария фақат эри — Кузьмага таянади. Кузьма табиатан жуда содда, ювош одам. У ҳаёти мобайнида пулга унчалик муҳтожлик сезмаган. Чунки уларнинг оддийгина турмушида пул асосий аҳамиятга эга эмас эди. Улар керакли нарсаларни — сабзавот, мева-чева, сут, гўшт, ҳатто нонни ҳам сотиб олишмас, буларнинг ҳаммаси томорқадан чиқарди. Нима учун ҳеч қачон пулнинг кегидан тушмаган, бориға шукр қилиб яшаган одамларни энди пул таъқиб этади, деган фикр Кузьмага тинчлик бермайди. Ахир пулсиз ҳам улар бахтли яшарди. Бир маромда кечаётган ана шундай турмушга пул балоси раҳна солади. Улар аввалгидек ҳаёт кечириши учун энди жуда кўп пул керак. Қиссада, айниқса, Гордей бобонинг пул тўғрисидаги фикрлари мантиқли: “Авваллари қишлоқ одамлари уй қуришми ёки бошқа ҳар қандай юмушда бир-бирига ёрдам қиларди. Ҳозир эса ҳамма нарсани пулга чақилади. Ер

чопишми, ўт юлиб келишми — қандай иш бўлмасин, пулсиз битмайди. Одамлар ҳамма жойдан фойда кўриш илинжида”. Албатта, унинг қарашлари жуда жўн туюлиши мумкин. Аммо инсоний фазилатлар, қадр-қиммат, меҳр-оқибат, самимият каби беғараз туйғулар ҳеч қачон пул билан ўлчанмайди. Шу жиҳатдан, кўпни кўрган Гордей бобо ва қиморбоз Ўринбойнинг фикрлари ўхшаш. Гордей бобо азалдан, қолаверса, ҳаётий тажрибасига таяниб, шундай хулосага келган бўлса, Ўринбой “боши деворга урилгач”, шу тўхтама келади.

Кузьмани бу муаммо шу қадар банд этган, у ҳатто тушларида ҳам Марияга деб пул сураб юради. Унинг керакли миқдорда пул тўплаши жуда қийин кечади (ҳаёти давомида ўзи шунча пулни ҳатто кўрмаган ҳам). Ҳамқишлоқларидан аксарияти уларнинг дардига шерик бўлади, чин кўнгилдан ёрдам беришни хоҳлайди (колхоз раисининг тадбир билан иш кўриши, Василийнинг онаси Наталья холанинг ўлимликка деб тийинлаб йиққан пулини бериши, Гордей бобонинг жон куйдиришлари қишлоқ аҳлининг лоқайд эмаслигини ифодалайди). Қишлоқдан етарли пул топа олмагач, Кузьма минг бир истиҳола билан шаҳарга — етти йилдан буён кўришмаган акасининг олдига жўнайди. Етмай турган пулни шундан олишни ўйлайди. Аммо акасидан ҳам умидвор эмас, у қарз бериб турадими-йўқми, буниси ҳам номаълум.

Ўринбой Хайридин Султон ҳикояларининг бошқа қаҳрамонларига ўхшамайди. У тушиб қолган вазият ниҳоятда қалтис — унинг ҳаёти гаровда. Қиморда “каттага тушган” Ўринбойнинг пулни етказиб бериш учун фурсати жуда кам — бир кунгина, холос. Аммо у пул топишда Кузьмачалик қийналмайди. Халқимизга хос бўлган меҳр-оқибат каби сифатлар (қариндош-уруғчилик ришталарининг мустақамлиги, бирининг бошига иш тушганда иккинчиси қараб турмаслиги) Ўринбойни ташвишдан халос этади. Унинг қариндошлари дарров йигилишади, муаммони ҳал қилишади ҳам. Кузьма эса бу борада ёлғиз. Унга ҳам, албатта, дўстлари, қишлоқдошлари ёрдамга келади. Аммо асар охирида ҳам у керакли миқдордаги пулни тўплай олмайди, муаммо очиқ қолади: у Марияни қамокдан сақлаб қола оладими-йўқми — буниси маълум эмас.

Ҳар икки асарда ҳам ака образи бор. Исломбой (Ўринбойнинг акаси) ҳикоянинг бошидан охиригача — воқеалар ривожига, конфликтнинг кескинлашувида етакчи роль ўйнаса, Кузьманинг акаси асосий воқеалардан четда туради (фақат Кузьма ва бошқа персонажлар томонидан эсланади; маълум бўладики, у қариндошларидан анча йироқлашиб, бегоналашиб кетган). Исломбой укаси билан деярли кун-кунора кўришиб юради. Чунки ўзбекларда туғишганларнинг ҳеч бир сабабсиз етти йиллаб кўришмаслиги мумкин эмас. Аммо бу ҳол у Кузьманинг акасидан меҳрлироқ, оқибатлироқ дегани эмас. Исломбой қимор ўйнамайди, қолаверса, у шунча пулни беҳуда совуришни тасаввур ҳам қилолмайди. Уни укаси тушиб қолган вазиятнинг қанчалик қалтислиги эмас, ундан ўзига етиши мумкин бўлган моддий зарар кўпроқ ташвишга солади. Исломбой укасига ачинади, аммо бу туйғу лаҳзалик, бир зумда унинг ўрнини бошқа хаёллар банд этади. Қариндош-уруғлар Ўринбойга насиҳат қила-қила, ҳар ким қурби етганча, дея ҳисоб-китоб қилаётганида, “Мендан сўрашса нима дейман?” деган ўй уни қийнайди. Қурби етмаслигини, бунинг устига, хотинидан балога қолишини айтади — эркак боши эгилишидан кўра, пул чиқариш унга кўпроқ малол келади.

Ўринбой, Кузьмадан фарқли ўлароқ, пулни беҳудага сарфлайди — қимор ўйнайди. У борган сари гирдобига тортаётган, домидан чиқиб кетиши маҳол бўлган бу “ўйин”нинг мудҳиш қоидаларига бўйсунмай иложи йўқ. Қариндошлари олдида тавба қилган, энди ўйнамасликка онт ичган, пулни олиб борганда ҳам ич-ичидан “Худо сақласин” деб турган, бир кун мобайнида ўзи тушиб қолган бу вазиятнинг бутун даҳшатини, изтиробини ҳис этган Ўринбойни яна таваккал қилишга, яна ошиқ ташлашга мажбур этган нарса — қасос олиш истаги эди. У акасига ҳаётда ҳамма нарса пул билан ўлчанмаслигини, инсон қадр-қиммати пулдан минг бора устунлигини исботламоқчи бўлади. Ўринбой балки яна ютқазар, жуда катта пулни бой берар. Лекин ўз қадрини айни дамда уни кўпроқ ўйлантиради. Инсон энг қийин, энг мушкул аҳволга тушганда, ҳеч кимнинг ёрдамига умиди қолмаганда, сўнгги нажотни албатта Оллоҳдан кутади. Ҳар иккала асар ҳам Оллоҳдан мадад тилаш билан якунланади.

Бу икки асарда миллатга хос хусусиятлар яққол кўзга ташланади. Ҳикояда қарзни тўлаш учун Ўринбой яшаб турган ҳовлисини сотмоқчи бўлади. Бунга ҳамма қарши. Онаси “Улигим шу ҳовлидан чиқса девдим”, деб зорилласа, акаси “Бир этак боланг билан кимникига сигасан?” дея койийди. Шадлод аммаси дангал гапни айтади: “Ҳовли онангнинг маҳрига тушган. Сенинг ҳаққинг йўқ. Қани, тегиб кўр-чи!” Аслида, туғилиб-ўсган ҳовли авлоддан-авлодга мерос бўлиб қолади. Ота-онанинг уйи “катта уй” дея эъозланади, унинг чирогини ёқиб ўтириш — фарзандларга фарз саналади. Акаси Ўринбойни койиб, уришганида онаси йиғламсираб, “Ўринбойнинг ўлсин” дейсан, мен бунга қандоқ чидай?” дейди. Чунки она урушда дом-дараксиз кетган укасининг ёди учун ўглига Ўринбой деб исм берган, бир умр унинг кўнглига қараган. Ҳикоядаги яна бир ҳолат диққатни тортади: “Агар укамга бир сўм берсам, уйимда қиёмат-қойим бўлади” деган гапи укасию аммаси олдида Исломбойнинг обрўйини бир пул қилади. Ўринбой “Хотинининг номини сотиб бўлса ҳам қутулди”, деб ўйласа, амма “Шу ҳолингга эркакман деб юрибсанми?” дея уни изза қилади. Зотан, ҳар қандай вазиятда ҳам тўрт девор ичидаги гап кўчага чиқарилмайди. Оиланинг ҳар кимга айтилавермайдиган сирлари ҳам бўлади. Гап ташиб юриш эса эркак кишининг иши эмас.

Рус халқига хос бир удум бор. Марҳумни сўнгги манзилга кузатиб қайтгач, ичкилик ичиб уни ёдга оладилар. Қиссада Василий Кузьмани ўлим тўшагида ётган онасининг ёнига олиб боради: онаси ўлимлигига деб неча йиллар давомида тийинлаб пул йиққанини билади. Азбаройи Кузьмага ёрдам беришни хоҳлаганидан онасидан шу пулни сўрайди. Онаси Кузьмага пулни бераркан, “Бунга ўғлимга албатта қайтарасан. Мени кўмиб келгач, хотирлашга кўп одам йиғилади, ичкилик ва бошқа харажатлар ўз пулимга бўлсин, бировга оғирлигим тушмасин”, дейди. Рамақдажон бўлиб ётган кампир ўлимлигини эзгулик учун ишлатишга рози бўлади.

Кузьма охирига нажот дея акасининг олдига боришга қарор қилгунча ҳам жуда кўп иккиланади. Масалан, у йўлга чиққанидаёқ эрталабдан қаттиқ шамол турганини-ю, умумий вагонга чипта йўқлигини ёмонлик аломати деб билади. Шаҳарга етиб келгач, ҳаммаёқни оппоқ қор қоплагани унга бир оз таскин беради. Чунки оқлик — яхшилик аломати, қор ёққани эса тангри инъоми деган тушунчалар бор.

Албатта, мазкур қисса билан ҳикояни биз фақат шартли равишда қиёслашимиз мумкин. Зеро, ҳар иккиси ҳам насрий асар, наср жанрига мансуб бўлса-да, бир-биридан фаркли жиҳатлари кўп. Қолаверса, том маънодаги Сўз санъати гоҳо битта ҳикояда, биргина жумлада ҳам намоён бўлади (ҳатто соддагина гап таржимасида ҳам ёзувчининг қобилятини, нималарга қодирлигини билиш мумкин).

Аслида, адабиёт пайдо бўлганидан буён ўтган даврда қаламга олинмаган мавзу, айтилмаган гап қолмаган. Ҳар доим истейод соҳиблари фақат нима ҳақда ёзишни эмас, қандай ёзишни ҳам ўйлаб бош қотирганлар. Қолаверса, дунёда айнан бир хил одам учрамаганидек, айнан бир хилда фикрлайдиган — ҳар қандай масалада яқдил одамни ҳам топиб бўлмайди. Адолатни мезон этиб ижод қиладиган ёзувчи эса ҳатто шер қошида ҳам лоақал шербагча бўлишга интилади; бунга журъати етмаса, қалам-довотни йиғиштириб, бошқа иш билан шуғулланади.

Хулласи калом, ҳазрат Навоийнинг ўша гапи гап экан:

“Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ”.

Ҳазрат улуғ мавзуга қўл уришдан аввал ўзини жасоратга, жасур бўлишга чоғлайди, жасорат эса иқтидор соҳибининг қаламини янада чархлайди, сўзларини олмос мисоли ўткирлаштириб юборади. Биз юқорида баҳолиқудрат қиёсий таҳлил қилишга уринганимиз “Ё, Жамшид!” ҳикояси ҳам ёзувчи Хайридин Султоннинг ижодий жасорат соҳиби эканини кўрсатиб турибди. Демак, ҳазрат Навоийнинг анъанаси нафақат назмда, балки насрда ҳам давом этаётир.

*Шоҳсанам СОПИЕВА,
тадқиқотчи.*

Тарихни ўрганишда янги услуб

С.Жалиловнинг “Бобур ва Юлий Цезарь”
асарини варақлаб

Китобни қўлга олган ҳар қандай киши дастлабига ўйланиб қолиши мумкин: Бобур ким-у, Цезарь ким? У қаёқда-ю, буниси қаёқда? Бунинг устига, улар ўзга олам кишилари. Дарҳақиқат, шундай. Аммо тарихчи ўзининг ўткир нигоҳини узоқ ўтмиш қаърига йўналтирса ажабтовур воқеа-ҳодисаларга, ҳаётию, турмуш тарзи ҳозирги авлодларни ҳам бефарқ қолдирмайдиган ажойиб тарихий шахсларга дуч келади. Тарихчининг нигоҳи тушган кечмиш воқеа, ҳодисаларга, табиат ато қилган оламшумул қобилиятлар соҳиби сифатида инсоният жамияти хотирасида муҳрланиб қолган ва “буюк” деб тан олинган тарихий шахслар қиёфасига тараққиётнинг ҳозирги чўққисидан туриб нигоҳ ташланса ва таҳлил қилинса, кутилмаган янги умумлашмалар қилиш, ажиб хулосалар чиқариш мумкин. Бу умумлашма — хулосалар давримиз ҳақиқатини ҳам теран англашга, кечагина кузатганимиз XX асрда кечган ва бугун кечаётган оламшумул воқеаларнинг асл моҳиятини янада чуқурроқ англаб олишга ҳам ёрдам беради.

Бобуршунос тарихчи олим Сайфиддин Жалиловнинг “Бобур ва Юлий Цезарь (қиёсий ҳаётнома)” асарини қўлимга олганимда (Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2001) ана шундай таассурот ва хулоса шууримдан ўтган эди. Мен Андижонда ушбу асарнинг тақдиротиға бағишланган анжуманда ҳам қатнашганман. 2004 йили ушбу асар Халқаро Бобур мукофотиға сазовор бўлди. Шу муносабат билан яқинда ушбу асарни қайта ўқидим.

Буюк тарихий шахсларнинг ўзларига хос феъли, шахсияти, ҳаёт тарзи ва хатти-ҳаракатларини таққослаш билан қиёсий ҳаётнома яратиш орқали тарихни ўрганиш ишига биринчи бўлиб қадимги Юнонистоннинг энг маълумотли ва маданиятли

кишиларидан бўлмиш адиб ва тарихчи Плутарх асос солган эди (Мелодий 46-130 йиллар). У таъкидлаб ёзадики: “Биз тарих эмас, балки таржимаи ҳол битамиз. Инсоннинг яхшилиги ва фазилати ёки ёмонлиги ва хатоси ҳар доим ҳам фақат шонли фаолиятларидагина кўринавермайди, балки кўпинча арзимас бир ҳолат, бирон сўзи, ёки ҳазили унинг феълени ўнг минглаб одамлар ўлимиға сабаб бўлган жангларга ва катта кўшинларга кўмондонлик қилишға қараганда ҳам яхшироқ очиб беради”. Плутарх фикрича, қадимги машҳур кишиларнинг, давлат арбобларининг ибратли фаолияти ҳам, яхши феъли-ю, камчилиги, ёмон одатлари ҳам барча замонлар учун ўрнак ва сабоқ бўлиб қолади. Антик дунёнинг бу ажойиб олими ўзининг тарихға бўлган мана шу нуқтаи назаридан келиб чиқиб, узоқ мозийнинг машҳур кишиларидан Юнонистонда ўтган 23 таси ва Римда ўтганларидан 23 тасини танлаб олиб, уларнинг шахсий ҳаёт кечмишларини бир-бирлариға таққослаган ҳолда 23 жуфт “Қиёсий таржимаи ҳол” яратганки, уларнинг ҳар бири тугалланган, мукамал тарихий-бадий асар сифатида ҳамон ўз қимматини йўқотмаган.

Муаллиф Сайфиддин Жалилов тарихни тадқиқ қилишда ўша машҳур Плутарх йўлидан борган ва Бобурни Юлий Цезарь билан қиёслаш орқали, уларнинг шахси, ҳаёти ва ўзига хос бўлган феълларини ёритиш орқали тарихий воқеаларни ва ўша даврни ёритиб беришға ҳаракат қилган.

С. Жалилов асари билан танишган ҳар қандай ўқувчида “Бобурни ўрганиш учун нега энди Цезарға таққосланди?” — деган, Юрий Цезарнинг ўта машҳурлигиға маҳлиё бўлиб юрганларда эса: “Нега шундай оламшумул Цезарь Бобурға таққосланди?” — деган савол туғилиши ҳам

табий. Лекин асар билан чуқурроқ танишиб чиқилса, бундай саволларга жавоб ҳам аниқ ва тайинлиги маълум бўлади: Муаллиф узоқ йиллар олий ўқув юртида қадимги дунё ва Шарқ тарихидан маърузалар ўқиб юрганидан хабарим бор. Уша кезлардаёқ Бобур ва машҳур Цезарни хаёлан бир-бирига таққослаб ўрганиб юрган.

Ха, чиндан ҳам Гай Юлий Цезарь жаҳон тарихида ўчмас из қолдирган машҳур шахслардан. Умуман, китобга ошно бўлмаган кишилар унинг машҳурлигини ақалли шундан ҳам билсалар бўлади-ки, Россияда 1918 йилгача истеъмолда бўлган “Юлиан календари” Цезарь номи билан боғлиқ, магарам подшоҳ рус тилида “царь” дейилса, у ҳам “Цезарь”дан олинган. Олмонча “Кайзер”, ҳиндчадан бизнинг тилимизга ўтиб қолган “Қайсар” калимаси, Миср мамлакатада бино қилинган шаҳар номи “Шайзор” ҳам ўша Цезарь номидан олинганига эътиборни қаратади муаллиф. Сўнгра ўртага шундай савол ташлайди:

— Хўш, Юлий Цезарь буюк давлат арбоби сифатида қайси улуг ва қутлуг ишлари билан; ҳарбий саркарда сифатида умуминсоният манфаатларига мос келадиган қайси ҳарбий юришлари билан; инсон сифатида эса қандай фазилатлари билан номи ва, ниҳоят, қалам аҳли сифатида жаҳон маънавияти хазинасига қўшган қайси улуши билан номи тарихда муҳрланиб қолган? Ўйлаб қаралса, саволлар жуда ўринли ва икки минг йиллик жаҳон тарихи уларга жавоб ҳам топгандек.

С.Жалилов ўшандай буюк инсон қаторига ўз юртдошимиз, ажойиб инсон Заҳириддин Муҳаммад Бобурни қўяди. Тўғриси айтганда, Бобур ҳақидаги тасаввуримиз, билимимиз яқингача ҳам бир томонлама эди, унинг буюк шахс экани ҳақидаги фикрларимиз ҳам кемтик эди, буни эътироф этмоғимиз керак.

Холис гап шуки, юртимиз мустақилликка эришгач, тарихимизни чуқур ўрганишга кенг имконият яратилди. Бобурнинг киндик қони тўкилган Андижон шаҳрида тиниб-тинчимас ажойиб инсон Зокиржон Машрабов ташаббуси билан Бобур номида Халқаро хайрия жамғарма ташкил топди ва шу номда бутун Шарқ мамлакатлари бўйлаб халқаро илмий экспедициялар ташкил қилинди. Бобурдек буюк инсон ва унинг фаолияти ҳақида кўплаб ёзма манбалар, жаҳон бўйлаб турли тилларда чоп этилган илмий-тарихий ва бадиий асарлар тўпланди. Муаллиф Сайфиддин Жалилов бу экспедиция ишларида

қатнашиб, Бобур қадамжолари — Афғонистон, Эрон, Покистон, Ҳиндистонда икки марта бўлиб қайтди, ҳатто Саудия Арабистонида ҳам бир неча марта илмий сафарда бўлди. Мана шу изланишлар, бошқа бобуршуносларнинг ҳам унумли ишлари натижасида Бобурнинг нузли сиймоси йилдан-йилга равшанлашиб бормоқда. Бу қилинган саъй-ҳаракатлар оқибатида муаллиф “Бобуримиз ўша, номи тарихга абадий муҳрланиб қолган буюк Цезарь билан бўйлаша оладиган инсондир”, деган қатъий хулосага келади.

С.Жалилов асарида бу икки буюк инсон бир-бирига қарама-қарши қўйилмаган. Аксинча, уларнинг ижтимоий ва шахсий, маънавий ва маиший ҳаётларидаги кечган воқеаликка таъсир кўрсата оладиган муҳим томонларини холисона таққослаб кўриш орқали давр тарихини ўрганишга эътибор қаратилган. Таққослашлардан маълум бўляптики, бу улуг инсонлар ҳаётидаги муҳим тафсилотлар холисона қиёсий ўрганилганда бир-бирига муштарак умумий нуқталар билан бирга фарқланувчи айрим тафовутлар ҳам оз эмас. Муаллиф буларнинг барчасини илмий, тарихий холислик билан кўрсатишга интилади. Натижада икки улуг зотнинг ҳаёти ва тақдиридаги муҳим ва ибратли нуқталарни синчковлик билан тасвирлаш, улар тақдирига, умуман улар иштирок қилган тарихий воқеалар — қадимги Рим империясининг шаклланиш босқичига ва Бобур туғайли Ҳиндистонда бошланган янги тамаддун тақдирига биз — ўқувчиларнинг диққатини янада кўпроқ жалб қилиб, тарихий ҳақиқатни янада равшанлаштиради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурни қадимда ўтган бошқа буюк шахслар, саркардалар билан қиёслаш мумкин эмасмикан? — деган савол ҳам туғилиши мумкин. Масалан, Цезардан ҳам 400 йилча аввал ўтган янада машҳур македониялик Искандарга таққосланса бўлмайдими? Муаллиф эҳтимол тутилган бу саволга ҳам ўзи шундай жавоб беради: Бобурни Искандар (Александр Македонский)га таққослаб бўлмайди. Боиси — у буюк саркарда ва давлат арбоби бўлиш билан бирга, фақат истилочилик юришлари билан шуҳрат топди. Искандар Шарқ Фарби бирлаштириш учун курашиб, бепоен империя ташкил қилди. Аммо унинг империяси ягона иқтисодий замин устига қурилмагани, у ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларида турган ўзаро фарқли халқлар ва

қабилаларнинг мажбурий бирлашмасидан иборат эди. Шунинг учун ҳам Искандар вафотидан (э.ав.323) кўп ўтмасдан империя парчаланиб кетди. Қолаверса, у қалам аҳли ҳам эмасди.

Хўш, Бобурни Юлий Цезарга қиёслаш учун нималарга эътибор қаратилди, улар ҳаёти ва фаолиятининг қайси томонлари муштарак?

Буни муаллиф ўз асарида қуйидагича асослаб беради. Қиёсан олиб қаралганда, Бобур ҳам, Юлий Цезарь ҳам буюк давлат арбоби, иккови ҳам ҳарбий саркарда, гарчи моҳиятан фарқ қилса ҳам, ўз даврида буюк ишларга қўл урган: Цезарь Римда империя тузуми учун курашди, Бобур эса, буюк Амир Темур салтанати давомийлиги ўз Ватанида таъминланмагач, уни Ҳиндистонда қарор топтирди ва бу кўхна ўлка тарихида тамаддуннинг янги йўналишига асос солди. Иккови ҳам ўз фаолиятлари билан тарихда ўчмас ном қолдирдилар. Цезарь ҳам, Бобур ҳам ижодий иш билан шуғулланиб қалам тебратганлар. Демак, улар фаолиятининг мазмунида ҳам давлат арбоби сифатида, ҳам ҳарбий саркарда, ҳам “аҳли қалам” бўлганлари учун бир-бирларига муштараклиги бор.

Бири ер юзининг Фарбида, бири Шарқда фаолият кўрсатган бу икки буюк шахсларнинг ёшлари ҳам бири-биридан фарқ қилмайди. Цезарь 56 ёшда ўлди, (тўғрироғи, суиқасд қурбони бўлди), Бобур эса, 48 ёшида ўлди (тўғрироғи, пок ният билан ўз ўлимига рози бўлди). Булардан ташқари, қиёсий ҳаётнома яратиш учун қуйидаги ҳолатлар ҳам муаллифга шижоат бағишлаган: XIX асрда ўтган инглиз бобуршунос олими Эдуард Холден Бобурнинг барча хислатларини ўрганиб, у Юлий Цезарь билан бир қаторда туришга арзийдиган одам деб ҳисоблайди. Яна у бундай деб ёзади: “Бобурнинг характери Цезарникига нисбатан севишга арзийдиган характердир” (Бобурнома, Тошкент, 1960 йилги нашри, 51-бет). Англиялик яна бир олим, “агар даври ҳисобга олинмаса, Бобур ўрта аср Шарқининг Юлий Цезаридир”, деган эди.

Шу тарзда бу икки буюк шахс фаолиятининг муштарак жиҳатлари ва Фарб бобуршуносларининг ватандошимизга берган ҳолис баҳолари Сайфиддин Жалиловни қадимги юнон олими Плутарх “Қиёсий ҳаётномалари”дан ўрнак олиб, янги ҳаётнома яратишга илҳомлантирган. Шу жиҳатдан қараганда “Бобур ва Юлий Цезарь” асари тарихшунослигимизда

янги бир услуб, янги йўналиш деб баҳоланиши мумкин.

Муаллиф ушбу китобида, гарчи у янги йўналишда дастлаб ёзилган асар бўлса ҳам, буюк шахснинг болалик тарбиясидан бошлаб, давлат ва ҳарбий саркардалиқ фаолиятларида акс этган шахсий фазилатлари орқали давр тарихини — Италиядаги империячилик ҳаракатини Юлий Цезарь фаолияти мисолида, Ҳиндистонда эса Бобурийлар империясига асос солинганини бу ватандошимиз фаолияти мисолида яратиб бера олган.

Муаллиф ўз олдига қўйган масалани қанчалик тўлақонли ёрита олгани асарнинг яна бир жиҳатидир. Балким, шу баҳона ўзбек тарихшунослигида “Қиёсий ҳаётномалар” яратиш муаммоси кўтарилар ва ўшанда С.Жалилов асари тилга олиниб, ўз баҳосини топар. Лекин биз шунга амин бўлдики, муаллиф Бобур шахсиятини алоҳида ўрганиб, жуда кўп ҳаётий мисоллар билан унинг чинакам комил инсонлигини очиб бера олган.

Бобур ҳаётда нима яхши-ю, нима ёмон эканига разм соладиган бўлиб тарбияланди. У кундалиқ емак-ичмакда инжиқлик қилмайдиган бўлиб ўсди. Дўстлари, ўртоқларига, уларнинг насл-насабидан қатъи назар, бир хил муомалада бўлиб, подшолик йилларида ҳам кундалиқ турмушда ўзини оддий тутди. У шухратпарастликка, иззатталабликка ўрганмади, ёлғон гапирмайдиган, муғамбирликни билмайдиган бўлиб ўсди. Подшо бўлатуриб бойликка ружу қилмади, зеб-зийнатдан роҳатланиш ҳиссиётига берилмади. Бобур дўстлар орасида яхши улфат, оилада қаноатли ота, кўшинда эса тадбиркор саркарда эди. Унинг шахсий фазилатидаги буюк Цезардан фарқ қиладиган мана шу чизги-хусусиятлар асарда кўплаб мисоллар билан очиб берилган.

Бобур ниҳоятда эътиқоди мустаҳкам, иродали, комил инсон бўлиб етишди. Бу ҳақда ҳам асарда кўпгина янги мисоллар келтирилган. У умрининг охирида жонини нотоб ётган фарзандига бағишлади, унинг дардини ўзига олди, Яратганга астойдил мурожаат қилди ва оҳи Оллоҳга етиб, фарзанди тузалди, ўзи эса касалланди. Шу давргача Ислом оламидаги подшоҳлар, амиру султонлар тарихида бунақа ҳодиса такрорланган эмас, Фарб оламида эса подшоҳлар, қироллар ўз фарзандлари билан тахт талашиб қон тўкишларига мисол жуда ҳам кўп. Бундан Цезарь ҳам мустасно эмас. Бу мисол ҳам Бобурнинг нақадар буюк инсонлигидан нишондир. Бобурнинг

болалиги, тарбияси, одамийлиги, подшоҳлиги, ниҳоят, Ҳиндистонда янги империяга асос солингунча кечган фаолиятига якун қилар экан, муаллиф шундай деб ёзади: “Агарда машҳур Макиавелли кўп асрлардан буён сиёсий арбобларнинг “Маслаҳат китоби” бўлиб қолган “Ҳукмдор” номли машҳур асарини ёзишдан олдин Бобурнинг кимлигини билганида эди, албатта, унинг подшоҳлик, саркардалик фаолиятдан жаҳонни хабардор қилган бўлур эди”. Муаллифнинг бу хулосасига биз ҳам қўшилаемиз.

Тошкент, сўнгра Андижоннинг илмий муҳитида етишган муаллиф Сайфиддин Жалилов атоқли олим, академик Яҳё Фуломов мактабида таълим олганлардан ва унинг яқин шогирдларидан биридир. Мана, деярли 50 йилдирки, бу олим Андижонда буюк инсон Бобур ҳаёти ва ижоди, у яшаган давр тарихи билан шуғулланиб келмоқда. У Бобур ҳақидаги бир неча асарлар, кўплаб илмий ва илмий-оммабоп мақолалар муаллифидир. Муаллифнинг “Бобур ва Юлий Цезарь” номли, 20 босма табоқдан иборат янги китоби икки

буюк давлат арбобининг ҳокимиятни қўлга киритишдан мақсадлари, ҳарбий маҳоратлари, дипломатияси, давлат ишлари, шунингдек, оилавий ҳаётини ва энг муҳими, тарихий шахс сифатидаги фазилатларини қиёсий таҳлил этиш орқали тарих ёзишда дастлабки ижодий уринишдир. Шунинг учун асар таркибида айрим камчиликлар бўлиши ҳам табиий. Аммо биз шуни таъкидламоқчимизки, муаллифнинг ушбу асари эндиликда шахсини чуқурроқ билишга эҳтиёж сезаётганимиз Бобур ҳақидаги, шунингдек, буюк Цезарь ҳақидаги тасаввурларимизни янада кенгайтиришга ва янада чуқурлаштиришга хизмат қилади.

Ниҳоят, китобда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобир” деб ёзилиши ҳақида икки оғиз сўз. 1983 йили унинг таваллудига 500 йил тўлиши арафасигача унинг номи “Бобир” деб ёзилиб келинди. Бироқ, кейинча “Бобур” деб ёзиладиган бўлди. Муаллиф эса, ўз китобида эскича “Бобир” деб ёзган. Унинг фикрича, бу ҳам ўзбек тилининг фонетик табиатидан келиб чиққан тўғри ёзув бўлса керак.

Азиз ҚАЮМОВ
академик.

Жорж СИМЕНОН

Мегрэ ва арвоҳ

Роман

Тўртинчи боб

ГОЛЛАНД ҲУЗУРИГА ТАШРИФ

— **А**лло! Нидерландия элчихонаси эшитяпти. Жарангдор овозли навқирон йигит бироз бузукроқ оҳангда гапирарди. Бу оҳанг сувратларини какао қутиларида кўриш мумкин бўлган шамол тегирмонларини эслатарди.

— Мен биринчи котиб билан гаплашсам деган эдим, ойимқиз.

— Уни ким сўраяпти?

— Қидирув полициясидан комиссар Мегрэ.

— Бир дақиқа. Жаноб Гудекамп ўзларидами-йўқми, қарай-чи.

Сўнгра Мегрэ яна ўша овознинг ўзини эшитди.

— Жаноб Гудекамп кенгашда экан. Лекин мен иккинчи котиб жаноб де Врис билан улаб беришим мумкин. Гўшакни қўймай турунг.

Эркак кишининг овози эшитилди — аёнки, бу галги овоз анча кекса одамники эди. Унинг гапида лаҳжа оҳанги ҳам кучлироқ эди.

— Хьюберт де Врис, Нидерландия элчихонасининг иккинчи котиби эшитади.

— Жиноят қидирув бўлимининг бошлиғи, бош комиссар Мегрэ гапиряпти.

— Эшитаман...

Жаноб де Врис телефон симининг нариги учуда бироз безовталаниб, диққат билан қулоқ солиб турганга ўхшарди.

— Мен сизнинг ватандошингиз ҳақда баъзи бир маълумотлар олсам деган эдим. У кўпдан бери Парижда яшайди. Унинг фамилияси сизга таниш бўлса керак.

— Ҳозир қаердан гапиряпсиз, жаноб Мегрэ?

— Орфевр соҳил бўйидаги ўз кабинетимдан.

— Мени маъзур тутасиз, ҳозирнинг ўзида сизга ўзим қўнғироқ қиламан.

Телефон жаранглагунча беш дақиқа ўтди.

— Узр, жаноб Мегрэ, бизга ҳар хил одамлар кўп қўнғироқ қилишади. Бошқа одамларнинг номини айтишиб қўнғироқ қилишади. Сиз мендан Парижда истиқомат қиладиган голланд фуқароси тўғрисида у-бунини сўраб-суриштир-моқчимисиз?

— Жаноб Норрис Жонкер тўғрисида...

Мегрэ суҳбатдоши нима учун сергакланганини ҳис қилгандай бўлди.

— Лаббай?

— Сиз у билан танишмисиз?

— Голландияда Жонкерлар жуда кўп. Сизларда Дюранлар қанча бўлса, бизда ҳам Жонкерлар улардан оз эмас.

— Бу Норрис Жонкер Амстердам банкирларига дахлдор одам.

— Гаагадаги Жонкер банки мамлакатдаги энг эски банклардан. Қария Жонкер ўн беш йиллар муқаддам вафот этиб кетган. Адашмасам, унинг ишини ўғли Ганс давом эттиряпти?

Охири. Боши ўтган сонда.

- Норрис Жонкер-чи?
 - Мен у билан шахсан таниш эмасман.
 - Бироқ шунақа одам борлигидан хабардорсиз, шундайми?
 - Албатта. Менимча, у Сент-Клудаги гольф-клубнинг аъзоси бўлиши керак.
- Мен ўзим билмаган ҳолда клубда у билан учрашган ҳам бўлишим мумкин.
- У уйланганми?
 - Уни инглиз аёлига уйланган, дейишади.
 - Энди сиздан сўрасам бўладими, жаноб Мегрэ, сиз нима сабабдан унга қизиқиб қолдингиз?
 - Э-э, бир ишга жуда бавосита дахлдордек туюлди.
 - Сиз у билан танишмисиз?
 - Ҳозирча йўқ.
 - Бу гапларнинг ҳаммасини унинг ўзидан сўраб била қолсангиз осонроқ бўлмасмиди? Мен сизга унинг манзилени беришим мумкин.
 - Норрис Жонкер элчихонага жуда кам келади. У на фақат ғоятда ҳурматли бир оилага мансуб, ҳатто айтиш мумкинки, унинг оиласи жуда донгдор оила. Унинг ўзи ҳам ҳар жиҳатдан ҳурматга муносиб бир одам дейишга тўла асосим бор деб ўйлайман. Ҳар нарсадан кўра у ўзининг сувратлар коллекцияси билан машҳур.
 - Унинг хотини тўғрисида ҳам ҳеч нарса билмайсизми?
 - Буларнинг барини нега суриштираётганингизни билсам, саволларингизга жавоб беришим анча осон кўчарди. Айтишларича, Жонкер хоним Франциянинг жанубида туғилган ва манчестерлик Герберт Мюир деган инглизга турмушга чиққан. Унинг шарикли подшипник чиқарадиган тузуккина заводи бўлган экан.
 - Уларнинг ўрталарида фарзанд йўқми?
 - Билишимча, йўқ.
- Мегрэ ундан бошқа бирон гап чиқмаслигини тушунди ва бошқа рақамни терди. Бу одам кимошди савдосида буюмларнинг нархини белгиловчи бўлиб ишларди. Мегрэ авваллари ҳам у билан иш юзасидан бир неча марта учрашган эди. Уни гувоҳ сифатида тез-тез судга чақириб туришарди.
- Жаноб Манессимсиз? Мегрэ гапиряпти.
 - Бир дақиқа... Эшикни беркитиб қўяй... Бўлди. Эшитаман. Сувратлар билан шуғулланишга тўғри келиб қолдими?
 - Сувратларга менинг тишим ўтмайди. Норрис Жонкер деган голландни танийсизми?
 - Жюно кўчасида истиқомат қиладиганми? Таниганда қандоқ! Мен ҳатто унинг баъзи расмларини экспертизадан ўтказганман. Унинг коллекцияси XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги расмлар орасида энг яхшиларидан бири.
 - Бундан чиқадики, у жуда бадавлат экан-да?
 - Унинг отаси банкир бўлган. Тасвирий санъатни жуда яхши кўрган. Норрис Жонкер Ван Гог, Писсаро, Мане ва Ренуар асарлари орасида ўсган. Банк ишлари уни қизиқтирмаганида ажабланадиган ҳеч нарса йўқ. Расмларнинг кўпчилиги унга мерос қолган, акаси бошқарадиган банкдан оладиган дивидендлари эса коллекциядаги расмлар сонини муттасил кўпайтириб туриш имконини берган.
 - Сиз у билан шахсан танишмисиз?
 - Ҳа. Ўзингиз-чи?
 - Ҳозирча танишган эмасман.
 - У голланддан кўра кўпроқ инглизга ўхшаб кетади. Агар адашмасам, Оксфорд университетини тугатгандан кейин у анча вақт Англияда яшаган ва бу урушни Британия армиясининг полковниги унвонида тугатган.
 - Унинг хотини-чи?
 - Соҳибжамол, хурлиқо... У жуда ёш манчестерлик бир инглизга турмушга чиққан.
 - Шарикоподшипник заводининг хўжайиними? Биламан.
 - Ҳеч ақлим бовар қилмаяпти – нега энди Жонкерга қизиқиб қолдингиз? Ҳойнаҳой, унинг расмларини ўғри урмагандир?
 - Йўқ.
- Мужмал жавоблар бериш навбати энди Мегрэга келди.

– Улар меҳмондорчиликка тез-тез бориб туришадими?
 – Менимча, унчалик кўп боришмайди.
 – Жонкер бошқа коллекционерлар билан мулоқотда бўлиб турадими?
 – Ҳа, албатта. У савдо-сотик ишларидан воқиф бўлиб туради. Друо, Гальер, Соитбиларнинг кимошди савдосида ёки Нью-Йоркда бирон яхши нарса пайдо бўладиган бўлса, буни у олдиндан биларди.

– Хуллас, у ишонса бўладиган одам, демоқчисиз-да?
 – Бунга заррача шубҳам йўқ.
 – Раҳмат.

Бу суҳбатдан ҳеч нарса чиқмади. Мегрэ заррача пушаймонсиз ўрнидан турди ва пальтоси билан шляпасини кийишга чоғланди.

Одам нақадар машҳур бўлса, унинг жамиятда тутган мавқеи қанча юксак бўлса, у иззат-икромларга қанча кўпроқ муносиб бўлса, полиция учун томдан тараша тушгандай унинг ҳузурига келиб, ҳар хил саволлар бериши шунчалик қийин бўлади. Бунда одам кўпинча юқори идораларга шикоят қилади, унда полициянинг боши галвадан чиқмай қолади.

Мегрэ инспекторларидан биронтасини ёнига олмай, Жоно кўчасига ёлғиз жўнади. Ёнида инспектори бўлса, ташрифи расмийроқ кўринадиди.

Ярим соат ўтар-ўтмас, такси уни голланднинг хос уйига элтиб қўйди. Мегрэ оппоқ жикет кийиб олган мулозим Карлнинг қўлига ташрифномасини тутқазди. У аввал Шенкьени олиб кирганидай, Мегрэни ҳам даҳлизга бошлади, лекин Мегрэ Шенкьегга ўхшаб ўн минут эмас, бор-йўғи беш дақиқача кутди, холос. Афтидан, унинг мавқеи ўзининг ишини қилган кўринадиди.

– Марҳамат қилиб, мен билан бирга юрсангиз...

Олдинда йўл бошлаб бораётган мулозим Мегрэни салон орқали олиб ўтди. Лекин Мегрэнинг омади юришмади — салонда соҳибжамол уй бекасини учратиш насиб этмади. Шунинг учун у дадил бориб, хона эшигини очди. Голланд, гўё ўша ўтирганича бошқа ўрнидан турмагандай, қимир этмай ўтирарди. Амбир услубида ясалган қадимий стол ортида ўтирганича у жуда катта лупада гравюраларни кўздан кечирар эди.

У шу заҳоти ўрнидан турди. Мегрэ унга берилган таъриф-тавсифлар мутлақо ҳақиқатга тўғри келишига ишонч ҳосил қилди. Эгнидаги эски бамазет шимда, юпқа ипак кўйлақда, қорабарқут курткада у чиндан-да худди қуйиб қўйгандай инглизга ўхшарди. Бунақа жентльменларни уй шароитида кўплаб учратиш мумкин эди. Бунинг устига, инглизларга ўхшаган бепарволигини айтмайсизми? На ажабланиш бор, на ҳаяжонланиш. У фақат:

– Жаноб Мегрэми? — деди, холос.

У меҳмонни столнинг бериги тарафида турган чарм қопланган ўриндиққа ўтиришга таклиф қилди.

– Бошим осмонга етди. Сиздек машҳур инсон билан таниша олганимдан гоятда мамнунман.

У салмоқлаб секин гапирарди. Гўё шунча йил Парижда яшагандан кейин ҳам ҳамон голландча фикрлайдигандай ва ҳар бир сўзни хаёлан таржима қилишга мажбур бўлаётгандай кўринарди.

– Очигини айтганда, полиция меникига иккинчи марта ташриф буюраётганидан бироз ҳайратдаман.

У бақалоқ бармоқларини кўздан кечирганча, бирон жавоб бўлишини кутиб, индамай қолди. У ўзи семиз эмас эди, балки, авваллари айтишганидек, салобатли эди. Минг тўққиз юзинчи йиллар бўлса, Париж ҳаётини тасвирламоқчи бўлган рассом бемалол ундан нусха кўчирса бўлаверарди.

Унинг юз териси бироз бўлса-да, таранглигини йўқотган эди, гардишсиз кўзойнақларининг шишалари ортидан кўриниб турган кўзлари мовий рангда эди.

Мегрэ бироз ўнғайсизланибгина гап бошлади:

– Инспектор Шенкье менга сизникига келганини айтди. У шу туманнинг полициясида хизмат қилади. Бизга ҳеч қанақа дахли йўқ.

– Бу деганингиз — унинг маълумотларини текшириб кўрмасам бўлмайди, деганингизми?

– Унчалик эмас... Лекин у сўралиши лозим бўлган ҳамма саволларни сўрамаган бўлиши мумкин.

Кўлида лупани ўйнаб ўтирган голланд Мегрэга тикилиб қаради. Унинг кўз қорачиғида бироз анойиликка йўғрилган истехзони уқиш мумкин эди.

— Менга қаранг, жаноб Мегрэ, мен олтмиш тўрт ёшга кирдим. Кўпгина мамлакатларда яшаганман. Мана, Францияда муқим ўрнашиб қолганимга ҳам анча бўлиб қолди. Бу ер таъбимга шунақа мос келиб қолдики, ҳатто ўзимга иморат ҳам қуриб олдим. Мен судланган эмасман, полиция участкаси ёки суд остонасидан ҳатлаб ўтган эмасман. Ўтган кечаси нақд менинг уйимнинг рўпарасида отишма бўлганмиш. Бироқ на мен, на хотиним ҳеч нарса эшитганимиз йўқ, ётоғимизнинг деразалари тескари томонга қараган. Агар сиз менинг ўрнимда бўлиб қолсангиз, мен эса сизнинг ўрнингизда бўлиб қолсам, сиз нима деган бўлардингиз?

— Ҳеч шубҳа йўқки, бу ташрифлар ҳушимга ўтирмаган бўларди. Негаки, ўз уйида бегона одамларни кўриш кимга ҳам ёқар эди, дейсиз?

— Маъзур тутасиз, маъзур тутасиз. Мен сизни уйимда кўриб турганимдан мутлақо шикоят қилаётганим йўқ, аксинча. Негаки, ташрифингиз туфайли ҳамманнинг тилига тушган одам билан шахсан танишиш имконига эга бўлдим. Мен буни назарда тутмаганимни ўзингиз жуда яхши билиб турибсиз. Сизнинг инспекторингиз менга анча-мунча ноқамтар саволлар берди. Сиз қанақа саволларни сўрашингизни мен ҳали билмайман... лекин сизнинг мақомингиздаги одам бунақа ишлар билан ўзи шахсан шуғулланаётгани галати кўринади.

— Агар фақат сизга ҳурмат юзасидан мен ўзим келдим десам нима дейсиз?

— Бундай десангиз, гоётада хурсанд бўламан, лекин ишонмайман. Эҳтимол, сизнинг бу ташрифингиз қанчалик қонуний эканини суриштириб кўрсам, маъқул иш қилган бўлармидим?

— Мен ҳеч қанча эътироф билдирмас эдим, жаноб Жонкер. Фақат бир нарсани айтаман, холос — сиз ўз адвокатингизни чақаришингиз мумкин. Кўшимча қилиб яна шуни айтаманки, менинг ёнимда ҳеч қанақа мандат йўқ. Сиз мени ҳайдаб чиқаришга мутлақо ҳақингиз бор. Бироқ шу нарса ҳам равшанки, биз билан ҳамкорлик қилишни истамаслик бизга душманлик деб ёхуд бирон нарсани яширишга уриниш деб ҳам талқин қилиниши мумкин.

Голланд жилмайиб туриб, сигара солинган қутига қўлини узатди.

— Чекарсиз?

— Фақат трубка чекаман.

— Илтимос, тортинманг...

Унинг ўзи қутидан сигара олди.

— Яна битта савол, — деди у сигарасини торта-торта. — Сизни ўз уйида кўриш бахтига мушарраф бўлганлар ичида мен бир ўзимманми ёки бу ишга шу қадар катта аҳамият берасизки, ўзингиз уйма-уй юриб, унда турадиганларни бирма-бир шахсан сўроққа тутасизми?

Мегрэ айтадиган гапини ўйлаб, дарҳол жавоб бермади.

— Бу кўчада мен саволга тутган биринчи одам сиз эмассиз. Менинг инспекторларим худди сиз айтгандай ўзлари уйма-уй юришади. Сизнинг масалангизга келсак, ўзим бориб суҳбатлашиб келганим маъқул деган тўхтама келувдим.

Голланд гўё миннатдорлигини изҳор қилгандай бош ирғаб қўйди.

— Мен сизнинг саволарингизга жавоб беришга тайёрман. Фақат улар менинг шахсий ҳаётимга тааллуқли бўлмаслиги керак.

Мегрэ гап бошлашга энди оғиз жуфтлаган эди, телефон жиринглаб қолди.

— Ижозатингиз билан...

Жонкер гўшакни олиб, инглиз тилида жавоб берди. Унинг қошлари чимирилган, жавоблари лўнда-лўнда эди. Комиссарнинг инглиз тилидан мактабда ордирган билимлари кўп ҳам кўз-кўз қиладиган даражада эмас эди. Бир вақтлар Лондонда бўлганида бу билимлари унчалик жонига ора киролмаганди, Кўшма Штатларда эса суҳбатларининг бардошига ва уни тушунишга интилишларига қарамай, ёмон қийналганди.

Аммо шунга қарамай, комиссар ҳозир тушунди — голланд телефондаги суҳбатдошига ҳозир банд эканини айтди. Кўзга кўринмас суҳбатдошининг яна бир саволига эса шундай деб жавоб берди:

— Ҳа, ҳа, ўша фирмадан... Бироз кейинроқ ўзим сизга қўнгироқ қиламан.

Бу билан Жонкер нима демоқчи бўляпти? “Мен ҳозир гаплашиб турган одам ҳам ўша мен аввал қабул қилган инспекторнинг тоифасидан” демоқчи эмасмикин?

– Маъзур тутасиз. Мен сизнинг ихтиёрингизда...

У ўриндиққа қулайроқ ўрнашиб ўтириб олди. Ўриндиқнинг суянчигига бироз ўзини ташлаб, қўлларини ўриндиқ тирговичига қўйди, бу орада учини оппоқ кул босиб қолган сигарасига бир-икки қараб қўйди.

– Сиз мендан “агар ўрнимда бўлиб қолсангиз, нима қилардингиз?” деб сўрадингиз, жаноб Жонкер. Энди мен ўрнимга ўтиб туришни сиздан сўрамоқчиман. Агар шу тумандами ёхуд бошқа жойдами бирон жиноят содир бўлиб қолса, шундай қўни-қўшнилари бўладики, улар жиноятнинг бирор-бир тафсилотини эслаб айтиб беришади. Аввал улар бу тафсилотларга аҳамият бермаган ёки эътибор қилмаган бўлишади.

– Менимча, сизларда бунақа гаплар ғийбат деб аталади, шундоқ эмасми?

– Истасангиз, шундоқ ҳам бўла қолсин. Бизнинг вазифамиз уларни текшириб кўришдан иборат. Тўғри, кўпчилик озгига келганини қайтармай, бўлар-бўлмас нарсаларни гапираверади. Лекин шундай гаплар ҳам бўлиб қоладики, улар сизнинг фикрингизни бирон муҳим нарсага йўллаши ҳам мумкин.

– Майли, қани, кўрайлик-чи, булар қанақа ғийбатларикин?

Бироқ комиссарнинг дарҳол мақсадга кўчиб қўя қолишга унчалик раъий йўқ эди. Ҳали унинг ўзи ҳам англаб етмаган эди – рўпарасида ўтирган одам шунчаки писмиқ, фиску-фасодчи, лекин аслини суриштирганда, дуруст одамиди ёхуд, аксинча, ўзини содда-муғамбир қилиб кўрсатаётган маккор ва гаддор рақиб эдими?

– Сиз уйлангансиз-а, жаноб Жонкер?

– Бу сизни ажаблантирадими?

– Менга айтишларига қараганда, Жонкер хоним ақл бовар қилмайдиган даражада гўзал аёл экан...

– Яна такрор сўрай – бу сизни ажаблантирадими? Албатта, мен ёши бир жойга бориб қолган одамман. Ҳатто мени, қари деб ҳам калака қилишлари мумкин. Лекин ҳали ўқдонда ўқимиз тамом бўлганча йўқ. Хотиним ўттиз тўрт ёшда. Оралиқдаги фарқ ўттиз йил. Нима деб ўйлайсиз – Париждаги ёки бошқа жойдаги эр-хотинлар ўртасида бизга ўхшагани йўқми? Наҳотки, бу шунчалар гаройиб бўлса?

– Жонкер хоним чиқиб келишига қўра французми?

– Кўриб турибман, анча гапдан хабарингиз бор экан. У Ниццада туғилган, лекин мен у билан Лондонда танишганман.

– Биринчи эрга тегишими?

Жонкернинг авзоида бетоқатлик белгилари зуҳур эта бошлади. Биров унинг шахсий ҳаётига аралашса, айниқса, хотини масаласида ижиклаб сўрай бошласа, бу унинг гашини келтирарди.

– У Жонкер хоним бўлишдан аввал миссис Мюир бўлган, – деди у қуруққина. Кейин анча вақтгача сигарасини томоша қилиб турди-да, илова қилди:

– Модомики, бу мавзуни тилга олдингизми, шуни билиб қўйингки, у мен билан бойлик вазидан турмуш қурган эмас. Чунки ўша пайтда унинг ўзи старли даражада бадавлат эди.

– Жаноб Жонкер, зодагонлар давраларида жуда кам кўринасиз-а? Сиздай одамга бу сира тўғри келмайди.

– Бу таънами? Биласизми, Лондондами, АҚШдами, Ҳиндистондами, Амстердамдами, барибир, мен умримнинг анча қисмини ташрифлари меҳмондорчиликларга исроф қилганман. Сиз ҳам менинг ёшимга етганингизда...

– Сизга етиб олишимга кўп қолгани йўқ.

– Такрор айтаман, сиз ҳам менинг ёшимга етганингизда ҳар қанақа зиёфатлари базмлар, клублару тунги ресторанлардан қўра ўз уйингизни афзал кўриб қоласиз.

– Мен сизнинг ҳолатингизни яхши тушуниб турибман. Бунинг устига, сиз Жонкер хонимни жонингиздан ортиқ яхши кўрасиз...

Бу гал инглиз армиясининг собиқ полковниги қадинни ростлаб, қуруққина бош ирғади.

Мегрэ масаланинг нозик томонини иложи борича орқага суриб келмоқда эди. Шу нозик жиҳат тобора яқинлашиб келмоқдайди. Мегрэ ўчиб қолган трубкасини ёндириб, яна тутата бошлади-да, яна бир бора ўзига нафасни ростлаб олгани имкон берди.

– Сиз “ғийбат” деган сўзни қўлладингиз. Агар сиз ихтиёримиздаги ахборотнинг баъзи бирлари чиндан ҳам шу тоифага тааллуқли эканини тасдиқлаб берсангиз, ғоятда миннатдор бўлардим.

Наҳотки, голланднинг қўллари билинар-билинемас титраб кетди? У биллур графиндан ўзига лимонад қуйиб олмоқчи бўлиб қўл узатганда ҳам қўллари титради.

– Сиз лимонадни яхши кўрасизми?

– Раҳмат.

– Ё вискини афзал кўрасизми?

У жавобни кутиб ҳам ўтирмай, тугмачани босди, Карл шу лаҳзадаёқ пайдо бўлди.

– Марҳамат қилиб, шотланд вискисидан олиб келинг.

Содали сув қўшайми ёки тўғри сув билан олиб келайми?

– Содали сув билан...

Орага чўккан сукутдан фойдаланиб Мегрэ бутун деворни қоплаган тоқчалардаги китобларни кўздан кечира бошлади.

Китоблар, асосан, санъатга бағишланган эди. Улар нафақат тасвирий санъат ҳақида, балки меъморчилик ҳамда ҳайкалтарошликка бағишланганлари ҳам бўлиб, уларда бу санъатларнинг энг қадимги дунёдан бошланган тарихи ёритилган эди. Шу ернинг ўзида сўнгги қирқ йилда бўлиб ўтган кимошди савдоларининг каталоглари ётарди.

– Раҳмат, Карл. Бекангга менинг бандлигимни айтдингми?

Манзират юзасидан у мулозимни билан француз тилида гаплашди.

– Беканг ҳали ҳам юқоридами?

– Ҳа, мосъе.

– Қани, энди, жаноб комиссар, сизнинг саломатлигингиз учун ичайлик.

Менга ваъда қилган ғийбатларингизни кутяпман.

– Сизнинг Голландиянгизда қанақа эканини билмадим-у, бизнинг Парижда бошқа жойлардагидан кўра кўпроқ даражада Монмартрда яшайдиган қариялар ва беморларнинг кўпчилиги вақтини дераза олдида ўтириб ўтказади. Шундай бўлгандан кейин, бизга айтишди – кўпинча кечки пайтларда ҳафтасига икки-уч марта ҳар хил жувонлар эшигингизни қоқиб келишар ва уларни дарров ичкарига киритишар эканлар.

Бирданига голланднинг қулоқлари қизариб кетди ва у саволга жавоб бермай, босиб-босиб сигарасини тортди.

– Мен уларни Жонкер хонимнинг дугоналари деб ўйлашим ҳам мумкин эди. Аммо бу жувонлар шунақа табақаларга мансубки, бундай деб ўйлашнинг ўзи Жонкер хоним учун ғоятда таҳқирли бўлур эди.

Мегрэ камдан-кам ҳолларда сўзларни бунақа синчковлик билан танлаб қўлларди ва камдан-кам ҳолларда ўзини бу қадар ношойиста ҳис қиларди.

– Сиз бунақа ишлар бўлган эмас деган гапни айта оласизми?

– Модомики, бу ишга шахсан ўзингиз киришган экансиз, демак, олган ахборотингизнинг тўғрилигига ишончингиз комил экан-да, жаноб Мегрэ. Хўп деяверинг. Мабодо мен эҳтиётсизлик қилиб, гапингизни қайтарадиган бўлсам, сиз дарҳол битта, бўлмаса, иккита-учта гувоҳни рўпарамга қаторлаштириб қўярдингиз. Шундайми?

– Гапимга жавоб бермадингиз-ку?

– Бу аёллар тўғрисида сизга нималар деб ғийбат қилишган?

– Мен сизга савол берсам, сиз менга қайтариб савол беряпсиз-а!

– Мен ўз уйимда ўтирибман, шундоқ эмасми, жаноб Мегрэ? Агар, борди-ю, мен сизнинг кабинетингизда бўлганимда, ролларимизни алмаштириб олсак бўларди.

Комиссар ён беришни маъқул кўрди.

– Шундай қилиб, улар енгил табиатли қизлар тоифасига мансуб. Улар шунчаки келиб-кешиб қўя қолмайдилар, балки ярим кечагача, баъзан эса ҳатто эрталабгача қолиб ҳам кетишади.

– Мутлақо тўғри.

У кўзини олиб қочмади, балки бутунлай аксинча, мовий қорачиқлари қорайиб, хирароқ тус олди.

Мегрэ давом этишга қурби етсин учун, хастахонада ётган Лоньонни эслашга тўғри келди, шунингдек, унга қарши энг даҳшатли қуролдан фойдаланиб, хоинона тарзда қорнига ўқ узган номаълум одам хаёлидан ўтди.

Жонкер юзида қиморбозларга хос эҳтиросиз ифода билан индамай ўтирарди.

– Агар адашаётган бўлсам, марҳамат қилиб мени тўхтатаверинг. Аввалига мен бу жувонлар сизнинг мулозимингиз ҳузурига келади, деган тўхтамга келган эдим. Кейин билсам, унинг ўзининг хуштори бор экан, жувонлар келган пайтларда у ўша қиз билан неча марталаб кўчада учрашган экан. Мулозимингизнинг хонаси қаерда жойлашганини билсам бўладими?

– Иккинчи қаватда, устахонанинг ёнида.

– Оқсоч аёл билан ошпаз хотин ҳам иккинчи қаватда туришадими?

– Йўқ. Боғ томонда уйнинг ён қаноти бор. Улар ўша жойда туришади.

– Оқшомлари келадиган одамларга эшикни тез-тез ўзингиз очиб турасизми?

У комиссарга кўзларини чақчайтириб тикилиб туришда давом этар экан, “ҳа” ҳам демади, “йўқ” ҳам.

– Таассуфлар бўлмай, аммо мен яна бир гапни айтишга мажбурман – Жонкер хонимнинг ўзи неча марталаб келганларга эшик очган экан.

– Бизни жуда синчиклаб кузатишар экан, тўғрими? Кичик шаҳарлардаги кампирларимиз ҳам бунчалик зийрак эмас. Балки сиз менга тушунтириб берарсиз – жувонларнинг бизникига ростми-ёлгон ташрифлари билан кўчада янграган ўқ овозлари орасида қанақа алоқадорлик бор? Менинг ўзимдан гумонсирашаяпти деган фикрга боролмайман-ку! Худо билсин, нега бу қадар мени Парижда яшашдан безор қилишмоқчи?

– Гап бунда эмас. Мен сиз билан ҳаммасини очиқча гаплашиб олмоқчиман. Бу воқеаларнинг ҳаммаси кеча қандай рўй бергани, фойдаланилган қурол ва яна бошқа баъзи бир деталлар бор – мен ҳозир сизга улар тўғрисида гапираолмайман – бу ҳолат мени профессионал одам иш туган деб ўйлашга мажбур қиляпти.

– Ва сиз мени шу одамларга алоқадор деб ҳисобляяпсизми?

– Ҳеч нарсага асосланмаган бир тахминимни айтишга уриниб кўраман. Сизни жуда бадавлат одам деб ҳисоблашади, жаноб Жонкер. Кўпгина вилоят музейларини кўшиб олганда улардаги санъат асарларининг миқдори сизнинг уйингиздаги асарлар миқдоридан камлик қилади. Уларнинг қимматини белгилашнинг иложи йўқ. Айтинг-чи, уйингизда хавф-хатардан қўриқлайдиган ускуналар ўрнатилганми?

– Йўқ, ҳақиқий профессионаллар бунақа қурилмаларни икки пулга олишмайди. Энг мукамал қўриқлаш тизимлари ҳам уларга чикора? Яқинда бу ҳақиқат сизнинг мамлакатингизда яна бир карра ўз тасдиғини топган эди. Мен ишончни афзал биламан.

– Сизни талаб кетишга ҳеч уриниб кўришмаганми?

– Менимча, йўқ.

– Ўз хизматкорларингизга ишончингиз комилми?

– Карл билан ошпаз хотин менинг қўлимда йигирма йилдан бери хизмат қилиб келмоқда. Уларга мутлақо ишонаман. Оқсочларни тузукроқ билмайман, лекин хотиним ишонарли тавсияномалари бўлмаса, уларни ёлламайди. Сиз, барибир, келадиган аёллар билан тунги жиноят ўртасида қанақа алоқа борлигини менга айтмадингиз?

– Бироз шошманг, гапни шунга олиб келяпман.

Шу пайтга қадар Мегрэ вазиятлардан осон қутулиб келмоқда эди. У ўзини виски билан сийлашга жазм қилди.

– Тасаввур қилингки, ўғрилар тўдаси сизни талашга тайёргарлик кўришяпти. Улар, умуман, ўғри эмас. Санъат асарларини ўғирлашга мутахассислашган ўғрилар. Бунақалар эса дунёда кам эмас. Тасаввур қилингки, маҳалла инспектори бу ишнинг ҳидини сезиб қолди. Лекин унинг билганлари чинми-ёлгонми – ҳали маълум эмас. Шу боис у дабдурустдан ҳаракат қилолмайди. Фараз қилайлик – ўтган кечаси, худди авваллари ҳам давом этиб келаётгандек, бояги инспектор

уйингизнинг рўпарасига биқиниб олган-да, ўғриларни жиноят устида қўлга олмақчи бўлган.

— Шундай қилганида жуда ҳам эҳтиётсизлик билан иш қилган бўларди. Шундай эмасми, жаноб комиссар?

— Бизнинг ишимизда кўпинча эҳтиётсизлик билан иш тутишга тўғри келади.

— Мени кечирасиз... Санъат асарларини ўғирлаш бўйича ихтисослашувчи тўдалар ҳатто ораларида қотиллар бўлган тақдирда ҳам санъат соҳасини биладиган ва малакали одамлардан иборат бўлишади. Улар билмасдан туриб, кўр-кўрона ҳаракат қилишмайди. Модомики, сиз ўз хизматкорларингизга мутлақо ишонар экансиз, унда бу уйга келиб-кетиб турадиган аёллардан биттаси қолади.

Қизиқ, Жонкер бу мулоҳазаларнинг барига ишондимиз ёки бу ерда бирор тузоқ борлигини пайқаб қолдимиз? Унинг қиёфасига қараб буни англаб олиш қийин эди.

Тунги кабареларда хизмат қиладиган қиз-жувонлар кўпинча у ёки бу даражада Францияда “қавм” деб аталадиган тўдалар билан боғлиқ бўлар эди.

— Сиз мендан бу ерга келиб турадиган қиз-жувонларнинг рўйхатини ёзиб беришимни талаб қилгани келдингизми? Нима қилай, уларнинг исми-фамилиялари, адреслари, телефон номерларини ёзиб берайми?

Энди унинг гапида истехзо оҳанглари яққол сезилиб турарди.

— Чакки бўлмасди. Лекин ундан кўра уларнинг нима сабабдан бу ерга келиб туришларини билсам, тузукроқ бўларди.

Уф! Мегрэ тоқати тоқ бўлганини ҳис қилди. Жонкер ҳамон қимир этмасдан ўтирар ва ўчиб қолган сигарасини қўлида ушлаган ҳолда Мегрэга мижжа қоқмай қарашда давом этарди.

— Хўп, майли, — деди у ниҳоят ўрнидан турар экан.

Кейин сигара қолдигини ҳаворанг кулдонга қўйиб, хонани айланиб чиқди.

— Мен суҳбатимизнинг бошидаёқ сизни огоҳлантирган эдим — агар саволларингиз менинг шахсий ҳаётимга тааллуқли бўлмаса, уларга жавоб бераман дегандим. Лекин сиз жуда ҳам моҳир экансиз, сизни табриклайман — жуда усталик билан менинг шахсий ҳаётимга етиб бордингиз ва уни кеча кечаси содир бўлган воқеалар билан боғлай олдингиз.

У Мегрэнинг рўпарасида тўхтади. У ҳам ўрнидан турган эди.

— Сиз полицияда анчадан бери хизмат қилаётганга ўхшайсиз, — деди гапини давом эттириб.

— Йигирма саккиз йил бўлди!

— Уйлайманки, сизга нафақат ўғрилар билан иш юритишга тўғри келган. Наҳотки, сиз менинг ёшимдаги муайян майлларига эрк бериб қўйган одам билан биринчи бор учрашаётган бўлсангиз? Наҳотки, менинг мавқеимдаги одамга бундай ишлар айб ҳисобланса?

Париж унчалик ҳам таркидунё шаҳарга ўхшамайди, жаноб Мегрэ. Менинг ватанимда ҳамма менга бармоғини нуқиб кўрсатган бўларди. Оилам ҳам мендан юз ўгириши ҳеч гап эмас эди. Бу ерда ёки Ложувард соҳилда истиқомат қиладиган кўпгина харижанлар ўзларининг умргузаронлиги учун Францияни танлаб олган бўлсалар, бунинг бирдан-бир сабаби бу ерда мавжуд. Бу эркинликдир. Улар юқоридаги мен айтган шу эркинликдан фойдаланишни ниёт қилишган.

— Хўш, Жонкер хоним-чи?

— Жонкер хоним мунофиқ эмас, у ҳаётни билади. Менинг ёшимдаги баъзи эркаклар турфа хилликка муҳтож экани унга сир эмас. Сиз мени баъзи бир ўта интим масалалар тўғрисида гапиришга мажбур қилдингиз. Энди кўнглингиз тўлган бўлса керак?

У суҳбатни тамом бўлди деб ҳисоблаётгани яққол кўриниб турарди. Бу унинг тез-тез эшикка қараб қўяётганидан ҳам сезилиб турарди.

Мегрэ эса бутунлай хотиржам оҳангда товушини пастлатиб, ҳужумни давом эттирди.

— Сиз ҳозиргина фамилиялар, адреслар, телефон номерлари ҳақида гапирган эдингиз...

— Мендан уларни талаб қилмасиз дейман? Бу оймчаларнинг хулқи-атвори унчалик намунали бўлмаса ҳамки, ҳар ҳолда улар қилиб юрган

ишларидан полицияга ҳисобот беришга мажбур эмаслар. Агар мен улар тўғрисида гапириб, уларни ноқулай аҳволга солиб қўядиган бўлсам, бу одамгарчиликдан бўлмас эди.

– Сиз ўзингиз менга уйингизни камдан-кам тарк этишингизни ва кабареларга бориб туришни ёқтирмаслигингизни айтдингиз. Келиб турадиган меҳмонларингиз билан қай тарзда танишасиз?

Яна сукут. Яна бесаранжомлик.

– Бу иш қанақа бўлишини ўзингиз билмайсизми? – деди у хўрсиниб.

– Ҳа-я, қўшмачи аёллар ва қўшмачи эркеклар бор. Лекин уларнинг фаолияти қонун бўйича жазоланади.

– Уларнинг мижозлари ҳам қонун бўйича жазоланадими?

– Уларни жазолаш истаги жуда кучли бўлса, нари борса, уларни жиноятга шерик сифатида жалб қилиш мумкин, лекин, одатда...

– Ҳа, одатда, уларни ўз ҳолига қўйишади, демоқчисиз-да? Ундай бўлса, жаноб Мегрэ, менинг сизга айтадиган бошқа гапим йўқ...

– Ундай бўлса, сизга илтимос билан мурожаат қилишдан ўзга илож қолмайди.

– Ростдан ҳам илтимос биланми? Бошқа ҳеч нарса назарда тутаётганингиз йўқми?

Энди икковлари ҳам деярлик ошқора кураш йўлига ўтишди.

– Агар сиз илтимосимни рад қилсангиз, мен, афтидан, қонуннинг ёрдамига мурожаат қилишга мажбур бўлсам керак.

– Нима илтимос эканига қараймиз-да...

– Сизнинг уйингизни кўздан кечириб чиқсам дегандим...

– Француз тилида бу “тинтув ўтказиш” деб аталмайдими?

– Сиз бир нарса нинобага олмаяпмиз, ҳозирга қадар мен сизни жабрдийда сифатида қараб, иш тутяпман.

– Унда мени ҳимоя қилиш ниятида экансиз-да.

– Бўлса бордир.

– Гапираверинг.

Энди “сигара чекамизми?” ёки “бирон қултум бирон нарса ичасизми?” деганга ўхшаш манзиратлардан асар ҳам қолмаган эди. Жонкер энди димоғдор амалдорга бўлмаса ҳамки, ўзига бино қўйган киборга айланиб қолганди.

– Мен кундузлари кўп вақтимни ўтказадиган хонани кўрдингиз. Сизга яна ҳамма ғаладонлар ва тортмаларни кўрсатишим керакми?

– Йўқ.

– Сизга маълум қилишим керакки, ўнг томондаги тортмада Люгер фирмасининг автомат формаси бор. Мен уни урушдан олиб келган эдим.

У тўппончани олиб кўрсатар экан, қўшимча қилди:

– Тўппонча ўқлоқли. Менинг яна битта тўппончам бор. У ётоқда туради. У ҳам ўқлоқли. Уни кейин кўрсатаман.

Мана бу – салон. Сиз, албатта, расмларни тамоша қилишга келмагансиз. Лекин шундоқ бўлса-да, манави Гогонга бир назар ташлашни мушлаҳат берардим. Бу расм дунёдаги энг яхши расмлардан ҳисобланади. Мен уни Амстердам музейига тақдим этмоқчиман.

Бу томонга марҳамат қилинг. Гиламларга тишингиз ўтади-а? Бу ёққа юринг... Биз сиз билан ҳозир емакхонада турибмиз. Каминанинг ўнг томонидаги сиз кўриб турган суврат Сезаннинг охирги асари.

Мана бу эшик – чоғроқ бир хонага олиб чиқади. Мен бу хонага алоҳида жозоба, бошқача бир латофат бахш этмоқчи эдим. Бу хонанинг ҳар қаричидан аёллик латофати уфуриб туришини истагандим. Бу хона – Жонкер хонимники...

Бу хона – буфет. Карл кумуш буюмларни тозалаяпти. Мана булар – XVIII аср охиридаги кумуш буюмлар. Бирдан-бир нуқсонни шуки, улар жуда оғир, залворли. Ўчоқ боши пастда. Ярим ертўлага ўхшаган жойда. Ошпаз хотин ҳам ўша ерда. Пастга тушишни ихтиёр этадиларми?

Унинг бу даражада бамайлихотирлиги табиийми – ясамами, билиб бўлмасди, лекин унда алланечук таҳқирли муносабат сезилиб турарди.

– Ундай бўлса, юқорига чиқайлик. Бу зинани мен Утрехт яқинидаги бир қадимий қасрдан олиб келганман. Ўнг томондаги хона – меники ...

У эшикларни баайни уй-жой савдоси билан шуғулланадиган гумаштага ўхшаб очарди. Бирон тасодифий ишқибозга сотадиган уй-жойини кўз-кўз қилмоқчи бўлса, гумашта эшикларни шунақа очади.

– Ёзув столига эътибор беринг-а, у ҳам худди пастдаги ёзув столига ўхшайди. Мен китобларни яхши кўраман ва улардан доимо фойдаланиб тураман. Ўнг томондаги мана бу папкаларда бир неча минг сувратнинг тарихи ҳақидаги маълумотлар ва уларнинг эгаларининг рўйхати жамулжам. Шунингдек, ҳар қайси кимовши савдосида уларга берилган баҳолар ҳақидаги маълумотлар ҳам бор.

– Менинг ётоғим... Тунги столчанинг тортмасида мен боя айтган тўппонча бор. Калибри – 6,35. Биров ҳужум қилиб қолса, ундан айтарлик наф бўлмайди.

Ҳамма жойда, ҳатто зинанинг устида ҳам расмлар деярлик бир-бирига тақаб осиб қўйилган эди. Энг яхши сувратлар эса салонда эмас, голланднинг ётоғида илиб қўйилганди. Хона жуда талабчан дид билан жиҳозланган бўлиб, инглиз мебели ва чуқур чарм ўриндиқлар билан жиҳозланган эди.

– Менинг ҳаммомим... қани, энди уйнинг нариги томонига ўтайлик. Лекин, ижозатингиз билан мен аввал бир қарай-чи – хотиним шу ердамикин?

У эшикни қоқиб, қия очди-да, бир неча қадам ичкарига кирди.

– Кираверинг... Бу ер унинг пардозхонаси. Бу хона учун мен Фрагонарнинг манави икки сувратини аранг топганман. Бу чўпон қизлар тасвири Помпадур хонимникида эди. Агар сиз бу ерга полициячи сифатида эмас, бир ишқибоз сифатида келганингизда, жаноб Мегрэ, мен бажону дил ҳар бир суврат олдида тўхтаб, батафсил изоҳлаб берардим. Бу – ётоқ...

Ҳаммаси бошдан-оёқ эзилган малина рангидаги ипак мато билан қопланган.

– Хотинимнинг ҳаммоми...

Комиссар хона ичига кирмади. Лекин ҳаммомга эътибор берди. Ванна кўпроқ қора мрамардан ишланган ҳовузга ўхшарди. Унга бир нечта зинапоя орқали чиқиларди.

– Яна юқорига чиқамиз... Сизга, ахир, ҳамма нарсани кўришга изн берилган, тўғрими?

У яна бир эшикни очди.

– Карлнинг хонаси... Нариги томонида унинг ҳаммоми. Кўриб турибсиз, унинг хонасида телевизор бор. У маҳоратли усталарнинг расмларидан кўра телевизордаги тасвирни афзал кўради.

У рўпарадаги эшикни қоқди – бу ҳам залворли, оғир эшик эди. Турли-туман ҳайкалчалар билан безатилган эди. Афтидан, у ҳам бирор қасрдан олиб келинган эди.

– Мумкинми, азизим? Мен жиноят қидирув бўлимининг бошлиғи жаноб мегрэга уйни кўрсатяпман. Сизни тўғри таништирдимми, жаноб комиссар?

Мегрэ ҳушидан кетиб қолишига сал қолди. Ойнаванд устахонанинг ўртасида, мольбертнинг рўпарасида оқ соя осиглик турарди. У дарҳол комиссарга Лоньон айтган “арвоҳ” деган сўзни эслатди.

Жонкер хоним устига илиб олган либос, одатда, рассомлар кийиб юрадиган камзулга сира ўхшамас эди. У кўпроқ бирон роҳибнинг ридосига ўхшаб кетарди. Матоси ҳам чўмилганда киядиган халатникага ўхшаш қалин ва юмшоқ эди.

Чап қўлида у бўёқлари бор тахтачани – палитрани ушлаб турар, ўнг қўлига эса мўйқаламни тутиб турар, унинг тимқора кўзлари қизиқиш билан комиссарга тикилганди.

– Сиз тўғрингизда кўп эшитганман, жаноб Мегрэ. Сиз билан танишганимдан гоятда мамнунман. Қўл бериб кўришмаётганим учун мени маъзур тутасиз.

У мўйқаламни қўйиб қўлини устидаги либосига артди. Оқ матода кўкиш доғлар қолди.

– Ҳойнаҳой, тасвирий санъатнинг билимдони бўлмасангиз керак? Агар мен адашяётган бўлсам, сиздан ўтиниб сўрайман, мен чизаётган расмга зинҳор кўз ташламанг.

Бу уй деворларига илиб қўйилган сон-саноксиз дурдоналар олдида ўтганингдан кейин, бунақа ажи-бужи ишланган, ҳар хил шаклсиз доғлардан бошқа нарсани билдирмайдиган расмга рўпара келишни тасаввур ҳам қилиб бўлмасди.

Бешинчи боб

ДЕВОРЛАРИДА РАСМЛАР ОСИЛГАН ХОНА

Шу пайтда бир воқеа рӯй берди — уни Мегрэ ҳатто сўзлар билан ифодалашга ҳам қийналар эди. Суҳбатнинг оҳанги ўзгарди. Хатти-ҳаракатлар, сўзлар, авзолар ўзгачароқ, маънодорроқ бўлиб қолди. Эҳтимол, гаройиб либосларга ўраниб олган аёл кишининг шу ерда экани сабабли шундоқ бўлаётгандир ёки хонадаги муҳитнинг ўзи бунга сабабчидир.

Оқ тошдан йўниб ясалган каттакон каминда қаланган қуруқ палёнлар чирсиллаб ёниб турар ва уларнинг алангаларида арвоҳлар рақс тушаётгандай туюларди. Маринетта Отъенинг деразасидан кўриниб турадиган, устахонадаги дераза пардалари нима учун деярлик ҳамма вақт туширилган ҳолда туриши сабабини комиссар Мегрэ энди тушунди. Хонанинг фақат бир томонигина ойнаванд эмас эди, иккала томондаги девор ҳам ойнаванд эди. Бу керакли ёруғликни танлашга имкон берарди.

Дераза пардалари қалин қора матодан тикилган эди, ювилаверганидан улар ўнгиб, киришиб кетган эди, шунинг учун анча тортилиб қолган ва бир-бирлари билан аввалгидай тишлашиб ёпилмас эди.

Бир томондан нақд Сент-Кенгача уйларнинг томлари кўриниб турарди, иккинчи томондан эса Парижни деярлик бошдан-оёқ тамоша қилса бўларди. Бу манзаранинг олд томонида Мулен-де ля-Галлет қанотлари, хиёбонларнинг шаклу шамойиллари, Елисей даласининг тархи, Сена дарёсининг бурилишлари, Майиблар уйининг зарҳал куббалари кўриниб турарди.

Аммо Мегрэни ҳозир бу манзара маҳлиё қилгани йўқ. Унинг ҳамма туйғулари ҳозир гоятда ўткирлашган эди. Кўникмаган шароитга тушиб қолсанг, ҳамма нарсани бирдан қамраб олиш қийин, лекин ҳозир у шунга муваффақ бўлгандай кўринади. Уни ҳамма нарса лол қолдирди, шу жумладан, иккита ниҳоятда оппоқ яйдоқ девор ҳам ҳайрон қолдирди. Бу деворлардан бирида каминдаги аланга шуъласи ўйнардди.

Улар кириб келганларида Жонкер хоним иш билан банд эди. Нима, иккала деворда ҳам сувратлар осиглик бўлса, бу гайритабиий бўлармиди? Сигмаганлари эса пастда қолаверарди. Одатда, рассомлар ўз устахоналарида шунақа қилишади.

Мольберт ёнидаги думалоқ стол устида бир қути тўла мойбўёқ турарди.

Сал нарироқда яна битта оқ стол турипти. Бутун уйда Мегрэнинг кўзи тушган бирдан-бир жўн буюм шу бўлди. Унинг устида ҳар қанақа банклар, тунука қутилар, шишалар, латга-пугталар қалашиб ётипти.

Буларнинг барининг ёнига яна иккита қадимий жавонни, бир курсини ва жигарранг барқут қопланган ўриндиқни қўшиб қўйиш керак. Унинг барқути аллақачон тўзий бошлаган эди.

Бу ерда алланечук гайритабиий бир нарса бор эди. Лекин Мегрэ ҳарчанд уринмасин, унинг нималигини аниқлай олмади. Голланднинг озгидан чиқиб кетган бир ибора эса вазиятни янада танглашгирди. Жонкер хотинига мурожаат қилиб, шундай деди:

— Комиссар бу ерга менинг расмларимни тамоша қилгани келгани йўқ, балки ҳар қанча ғалати кўринмасин, рашк мавзуида фалсафа сўққани келган. Менимча, у аёлларнинг ҳаммаси ҳам рашкчи эмаслигини эшитиб, гоятда ҳайрон қолди, шекилли.

Бу жуда ҳам сийқаси чиқиб кетган бир гапдай ёки шунчаки беозор бир ҳазилдай ҳам туюлмоғи мумкин эди. Аммо Мегрэнинг назарида бу гап огоҳлантиришга ўхшаб кўринди. Мегрэ ҳатто қасам ичишга ҳам тайёр эди — хотини Жонкернинг гапидан кейин “тушундим” деган маънода билинар-билинемас кўзини қисиб ҳам қуйди.

— Сизнинг хотинингиз рашк қиладими, жаноб комиссар?

— Тан олишим керакки, хоним, бу тўғрида ўйланишга менда ҳали баҳонаи-сабаб бўлгани йўқ.

— Ҳар ҳолда, сизнинг ёни-верингизда аёллар кўп ўралашса ке—рак?

Ёки Мегрэ адашдими? Унинг назарида бу савол сигналдек янгради, фақат

энди у ўзгага эмас, унинг ўзига қаратилган эди. У ҳатто ўз-ўзига “бу аёл Орфевр соҳил бўйида бўлмаганмикин?” дея савол бериб, хотирасини титкилай бошлади. Уларнинг нигоҳлари тўқнашди. Унинг чиройли чехрасида ҳамон уйида меҳмон қутаётган беканикига ўхшаган табассум зуҳур этарди. Бироқ унинг киприклари пирпираб турган қўй кўзларида бутунлай бошқа бир маънолар сезилиб турмаяптими?

— Ўтинаман, мени деб ишингизни тўхтатманг, — деди Мегрэ, негаки голланднинг хотини палитрани столча устига қўйиб, пешонасини яшириб турган, саллага ўхшаган оқ матони ечиб, бошини орқага силтаб, сочларини тартибга келтирди.

— Келиб чиқишингизга кўра сиз французсиз, шекилли?

— Норрис дарров айтибди-да?

Бу савол жуда табиий ва одатий эди. Наҳотки, унга бу саволнинг тагида қандайдир яширин маъно бордай туюлгани беҳуда бўлса?

— Мен сизларникига келмасимдан олдиноқ бундан хабардор эдим.

— Демак, сиз бизга қизиқиб юрган экансиз-да?

Жонкер ўзининг хонасидагига қараганда ёхуд лабларида енгил бир истехзо билан Мегрэни уй бўйлаб бамисоли бир гилдай етаклаб тамоша қилдириб юрганига қараганда бамайлихотирлигини йўқотгандай кўринарди.

— Чарчаган кўринасан, азизим? Бориб дамингни олақол, бўлмаса.

Яна огоҳлантиришми? Ёки буйруқми?

Жонкер хоним устига илиб олган оқ либосни бутунлай ечиб ташлади ва гавдасига чиппа ёпишиб турган қора қўйлақда қолди. Бу қўйлақда у бўйдоргина бўлиб кўринди, гавдаси бўлиққина бўлиб, унинг аёл сифатида гоётада обитобига етишганидан далолат бериб турарди.

— Тасвирий санъат билан кўпдан бери шуғулланасизми, хоним?

Лўнда жавоб бериш ўрнига у узундан-узоқ изоҳ беришга тушди.

— Уйинг расмларга тўла бўлса-ю, эрингнинг бирдан-бир овунчоғи шу расмлар бўлса, жуда қийин бўлар экан — истасанг-истамасанг ўзинг ҳам қўлингга мўйқалам олиш иштиёқидан қочиб қутулолмас экансан. Лекин мен эртаю-кеч кўз ўнгимда турган моҳир усталар билан беллаша олмайман. Шунинг учун абстракт сувратлар ишлаш билан қаноатланишга тўғри келади. Ишқилиб мендан бу ажи-бужи сувратларнинг маъноси нима деб сўрамасангиз бўлди.

Англия ва Парижда ўтказилган йиллар унинг жанубликларга хос лаҳжасини бутунлай йўққа чиқара олмабди. Мегрэ унинг гапларидаги ҳар бир тебранишга ҳам эътибор бериб қулоқ сола бошлади.

— Сиз Ниццада туғилганмисиз?

— Сизга буни ҳам етказишган экан-да?

Энди маънодор нигоҳ билан унга қараш навбати Мегрэга келди.

— Сент-Респардт черкови менга жуда ёқади-да!

Жонкер хоним қизариб кетгани йўқ, лекин унинг сезилар-сезилмас ҳаракатларидан пичингни тушунгани сезилиб турарди.

— Шаҳарни яхши биладиганга ўхшайсиз.

Биргина ибора билан у хотирасида кўҳна Нищани жонлантирди — унинг энг қашшоқ квартали, бу маҳалланинг қуёш бетини кўрмайдиган тор, қинғир-қийшиқ кўчалари кўз ўнгидан ўтди. Бу кўчаларда уйлар орасида тортилган дорларда ҳамиша қуритиш учун кирлар осиб қўйиларди.

Энди Мегрэнинг ишончи комил эди — у айна ана шу мункиллаб-тўкилиб қолган уйлардан бирида туғилган. Бунақа уйларда ўнлаб оилалар тиқилиб, истиқомат қилади. Зиналарида ва ҳовлисида болалар уймаланиб юради. Мегрэга ҳатто шундай туюлдики, буни аёл ўзининг қилиқлари билан тасдиқлагандай бўлди — шу ернинг ўзида унинг эрининг ҳузурда улар махфий белгилар орқали имлашиб олишгандай бўлди. Албатта, эрининг бунақа нозик нарсаларга тиши ўтмасди.

Гарчи Мегрэ қидирув полициясининг жинойат қидирув бўлимининг бошлиғи даражасига етишган бўлса-да, унинг оддий халқ ичидан чиққан одам экани ҳамон билиниб турарди.

Аёл-чи? Аёл эса Луврга муносиб расмлар дунёсида ҳаёт кечириши, бриллианту ёқутлар, зумраду дурларни тақиб, қимматбаҳо қўйлақларга бурканиб юриши,

Лондону Манчестердаги зодагонларнинг зиёфатларига ҳамиша қолдирмай бориб туради, лекин болалиги Сент-Репарантнинг сояларида ўтган. Агар уни болалигида Массен майдонида гулфурушлик қилган дейишса ҳам Мегрэ ажабланмаган бўларди.

Энди уларнинг ҳар қайсиси ўз ролини ижро этипти ва уларнинг назарида оғзиларидан чиқаётган сўзлар улар учун буткул бошқа, яширин маънога эга. Бу маънога голландиялик банкирнинг ўглининг сира ақли етмайди.

— Бунақа ажойиб устахонани сизга эрингиз қуриб берган бўлса керак, ҳойнаҳой?

— О, йўқ, у бу иморатни қураётганда биз ҳали бир-биримизни танимас эдик. Унга жуда яқин бўлган бир аёл бор эди. Бу аёл ҳақиқий рассом бўлиб, унинг асарлари турли музейларда намойиш қилинар эди. Нима учун у бу аёлга уйланмаган — сира ақлим етмайди. Бу аёл унчалик ёш бўлмаган бўлса керак-да? Шундоқ эмасми, Норрис?

— Шу пайтгача эсимда турармиди?

— Кўряпсизми, у жуда яхши тарбия кўрган. Жуда андишалик...

— Рассомлик билан анчадан бери шугулланасизми деб сўраган эдим?

— Аниқ айтишим керак. Бир неча ой бўлди.

— Куннинг бир қисмини устахонада ўтказасизми?

— Ие, росмана сўроқ бўлиб кетди-ку, — деб жавоб берди у ҳазил билан. —

Сиз аёл киши эмаслигингиз ва уй бекаси ҳам эмаслигингиз дарров кўриниб қолди. Масалан, сиз мендан кеча фалон соатда нима иш билан банд бўлгандингиз деб сўрасангиз, мен жавоб беролмаслигим мумкин. Мен ялқовман. Шунинг учун аминманки, қолган одамларнинг ҳаммасига қараганда ялқовларнинг вақти тезроқ ўтади. Ҳолбуки, кўпчилик бунинг тескарисини айтади.

Мен кеч тураман. Оқсоч аёл билан гап сотишиб ўтираман. Кейин ошпаз хотин келади. Кейин нонушта пайти бошланади, менинг назаримда эса мен эндигина уйқудан уйғонгандайман...

— Жуда эзмалик қилиб юбормадингизми, азизим?

— Кечаси ҳам суврат ишлаш мумкинлигини билмаган эканман, — деди Мегрэ.

Бу гал у аниқ пайқади — эр-хотин Жонкерлар бир-бирларига қараб олишди. Биринчи бўлиб голландлик жавоб берди.

— Ранглар ўйинини ҳақиқатан ҳам ёқтирадиган импрессионистлар кечалари ишлаган эмаслар, лекин мен бир қанча модернистларни биламанки, улар сунъий ёритиш кўп рангларни кучайтириб кўрсатади деб ҳисоблашади.

— Сиз шу ваздан кечқурунлари ҳам суврат ишлайсизми, хоним?

— Қачон ишлаш кайфияти келса, ишлайвераман.

— Ишлаш кайфияти сизда тушликда пайдо бўлиб, кейин кечаси иккигача сизни тарк этмайдими, дейман-да...

Хоним жилмайишга уриниб кўрди.

— Сиздан ҳеч нарсани яшириб бўлмас экан.

Мегрэ Жюно кўчасига қараган дераза олдидаги қора пардага ишора қилди.

— Кўриб турибсиз, парда зич ёпилмас экан. Ҳар қайси кўчада уйқусизлик дардига чалинган битта-яримта одам, албатта, бўлади. Мен боягина бу тўғрида эрингизга гапирган эдим. Маданийроқ одамлар бунақа пайтда китоб ўқийди ёки радио эшитишади, қолганлари эса деразадан кўчага қараб ўтиради.

Энди Жонкер ҳарбий ҳаракатларни олиб боришни бутунлай хотинига кўйиб берди. Унинг ўзи эса гўё жанг майдонида йўқдай эди. У ўзини уларнинг гапларини эшитмаётганга солди, ҳатто Парижнинг тунги манзарасини томоша қилмоқ учун деразанинг олдида ҳам келди.

Осмон тобора ёришиб бормоқда. Айниқса, қуёш ботаётган томонда у тиниқ оқ рангга кирди.

— Сиз ишлаган сувратлар жавонда турадими?

— Йўқ... Бунга ишонч ҳосил қилмоқчимисиз? Бу такаллуфсизликка хафа бўлмайман. Ахир, сирасини айтганда, сиз хизмат юзасидан сўраяпсиз-ку?

У битта жавонни очди. Унда расм чизиладиган қоғозлар, ҳар хил идишларда, шишаларда, банкаларда бўёқлар ётарди. Улар стол устида қанақа тартибсизликда ётган бўлса, бу ерда ҳам ўшандай тартибсиз турарди.

Иккинчи жавонда суврат ишланадиган учта тоза матодан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Матоларда Лепик кўчасидаги савдогарнинг ёрлиқлари ёпиштирилганди.

— Жавондан бирор кимсанинг скелети чиқиб қолади деб ўйлаганмидингиз?

Хоним инглиз мақолига шама қилаётган эди. Мақолда айтилишича, ҳар бир оилада жавонда ўзининг марҳуми бор.

— Марҳумларнинг скелетга айланишлари учун анча вақт талаб қилинса керак?

— деди Мегрэ қовоғини уйиб. — Ҳозирча Лоньон ҳали хастахонада...

— Кимни айтяпсиз? Бунақа галати фамилиянинг эгаси ким экан?

— Инспектор-да...

— Қечаси шу одамга ўқ отишганмиди?

— Ўқ отилганда, аниқроғи, уч марта ўқ товуши эшитилганда сиз ўз хонангиздамидингиз, хоним? Шунга ишончингиз комилми?

— Менинг назаримда, жаноб Мегрэ, бу гал ҳаддан зиёд чегарадан чиқиб кетдингиз?

— Ундай бўладиган бўлса, сиз ўзингиз жавоб беринг. Норрис хоним жуда кўп вақтини расм чизишга бағишлайди, айниқса, оқшом чоғларида. Кўпинча бу ерда анча вақт қолиб кетади. Ҳозир эса мен уни мана шу бўм-бўш устахонада учратиб турибман.

— Нима бало, Францияда одамлар ўз устахоналарини безаб қўйсин деган қонун борми?

— Ҳар ҳолда, бу ерда тугаган ва ҳали тугамаган сувратлар бор деб тахмин қилиш мантиққа хилоф бўлмас эди. Ўзингизнинг асарларингизни нима қиласиз, хоним?

Аёл ялт этиб эрига қаради. Унинг шу қарашида “саволга жавоб бериш имкониятини сенга беряпман, қани айт айтадиганингни” деган маъно бор эмасмиди?

— Мирелла ўзини рассом деб ҳисобламайди.

Мегрэ биринчи бор аёлнинг исмини эшитди. Бир вақтлар уни Мирей деб атаган бўлсалар ҳам, ажаб эмас.

— Одатда, расмларни ишлаб бўлиши, билан, уларни йўқ қилиб ташлайди.

— Бир дақиқа, жаноб Норрис. Яна бир марта мени маъзур тутасиз, бу қадар ижжилаб сўраётганим учун. Мен рассомларникига бориб тураман. Агар улар ўзлари ишлаган сувратларни йўқ қилмоқчи бўлсалар, буни қандай қилишади?

— Улар сувратни қийма-қийма қилиб қирқиб, ёқиб юборишади ёки ахлат қутисига ташлашади.

— Хўш, унга қадар-чи?

— Гапингизга тушунмадим.

— Мени кўп ҳам ажаблантирманг. Сиз, ахир, бу нарсаларнинг ҳаммасини жуда яхши биласиз. Сиз айтмоқчисизки, улар рамкаларни ҳам ташлаб юборади. Шунақами? Жавонингизда учта рамка турипти. Яп-янги.

— Баъзан у бирор сувратини диққатга сазовор деб ҳисобласа, уни битта-яримта дўстига совға қилиб юбориши ҳам мумкин.

— Демак, оқшомларда келадиганлар шу расмлар учун келишаркан-да?

— Оқшомда келишади. Баъзан кундузи ҳам келиб туришади.

— Агар гап сизнинг хотинингиз ишлаган расмлар тўғрисида кетаётган бўлса, хотинингизнинг сўзларидан тусмол қилиш мумкин бўлганидан кўра анча-мунча кўп-ку?

— Баъзан бошқа сувратлар учун ҳам келишади.

— Мен сизга ҳали керакманми? — деди Жонкер хоним. — Пастга тушиб, бирор пиёла чой ичсангиз қалай бўларкин?

— Ҳозир эмас, хоним. Сизнинг эрингиз менга уйингизни кўрсатишни ваъда қилган. Лекин ҳали анави эшикнинг ортида нима борлигини кўрсатганича йўқ.

Мегрэ устахонанинг ичкарасидаги қорайиб кетган дубдан ишланган залворли эшикни назарда тутган эди.

— Ким билсин. Эҳтимол, биз сизнинг битта-яримта сувратингизга ҳам рўпара келиб қолармиз.

Вазият қизишиб бормоқда. Овозлар борган сари кескинроқ тус олмоқда.

– Бунақа бўлмаса керак, жаноб Мегрэ.
 – Нега энди бу қадар ишончингиз комил?
 – Нега бўларди? Бу эшик бир қанча ойлардан, балки йиллардан бери очилгани йўқ. Бир вақтлар бу хона боя хотиним айтган аёлга қарар эди. Аниқроғи, ишлаб чарчаган пайтларида у шу ерда ҳордиқ чиқарарди.

– Сиз уни муқаддас нарсдай асраб келяпсизми? Шунча вақтдан бери-я?
 Мегрэ атайин рақибини ўз сирларини ошкор қилишга ундамоқда эди. Мегрэ ўз вазиятининг устунлигидан фойдаланадиган фурсат етиб келди деб ҳисоблади.

Тўғри, бу гал воқеа истисно тариқасида Орфевр соҳил бўйида эмас, рассомнинг деразасидан Париж манзаралари кўриниб турадиган устахонасида содир бўлмоқда эди.

Голландиялик муштумини қисди, лекин у заррача ўзини йўқотгани йўқ эди.

– Жаноб Мегрэ, шубҳа йўқки, агар мен қутилмаганда уйингизга бостириб келиб, уйингизнинг ҳар қаричини текшириб кўрабашласам ва хотинингизга бўлар-бўлмас саволлар бериб, бошини қотирадиган бўлсам, сизнинг шахсий ҳаётингизнинг кўп томонлари менга ғалати кўриниши ва ҳатто бутунлай изоҳлаб бўлмайдигандай кўриниши мумкин. Ҳар биримизнинг ўз ақлимиз бор, ўзимизнинг феъл-атворимиз мавжуд. Уларнинг пинҳона сабаблари ҳаммага тушунарли бўлиши шарт эмас. Бу уй анча-мунча қатта. Амалда мен ўз расмларим билангина шуғулланаман. Бизнинг борди-келди қиладиган жойларимиз кўп эмас, шунинг учун хотиним, боя айтгандек, ўзини овунтириш учун гоҳи-гоҳида рассомлик ҳам қилиб туради. Шундоқ бўлгач, хотиним ўзи ишлаган сувратларнинг тақдири унча қизиқмаса, бунинг нимаси ажабланарли? Уларни ёқиб юборадими, ахлатхонага ташлайдими, дўстларига берадими, барибир эмасми?

– Дўстларига дейсизми? Қанақа дўстлар?

– Сизга боя кабинетимда айтган гапларимни яна такрорлашга мажбурман. Кўчамизда кимдир полицияга ўқ узгани туфайли бошимизга тушган ғавғоларга бегона одамларни аралаштириш мен томондан ғоятда одобсизлик бўлур эди.

– Бўлмаса, манави эшик масаласига қайта қолайлик.

– Билмадим, жаноб Мегрэ, сизнинг уйингизда нечта хона бор? Бу ерда ўттиз иккита хона бор. Уйимизда тўртта хизматкор тутамиз. Баъзан бўлиб туради – битта ярим оқсочни қўли эгрилиги учун бўшатиб ҳам турамиз. Шундай пайтларда калитлардан биттаси йўқолиб қолса, бунга ҳеч ким ҳайрон бўлмайди.

– Унинг ўрнига янғисини буюриб ўтирмайсиз, шундайми?

– Бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган эканман.

– Бу хонанинг калити уйда ҳеч қаерда йўқлигига ишончингиз комилми?

– Менга маълуми шуки, хонанинг калити йўқ. Агар у бирор жойда ғойиб бўлган бўлса, бирор кун сира қутилмаган жойдан ўзи лоп этиб чиқиб қолади.

– Телефонингиздан фойдалансам майлими?

Телефон стол устида турарди. Мегрэ ҳар хонада телефон борлигига эътибор қилди – улар параллел бўлса керак.

– Кимга қўнғироқ қилмоқчисиз?

– Чилангарни чақирмоқчиман.

– Бу ишингизга чидаб туролмасам керак. Назаримда, сиз ҳақ-ҳуқуқингизни суиистеъмол қилаётганга ўхшайсиз.

– Ундай бўлса, мен прокуратурага қўнғироқ қиламан. Улар ҳамма расмиятчиликка амал қилиб, менга уйингизни тинтимоқ учун ордер юборишади.

Эр-хотин яна бир-бирларига қараб олишди. Кейин Мирелла мольбертининг ёнида турган курсини кўтарганча жавон томонга йўналди ва қўли билан жавоннинг ичини тимирскилай бошлади. Зум ўтмай, унинг қўлида калит кўринди.

– Биласизми, Жонкер, мени бир нарса, аниқроқ айтсам, икки нарса ажаблантирди. Бунда устахонангизнинг эшигида илмоқ бор экан, лекин у нима учундир эшикнинг ичкарасига эмас, ташқарисига ўрнатилипти. Ҳозир сиз билан гаплашиб ўтирганимизда бир нарсани пайқадим. Бу эшикда ҳам, худди...

– Ажабланишга ҳаққингиз бор, жаноб Мегрэ. Бу уйга қадам ранжида қилганингиздан бери тўхтовсиз равишда ҳамма нарсага ажабланиб ўтирибсиз. Сиз билан бизнинг турмуш тарзимиз тубдан фарқ қилади. Шунинг учун баъзи бир нарсаларни тушуниб олишингиз қийин кечяпти...

– Кўриб турибсиз, тушунишга ҳаракат қиляпман.

У Жонкер хоним узатган калитни қўлига олди ва эшик ёнига борди. У калитни солиб қулфни очгунча суҳбатдошлари қилт этмай, бақрайиб қараб туришди. Улар устахонанинг улкан сатҳида қотиб қолган иккита сояга ўхшар эди.

– Шундай қилиб, бу эшик анчадан бери очилгани йўқ денг...

– Бунинг аҳамияти йўқ.

– Мен сизни бу ёққа киришга таклиф қилаётганим йўқ, нима учун шундай қилаётганимни ўзингиз билиб турибсиз. Лекин эрингиз менинг ёнимга келса, чакки бўлмас эди.

Голландиялик ўзини хотиржам кўрсатишга уриниб, унинг ёнига келди.

– Сиз эътибор бердингизми – пол – пол жуда тоза турипти – лоқал кўнгил учун бирон гарди йўқ. Баъзи жойлари нам, худди атайин тозалаб ювиб қўйгандай. Ким уни кеча кечқурун ёки бугун эрталаб ялагудай қилиб ювиб қўйган?

Мегрэ орқа томондан Мирелланинг гапирганини эшитди.

– Ким ювганини билмайман-у, лекин мен эмас. Менинг оқсочимдан суриштириб кўришингиз мумкин. Яна билмадим, агар Карл эримдан топшириқ олган бўлмаса...

Хона чоққина экан. Дераза ортида, худди ойнаванд витринага қўйилгандай, Париж манзараси кўринади. Эскириб кетган гулдор дарпардаларга бўёқ тегиб, кирланган. Дарпарданинг кўп жойлари шунақа эдики, кимдир унга бармоғи билан расм ишлаган-у, кейин кафтини артган деб гаров ўйнаса бўларди. Бурчакда темир каравот, устида матраси бор, лекин чойшаб ҳам, ёпинадиган қалин адёли ҳам йўқ. Уни ҳаммадан ортиқ лол қолдирган нарса шу бўлдики, хонанинг оқиш деворлари бошдан-оёқ ажи-бужи чизилган беҳаё сувратлар билан қопланган эди. Бунақа сувратларни баъзан ҳожатхоналарнинг деворида учратасан, киши.

– Сўрагани тилим ҳам бормаиди, жаноб Жонкер, бу расмларнинг муаллифи сизнинг собиқ маҳбубангиз эмасми? Лекин сувратлардан бирининг шаклу шамойили бунақа тахмин қилишга имкон бермаиди.

Девордаги бир сувратда уч-тўртта чизиқ билан шундай тасвир ишланган эдики, у бошқа ҳамма сувратлардан кўра жонлироқ чиққан эди. Бу суврат Мирелланинг қаламига мансуб эди. Мегрэ шу сувратни назарга олган эди.

– Бирон нарса деб изоҳ беришимни кутяпсизми?

– Шундай қилсангиз ғоятда табиий бўлармиди дейман-да. Юқорида ўзингиз айтганингиздек, биз, ҳойнаҳой, буткул бошқача тарзда турмуш кечирамиз, шекилли. Шунинг учун сизнинг хатти-ҳаракатларингиз боисини тушуниш менга қийинлик қиляпти. Бунинг устига-устак, мен аминманки, сизнинг хеш-акраболарингиз юқори табақага мансуб одамлар. Улар уйингиздаги э...э... ҳм. .. гаройиб сувратларни кўрсалар ҳанг-манг бўлиб қолишлари турган гап. Одатда, ҳамманинг кўзидан пана қилиб, яшириб юриладиган одам аъзолари бунда ҳафсала билан синчиклаб, бугун майда-чуйда тафсилотларигача ошқора тасвирланган. Расмлар ичида шундайлари ҳам бор эдики, улар шаҳвоний эҳтиросларга тўла эди.

– Наҳотки, бу ерда турган одам умрини кун санаш билан ўтказган бўлса?

– Гапингизни англамадим.

– Бу бемаза сувратларнинг мавжудлигидан беҳабар бўлган бўлсангиз керак-да?

– Мен бу хонага анчадан бери бош суққаним йўқ.

– Қанча бўлди кирмаганингизга?

– Бир неча ой бўлди. Бунга боя ҳам айтган эдим. Мен бу ерда кўрганларимдан қаттиқ хижолатга тушгандим ва калитни икки бураб, эшикни қулфладим-да, уни жавоннинг тепасига улоқтирдим.

– Бунга хотинингиз кўриб турган эди-а?

– Эсимда йўқ.

– Бу хонанинг деворларига қанақа расмлар ишланганидан сиз хабар-дормингиз, хоним?

У “ҳа” деган маънода бош ирғади.

– Сиз ўзингизнинг портретингизга қандай муносабатда эдингиз?

– Мен бунини портрет деб атай олмайман. Бу ўта мужмал ва ўта бемаъни нарсани истаган одам қоралаб ташлаши мумкин.

– Икковингиз келишиб олмагунча ва буларнинг ҳаммаси қандай маънога эга эканини айтиб бермагунингизга қадар кутиб ўтираман.

Орага сукут чўкди ва Мегрэ ижозат сўраб ўтирмай, трубкасига тамаки жойлади.

– Адвокат қақришимга фурсат етиб қолдим деб ўйлаяпман, – деб минғирлади голландиялик. – Мен француз ҳуқуқшунослигини етарли даражада билмайман. Шунинг учун бизга бунақа саволлар беришга ҳаққингиз борми-йўқлигини ҳам билмайман.

– Ҳозирнинг ўзида менга қисқа ва лўнда жавоб бериш ўрнида сиз адвокатни қақирадиган бўлсангиз, у билан Орфевр соҳил бўйида учрашишни келишиб олаверинг. Мен сизларни дарҳол ўша жойга элтиб қўяман.

– Ордерсиз-а?

– Ордер билан дейсизми, ордерсизми, барибир. Агар зарур бўлса, ярим соатдан кейиноқ ордерни шу ерда муҳайё қиламан.

Комиссар телефон сари йўналди.

– Шошмай туринг!

– Бу хонада ким турган эди?

– Бу жуда эски гап... Пастга тушишни ихтиёр этмайсизми? Ўша ерда жиндай-жиндайдан вино ичиб, суҳбатни давом эттирардик. Мен ўзим ҳам битта сигарета чекиб ташлашдан тоймас эдим. Афсуски, сигараларим пастда қолиб кетипти.

– Майли, лекин шартим шуки, Жонкер хоним ҳам биз билан бирга бўлсин.

Биринчи бўлиб Жонкер хоним кўзғолди. У тақдирга тан берган одамдай ҳолсизгина қадам ташларди. Унинг кетидан Мегрэ, сўнг Жонкер қадам-бақадам боришарди.

– Шу ёққами? – деб сўради Мирелла салонга яқинлашганларида.

– Мен кабинетимни афзал кўрардим.

– Сизга нима таклиф қилсам экан, жаноб комиссар?

– Ҳозирча ҳеч нарса.

Жонкер хоним боя Мегрэ чой ичган стаканни кўздан кечира бошлади. Стакан стол устида эрининг стакани билан ёнма-ён турар эди. Мегрэнинг чойдан бош тортгани, шубҳасиз, вазият ўзгариб қолгандан далолат берарди.

Кабинетнинг ичи қоронғироқ бўлиб қолипти. Голландиялик шам ёқди, ўзига қюрасо қўйди ва саволчан назар билан хотинига қаради.

– Йўқ. Мен вискини маъқул кўраман.

Мегрэ биринчи бўлиб ўтирди, ўтирганда ҳам яна худди бояги алфозда ўтирди. Голландияликнинг хотини қўлида стакан билан қоққан қозикдай туриб қолди.

– Икки йилми-уч йил муқаддам, – дея гап бошлади расмлар ишқибози сигаранинг бир учини чимдиб узиб ташлар экан.

Комиссар унинг гапини бўлди:

– Сиз боя ҳеч қачон аниқ гап айтмаслигингизни гапирган эдингиз. Лекин мен бу ерга келганимдан бери тайинли қилиб бирон санани ёки бирон фамилияни айтганингиз йўқ. Бир-иккита айтган фамилияларингиз эса аллақачон оламдан ўтиб кетган рассомлар эди. Сиз бир неча ҳафталар, бир неча ойлар ва ҳатто бир неча йиллар ҳақида гапирарётган эдингиз...

– Бу, эҳтимол, менда вақт ташвишини қилиш йўқлигидандир. Ўзингиз яхши биласиз-ку, мен ҳар куни эрталаб муайян вақтда идорага етиб боришга мажбур эмасман.

У ҳужумга ўтди. У атайин зўр бериб киборларча калондимоғлик билан гапира бошлади. Лекин бу қилигининг ясамалиги шундоққина кўриниб турар эди. Мегрэ унинг чеҳрасида ташвиш ва ранжиш белгиларини кўрди.

– Сен, кўзичоғим, ўз тажрибангдан яхши биласан – полиция билан ўйнашиш яхшиликка олиб келмайди, – деб ўйлади Мегрэ.

Қизиқ, бу аёл билан улар иккови қаерда бирга ишлашганикин – ҳали аёл ёш бўлган чоғларда Ниццадами ё Англиядами ёхуд бошқа бирон жойдами?

– Менга ишонасизми ё йўқми – бу сизнинг ишингиз, жаноб Мегрэ. Такрор айтаман – икки йилми-уч йилми аввал менга истеъдодли бир ёш рассом тўғрисида гапириб беришган эди. У жуда ҳам қашшоқликда яшар экан, ҳатто тез-тез кўприкларнинг тагида тунаб қолар ва егулик бирор нарса излаб, ахлатхоналарни титкилар экан.

– Сиз “гапириб беришган” деган иборани қўлладингиз. Сиз ошналарингизни назарда тутипасизми ёки расмлар савдоси билан шуғулланадиган одамними?

Жонкер қўлини худди пашша қўриётгандай силкитди.

– Бунинг нима аҳамияти бор? Эсимда йўқ. Гап шундаки, мен доимо шунақа зўр устахонанинг умри беҳуда ўтаётганини ўйласам, ўзимни жуда ноқулай ҳис этаман.

– Сизнинг хотинингиз у пайтларда ҳали рассомлик билан шуғулланмасмиди?

– Йўқ... Мен уни бу ерга олиб келмасдим-да.

– Бу рассомнинг фамилияси нима?

– Мен унинг исмини билардим, холос.

– Майли, айтинг.

Сукут.

– Педро.

Ҳойнаҳой, тўқилган бўлса керак.

– Испанми? Италиянми?

– Биласизми, мен бунга ҳеч қачон қизиққан эмасман. Мен устахонани ва яна битта хонани унинг ихтиёрига бериб қўйгандим. Унга бўёқ ва матолар олиш учун пул ҳам берганман.

– Кечаси саёқ юрмасин деб устидан қулфлаб қўярмидингиз?

– Мен уни ҳеч қамамаганман.

– Ундай бўлса, нима учун эшикка ташқаридан илмоқ ўрнатилган?

– Уни уй қуриляётган пайтда ўрнатишган.

– Нима мақсадда?

– Сабаби жуда жўн. Бундай сабабни сиз етти ухлаб, тушингизда ҳам кўрмагансиз. Негаки, сиз коллекциялар йиғмайсиз. Анча вақтгача мен деворда илишга жой топилмаган сувратларни шу ерда қолдириб юрдим. Табиийки, эшикни ичидан қулфлашнинг иложи бўлмагач, уни ташидан беркитишга мажбур бўлганман.

– Агар мен гапингизни тўғри тушунган бўлсам, устахонани собиқ маҳбубангизга мослаб жиҳозлаб берган экансиз-да?

– Тасаввур қилайлик, илмоқ маҳбубам кетиб қолганидан кейин қоқилган...

– Шу жумладан ташқаридаги илмоқ ҳам?

– Устадан эшикнинг ташқи томонига илгак ўрнатиб беришни илтимос қилганим сира эсимда йўқ.

– Биз Педро ҳақда гаплашаётган эдик.

– У бу уйда бир неча ой истиқомат қилди.

– Бир неча ой денг! – деди Мегрэ ҳайрон бўлиб. Мирелла эса бу гапга ўзини тутолмай жилмайиб қўйди.

Голландияликнинг тоқати тоқ бўла бошлаган эди. Афтидан, жаҳлини ошкор қилиб қўймаслик билан ўзини тутиб туришга қаттиққина уринаётган эди.

– У истеъдодли эдими?

– Жуда.

– Кейин кўтарилиб кетдими? Катта рассом бўлиб кетдими?

– Билмадим... Мен тез-тез устахонага кириб турардим ва унинг расмларидан гоятда таъсирланардим.

– Бирор асарини харид қилганмисиз?

– Қандай қилиб ўзим бошпана берган, қорнини тўйғизган одамдан суврат сотиб олишим мумкин?

– Демак, сизда унинг биронта ҳам асари йўқ? Асарларидан биронтасини сизга совға қилиш фикри унинг ўзининг кўнглига келмадими?

– Сиз бизникида лоақал битта суврат кўрдингизмики, унинг ишланганига ўттиз йилдан камроқ вақт ўтган бўлсин? Тасвирий санъат ишқибозлари кўпинча коллекционерга айланиб қолишади, ҳар бир коллекционер эса ўзининг қизиқиш доирасини чеклаб олади. У муайян соҳадан четга чиқмайди.

Менга келадиган бўлсак, мен Ван-Гогдан бошлаб, Модильяни билан тугатаман.

– Педро юқорида овқатланармиди?
 – Ҳа, албатта.
 – Карл унга хизмат қилармиди?
 – Ҳа, Карл, – деб жавоб берди Мирелла, лекин унинг ўзи бунга у қадар ишончи комил эмаслиги сезилиб турарди.
 – У тез-тез кўчага чиқиб турармиди?
 – Унга тенгқур ёш-яланглардан қолишмайди.
 – Айтганча, у неча ёшда эди?
 – Йигирма икки, йигирма учларда эди.
 – Йигитлардан ҳам, қизлардан ҳам анча-мунча ошна-оғайни орттирди. Авваллари у ҳар гал иккитадан орттирмай одам олиб келарди. Кейин ҳар қандай чегаралардан чиқиб кетди. Баъзи оқшомларда бу ерда йигирма чоғлиқ одам тўпланадиган бўлиб қолди. Улар шунақа тўполон кўтаришардики, хотинимнинг боши ғовлаб, уйқусини йўқотиб қўярди.

– Сиз бирор марта ҳам қизиқиб, у ерда нималар бўлаётганига қараганингиз йўқми, хоним?

– Бу ишни эрим қилган эди.
 – Натижа-чи? Натижа қандай бўлди?
 – У Педрони уйдан ҳайдаб чиқарди. Лекин чиқиб кетаётганида унга бироз пул берди.

– Деворга ишланган беҳаё сувратларни ўшанда пайқаб эдингизми?

Жонкер бош ирғаб тасдиқлади.

– Сиз ҳамми, хоним? Шундай бўлса, портретингиз орқали Педронинг сизга ошиқ бўлиб қолганини билиб олардингиз. У бирон нафас бўлса-да, сизга хушторлик қилиб кўнглингизни олмоқчи бўлганми?

– Агар сиз шу йўсинда суҳбатимизни давом эттирмоқчи бўлсангиз, жаноб Мегрэ, ҳар қанча таассуфли бўлмасин, мен бу гаплардан элчимизни бохабар қилишга мажбур бўламан, – деди кескин оҳангда Жонкер.

– Ундай бўлса, сиз, албатта, элчига уйингизга оқшом чоғлари қўплаб келиб, ярим кечагача қолиб кетадиган, баъзан эса бутун туни билан қолиб кетадиган аёллар тўғрисида ҳам гапириб берарсиз?

– Мен французларни биламан деб юрган эканман.

– Мен эсам голландияликларни биламан деб ўйлардим.

– Қўйсаларинг-чи! Ҳадеб баҳс қилишни тўхтатинглар, – деб гапга аралашди Мирелла. Биламан, эримга бунга ўхшаш саволларни бериб айниқса, менга тааллуқли нарсаларни сўрайверсангиз, қаҳри келади. Бошқа томондан қараганда, комиссарга ҳам осон тутиб бўлмайди – у бизнинг турмуш тарзимизни англаёлмай хуноб бўляпти. Аनावи аёллар масаласига келсак, жаноб Мегрэ, мен уларни эрга тегмасимдан олдин ҳам билардим. Агар сиз бу аёлларнинг хизмагидан қанча эркак фойдаланишини кўз олдингизга келтира олсангиз, ҳайрон қолишингиз турган гап эди. Кўпчилик одам буни яширади. Айниқса, ахлоқий қоидаларга қаттиқ риоя қиладиган одамлар. Менинг эрим гапнинг ошкорасини яхши кўради ва менинг одатларимни ҳурмат қилади.

Мегрэ аёлнинг “севади” деган сўзни ишлатмаганига эътибор берди.

– Менинг назаримда, – деб давом этди Мирелла, – баъзи бир саволларга мужмалроқ жавоб берганимизнинг боиси шу бўлса керакки, бизнинг яширадиган ҳеч нарсамиз йўқ. Шундан зоҳиран қараганда зиддият бордек кўринаяпти.

– Начора, ундай бўлса, хоним, мен сизга мутлақо аниқ бўлган битта савол берайин: кечаги кунни кечаси сиз устахонада соат нечагача қолиб кетувдингиз?

– Мен жиндай ўйлаб кўришим керак, негаки, расм чизаётган вақтимда соатимни ечиб қўяман, девор соатлари эса бизда йўқ. Соат ўн бирларда оқсоч аёлга жавоб бердим – у ухлагани кетди.

– Сизлар иккинчи қаватда эдиларингми?

– Ҳа. Оқсоч хотин сиз ётгунингизгача кутиб ўтириб турайки деб сўрагани келган экан.

– Сиз ҳозир мольбертда турган суврат устида ишлаб турганмидингиз?

– Мен узоқ туриб сюжет устида ўйланиб қолдим. Бир қўлимда расм чизишда ишлатиладиган бир бўлак қўмир, иккинчи қўлимда эса латта бор эди.

– Ишлаётган расмингизнинг мазмуни қанақа?

– Унинг мавзуини уйғунлик деб атай қолайлик. Абстракт санъат билан шунчаки тўғри келганича хом-хатала тарзда шугулланиб бўлмайди. Муайян санъатга қараганда, абстракт санъат мулоҳаза юритишни ва дастлабки қоралама нусхаларни кўпроқ чизишни талаб қилади.

– Вақт ҳақда гапирётган эдингиз.

– Хонамга тушганимда тунги соат бирнинг нари-берисиди эди.

– Устахонадаги чироқни ўчириб тушдингизми?

– Менимча, ўчирдим-ов. Бунақа ишлар гайришуурий тарзда қилинади.

– Устингизда бугун кийиб юрганингиз оқ либос билан бошингизда салла бормиди?

– Очигини айтганда, у чўмилганда киядиган эски халат билан сочиқ эди. Мен ўзимнинг кўнгилхушлигим учун бу иш билан шугулланганим важдан рассомлар иш вақтида киядиган блузка сотиб олиш ножоиздай туюлганди.

– Сиз тушганда эрингиз ухлаб қолганмиди? Сиз унга хайрли кеч тилагани кирмадингизми?

– Агар мен ундан кеч ётсам, бунақа қилмаймиз.

– Унинг анави ойимчалардан биронтаси билан ётганининг устидан чиқиб қоламан деб қўрқасизми?

– Истасангиз, шундоқ деб ўйлайверинг.

– Менимча, шу ўринда суҳбатимизга нуқта қўйсак ҳам бўлар.

У хонадаги вазият бироз юмшаганини ҳис қилди. Лекин бу унинг одатдаги муғомбирлигидан ўзга нарса эмас эди. У трубкасидан тутун бурқситиб чека бошлади, бирор нарсани унутиб қолдирмадимми дея эшлашга уринаётгандай бўлди.

– Ҳа-я, жаноб Жонкер, ҳозиргина сиз бир гап айтдингиз. Лекин манзиратни ҳам жуда ўринлатиб қўяр экансиз. Айтганингиз шу бўлдики, мен коллекционерларнинг хатти-ҳаракатини ва психологиясини тушунмас эканман. Сизнинг кутубхонангизга қараганда, сиз жиндай диққатга сазовор олди-сотдиларнинг ҳаммасини кузатиб борар экансиз. Бундан чиқадики, модомики сиз осишга жой топилмаган расмларни устахонада сақлар экансиз, сизни кимошди савдосида кўп сувратлар сотиб оласиз деб хулоса чиқарса бўладими? Бундан ўзингизга ёқмай қолган расмларни сотиб юборасиз деган тўхтамга келса бўладими?

– Ҳаммасини тушунтириб беришга ҳаракат қиламан. Расмларнинг бир қисми менга отамдан мерос қолган. У нафақат молиячи бўлган, балки бугун сувратларини жаҳон музейлари тортишиб, ўзига олишга интиладиган рассомларнинг номини бутун жаҳонга инкишоф этган инсон ҳамдир. Менинг даромадим анчагина катта, лекин у менга ёққан расмларнинг ҳаммасини харид қилишимга етмайди. Ҳамма коллекционерлар каби мен ҳам ишни машхур рассомларнинг илк асарларини йиғишдан бошлаганман. Аста-секин бу рассомлар асарларининг баҳоси кўтарилиб, менинг дидим ривожлангани сари мен ўша сувратларнинг бир қисмини сотар ва уларнинг ўрнига бошқаларини – янада яхшироқ ва қимматроғини сотиб олардим.

– Гапингизни бўлганим учун узр. Сиз энг сўнги вақтларгача ҳам шу иш билан шугулланиб келдингизми?

– Мен оламдан кўз юмадиган вақтимгача шу иш билан шугулланиш ниятидаман.

– Сиз бу расмларни Сент-Друога жўнатасизми ёки уларни расмлар савдоси билан шугулланадиган одамларга топширасизми?

– Мен камдан-кам ҳолларда уларни кимошди савдосига жўнатаман. Бундан ташқари, кимошди савдосига қўйиладиган расмлар кўпинча меросга теккан расмлар бўлади. Ишқибозлар, одатда, бошқача ҳаракат қилади.

– Қандай ҳаракат қилишади улар?

– Уларга бозорнинг аҳволи яхши маълум. Улар, масалан, АҚШнинг ёки Жанубий Американинг фалон музейи Ренуар ёки Пикассо асарларини

қидираётганидан бохабар бўлишади. Агар ишқибозлар ихтиёрларидаги расмни сотмоқчи бўлсалар, ўша музейлар билан алоқа ўрнатишади.

– Кўшнилари нигиз сизникидан расмларни олиб чиқиб кетишаётганини кўришган экан. Афтидан, бу ҳам шу билан изоҳланса керак-да?

– Бу расмлар меники эди. Бир қисми хотиним ишлаган сувратлар эди.

– Жаноб Жонкер, сиз сувратларинигизни харид қилган одамлардан биронтасининг номини айта олмайсизми? Айтайлик, бу йил суврат харид қилган одамлардан биронтасини айтинг.

– Йўқ, айтолмайман.

Унинг “йўқ” дегани жуда совуқ ва анча кескин оҳангда янгради.

– Гап яширин савдо-сотик тўғрисида кетяпти деб ўйласам майлими?

– Одатда бундай жараёнлар ошкор қилинмайди. Масалан, кўпгина давлатлар ўзларининг миллий бойликларини сақлаб қолиш мақсадида санъат асарларининг савдо-сотигини қаттиқ чеклаб қўядилар. Музейлар савдо-сотикда биринчи бўлиш ҳуқуқига эга эканларини айтмаёқ кўя қолайлик. Кўпинча харид қилинган асарни мамлакатдан олиб чиқиб кетишга, умуман, руҳсат берилмайди. Сиз салонда Жериконинг илк расмларидан бирини кўрган бўлсангиз керак. Бу расм Италия чегарасидан махфий тарзда олиб ўтилган. Маненинг суврати эса Россиядан олиб келинган. Уни авра-астарини ағдариб олиб келишган. Бу ишга ҳарчанд ақл бовар қилмаса ҳамки, барибир, шундай қилинган. Нима боисдан фамилияларни айтмаганимни энди тушунгандирсиз? Менинг сувратларимни харид қилишади. Мен сувратни харидорга бераман. Менга ҳақини тўлашади. Тамом-вассалом. Ундан нарисига менинг ишим йўқ. Сувратнинг тақдири учун унинг янги эгаси қайғуради.

– Бутунлай-а?

– Мен ҳеч нарсани билишни истамайман. У ёғи менинг ишим эмас. Худди шунга ўхшаш ўзим ҳам бирор сувратни харид қилсам, унинг қаердан келиб чиққанини суриштириб ўтирмайман.

Мегрэ ўрнидан турди. Унга назарида бу уйда кўпдан бери ўтиргандек туюлди. Бу уйдаги сунъийлик муҳити унга жуда ҳам малол келабошлаган эди. Бундан ташқари, у жуда чанқаб кетди. Лекин Жонкер билан муносабатлари гаранглашган ҳозирги пайтда унинг қўлидан бирон нарса олишга ҳақи йўқ эди.

– Мени маъзур тутасиз, хоним, ишингизга халақит бердим, кунингиз бекор кетишига сабабчи бўлдим.

Мирелла унга саволчан назар билан қаради. Ёки Мегрэга шундай туюлди? “Кун дегани ой эмас-ку! – деб сўраётган эди у. – Мен полициянинг йўлларини биламан. Шу билан чекланиб, бизни тинч қўймайсиз. Қизиқ, бизни илинтиришга қанақа тузоқ тайёрлаб қўйганикинсиз?”

Мирелла эри томон ўгирилиб, бир-икки қадам қўйди. Кейин тўхтаб, бир нарса демоққа оғиз жуфтлади-ю, индамади ва Мегрэнинг ёнига қайтиб келиб одатдаги гапни минғирлади:

– Сиз билан танишиб олганимдан хурсандман.

Жонкер ҳам ўрнидан турди ва сигарасини ўчириб, деди:

– Жиндай қизишиб кетганим учун мени ҳам маъзур тутгайсиз. Уй эгасининг зиммасидаги вазифаларни ҳеч қачон ёддан чиқармаслик керак.

У хизматкорларини чақириб ўтирмади. Мегрэни эшиккача ўзи кузатиб қўйди, ҳатто эшикни ҳам ўзи очиб берди.

Кўча ҳавоси чанг аралаш намхуш эди. Фонуслар теварагида нурли ҳалқалар пайдо бўлганди.

Қаршидаги уйда Маринетта Отъенинг деразаси қоронғи эди. Кўшни уйнинг биринчи қаватида ҳам чироқ йўқ эди, аммо бир қариянинг ойнага бетини яқинлатиб, қараб тургани кўринарди. Ҳамиша ўз постида навбатчиликни канда қилмайдиган қария Маклега қараб, Мегрэ саломлашиш маъносида қўлини силкитишдан зўрға ўзини тийиб қолди. Комиссар ҳатто унинг эшигини қоқмоқчи ҳам бўлди, бироқ олдинда уни бир дунё муҳим ишлар кутарди.

Лекин бу Мегрэга Коленкур кўчасининг муюлишида такси тўхташиб, унга ўгиришдан аввал “бир зумда”га кириб икки стакан винони сипқоришига халақит бермади.

Олтинчи боб

ЯЛАНГОЁҚ ПИЁНИСТА

“Бир зумда” каби кичкина ошхоналарда одатлар шаклланади. Агар одам тушлик вақтида грог ичадиган бўлса, ошхона эгаси унинг кечқурун пиво буюрганини кўриб роса ҳайрон бўлади. Мегрэ ошхона хўжайинидан автомат-телефон учун жетон сўраганда, у қайтариб сўради:

– Биттами?

Мегрэдан олдин автоматдан телефон қилган одам Кальвадосга роса зўр берган кўринади – кабинанинг ҳавоси ачимсиқ ичкилик ҳидига тўлиб кетган эди.

– Алло! Ким билан гаплашяпман?

– Инспектор Нелт.

– Лука ўрнидами?

– Ҳозир чақираман. Бир дақиқа. Бошқа телефонда гаплашаётимти.

Комиссар паришонхотирлик билан мўъжазгина қаҳвахонанинг жиҳозларини, устига рух қопланган пештахтани, шакллари ҳам, устига ёпиштирилган ёрлиқлари ҳам таниш бўлган шишаларни кўздан кечири бошлади. Газеталар дунёда содир бўлаётган ақл бовар қилмайдиган ҳодисалар тўғрисида бепсандлик билан ёки ташвишга тушиб ёзишмоқда. Бу ерда эса шунча йиллар ўтиб кетган бўлса-да, иккинчи жаҳон урушидан кейин ҳам бу ерда ўша-ўша ичимликлар сотилмоқда. Мегрэ бунақа шаробларни болалигида қишлоқ ресторанида кўрган эди.

– Узр, шеф.

– Жюно кўчасидаги Норрис Жонкер деган одамнинг уйини имкони борича назорат остига олинлар. Шу уйнинг қаршисидаги уйдан чиқаётганда Лоньонни ўққа тутишган. Икки кишини жўнат. Машинада келишсин.

– Машина йўғ-ов. Ҳозир топилмаса ҳам керак.

– Ернинг тагидан бўлса ҳам топ! Агар Жонкерлар бирор ёққа отланадиган бўлсалар, нафақат уларнинг кетидан кузатиб бориш керак, балки уларникига келадиган ҳар бир одамнинг кетидан тушиш лозим. Чаққонроқ ҳаракат қилинлар.

Машиналар оқимида зўрға йўл топиб бораётган таксида ўтирар экан, Мегрэ кайфияти нечукдир бошқача эканини ҳис қилди. Сирасини айтганда, у ўз-ўзидан мамнун бўлса ҳам бўлар эди. Негаки, голландияликнинг шаклу шамойилига, мутакаббирлигига, бойлигига учмади. Мирелланинг баркамол хусни-таровати ҳам уни йўлдан оздиrolмади.

Бунақа омадли кунлар камдан-кам бўлар эди. Эрталаб бунақа жиноят бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Кун бўйи бу иш тўғрисида бир талай далил тўплади. Нафақат коллекционернинг уйини ари инига чўп тикқандек тўзатиб юборишди ва уларнинг анча-мунча сирларини фош қилишди, балки ўзлари пасту-баландини жуда яхши биламиз деб ўйлаб юришган Жюно кўчаси ҳам таниб бўлмайдиган бир ҳолга тушди. Шундоқ экан, нега у унчалик қониқмаяпти? Нимадан кўнгли тўлаётгани йўқ? У ўз-ўзига шу саволни бериб, унга жавоб топишга ҳаракат қиларди. Лекин Поно Шанж орқали ўтаётиб, Адолат қасрининг қорасини кўргандан кейингина назарида ҳамма вақт нима сабабдан кайфияти бузуқ бўлаётганини тушуна бошлагандай бўлди.

Жонкернинг кабинетида анча вақт бўлганига қарамай, бутун уйни бошдан-оёқ синчиклаб кўриб чиққанига иккинчи қаватдаги устахонада рўй берган драматик вазиятга қарамай, унинг хотирасида ёрқин из қолдирган нарса булар эмасди.

Темир каравот қўйилган мўъжазгина хона унинг хаёлини бутунлай банд қилиб олганди. Бирор қўшиқнинг нақорати ёки бирон парчаси баъзан мияга ўрнашиб олиб, сира тинчлик бермайди. Шуларни ўйлаб борар экан, кўққисдан Мегрэ ўзини ташвишга солиб келаётган нарса нима эканини тушунди.

Худди кинода яқиндан олинган, катталашган ҳолда кўз ўнгида гавдаланди. Бу сувратлар оқ матога қизил, қора, кўк бўёқларда чизилган эди. Агар у Миреллани хаёлан тасаввур қилмоқчи бўлса, унинг кўз ўнгида аёлнинг бир-иккита чизиқлар ёрдамида яратилган портрети намоён бўларди. Уни чизган

рассом портретнинг ёмон чиқмоғи учун қўлидан келгунча ҳаракат қилгандай кўринарди. Эҳтимол, бу портретни яратган эркакми аёлими — барибир, тийиқсиз, ашаддий эҳтирос билан портрет теварагини беҳаё расмлар билан безаган экан, у ақддан озган, телба одам ҳам бўлиши мумкин.

Бу хонада яқин-ўрталаргача ҳам кимдир яшаган. Бунга заррача шак-шубҳа йўқ. Бўлмаса, нима учун атиги бир неча соат олдин бу хонани астойдил супуриб-сидириб, ораста қилиб қўйишган? Нега энди ҳамма ёқни тартибга келтиришган ҳолда девордаги сувратларни устидан оқлаб ташлашмаган?

Мегрэ қидирув полициясининг энли зинасидан юқори кўтарилди. Бу гал ҳам кўпинча бўладигани каби у ўзининг кабинетига кирмай, инспекторлар ўтирадиган хонага йўналди. Бу ерда худди кечки мактабнинг шоғирдлари каби инспекторлар ҳаммаси ўз столи ортида, ҳар ёққа шуъла солиб турган шарсимон чироқлар ёруғида ўз юмушларини қилиб ўтирар эдилар. У ҳеч кимга махсус қарагани йўқ, лекин ўрганиб қолган шароитда ўзини анча хотиржам ҳис этди.

Мактабда ўқитувчи синфга кириб келганда ҳамма ўқувчилар унга қарашади. Аммо бу ерда ҳеч ким бошини кўтариб қарамади ҳам, бироқ ҳамма инспекторлар унинг авзой бузуқ эканини, қандайдир ташвиши борлигини, чехраси нафақат ҳорғин, балки гижимлаб ташлаган қоғоздай тиришиб, ажинлар билан қопланганини ҳис қилишди.

— Хотиним кўнғироқ қилмадими?

— Йўқ, шеф.

— Хотинимга кўнғироқ қилиб, мени унга улаб беринг, агар у уйда йўқ бўлса, Лоньонга кўнғироқ қилинг.

“Эҳтимол, жиннихонага ётқизадиган даражада жинни эмасдир, ҳарҳолда, у ўзининг инстинктларини бошқара олмайдиган одам экан”, — деб ўйлади Мегрэ.

— Алло! Бу сенмисан?

Хотини уйда экан, ҳойнаҳой, тушлик тайёрлаш билан банд бўлса керак.

— Қайтганинга кўп бўлдими?

— Бир соатдан кўпроқ бўлди. Умуман айтганда, менга шундай туюлдики, унинг менга кўзи учиб тургани йўқ, шекилли. Менинг борганим унга маъқул келди, албатта, лекин мен ёнида бўлсам, мазаси қочиб қоляпти, анави тасбиҳ ушлаган аёл билан улфатчилик қилишни маъқул кўради. Улар бир-бирларининг кўксиларига бош қўйиб, тўлиб-тўлиб йиғлаб олишади, ўзларининг нохушликлари тўғрисида гап бошлашса, унинг охири кўринмайди. Мен у ерда бироз қанд-курс олдим, кампирнинг қўлига жиндай пул қистирдим. Кампир “миқ” этмай, уларнинг барини олди. Мен эртага эрталаб боришга ваъда бердим. Ўзинг қалайсан? Тушлик қилишга кела оласанми?

— Ҳозирча билмайман. Бора олмасман-ов.

— Лоньон қалай?

— Сўнги маълумотларга қараганда, у ҳаёт, лекин мен ҳали кабинетимга кириб улгурганим йўқ.

— Кечқурун бўшаб қоларсан?

— Ҳаракат қиламан. Хўп, кечгача...

На Мегрэ, на хотини бир-бирларининг отини айтиб қақирар эдилар. На униси, на буниси бир-бирларига “азизим” ёки “азизам” дер эдилар. Уларнинг икковлари ҳам ўзларини “икки ёрти бир бутун” деб ҳис қилганларидан кейин, бунақа дудмал гапларга ҳожат қолармиди?

У гўшакни жойига илиб, эшикни очди:

— Жанивье шу ердами?

— Лаббай, шеф?

Мегрэ ўз столи ортига бориб ўтирди. Стол устида бир қатор телефонлар турарди.

— Аввал Лоньон ҳақида гапир.

— Биша хастахонасига кўнғироқ қилганимга атиги ўн дақиқа бўлди. Катта ҳамширанинг жон-пони чиқиб кетди. Унинг аҳволи ҳамон бояги-боягидай. Врачлар эртага эрталабдан олдин бирон силжиш бўлишини кутишмаяпти. Шуниси ҳам раҳмат дейиш керак. У ҳушсиз ётипти. Ўқтин-ўқтин кўзини очяпти, лекин қаерда эканини, ўзига нима бўлган — билмай ётипти. Ҳеч кимни таниётгани ҳам йўқ.

– Сен Маринетта Отъенинг собиқ қайлигини қидириб топдингми?

– Мен уни ишлаб турган жойидан топдим. Назаримда, у жуда кўрқиб кетди. Полиция уни излаб келганини отаси билиб қолса, ёмон бўлармиш. Отаси, афтидан, жуда қаҳри қаттиқ экан. Ҳамма ходимлари унинг қаршисида дағ-дағ қалтирар экан. Жан Клод эса феълу атворининг тайини йўқ, ҳамма нарсага лоқайд олифта бир йигит экан. У мени кўчага ҳайдаб чиқарди. Ундан олдин эса котибаси олдида мени мижозлардан бири сифатида кўрсатиб, хўп майнавозчилик қилди.

– Улар нима ишлаб чиқарар экан?

– Аллақайси маъдандан қувур чиқарар эканлар, мис, темир ва чўндан яна нима балолар ясар эканлар. У мени қаҳвахонага етаклади. Ишлайдиган жойидан нарироқ олиб кетмоқчи бўлди, шекилли. Кундузи чиқадиган газеталарнинг ҳаммасида тунги можаролар, Лонъоннинг жароҳат олгани тўғрисида мақола ва хабарлар бор, бироқ Маринетта тўғрисида лом-мим дейилмапти. Айтганча, Жан Клод уларни ўқимайди.

– У суҳбатлашишдан ўзини олиб қочмадимми?

– У отасидан ўлгудай кўрқади, умуман, унинг ҳаётига раҳна соладиган нарсаларнинг ҳаммасидан кўрқади. Шунинг учун ёшлиқда қилган гуноҳларининг ҳаммасини тан олишга тайёр эди. Мен унга Маринеттанинг қўққисдан ғойиб бўлиб қолганини айтиб бердим, унинг тўғрисида билган нарсаларининг ҳаммасини гапириб беришини, бу биз учун жуда муҳим эканини тушунтирдим.

– Сизлар унаштириб қўйилганингизга салкам бир йил бўлдимми?

– Унаштириб қўйилганмиз десам анча муболага бўлар-ов.

– Хайр, майли, бошқача қилиб айта қолайлик – сиз нима учун ҳафтада икки марта канда қилмай, унинг уйига бориб турардингиз?

Бу ишдан бизнинг хабаримиз борлиги унга мутлақо ёққани йўқ.

– Ҳар нима деганингизда ҳам, мабодо унинг бўйида бўлиб қолган бўлса, бунинг менга ҳеч қанақа дахли йўқ, чунки биз учрашмаётганимизга тўққиз ойдан ошди.

– Унинг қанақа одам эканини кўрдингизми, шеф?

Мен ундан қай йўсинда ҳордиқ чиқаришини сўрадим.

– Бошқа жойлардан кўра ўзингизга кўпроқ ёққан жойингиз бордир...
Машинангиз борми?

– Албатта!

– Сизлар денгизга борармидинглар ёки Париж теварагида бирон жойда ҳордиқ чиқарармидинглар?

– Париж теварагида. Лекин ҳар гал бошқа-бошқа жойга борардик. Биз бирор кичикроқ меҳмонхонани танлаб олардик. Танлаган жойимиз ҳамиша сув ёқасида бўларди. Маринетта сувда сузишни, эшкак эшишни жуда ҳам ёқтирар эди. У одамлар гавжум жойларни, ҳашаматли меҳмонхоналарни ёқтирмасди. Сирасини айтганда, унинг диди жўнгина эди. Камсуқум эди у.

– Хулласи калом, мен улар бориб турадиган ўнтача манзилни сўраб-суриштириб билиб олдим. Улардан бири Ланьяга яқин жойда Марна соҳилида эди. Унга ўша жойдаги битта ошхона жуда ҳам ёқар эди. У том маънодаги қишлоқ ошхонаси бўлиб, бор-йўғи иккита хонага эга эди, лекин водопровод йўқ эди. Бундан ташқари, Кречига ҳам бориб турардик. У Монинг яқинида, бу ерда ҳам ошхона бор. Фақат номи эсимдан чиқиб қолипти. Ошхона хўжайинининг қулоғи огир. Бундан ташқари “Раққоса загизгон” деган жой ҳам бор. Унинг хўжайини гаранг. У Мелан билан Апремон ўртасида тўғридан-тўғри далада жойлашган. Бир марта улар Бутивальдаги “Довюррак хўроз” деган меҳмонхонада кечки овқат қилишган.

– Сен текшириб кўрдингми?

– Мен шу ерда қолиб, ҳамма маълумотларни тўплаб турсам, маъқулроқ бўлар деб ўйладим. Мен ўша жойларнинг полициясига қўнғироқ қилмоғим мумкин эди. Лекин эҳтиётсизлик қилиб, ойимқизни чўчитиб юбормай деб кўрқдим. Кейин бироз ноқулайлиги ҳам бор – у жойлар Сена департаментига қарамайди-да. Ундан ташқари, сизнинг вақтингиз ҳам жуда тифизлигини сездим.

– Хўш, кейин нима бўлди?

– Мен ҳар томонга биттадан одам жўнатдим.

- Уларнинг ҳар биттаси биттадан машинани илиб кетдими?
- Ҳа, – деб тан олди Жанивье юраги така-пука бўлиб.
- Шунинг учун Люка “бўш машина топиш амри маҳол” деган экан-да?
- Узр. Кечирасиз...
- Ҳаммасини тўғри қилгансан. Ҳали натижалардан дарак йўқми?
- Фақат Клуდან хабар бор, қолганларидан ҳам ҳадемай келиб қолади.

Мегрэ гўё инспекторнинг шу ердалигини унутиб қўйгандай, индамай трубкасини тутатиб ўтирди.

- Сизга бошқа керагим йўқми?

– Ҳозирча йўқ. Лекин менга айтмай, бирор ёққа кетиб қолма. Люкага ҳам айтиб қўй – жойидан жилмасин.

Мегрэ ошиқмоқда эди. Голландияликнинг уйига бориб келгандан бери унинг юрагида хавотирлик уя қурганди. У кимнингдир боши устида катта хатар пайдо бўлганини ҳис этар, лекин кимнинг боши узра эканини айтиб беролмасди.

Албатта, у кўрган нарсаларнинг кўпчилиги ясама эди. Албатта, деворларда осиглик турган расмларнинг ҳаммаси асл нусхалар эди, аммо қолган-кўрган ва эшитган нарсаларнинг ҳаммасида сохталик муҳри мавжуд эмасмиди?

– Марҳамат қилиб, мени харижанларни рўйхатга олиш бюроси билан улаб қўйинг.

Шундан кейин ўн дақиқа ўтар-ўтмас Мегрэ Жонкер хонимнинг қизлик фамилияси Майан эканини билиб олди.

– Марҳамат қилиб, мени Ниццанинг қидирув полицияси билан боғланг. Агар комиссар Бастиани билан уласангиз янада соз бўларди.

Мегрэ ҳамма жойни тусмолдан қидириб кўрмоқда эди, чунки у ҳеч нарса қилмай кутиб ўтиришга қобил эмасди.

– Алло! Бастианими? Ишлар қалай, огайни? Об-ҳаво қалай? Бизда уч кундан бери шаррос ёмғир қуйиб ётипти. Фақат бугун пешиндан кейингина бирор селгигандай бўлди. Менга қара, йигитларинг эски қоғозларни бироз титкилаб кўришса дегандим. Агар сизларда ҳеч нарса бўлмаса, Адолат саройидан излаб кўришлари мумкин. Гап Ниццада туғилган аллақандай Марсель Майан деган аёл тўғрисида кетяпти. Ҳойнаҳой, у Сент-Репаратга яқин жойдаги эски кварталлардан бирида туғилган бўлса керак. Ёши ўттиз тўртда. У Мюир деган инглизга турмушга чиққан. Бу одам шарикли подшипник заводининг эгаси бўлган. Эри билан бир неча йил Лондонда яшаган. Сўнг ундан ажраб, Норрис Жонкер деган бадавлат голландга турмушга чиққан. Ҳозир Парижда яшяпти. Жуда кетворган аёл. Кўчада кетаётганда ҳамма ўгирилиб қарайдиганлар тоифасидан. Баланд бўйли, қорамағиз, кийган кийими чиппа ёпишиб туради, жуда ярашиғлик. Зодагонлар табақасиданга ўхшаб кўринади. Лекин иш билан бирга унда алланечук илгаб бўлмайдиган бир нарса бор. Нима демоқчи бўлаётганимни тушунгандирсиз? Унда қандайдир бир жиҳат бор, лекин бунинг нима эканини ўзим ҳам англаб етганим йўқ. Унинг кўз қарашлари буни тасдиқлаб турипти.

Ҳа, бу чиндан ҳам жуда муҳим. Қасам ичиб айтаманки, қандайдир қабиҳ бир ишга гайёргарлик кўраяпти. Мен унинг олдини олмасам бўлмайди. Айтганча, сиз Сосэ кўчасида ишлаганингизда Лоньон билан танишган бўлсангиз керак? Ҳа. Бугун кечаси уни ўққа тутишди. Йўқ, у омон, лекин кейин нима бўлиши маълум эмас. Ҳа, айна шу иш тўғрисида гап кетяпти. Ҳозирча унинг бу ишга қанчалик ва қандай дахли борлигини тасаввур қила олмаяпман. Эҳтимол, сизнинг маълумотларингиз ишимни осонлаштиради. Ҳа, мен ўзимда бўламан. Керак бўлса, туни билан ўтириб чиқаман.

Мегрэ жуда яхши биларди – агар гап ярадор ҳамкасабалари тўғрисида кетаётгани айтилса, Бастиани ва унинг одамлари қўлларидан келган ва келмаган ишнинг ҳаммасини қилишади. Бу иш улар учун номус ишига айланиб қолади.

Беш дақиқагача Мегрэ мудраб ўтиргандай бўлди. Аслида эса қандайдир хаёллар оғушига ботган эди. Кейин қўлини телефонга узатди.

– Мени Скотланд-Ярд билан улаб қўйсангиз дегандим. Аввал инспектор Пайк билан. Бир дақиқа. Йўқ. Бош инспектор Пайк билан уланг.

Улар Францияда танишишган эди. Муҳтарам жаноб Пайк бу ерга қидирув полициясининг иш усуллари билан, Мегрэнинг ўзининг усуллари билан

танишгани келган эди, аммо Мегрэнинг ҳеч қанақа махсус усули йўқлигини билиб, роса ҳайрон бўлганди.

Улар икки марта Лондонда учрашишди ва жуда иноқлашиб қолишди. Бир неча ой муқаддам Мегрэ Пайкнинг янги мансабга қўтарилганини эшитганди.

Скотланд-Ярд билан уни уч дақиқа ўтар-ўтмас улаб беришди, аммо кейин унга керакли одамни топгунча ўн дақиқа ўтди. Шундан кейин ҳам бирлари чалакам-чатти француз тилида, иккинчилари чалакам-чатти инглиз тилида салом-алик қилишиб, ҳол-аҳвол сўрашунларича яна бир неча дақиқа ўтди.

— ... Ҳа, Майан. М-Морис, А-Андре...

Мегрэ номни ҳарфма-ҳарф айтишга мажбур бўлди.

— Бу фамилия менга таниш. Сиз Роберт Мюирини айтяпсиз. Манчестердан. Уч йил муқаддам қиролича унга “сэр” унвонини тақдим этган эди.

— Иккинчи эри — Норрис Жонкер.

Мегрэ яна ҳарфма-ҳарф айтди. Голландияликнинг инглиз армиясида хизмат қилганини, полковник унвонига эга эканини эслатди.

— Икки эрнинг орасида бошқа эркаклар ҳам бўлган бўлиши мумкин. Менимча, бир неча муддат у Лондонда яшаган, ҳарқалай, ёлғиз яшамаган бўлса керак.

Мегрэ гап полиция ходимига қилинган суиқасд тўғрисида кетаётганини эслатиб қўйишни унутмади. Бунга Пайк жуда жиддий оҳангда жавоб берди:

— Бу ерда аёл бўладими, эркакми, барибир, жиноятчини осар эдилар. Полицияга қарши қилинган жиноят учун ҳамма вақт осиб ўлдиришга ҳукм қилишган.

У ҳам Бастианига ўхшаб, қўнғироқ қилишга ваъда берди.

Соат олти яримда Мегрэ инспекторлар ўтирадиган хонанинг эшигини очди ва у ерда бор-йўғи бир нечагина одам ўтирганини кўрди.

— Мелани Сен-Фаргода ҳам ҳеч нарсага эриша олмапти. На “Довюрак хўроз”да, на “Раққоса зағизғон”да ҳеч нарсани англашнинг иложи бўлмапти. Узи шунни кутмоқ керак эди. Энди Марна қолди, холос.

Мегрэ ўз хонасига энди кириб кетмоқчи бўлган эди, у ерга ҳаддан ортиқ даражада ҳаяжонланган Шенкье кириб келди.

— Комиссар шу ердами?

У гапини охирига етказмасданоқ комиссарни кўрди.

— Янгиликлар бор. Мен телефонда гаплашгандан кўра ўзим келиб гапириб берганим маъқулроқ бўлар, дедим.

— Кириш.

— Гувоҳ йўлакда кутиб турипти. Мабодо ўзингиз уни сўроқ қилиб кўрасизми?

— Қани, ўтиринг. Ҳаммасини бир бошдан гапириб беринг-чи.

— Плашимни ечиб қўйсам майлими? Эрталабдан бери югуравериб, шалаббо терга тушдим. Ўн саккизинчи округ йигитлари Жюно кўчасини қаричма-қарич текшириб чиқишди. Унинг теварак-атрофларини ҳам кўздан кечиришди. Бунга соатлар кетди, аммо қария Макледан бошқача ҳеч қанақа натижа чиқмади. Кейин менга шунақа бир гапни айтиб қолишдики, бу гап менга ўта муҳим бўлиб кўринди.

Бу уйга эрталаб кириб, дарбон билан суҳбатлашгандим. Ўша пайтда уйда бўлган одамлар билан ҳам гаплашилди. Тўғри, асосан, аёллар билан гаплашилди. Эркаклар эса ишга кетиб бўлишганди.

Мен кўчанинг энг охирида жойлашган уйни назарда тутяпман.

Менинг ҳамкасабаларимдан бири бу уйга яна қайтиб кирган. Бу бир соатча олдин содир бўлган. Қараса, аллақандай одам дарбонлар хонасига кириб, почта кутусидан келган хат-хабарлар ва газеталарни олипти. Унинг исми Ланжерон экан. Қиладиган иши шу эканки, уйма-уй юриб чангютгич машиналарни сотиб юрар экан. Шу одамни бирга олиб келдим.

Анчагина сўхтаси совуқ одам. Уни кучоқ очиб кутиб оладиган одам йўқ ҳисоби. Кўпчилик уни қувиб солади. Бу одам шунақа муомалага кўникиб қолган. Учунчи қаватдаги хонадонда ёлғиз ўзи туради. Ишининг тайинли вақти йўқ. Одамлар уйда бўлганда, уларга малол келмайдиган тарзда иш юритишга ҳаракат қилади.

Кўпинча овқатини ўзи пиширади, аммо иши бароридан келиб, бир-иккита чангютар машина сотиб қолса, ўзига эрк бериб ресторанда тамадди қилади.

Кеча худди шундай бўлди. Соат олти билан саккиз оралигида, одатда, одамлар уйида ўтирадиган вақтда у иккита чангютар сотди-да, Клиши майдонида шароб ичиб, Коленкур кўчасидаги чоғроқ ресторанда мириқиб овқатланди. Кечкурун соат ўнларга яқин битта чангютарни қўлтиқлаганча Жюно кўчасидан кетиб бораётган экан. Голландияликнинг уйи олдида машина тўхтапти. Сарик рангли “Ягуар”. Ланжерон унинг рақамига эътибор берипти, чунки рақамида қизил бўёқда “Т.Т.” ҳарфлари ёзилган экан.

Уйнинг эшиги очилганда у уйдан атиги бир неча метр нарида экан.

– Очилган эшик жаноб Жонкернинг уйиники эканига ишончи комилми?

– У Жюно кўчасидаги ҳамма уйларни беш қўлдай билади. Ҳеч шубҳа йўқ, у бу ерда ҳам чангютарини сотишга ҳаракат қилган. Диққат билан эшитинг-а. Уй ичидан икки одам чиқипти. Улар учинчи одамни икки томондан қўлтиқлаб олишган экан. Бу одам ўлгудай маст экан, оёқда зўрға турган экан. Мастни машина томон судраб кетаётган икки киши Ланжеронни пайқаб қолишлари биланоқ ўзларини гўё уйга қайтиб келишаётгандай қилиб кўрсатишмоқчи бўлишди, лекин кейин улардан биттаси “Э, ҳайф-е сендай одамга! Оёгингни бос, аҳмоқ. Шунақа ҳам ичадими одам!” дея тўнғиллади.

– Улар мастни олиб кетишдими?

– Шошманг. Ҳали ҳаммасини айтиб бўлганим йўқ. Биринчидан, чангютар машина сотиб юрадиган одам улардан бирининг оҳангида жуда кучли инглиз лаҳжаси сезилиб турарди деяпти. Иккинчидан, мастнинг оёғида на ботинка, на пайпоқ бор экан. Унинг йўлка устидан яланг оёқлари судралиб келганга ўхшайди. Уни орқа ўриндиққа жойлаштиришипти, бири унинг ёнига ўтириб, елкасидан ушлаб кетипти, яна бири рулга ўтирипти. Машина елдай физиллаб, жўнаб кетипти.

– Истасангиз, мен анови нусхани чақирай.

Мегрэ иккиланди. У деярлик вақт қолмаётганини ҳис қила бошлаган эди.

– Уни ёнингизга ўтқазиб қўйсин. Ҳамма кўрсатмаларини ёздириб олинг. Ҳеч нарса эсидан чиқмасин, ўзингиз хабардор бўлиб тулинг. Энг майда тафсилот ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

– Кейин нима қилишим керак?

– Тугатгандан кейин менинг олдимга кириг.

Кеча худди шу пайтда у Жанно лақабли Бош деган йигит билан ҳарб олишаётган эди, кечаси соат бирга етганда, ниҳоят Бош айбига иқроор бўлди ва шунақа кўрсатмалар бердики, улар Гастон Нувони қамоққа олишга имкон яратди.

У седи – бу кеча ҳам унинг кабинетида чироқ ярим тунгача ўчмайди, ҳамма вақт ҳам бунақа ишлар кетма-кет келавермайди. Одатда, иккита йирик тергов орасида бироз танаффус бўлади ва ҳар қанча ақл бовар қилмасин, агар иш чўзилиб кетса, Мегрэ пешонасини тириштириб юрар ва ўзини анча ношойиста ҳис қилар эди.

– Мени автоинспекция билан уланг. Тезроқ.

У бирон вақт сарик “ягуар”га рўпара келганини эслай олмади — инглиз машиналари ичида сарик ранг жуда кам учрарди. ТТ деган ҳарфлар машинанинг эгаси хорижлик одам эканидан ва у бу мамлакатга қисқа муддатга келганидан далолат берарди. Демак, у бадал ҳақини тўламаган.

– ТТ белгили машиналар билан бизда ким шуғулланади? Роривми? У жойида йўқми? Умуман, ҳеч ким йўқми? Сен шу ердасан-ку. Ёки сен ҳам йўқмисан? Менга қара, бўталоғим, нима қилсанг қил-у, чорасини топ. Роривнинг кабинетида киргин-да, менга керак нарсани топиб бер. Қаердан бўлса ҳам, уни топиб айт, дарҳол етиб келсин. Овқат еяптими, йўқми – мен билмайман. Мени ҳозир фақат “Ягуар” қизиқтиряпти, билдингми, “Ягуар”. Кеча кечкурун у ҳали Парижда юрган эди. Ранги сарик, рақамида ТТ белгиси бор. Йўқ. Рақами нечалигини мен билмайман. Билганимда жуда зўр бўларди-ку! Лекин менинг ўйлашимча, Парижда рақамида ТТ белгиси бор сарик машиналар кўпи билан, ўнга чиқар. Майли, билганингни қил. Менга Соҳил бўйига қўнғироқ қил. Менга машина эгасининг исми, Францияга қачон келгани, қаерда туриши керак. Хўп, хайр. Менинг номимдан Роривдан узр сўраб қўй. Уни безовта қилишга мажбур бўлганим учун хафа бўлмасин. Бўйнимда қолиб кетмайди. Унга айтиб

қўй – Лоньонга ўқ узган кимсани топмоғимиз керак. Ўн саккизинчи округнинг инспекторига.

У эшикни очиб Жанивьени чақирди:

- Марнидан бирон янгилик борми?
- Ҳозирча йўқ. Эҳтимол, Лагрюмда авариядир.
- Соат неча бўлди?
- Етти...

– Чанқадим... Пиво келтиришларини илтимос қилсанг бўлармиди? Модомики, сен шу ерда экансан, бир-иккита бутерброд буюрсак ҳам чакки бўлмасди.

- Неча кишига бўлсин?
- Билмасам. Қанча кўп бўлса, шунча яхши.

Мегрэ қўлларини орқасига қилиб, хона бўйлаб қадамлаб юра бошлади, кейин телефон гўшагини кўтарди.

– Марҳамат қилиб, менга хотинимни улаб беринг.

У тушлик қилишга аниқ бормаслигини айтиб қўйиш учун қўнғироқ қилмоқчи эди.

У гўшакни жойига қўйишга улгурмай, телефон жиринглади. Мегрэ шошиб трубкани кўтарди.

– Алло! Ҳа. Бастианимисан? Иш сен ўйлагандан кўра осонроқ эканми? Омад келиб қолдими? Жуда соз-да! Қани, гапир!

У стол ортига ўтириб, қалами билан ён дафтарини олди.

– Фамилиясини нима дединг? Стенли Гобсон. Қанақа-қанақа? Тарихи узоқ дейсанми? Имкони борича қисқароқ қилишга ҳаракат қил. Лекин ҳеч нарса тушиб қолмади? Йўғ-е, биродар. Шунчаки, бугун ўзи бироз сиқилиб турибман. Шошилиш кераклигини ҳис қиляпман. Бу ерда битта ялангоёқ пиёниста мени жуда абгор қиляпти. Майли, эшитаман.

– Бу воқеа ўн олти йил муқаддам рўй берган экан. Ниццада ҳашаматли Променадез – Англе меҳмонхонасида қандайдир Стенли Гобсон қамоққа олинган. У Скотланд-Ярдда халқаро миқёсда иш олиб борадиган қимматбаҳо дуру жавоҳирлар ўриси сифатида рўйхатга олинган. У Канда ва Антиб бурнида бир неча марта қимматбаҳо тошларни ўғирлаган, шунингдек, Гобсон тўхтаган меҳмонхона хоналаридан бирида ҳам қимматбаҳо тошлар ўғирланган. У ҳали ўн саккизга тўлмаган бир қиз билан майшат қилиб ўтирганда қамоққа олинган. Бу қиз ёш бўлишига қарамай, бир неча ҳафтадан бери унинг маъшуқаси бўлиб олган экан.

Қизни ҳам Гобсон билан бирга олиб кетишади. Икковларини ҳам уч кун мобайнида сўроқ қилишади. Хонани бошдан-оёқ ағдар-тўнтар қилиб юборишди. Ниццанинг эски маҳалладаги хонадониди ҳам тинтув ўтказишади. Бу ерда қизнинг онаси истиқомат қиларди. Бу хотин бозорда фурушлик қиларди. Биронта ҳам қимматбаҳо тошни топишаолмайди. Далиллар топилмагандан кейин йигит билан қизни қўйиб юборишга мажбур бўлишади. Икки кундан кейин улар Италия чегарасидан ўтиб кетишади. Шундан кейин Ниццада ҳеч ким на Гобсон тўғрисида, на Марсел Майан ҳақида биронта хабар эшитмайди. Ҳа, бу қизалоқ айни Марсел Майаннинг ўзи эди.

– Унинг онасининг қисмати қандай бўлган, хабарингиз йўқми?

– Кўп йиллардан бери у Сен-Совер кўчасида жуда шинам бир хонадонда туради. Рентаси бор. Мен одамларимдан бирини уникага юборган эдим, лекин ҳали қайтиб келганича йўқ. Шубҳасиз, у қизидан почта орқали пул олиб туради.

– Раҳмат, Бастиани. Хайр, кўришгунча.

Мегрэнинг яхши кўрган ибораси билан айтганда, машина ишга тушиб кетганди. Унга қолса энди полиция маҳкамаларининг ҳаммаси кундузи ҳам, кечаси ҳам ишламоғи керак эди.

– Бир дақиқа бу ёққа қара, Люка. Ҳозир пастга туш. Менимча, ҳали у ерда битта-яримта одам бор бўлса керак. Манави исм-фамилияни ёзиб ол: Стенли Гобсон. Бастианининг маълумотига қараганда унинг ёши ҳозир қирқ беш-қирқ саккизларда бўлмоғи керак. Мен унинг белгиларини билмайман. Аммо Скотланд-Ярд унинг белгиларини ҳамма полиция участкаларига жўнатган. Бунга ҳозир

ўн беш йилдан ошди. Зарур бўлса, юқорига чиқиб, картотекадан текшириб кўр. У ерда улар тўғрисида бирон ҳужжат чиқиб қолиши мумкин.

Люка чиқиб кетди. Мегрэ таъна қилгандай телефонга қаради — нега у дақиқа сайин жирингламай жим турипти. Шенкье эшик қоқди.

— Мана, жаноб комиссар! Машинкаланган кўрсатма. Ланжерон унга қўл кўйган. У “бориб, тушлик қилиб келсам майлими?” деб сўраяпти. Сиз ўзингиз у билан гаплашиб кўрмайсизми?

Мегрэ жавоб ўрнига ярим очик турган эшик томонга қараб кўйиш билан чекланди. Ҳеч нарса билан ажралиб турмайдиган ҳамма қатори энг оддий инсон.

— Майли, бориб тамадди қилсин. Ҳар эҳтимолга қарши бирров келиб кетсин. Билмадим, у яна керак бўладими-йўқми, керак бўлса, қачон керак бўлади? Майли, ўтириб турсин. Бўлмаса, ҳамманинг кетидан югуравериб абгор бўламиз.

— Мен нима қилай?

— Қорнингиз оч қолмадими? Сиз сира тушлик қилмайсиз, шекилли?

— Мен бирор ёрдамим тегармикин деб эдим.

— Сиз, яхшиси, жойингизга бориб ўтиринг. Ўша жойдан туриб маҳаллада нималар бўлаётганидан мени огоҳ қилиб турасиз.

— Бугун ҳам бирор янгилик бўлишидан умид қиляпсизми?

— Агар умид қилмаганимда, уйга кетиб, тушлик қилиб, телевизор кўрарим.

Телефон жиринглаганда “Дофон” деган кичикроқ ресторанда ишлайдиган дастёр бола патнисда олиб келган пиво ва бутербродларини кўтарганча хона ўртасида турарди.

— Жуда ҳам соз! Эдми? Жўнгина Эд, холосми? Америкаликми? Тушунаман. Эд Голлан... Иккита “л”. Манзили-чи? Манзили борми? Нима дединг?

Мегрэнинг яна пешонаси тиришди. Гап сариқ “Ягуар”нинг эгаси тўғрисида бормоқда эди.

— Бу Париждаги ягона “Ягуар” эканига ишончинг комилми? Яхши! Раҳмат, оғайни! Қани, кўрайлик-чи, бундан нима чиқаркин? Менга қолса, унинг “Ритц” меҳмонхонасида кўнмагани маъқул эди.

Мегрэ яна инспекторлар хонасига кирди.

— Икки киши машинада жўнашга тайёрлансин. Битта-яримта машина қолгандир, ахир?

— Ҳозиргина иккитаси қайтиб келди.

Бир лаҳзадан кейин Мегрэ яна телефонда гаплашишга тушди.

— “Ритц” меҳмонхонасимми? Менга, марҳамат қилиб, дарбонни чақириб беринг. Алло! Дарбонми? Бу сизмисиз, Пьер? Гапираётган мен — Мегрэ.

Мегрэ Вандам майдонидаги бу меҳмонхонага маълумотлар сўраб неча марталаб мурожаат қилган. Бу меҳмонхона Париждаги энг ҳашаматли ва нозик меҳмонхоналардан бири эди. Шунинг учун Мегрэ ҳар гал ғоятда эҳтиёткорлик билан муомала қилишга ҳаракат қиларди.

— Ҳа, комиссарман. Менинг гапларимни жон қулоғингиз билан эшитинг. Фамилияларни тилга олманг. Ҳозир сизларда вестибюлда одам кўп бўлса керак. Меҳмонхонангизда Голлан деган одам кўнмадими? Эд Голлан...

— Бир дақиқа кутиб тура оласизми? Мен кабинага кириб, ўша ердан гаплашаман.

Кейин комиссар унинг саволига тасдиқ жавобини берди.

— Ҳа, у бизда. У бу ерда тез-тез кўниб туради. У америкалик, Сан-Францискода тутилган, кўп саёҳат қилади. Йилига Парижга уч-тўрт келади. Одатда, йигирма кунлар чамаси туради.

— Ёши нечада?

— Ўттиз саккизда. Кўринишидан ишбилармондан кўра кўпроқ зиёли одамга ўхшайди. Паспортига қараганда у санъат соҳаси билан шуғулланадиган танқидчи. Айтишларича, халқаро миқёсдаги катта ҳакам экан. У Луврнинг директорини бир неча марта қабул қилган. Унинг олдида расмлар савдоси билан шуғулланадиган таниқли савдогарлар ҳам келиб туради.

— У ҳозир ўзидами?

— Ҳозир соат неча бўлди? Етти яримми? Ҳойнаҳой, ҳозир барда бўлса керак.

- Киши билмас бир қараб келмайсизми?
- Ҳа, ўша ерда экан.
- Бир ўзими?
- Кетворган бир жувон билан.
- Бу аёл ҳам меҳмонхонада турадимиз?
- Йўқ. Улар бир-икки бирга ўтириб ичишган эди. Ҳадемай улар шаҳарга жўнаб, бирор ресторанда тушлик қилишса керак.
- Улар кетадиган бўлишса. Мени огоҳ қилиб қўймайсизми?
- Майли-ю, лекин уларни тўхтатиб қололмайман-да.
- Менга телефон қилиб, айтиб қўйсангиз бўлди. Раҳмат.

Мегрэ Люкани чақирди.

– Гапларимни диққат билан эшит. Вазифанг гоётада муҳим ва нозик. Сен ёнингга яна битта инспекторни олиб, “Ритц” меҳмонхонасига боришинг керак. Менинг номимдан дарбонга мурожаат қиласан, ундан “Эд-Голлан ҳали ҳам бардами?” деб сўрайсан. Ҳарқалай, у барда бўлиши керак. Агар ўша ерда бўлса, шерингнинг вестибюлда қолдирасан-да, ўзинг киши билмас Голлан билан унинг маҳбубаси ёнига борасан. Жетонингни пеш қилиб юрма. Бор овозинг билан полицияда ишлашингни айтишинг ҳам ҳожати йўқ. Унинг машинаси масаласида муаммо борлигини айт, сиздан бизга баъзи маълумотлар зарур бўлиб қолди де. Хуллас, нима қилсанг қилки, у сен билан бирга кетсин.

– Аёлни нима қилай? Уни ҳам олиб келайми?

– Фақат бу аёл новча, қорамгаиз, соҳибжамол, исми Мирелла бўлмаса, майли, олиб кел.

Люка ҳали ҳам пивоси кўпириб турган стаканга бир назар солиб, хонадан чиқди.

– Энг муҳими – тезлик. Шамолдай елиб боришинг керак.

Пиво жуда тотли эди, лекин бутерброд томоғидан ўтмади. Мегрэ жуда қаттиқ ҳаяжонда эди. Бунақа вақтларда томоғидан овқат ўтмайди. Негадир бу иш унинг кўнглидагидек силлиқ кечмаётган эди. У бирор тўхтамга келиб, битта тахминни маҳкам тутиши билан лоп этиб бошқа фактлар чиқарди-да, бу тахминни рад қилишга тўғри келарди.

Стенли Гобсонни ҳисобга олмаганда, Мегрэга рўпара келган одамларнинг ҳаммасини биринчи қарашда ҳурматга сазовор одамлар деб ҳисобларди.

Энг охирида у Манесейнинг рақамини терди. У расмларнинг нархини аниқлаб берадиган ҳакам эди.

– Яна менман, ҳа. Сизни безовта қилаётганим йўқми? Коктейлхўрлик қилаётганларинг йўқми? Лаббай? Унда гапимни қисқа қиламан. Айтинг-чи, Голлан деган фамилия сизга бирон нарсани эслатадими? Энг яхши Америка ҳакамларидан бири.

Телефоннинг нариги учиди Манесей гапираётган гапларни тинглади экан, Мегрэ бир неча бор хўрсинди.

– Ҳа, ҳа... Шуни кутиш керак эди. Яна битта саволим бор. Бугун кундузи мени ишонтириб айтишдики, расмларнинг ҳақиқий ишқибозлари кўпинча ёқиб қолган расмларини яширин тарзда сотиб олишади ва чегарадан ўтказиб юборишади. Шу тўғрими? Албатта, мен фамилияларни айтиб беришни сўраётганим йўқ. Бу масала кўзғолган бўлса, менинг ихтиёримдан ташқари кўзғолди. Энг охириги сўрайдиганим – Норрис Жонкерга ўхшаган одамларнинг коллекциясига сохта расмлар кириб қолиши мумкинми?

Унинг гапига кулги билан жавоб берилди.

– Агар борди-ю, Жонкернинг сувратлари ичида сохталари бўлса, Луврдаги сувратлар ичида ҳам сохта сувратлар бор деб ҳисоблайверинг.

Эшик шиддат билан очилди. Қаттиқ ҳаяжонга тушган, кўзлари чарақлаган Жанивье топиб келган янгилигини тўқиб солиш учун телефондаги суҳбатнинг тугашини сабрсизлик билан қутмоқда эди.

– Гоётада миннатдорман сиздан. Меҳмонларингизнинг олдига бораверинг. Билмадим – эҳтимол мен адашаётгандирман, лекин сезиб турибман – сизга ҳам яна мурожаат қиламан.

Жанивье ҳайқириб юборишга сал қолди.

– Ҳаммаси жойида, шеф. Жувон топилди.

– Маринеттами?

– Ҳа. Уни Лагрюм олиб келди. Жувонга ҳеч нарса қилгани йўқ, лекин уни “Феликс ва Фелисани” меҳмонхонасининг зулматли қаъридан қидириб топишнинг ўзи бўлмади. Меҳмонхона қишлоқнинг нариги томонида, йўлнинг энг охирида жойлашган.

– Маринетта нима деяпти?

– У рўй берган воқеадан мутлақо хабарим йўқ деб қасам ичяпти. Ўқ товушларини эшитгач, дарҳол хаёлига Лоньон келипти. Маринетта Лоньондан кейин менга навбат келади деб қўрқиб кетипти.

– Нима учун?

– Бунни айтгани йўқ. У гиди-бидисиз Лагрюм билан бирга келишга рози бўлди. Фақат аввал ундан жетонини кўрсатишни илтимос қилди. Бир соатга қолмай, у бу ерга етиб келади. Агар ҳамма иш жойида бўлса, Эд Голлан ҳам ҳадемай етиб келиб қолади. Албатта, у ҳамма ёқни бошига кўтариб жанжал қилади, элчихонага шикоят қиламан деб пўписа қилади. Э, тавбангдан кетай. қанчадан-қанча одам элчихонасини пеш қилиб, жанжал қилади-я!

– Алло! Ҳа. Мен ўзимман, муҳтарам Пайк Скотланд-Ярднинг янги бош инспектори ихтиёридаги маълумотларни шошмай айтиб берди. Унинг шундоққина олдида ётган қоғозга қараб ўқиётгани сезилиб турарди. Энг муҳим жойларини у икки мартадан такрорларди. Маълумотлар эса чиндан-да фавқуллодда муҳим аҳамиятга эга эди. Масалан, Мирелла биринчи эри Герберт М.ирдан бор-йўғи икки йил турмуш қуриб ажрашган. Даъвогар томон ёш хотин бўлган. Унинг шериги ёки Англияда айтишларича, унинг “муҳбири” ким деб ўйлайсиз? – ҳа, Стенли Гобсоннинг айнан ўзи бўлган. Бу икки ошиқ-маъшуқни Манчестернинг пастқам жойларидан бирида (Гобсон шу ерда истиқомат қиларди) жиноят устида ушлаб олишади. Бу ҳам етмагандай, шу нарса ҳам аниқланганки, уларнинг учрашувлари Мирелла эри билан бирга яшаган икки йил мобайнида ҳам тўхтамаган экан. Стенли Лондонда кейинги йилларда нима билан машғул бўлганини ҳали аниқлаб улгургани йўқ. Бу тўғридаги маълумотларни эртага айтаман. Менинг ходимларим Сохода истиқомат қиладиган одамлар билан гаплашиб кўришади. Бу одамлар муайян доираларда нималар содир бўлганидан воқиф бўлиб юришади. Ҳа-я, бир нарса унутишимга сал қолипти. Гобсон кўпроқ Кал Стэн лақаби билан ном чиқарган. Йигирма учми ёки йигирма тўртми ёшида қандайдир хасталикдан кейин унинг бошидаги сочи буткул тўкилиб кетган, қоши ҳам, киприклари ҳам тушиб кетган.

Мегрэ исиб кетди ва деразани сал очиб қўйди, стакандаги пивони қўлига олар экан, йўлакда кимдир инглизча талаффузда французча гапираётганини эшитди. Мегрэ сўзларни илғаб ололмади, лекин гапининг оҳангидан унинг нимадандир норози эканини пайқаб олди.

Шунинг учун Мегрэ эшикни очар экан, унга бир жуфт жуда илиқ, жуда самимий табассум ҳадя қилди.

– Киринг, кириг, марҳамат, жаноб Голлан. Сизни безовта қилганим учун мени маъзур тутасиз.

Еттинчи боб

МИРЕЛЛАНИНГ ТАҶЛАГАНИ

Эд Голлан деганлари калта олинган сочи чўткадай диккайиб турадиган қорамағиз одам экан. Ҳаво булутли ва изғиринли бўлса-да, унинг устида ёмғирпўши йўқ эди. Нафис газмолдан тикилган костюми гавдасининг хипчалигини кўрсатиб турарди. Француз тилида у керакли сўзларни қидириб ўтирмасдан бемалол гаплаша оларди.

– Бу жаноб, – деди у Люкани кўрсатиб, – мени чиндан ҳам жуда ноқулай бир вазиятда безовта қилди. У на фақат менга, балки менинг ёнимдаги хонимга ҳам халақит берди.

Мегрэ Люкага хонадан чиқиб кетишга ишора қилди.

– Таассуфлар бўлсин, жаноб Голлан. Агар бу одам сизнинг гашингизга

теккан бўлса, билингки, у вазифасининг тақозоси билан шунақа ёқимсиз ишлар қилишга мажбур.

- Назаримда, гап менинг машинам тўғрисида кетаётир, шекилли?
- Сиз сариқ “Ягуар”нинг эгасисиз, шундайми?
- Эдим...

– Бу билан нима демоқчисиз?
 – Айтмоқчиманки, бугун эрталаб шахсан ўзим биринчи округнинг комиссариатига бориб, машинамни ўғирлаб кетишгани ҳақида ариза бердим.
 – Кеча кечқурун қаерда эдингиз, жаноб Голлан?
 – Мексика консулиникида. Унинг хос иморати Италия хиёбонида жойлашган.
 – У ерда тушлик қилдингизми?
 – Мендан бошқа яна ўн киши бор эди.
 – Соат ўнлар атрофида ҳали у ердан чиқиб кетмаганмидингиз?
 – Нафақат соат ўнда, кечаси иккида ҳам ўша ерда эдим. Сўрасангиз, айтиб беришадими?

У патнисдаги пиво билан бутербродни кўриб ҳайрон бўлганга ўхшади.
 – Менга қолса, ўзингиз айтиб қўяқолсангиз, тузук бўларди.
 – Бир дақиқа. Ҳойнаҳой, мен ҳам сиздан кам ошиқмаётган бўлсам керак. Лекин ҳамма нарсани тартиби билан қилиш керак. Сиз машинангизни Италия хиёбонида қолдирган эдингизми?

– Йўқ. Сиз ўзингиз мендан кўра яхшироқ биласизки, у ерда машина кўядиган бўш жойнинг ўзи йўқ.
 – Машинангизни охириги марта кўрганингизда, у қаерда эди?
 – Вандам хиёбонида. У ерда “Ритц” меҳмонхонасида турадиганларнинг машинаси учун жиндай жой ажратилган.

- Сиз у ердан бошқа жойга чиққанингиз йўқми?
- Йўқ.
- Сизга у ерга ҳеч ким қўнғироқ қилдими?

Голлан довираб қолди – Мегрэнинг ҳамма нарсдан хабардорлиги уни лол қолдирган эди.

– Ҳа, аёллар қўнғироқ қилишди.
 – У аёлнинг номини сиз, албатта, айта олмайсиз, шундайми? Мабодо, қўнғироқ қилган Жонкер хоним эмасмиди?

– Жонкер хоним ҳам бўлиши мумкин, негаки, мен эр-хотин Жонкерлар билан танишман.
 – Сиз меҳмонхонага қайтганингизда машинангиз жойидами-йўқми эканини пайқамангизми?

– Мен Камбюен кўчасидан келдим. Деярлик ҳамма шу кўчадан келади.
 – Сиз Стенли Гобсонни танийсизми?
 – Жаноб Мегрэ, мени қанақа машмашага аралаштирмоқчи эканингизни билмай туриб, сўроқ бериш ниятим йўқ.

– Гап шундаки, сизнинг ошналарингиздан баъзи бирлари мушқил аҳволга тушиб қолди.

– Қанақа дўстларим экан улар?
 – Масалан, Норрис Жонкер. Сиз унинг учун расмлар харид қилиб, керак бўлганда уларни сотардингиз, шекилли?

– Мен расмлар савдо-сотиги билан шугулланмайман. Лекин шундай бўлиб турадики, баъзан музейлар ёки хусусий одамлар менга фалон-фалон расмонинг асари ёки фалон даврга мансуб бирон қимматбаҳо тақинчоқ зарур бўлиб қолди деб хабар беришади. Агар мен саёҳатларим вақтида бирон расмнинг сотилиши тўғрисида воқиф бўлсам, бу тўғрида тегишли одамларни хабардор қилиш билан чекланаман.

– Бунинг учун ширинкома олмайсизми?
 – Бунинг сизга дахли йўқ. Бу – менинг мамлакатимдаги солиқ бошқармасининг иши.

– Сиз, албатта, машинангизни ким ўғирлаганини билмайсиз-а? Калит машинанинг ўзида қолганмиди?

– Калит қўлқоп кўядиган жойда қолганди. Мен жуда паришонхотир одамман. Калитни йўқотиб қўймаслигимнинг бирдан-бир йўли – шу.

Меҗрэ йўлакдан келаётган товушларга қулоқ солди. Бир қараганда, у сўроқни лоқайдлик билан суштгина олиб борарди. Буни кўриб, Голлан нима деб ўйлашини ҳам билмай қолган кўринарди.

– Назаримда, мен энди таниш аёлимнинг хузурига бораверсам ҳам бўлар? Мен уни тушликка таклиф қилган эдим.

– Ҳозирча шошмай турасиз. Ҳали менга керак бўлиб қоларсиз деб ўйлайман.

Меҗрэ кимнингдир қадам товушларини, эшикнинг очиб ёпилганини эшитди. Кейин кўшни хонадан бир аёлнинг овози қулоғига чалинди. Кейинчалик буни “очиб-ёпиладиган эшиклар оқшоми” деб аташади.

– Жанивье, бир дақиқага менинг олдимга кириб кетмайсанми? Жаноб Голланни ёлғизлатиб қўйсақ, одобдан бўлмас. Биз унинг тушлик қилишига халақит бердик, эҳтимол, у бутерброд хоҳлар?

Қолган инспекторлар ва ўзининг муваффақиятидан гурурланиб кетган Лагрюм ҳаворанг либосдаги офатижон қизга қизиқиш билан қараб ўтирарди. Қиз ҳам теварагида бўлаётган воқеаларга разм солиб турарди.

– Сиз комиссар Меҗрэсиз,а? Мен сизнинг сувратингизни газеталарда кўрганман. Тезроқ айта қолинг, у ўлдими?

– Йўқ, мадмуазел Отье. У жиддий жароҳат олган. Лекин врачлар унинг омон қолишидан умидвор.

– Мен тўғримда сизга у гапириб бердими?

– У гапира олмаяпти. Врачларнинг айтишича, уч кунсиз тилга кирмайди. Марҳамат, мен билан бирга юринг.

Меҗрэ жувонни чоғроқ бир хонага бошлаб кириб, эшикни ёпди.

– Ўйлайманки, сиз мени тушунасиз: вақтимиз жуда ҳам зиқ. Шунинг учун билган нарсангизнинг ҳаммасини батафсил гапириб беришингизни сиздан илтимос қилмайман. Бунга кейин ҳам улгурасиз. Мен сизга бир неча савол бермоқчиман. Рўпарангиздаги уйда қандайдир гаройиб ҳодисалар содир бўлаётганини инспектор Лоньонга сиз айтганмидингиз?

– Йўқ. Менинг пайқаганим фақат шу бўлдики, кечкурунлари устахонада тез-тез чироқ ёниқ бўларди.

– У сизни қаерда учратди?

– Кўчада. Мен уйга қайтаётганимда. У менга квартирамга қизиқаётганини айтди. Унга бир неча оқшом мобайнида дераза олдида ўтириб, кимнидир кутатмоғи зарур экан. У менга полиция жетонини ва гувоҳномасини кўрсатди. Мен унга унча ишонганим йўқ. Комиссариатга қўнғироқ қилишимга сал қолди.

– Сизнинг унга ишонишингизга нима туртки бўлди?

– У менга жуда бечораҳол кўринди. Ҳаётда сира омади юришмаганини зорланиб айтди. Аммо мен унга ёрдам берсам, ишлари буткул ўнглашиб кетар экан, негаки, у ҳозир жуда катта ишнинг изига тушиб қолипти.

– Қанақа иш эканини айтдимиз?

– Биринчи кунлари айтгани йўқ.

– Ўша биринчи оқшомда сиз унинг ёнида ўтирганмидингиз?

– Ҳа. Бироз ўтирдим. Қоронгида. Рўпарадаги устахонанинг пардалари зич ёпилмади. Ўқтин-ўқтин у ерда бир қўлида мольберт, бир қўлида мўйқалам тутган одамнинг сояси липиллаб кўриниб қоларди.

– Оқ либосдами? Бошига сочиқ ўраб олган...

– Ҳа. Мен ўша биринчи оқшомдаёқ бу одамнинг арвоҳга ўхшашини айтган эдим.

– Унинг суврат чизганини кўрдингизми?

– Кўрдим. Бир марта. Ўша кунни мольберти шундай ўрнатилган эдики, ундаги суврат бизга кўринди. Рассом жазавага тушиш расмини чизганди.

– “Жазавага тушиш” деганда нимани тушунасиз?

– Ўзим ҳам билмайман. Менга у алланечук девонаваш бўлиб кўринди.

– Сиз у ерда яна бошқа бирор одамни пайқадингизми?

– Бир аёлни пайқадим. У ечинди. Тўғрироғи, бояги арвоҳ уни таталаб ечинтирди.

– Қорамағиздан келган новча аёлми?

– Йўқ. Бу Жонкер хоним эмасди. Мен уни яхши танийман.

– Сиз Жонкер хонимни ҳам кўрдингизми?

– Устахонада кўрганим йўқ. Устахонада бир куни ёши ўтинқираб қолган кал одамни кўрувдим.

– Кеча кечкурун нима воқеа рўй берди?

– Мен, одатдагидек, анча эрта ухлагани ётдим. Менинг ишим оғир. Косметика хонаси анча кеч ёпилади, айниқса, зиёфатлар кўп кунларда, байрамларда...

– Лонъон меҳмонхонада ўтирганмиди?

– Ҳа. Тўгрисини айтганда, биз бир-биримиз билан жуда чиқишиб кетдик. У зинҳор-базинҳор менга хушомад қилиш йўлидан ўтгани йўқ. Жуда ҳам хушмуомала эди. Баайни отадек муомала қиларди. Менга миннатдорлик юзасидан шоколад ёки бинафша кўтариб келарди.

– Соат ўнда ухлаб қолганмидингиз?

– Тўшакда ётгандим, лекин ҳали ухлаганим йўқ эди. Газета ўқиб ётувдим. У менинг хонамни қоқди. У ҳаддан ташқари қаттиқ ҳаяжонда эди. Муҳим янгилигим бор, деди. Ҳозиргина рассомни олиб кетишипти, лекин воқеа шу қадар тез содир бўлиптики, у пастга тушгани улгурмай қолипти.

– Мен яна биров қолсам тузук бўладиганга ўхшайди, – деди инспектор. – Битта-яримта одам қайтиб қолса, ажаб эмас.

У яна дераза олдига ўтирди, мен эсам ухлаб қолдим. Ўқ товушларидан уйғониб кетдим. Дафъатан туриб кўчага қарадим. Ойнадан эгилиб қараб, йўлкада ётган одам жасадини кўрдим. Нима қилишим кераклигини ҳали ўйлаб ҳам улгурмай, гайришуурий тарзда кийина бошладим. Дарбон бизниқига чиқиб, у ерда нима бўлганини айтиб берди.

– Нега энди қочиб кетдингиз?

– Ўйладимки, агар безорилар унинг кимлигини билишса ва меникида нима қилиб юрганидан хабардор бўлишса, мени ҳам соғ қўйишмайди. Мен ҳали қаёққа боришимни ўзим ҳам билмас эдим. Бу ҳақда ўйлаб кўрмаган эдим-да...

– Сиз такси олдингизми?

– Мен Клиши майдонигача пиёда бордим-да, ҳали ишлаб турган қаҳвахонага кириб биров ўтириб, нафасимни ростламоқчи бўлдим. Қаҳвахонадаги қизлар менга бошдан-оёқ разм солиб чиқишди. Қаҳвахонада ўтириб мен чоғроқ бир меҳмонхонани эсладим. Мен хушторим билан бир вақтлар у ерда тез-тез бўлиб турардик.

– Жан Клод биланми?

– Ҳаммасини ундан билиб олдингизми?

– Менга қаранг, ойимқиз, сиз билан содир бўлган воқеаларнинг ҳаммаси мени жуда қизиқтиради. Ҳамма тафсилотларини бажону дил тинглашга розиман. Бироқ ҳозир бошқа муҳимроқ нарсалар борга ўхшайди. Мен сиздан ўтиниб сўрайман – инспекторлар хонасида ўтириб, мени бир пас кутиб турсангиз. Мен сизни у ерга олиб кириб кўяман. Жанивье сизнинг шу ердалигингиздан фойдаланиб, кўрсатмаларингизни ёзиб олади.

– Лонъон адашмабдими?

– Йўқ, ўзининг ишини яхши билади. У камдан-кам адашади. Сизга айтганимдек, у шўрликнинг омади юришмайди, холос. Гоҳ биров ундан ўтиб кетади, гоҳ бирор иш энг сўнги дақиқада чаппасига кетади. Қани, юринг.

Мегрэ қизни қўшни хонага олиб кириб қўйди ва ўзининг хонасида ўтирган Жанивьега деди:

– Ойимқизнинг кўрсатмаларини ёзиб ол.

Голлан сапчиб ўрнидан туриб кетди.

– Нима бало, сиз уни бу ерга олиб келдингизми?

– Йўқ, бу сизнинг хонимингиз эмас, жаноб Голлан. Бу чинакам ойимқиз. Сиз ҳали ҳам Стэнли Гобсонни танимайман дейсизми? Уни, одатда, Кал Стен деб аташади.

– Мен жавоб беришга мажбур эмасман.

– Ўзингиз биласиз, ўтиринг. Эҳтимол, сиз ҳозир эшитадиган телефондаги гап-сўзлардан тегишли хулоса чиқариб оларсиз? Алло! Марҳамат қилиб, мени Норрис Жонкер билан улаб қўйинг. Норрис Жонкер, Жюно кўчасида туради. – Алло! Жаноб Жонкерми? Мегрэ гапиряпти. Сиз билан ажрашганимиздан бери мен сизга берган саволларимнинг кўпчилигига жавоб топдим. Биласизми, ҳақиқий жавоблар. Масалан, менинг кабинетимда жаноб Голлан ўтирипти.

Албатта, бизнинг безовта қилганимиздан у қаттиқ ранжиган. У ўзининг машинасини ҳали ҳам тополгани йўқ. Эсингизда бўлса, бу машина — сариқ “Ягуар” кеча кечкурун соат ўнлар атрофида сизнинг уйингиз олдида турган эди. Кейин бошқалар билан бирга сизнинг уйингизда турган одамни ҳам олиб кетган. Мен “уйингизда турган одамни” деяпман... ҳа. Жуда аянчли аҳволда эди, шекилли. На пайпоғи, на ботинкаси бор. Ана шунақа гаплар, жаноб Жонкер. Менга қаранг, мен сизни бугунми ё эртага эрталабми ўзингизга жуда яхши маълум бўлган, унчалик қонунга тўғри келмайдиган ишларингиз учун расман қамоққа олишим мумкин. Ҳар эҳтимолга қарши, огоҳлантириб қўй — сизнинг уйингиз полиция таъқибида. Сиздан илтимос, дарҳол Жонкер хоним билан етиб келсангиз — кундузги суҳбатимизни давом эттирар эдик. Агар хотинингиз қайсарлик қилса, у кишига айтиб қўйинг — бизга унинг тўғрисидаги ҳамма гап маълум. У киши бу ерда жаноб Голландан ташқари яна Кал Стен билан ҳам кўришиб қолса, ажаб эмас... Бир пас жим турунг, жаноб Жонкер. Ҳозир мен гапиряпман. Сизнинг навбатингиз кейин келади. Албатта, қаллоблик билан боғлиқ ишга алоқадор бўлиш унчалик ёқимли нарса эмас, лекин қотилликка шерик бўлган айбловни эшитмоқ ундан неча баравар ёмонроқ. Шундоқ эмасми? Мен аминман — инспектор Лоньонга қилинган ҳужумдан сиз беҳабарсиз, эҳтимолки, жаноб Голлан ҳам беҳабардир. Бироқ кўрқаманки, янги жиноят тайёрланыпти. Бу жиноятга сиз бевосита алоқадорсиз, чунки гап сиз уйингизда қамоқда тутиб турган одам тўғрисида кетяпти. Қани у? Сиз уни кимлар қаерга олиб кетганини айтиб беришингиз керак. Йўқ, сиз бу ерда келганингизда эмас... Ярим соат ўтгандан кейин ҳам эмас. Ҳозир, дарҳол айтасиз. Гапимни эшитяпсизми, жаноб Жонкер?

Унинг қулоғига аёл кишининг шивирлаб гапиргани эшитилди. Афтидан, Мирелла эрининг қулоғига бир нарсаларни гапирётганга ўхшайди. Қизиқ, у эрига нима маслаҳат бераётганикин?

— Қасам ичиб айтаманки, жаноб Мегрэ...

— Мен эса яна бир бора такрорлайман — вақт жуда зиқ.

— Шошманг. Телефон эсимда йўқ. Ён дафтардан қараб олишим керак.

Энди Мирелла очиқчасига аралашди.

— У сизга манзил беради, жаноб Мегрэ. Бу Мари яқинида. Мана, эрим келяпти.

Жонкер ўқиб берди.

— Марио де Лючина, Берри кўчаси, 72—бис уй. Фредерико билан иш олиб борган одам шу.

— Фредерико сизнинг устахонангизда ишлаган рассомми?

— Ҳа. Фредерико Палестри.

— Сизни кутаман, жаноб Жонкер. Хотинингизни ҳам бирга олиб келиш эсингиздан чиқмасин.

Мегрэ америкалик мунаққидга ҳаттоки қараб ҳам қўймади. У яна телефон гўшагини қўлига олди.

— Менга ўн тўққизинчи округ комиссариатини беринг. Алло! Ким телефонда? Дюбуами? Ўзингиз билан уч-тўртта кишини олинг. Мен уч-тўрт киши деяпман. Яхши қуролланган бўлсин. Бу — жуда хавфли нусха. Дарҳол Берри кўчасига жўнанг. 27—бис рақамли уй. Тепага, Марио де Лючина деган одамнинг студиясига кўтариласиз. Бунинг эҳтимоли жуда каму, лекин у уйда бўлса, вақт кеч бўлишига қарамай, уни қамоққа олинг. У ўша хонадонда Фредерико Палестри деган бир одамни ушлаб турипти. Уларнинг икковини ҳам имкони бор қадар зудлик билан менинг ҳузуримга олиб келсанглар яхши бўларди. Яна бир марта огоҳлантираман — жуда эҳтиёт бўлинглар. Марио де Лючина 7,63 калибрли маузер билан қуролланган. Агар қуроли ёнида бўлмаса, уни уйдан қидириб топинглар.

Мегрэ Эд Голланга ўгирилди.

— Ана, кўрдингизми, азизим, сиз бекорга норозилик билдирган эдингиз. Масалани ойдинлаштиришим учун жуда кўп вақт сарфлашимга тўғри келди, негаки, расмлар савдо-сотигига тишим ўтмайди. Қайси асл нусха, қайси кўчирилганини ажрата олмайман. Сизнинг дўстингиз Жонкер ҳам осонликча жон берадиган одамлардан эмаскан.

Телефон яна жиринглади. Мегрэ гўшакни кўтарди.

– Лаббай... Алло! Люкамисан? Қаердасан? “Турнель” меҳмонхонасида? Тушундим. У шу яқин ўртадаги емакхонада тушлик қиялтими? Йўқ, ёлғиз ўзинг эмас. Маҳалланинг иккита полициясини ўзинг билан бирга боришларини илтимос қил. Эҳтимол, унинг йирик калибрли автомат қуроли бордир. Умуман олганда, бунақа бўлмаса керак деб ўйлайман, лекин битта Лоньоннинг ташвиши ҳам етиб ортади.

У инспекторлар хонасининг эшиги ёнига келди.

– Марҳамат қилиб, янгироқ пиво келтиринглар.

Кейин стол ёнига қайтиб, трубкасига тамаки тўлдира бошлади.

– Ана шунақа, жаноб Голлан. Умид қиламиз, сизнинг рассомингиз ҳам тирик бўлса керак. Мен Марино де Лючина тўғрисида ҳеч нарса билмайман. Лекин у картотекада биронта бошқа ном билан рўйхатга олинган бўлиши мумкин. Агар ундоқ бўлмаса, биз италян полициясига мурожаат қиламиз. Маълумотлар бир неча дақиқадаёқ етиб келади. Тан олаверинг, бу гаплар сизни мендан камроқ ташвишга солаётган бўлмаса керак?

– Мен фақат адвокатим жаноб Стенглернинг қатнашувида гапираман. Унинг телефон рақами ОО сон – 1824. Йўқ, адашибман...

– Аҳамияти йўқ, жаноб Голлан. Энди сизнинг гапларингизни эшитишга унча ошиқаётганим йўқ. Сиздай одам шунақа можарога аралашиб қолганига таассуф қиламан. Умидим шулки, Жаноб Стенглер сизни ҳимоя қилмоқ учун асосли далиллар топса керак.

Пиво келтиришди. Яна телефон жиринглади.

– Ҳа, Дюбуами?

Мегрэ анчагача индамай қулоқ солиб турди.

– Яхши. Раҳмат. Сенинг айбинг йўқ. Дарҳол прокуратура номига ахборотнома ёз. Мен у ерга бироз кейинроқ кираман.

Мегрэ америкаликнинг саволчан нигоҳини сезмаганга олиб, ўрнидан турди. Америкаликнинг ўтирган жойида ранги гезариб кетганди.

– Бирор воқеа рўй бердимиз? Худо ҳаққи, агар бирор гап бўлган бўлса...

– Индамай ўтираверинг.

Мегрэ Маринетта Отъенинг кўрсатмаларини машинкада босаётган Жанивьегга орқамдан юр деган маънода ишора қилди.

– Бирор нарса ўхшамаяптими, шеф?

– Ҳақиқатда нима рўй берганидан ҳозирча бехабарман. Рассом ваннахонага кириб ичидан беркитиб олиб, ўзини осиб қўйипти. Марио де Лючия гойиб бўлипти. Эҳтимол, юқорида сен унинг ишини топарсан. Умумий тревога эълон қил: вокзаллар, аэропортлар, чегаралар қаттиқ назоратга олинсин.

– Маринетта-чи?

– Кутиб турар.

Эр-хотинлар зинадан чиқиб келмоқда. Уларга бироз орқароқдан бир полициячи ҳамроҳ бўлиб келяпти. У ўн саккизинчи округдан.

– Марҳамат, бу ёнга ўтинг, Жонкер хоним. Кейин мени бирпас кутиб туринг. – Сиз эса, жаноб Жонкер, мен билан юринг.

Мегрэ уни чоғроқ кабинетга олиб кирди. Бу кабинетда у яқинда Маринетта Отъе билан суҳбатлашган эди.

– Ўтиринг.

– Уни топдингларми?

– Ҳа.

– Тирик эканми?

Энди голландияликнинг на такаббурлигидан, на юзидаги пушти рангдан асар қолганди. Бир неча соат ичида у мункиллаган чолга айланган-қолганди.

– Лючина уни ўлдириптими?

– Уни ваннахонадан осилган ҳолда топишипти.

– Мен ҳамма вақт айтиб келганман – бу ишлар яхшиликка олиб бормайди деб.

– Кимга айтгансиз?

– Миреллага. Бошқаларга ҳам айтганман. Лекин хотинимга кўпроқ уқдирардим.

– Сиз ўзингиз у тўғрида нима биласиз?

Жаноб Жонкерга бу гапни бўйнига олиш осон бўлмади, у бошини қуйи солганича, паст овозда деди:

– Ҳаммасидан хабардорман.

– Ницца билан Стели Гобсонни биласизми?

– Ҳа.

– Герберт Мюирдан ажралишдан олдин бўлган воқеалардан ҳамми?

– Ҳа.

– Сиз у билан Лондонда танишганмисиз?

– Лондон яқинидаги бир қўрғонда, дўстларимникида танишганман. Муайян доираларда унинг шўхрати жуда баланд эди.

– Кейин унга ошиғи беқарор бўлиб қолдингиз. Уйланиш ҳақида биринчи бўлиб сиз оғиз очдингизми?

– Ҳа.

– Сиз ўша пайтдаёқ ҳамма гапдан хабардормидингиз?

– Бу сизга ақл бовар қилмайдиган даражада галати қўриниши мумкин. Мен бўлгуси хотиним тўғрисида ҳамма маълумотга эга бўлмоқ учун хусусий агентликка мурожаат қилдим. Мен унинг кўп йиллар мобайнида Гобсон – Кал Стен билан бирга яшаганидан, инглиз полицияси икки йил давомида Кал Стенни фақат бир марта қамоққа олишга муваффақ бўлганини билиб олдим.

У Миреллани Манчестердан излаб топганини айтиб берди. Бу пайтда у аллақачон Мюир хонимга айланиб бўлган экан. Лондонда у Мирелла билан бирга турмапти, лекин ундан оз-моз пул олиб туриш учун ўқтин-ўқтин унинг олдига бориб турар экан.

Эшикни тақиллатишди.

– Пиво сўрагандингиз, шеф.

– Сиз-чи, жаноб Жонкер, албатта, коньякни маъқул қўрсангиз керак. Мени маъзур тутасиз, уйингизда ўрганиб қолган ичимлигингизни таклиф қилолмайман. Менинг хонамда турган шишани олиб чиқинг, – дея илтимос қилди у кириб келган одамдан.

Энди уларнинг иккови юзма-юз қолишди, ичилган ичкиликдан голландияликнинг икки бети қизариб кетганди.

– Биласизми, жаноб Мегрэ, мен ичмасам турулмайман. Менинг ёшимда бировни севиб қолиш жуда хатарли иш. Мирелла менга уқдириб айтдики, Кал Стендан қутула олиши мумкин экан, лекин бунинг учун унга жуда катта пул тўламоғи зарур экан. Мен унинг гапига лаққа ишонибман. Айтган пулини бердим.

– Расмлар билан боғлиқ можаролар қай тарзда бошланди?

– Сиз менинг гапимга ишонмасангиз керак, чунки сиз коллекционер эмассиз.

– Мен одамлар коллекционериман.

– Коллекциянгизда мени қанақа тоифага қўярдингиз? Қизиқ-да! Ҳойнаҳой, гирт каллаварамлар тоифасига киритсангиз керагов? Модомики, сиз менга қизиққан экансиз, сизга муайян давр тасвирий санъатини мен чиндан ҳам яхши билишимни айтишган бўлишса керак? Кўп йиллар мобайнида битта масала билан муттасил қизиқиб борсанг, охир-пировардида шу соҳада анча йирик мутахассис бўлиб қоласан. Гапим тўғрими? Сиз нима дейсиз бунга? Тез-тез бирон суврат тўғрисида менинг фикримни сўраб туришади. Бирон расм менинг коллекциямдан ўрин олса бас, дарҳол унинг қиммати жуда ошиб кетади.

– Хулласи калом, шу билан унинг асл нусха экани тасдиқлангандай бўлади, шунақами?

– Бу – ҳамма йирик коллекционерларга тааллуқли. Бизникида мен сизга айтган эдим-ку: баъзи бир сувратларимни сотаман-да, янада яхшироқ, янада ноёброқ бошқа бир сувратни сотиб оламан. Бир бошласангиз кифоя – кейин ўзингизни тўхтата олмайсиз. Бир марта адашганман.

У бир маромда гапирар эди, эндиликда унинг бошига тушиши мумкин бўлган ҳамма нарсага лоқайд эди.

– Бу – Ван Гог эди. Отамдан мерос қолганларнинг ҳеч қайсисига ўхшамасди. Бу расм даллол орқали олинган эди. Мен қасам ичиб айтишим мумкин, у асл

нусха эди. Бир неча муддат суврат меҳмонхонада осиглиқ турди. Жанубий америкалик бир ишқибоз бу суврат учун менга шундай маблағ таклиф қилдики, мен бу маблағга кўпдан бери харид қилишни орзу қилиб юрган сувратни олишга имкон берарди. Ниҳоят, савдомиз пишди. Бир неча кундан кейин менинг олдимга Голлан деган бир одам келди. Шу пайтгача унинг исми шарифи қулоғимга чалиниб юрган бўлса-да, ўзини кўрмаган эдим.

— Бу қачон рўй берди?

— Бир йилча муқаддам. У венесуэлалик ишқибознинг қўлида мендан олган Ван Гог ишлаган расмни кўрган экан. Шу тўғрида гап очилиб, у ўша сувратнинг қалбаки эканини исбот қилиб берди. “Мен харидорингизга ҳеч нарса деганим йўқ, — дея гапига аниқлик киритди у. — Сизнинг унга қалбаки асарни сотганингиз маълум бўлиб қолса, бу биз учун жуда катта нохушлик келтирар эди. Коллекциянгиздаги ҳамма асарларга одамлар шубҳа билан қарай бошлар эди. Яна тақрор айтаман — сиз коллекционер эмассиз. Бу можаро мени қанчалик ларзага солганини билсангиз эди! Сиз буни тасаввур қилолмайсиз? Кейин Голлан яна бир келди. Бир куни у қалбаки расмни ишлаган одамни топганини айтди. Унинг гапига қараганда бу даҳо йигит Мане, Ренуар ва Вланник асарларини бир хил маҳорат билан жуда ўхшатиб чиза олар эмиш.

— Шу гапнинг тепасида хотинингиз ҳам бормиди?

— Эсимда йўқ. Эҳтимол, мен унга кейинроқ ўзим айтиб бергандирман. Мени бу масалада бир тўхтамга келишимга у туртки берган бўлса ҳам, ажаб эмас. Ёки мен ўзим рози бўлган бўлишим ҳам мумкин. Мени жуда бадавлат деб ҳисоблашади, аммо бойлик ҳақидаги тушунча анча нисбий. Гарчи мен ҳар хил расмларни харид қилишга қурбим етса-да, юрагимни жизиллатган расмни рўпара келган вақтда харид қилиш имконига эга эмасман. Тушуняпсизми?

— Мен шуни англадимки, ўша қалбаки сувратларнинг ҳаммаси сизникидан чиқиб кетмай, ўзингизда туриши керак. Шундагина уларнинг асл нусха эканига ҳеч кимда шубҳа туғилмайди. Тўғрими?

— Шунақароқ. Мен ўзимнинг расмларим орасига битта-яримта шунақа расмлардан ҳам кўшиб, илиб кўярдим. Шунда...

— Бир дақиқа. Сизни Палестри билан қачон таништириб кўйишган эди?

— Бир ойми-икки ойдан кейин. Мен Голланнинг ёрдамида иккита ўшанақа расмдан сотдим. Одатда, Голлан уларни Жанубий америкалик битта-яримта хаваскорга ўтқазар ёки унчалик машҳур бўлмаган музейларга сотарди. Палестри унга озмунча ташвиш келтирмади, дейсизми? У телба бўлса ҳам, ўзига хос бир даҳо эди. Шаҳвоният бобида нафси бузуқ эди. Унинг хонасини кўрганингизда бунга ўзингиз ҳам амин бўлдингиз, тўғрими?

— Мен мольберт олдида турган хотинингизни кўрганимдаёқ кўп гаплар менга аён бўла бошлаган эди.

— Ўрнини босадиган бирор нарса топиш керак эди.

— Сизга қизиқиб қолишгани ўзингизга қачон ва қай тарзда аён бўлди?

— Бу менга эмас, Гобсонга аён бўлганди.

— Гобсон хотинингиз билан эски муносабатларини яна тикладими?

— Икковлари ҳам “ҳеч гап йўқ” деб ишонтиришга уринишди. Гобсон Голланнинг ошнаси эди. Палестрини у қайси гўрдан топиб келганди. Гапимни эшитяпсизми?

— Ҳа.

— Мен шароитга кўникишга мажбур бўлдим. Мен унинг устахонамда ишлашига рози бўлдим. Уни бу ердан излаш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди. У сиз кўрган хонада яшади. Ташқарига чиқишга унчалик интилмасди. Лекин бунинг эвазига унга аёллардан етказиб бериб туриш керак эди. Расм чизиш, аёллар билан машаққат қилиш унинг бирдан-бир илинжи эди.

— Айтишларича, у сувратларни жуда зўр жазавога тушиб ишлар экан-а?

— Ҳа. Унинг олдида иккита-учта машҳур усталарнинг расмларини ўрнатиб кўйишарди. Худди матадор буқанинг гирдида айлангандек, у ҳам шу расмлар атрофида гирдикапалак бўларди. Бир неча муддатдан кейин эса қаршингизда ўша расмлардан кўчирилган нусхалар пайдо бўларди. Улар илҳом билан, завқ-шавқ билан шунақа ўхшатиб ишланган бўлардики, кўчирилган нусхани

аниқлашда адашмаган одам бўлмасди. Лекин у жуда номаъқул бир одам эди.

– Аёлларга ўчлиги вазиданми?

– Бундан ташқари у яна ҳаддан ташқари кўрс эди. Ҳатто менинг хотинимга ҳам кўпол муомала қиларди.

– У хотинингизга кўполлик қилиш билан чекланармиди?

– Унинг шилқимлиги қай даражага етганини билишни ҳам истамайман. Бўлса бордир. Хотинининг сувратини кўрдингиз-ку. Бир неча чизиқ билан жуда ўхшатиб кўйган.

Битта эҳтироснинг ўзи ҳар қандай одамга ҳам етиб ортади, жаноб Мегрэ. Шундоқ бўлгандан кейин мен тасвирий санъатнинг ўзига қаноат қилишим, фақат коллекционер бўлиб қолаверишим керак эди. Қаёқдан ҳам Миреллага рўпара келдим? Аммо у шўрликнинг айби нима? Мендан нимани сўрадингиз?

Ҳа-я! Мени кузатиб юришганини биринчи бўлиб ким пайқаганини сўраб эдингиз. Бир аёл пайқаган. Мен ҳатто унинг исмини билмайман ҳам. У Елисей даласидаги кабарета яланғоч рақс тушади. Лючина уни Палестрига рўпара қилган бўлса керак-да...

Эртаси кун бу аёл унга қўнғироқ қилиб, меникидан чиқиб кетаётганида кимдир унинг кетидан таъқиб қилганини айтипти, кейин эса аллақандай галати нусха унга шилқимлик қилиб, бўлар-бўлмас саволларга кўмиб ташлапти. Лючина билан Стен квартални кузата бошлашди. Оқшом пайтлари Жюно кўчасида ивирсиб юрадиган жулдирвоқи. Жуссаси кичик, озгин бир одам уларнинг диққатини ўзига тортган. Кейин бу одамнинг аллақандай қиз билан рўпарадаги уйга кириб кетаётганини кўришипти. У бу уйда бир деразанинг олдига ўрнашиб ўтириб олипти. Назарида, ўзини ҳеч ким пайқагани йўқ деб ўйлаган, шекилли. Аммо у чекишдан ўзини тийиб туролмагани учун ўқтин-ўқтин сигаретининг учи қоронғида қизариб кўриниб қоларди.

– Унинг полициядан бўлиши мумкинлиги ҳеч кимнинг хаёлига келмадими?

Стэнли Гобсон агар бу ишга полиция аралашган бўлса, кузатувчилар алмашиб туришарди, деб тушунтирди. Ҳолбуки, бу ерда ҳар кун битта одам ҳаракат қиларди. Шунга қараб у бу одам бирон безорилар тўдасига мансуб бўлса керак ёки кейинроқ шантаж қилмоқ учун ҳамма нарсани билиб олишга ҳаракат қилаётган бирон якка муттаҳам бўлса керак, деган тўхтамга келипти. Палестрини уйдан йўқотиш керак эди, бу ишни Лючина билан Гобсон Голланнинг машинасидан фойдаланиб бажаришни ўз зиммаларига олишди.

– Жаноб Голлан ҳаммасидан хабардор эдими?

– Палестри кетмайман деб туриб олди, у мени гумдон қилишмоқчи деб астойдил ишонган эди. Бир йилдан бери ишлатиб-ишлатиб, энди мендан халос бўлишмоқчи деб ўйларди. Ўхшатиб бошига туширишга тўғри келди. У боққа ботинкасини отиб юборишга улгурди, холос.

– Сиз бу ишларни кўриб турганмидингиз?

– Ҳа.

– Хотинингиз-чи?

– Йўқ, биз унинг кетишини пойлаб турдик, кейин хона билан устахонани тартибга келтирмоқчи эдик. Бир кун олдин Стэн мольбертлар билан бошлаб кўйилган расмларни олиб кетган эди. Агар сиздан менга ишонишингизни ҳали ҳам илтимос қилишим мумкин бўлса, бирдан-бир қасамёд қилиб айта оладиган гапим шуки, мен уларнинг инспекторга ўқ узишмоқчи эканидан бутунлай беҳабар эдим.

Орага узоқ жимлик чўкди. Мегрэ анча толиқди. У рўпарасида ўтирган кекса одамга, унинг қалтироқ қўлларини коньяк шишасига узатаётганига раҳми келиб, қараб ўтирарди.

– Майлими?

Стаканни бўшатиб, Жонкер жилмайишга уриниб кўрди.

– Ҳар нима бўлганда ҳам, мен учун энди ҳаммаси тамом бўлди. Бундан буён менга нима етишмаяжagini билолмайман ҳам.

Дарҳақиқат, унга энди кўпроқ нима етишмасикин – ҳар бири миллион-миллион турадиган расмларми ёки ҳамма кирдикорлари унга жуда яхши маълум, лекин шундоқ бўлса-да унга жуда зарур бўлган хотиними?

– Ҳали ўзингиз кўрасиз, жаноб Мегрэ, туппа-тузук эсли-ҳушли одам шунақа гўл, шунақа лақма бўлиши мумкинлигига ҳеч ким ишонмайди.

Кейин бироз ўйлашиб ўтириб, илова қилди:

– Ишонса, ҳойнаҳой, коллекционерлар ишонади бунга.

Бошқа хонада Люка Кал Стенни сўроқ қила бошлади.

Яна бутун бошли икки соат мобайнида у ерда тапир-тупур хонадан хонага юрганлари, саволлар беришаётгани, уларга берилаётган жавоблар, ёзув машинкасининг чиқиллаши эшитилиб турди.

Худди кечагига ўхшаб, чироқ кечаси бирларга яқин ўчди.

– Мен сизни кузатиб қўяман, ойимқиз, бугун ўз уйингизда бемалол ухлашингиз мумкин.

Икковлари таксига ўтиришди.

– Сизни хафа қилиб қўймадимми, жаноб Мегрэ?

– Қандай қилиб?

– Ахир, мен бошимни йўқотиб қўйиб, қочиб кетмаганда, ишингиз анча осон кечарди-да.

– Биз бир неча соат ютган бўлардик, аммо натижа, барибир, ўзгармасди.

Бир қарашда Мегрэ терговнинг бундай натижасидан унча қаноат ҳосил қилмагандай кўринарди, рост-да, уларни қамоққа олаётганда ҳатто Мирелланинг ҳам хайрихоҳ нигоҳлари ҳақли эди.

Лоньон Бишанинг клиникасидан бир ойдан кейин чиқди. У одатдагига қараганда янада озиб кетган эди, лекин кўзлари чақнаб турарди, чунки у энди ўн саккизинчи округнинг ўзига хос қаҳрамонига айланган эди. Бундан ташқари, газеталарда Мегрэнинг эмас, унинг суврати эълон қилинган эди.

Ўша куннинг ўзиде у хотини билан қишлоққа, Арденнага жўнаб кетди — шифокорлар унга камида икки ойни қишлоқда ўтказишни тавсия қилишган эди.

Мегрэ хоним башорат қилганидай, у қишлоқда икки ойнинг ҳаммасини хотинига меҳрибонлик қилиш билан ўтказди.

Марго де Лючинани Бельгия чегарасида қўлга олишди. Гобсон билан икковлари ҳар бири ўн йилдан сургунга ҳукм қилинишлари керак эди.

Голлан Жюно кўчасидаги суиқасдда иштироки борлигини қатъиян рад этди ва қаллоблик учун икки йил қамоқ жазосига ҳукм қилинди.

Жонкер ҳам қаллоблиги учун бир йил қамоққа ҳукм қилинди, лекин терговдан олдин қамоқда ўтирган ойлари икки ойча ўтгани учун суд тугаши билан дарҳол озодликка чиқди. Хотини билан қўлтиқлашиб чиқди, чунки Миреллани далиллар бўлмагани учун суд оқлаб юборган эди.

Мегрэ залнинг орқа томонида ўтирган эди. У биринчилардан бўлиб зални тарк этди, чунки Жонкерлар билан кўришишга Мегрэнинг ҳуши йўқ эди. Бундан ташқари, хотинига қўнғироқ қилиб, ҳукм қандай бўлганини айтиб қўйишга ваъда берганди. Ҳозир эса бу эски бир воқеа бўлиб қолди, чунки ҳозир июнь, одамлар фақат таътил тўғрисида гаплашишади.

Тамом.

*Русчадан
Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.*

